DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

M. K. MATOSSIAN, S. H. VILLA 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı İNCELEME

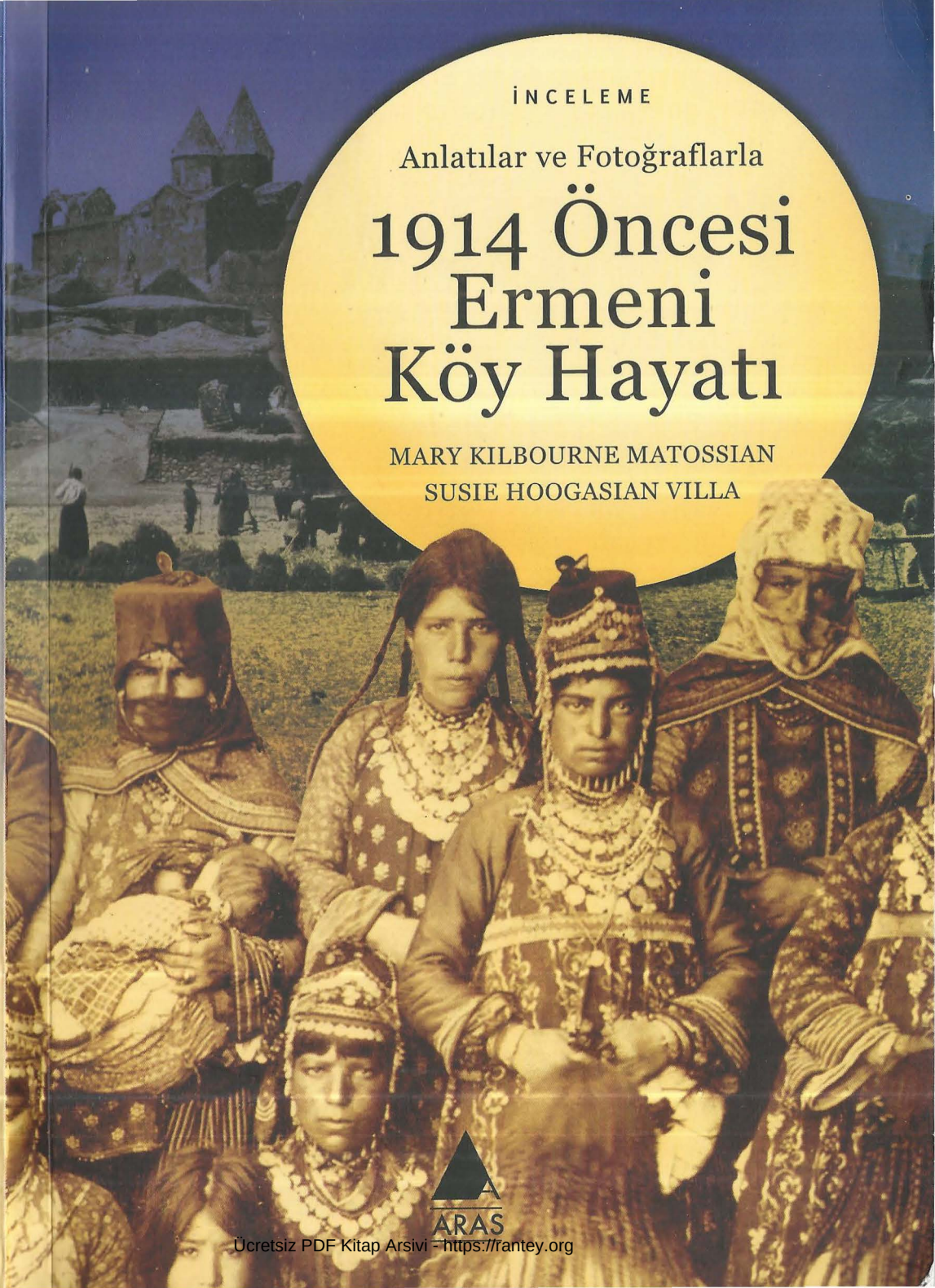
ARAS

İNCELEME

Anlatılar ve Fotoğraflarla

1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı

MARY KILBOURNE MATOSSIAN
SUSIE HOOGASIAN VILLA

ARAS

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

usul gereği

Bu kitabın ana metnini Susie Hoogasian Villa ve Mary Kilbourne Matossian'ın, 1982 yılında İngilizce olarak yayımlanmış *Armenian Village Life Before 1914* (Detroit, Wayne State University Press) adlı çalışmasının çevirisi oluşturmaktadır. Türkçe basım, açıklayıcı notlar, ek bölümler ve fotoğraflarla genişletilmiştir.

Çevirmen tarafından eklenen notlar (*) işaretiyle gösterilerek sayfa altlarında, yazarın bibliyografik atıfları ise rakamla gösterilerek metnin sonundaki "Notlar" bölümünde verilmiştir.

Kimi yer adlarının yanına konmuş olan (+) işareti, Ek I'de, ilgili yerleşim biriminin 20. yy başlarındaki genel görünümü, Ermeni nüfusu ve kurumlarına ilişkin notların yer aldığını göstermektedir.

Dizinde, sayfa numaralarının yanında yer alan 'n' ve 'r' harfleri, ilgili sayfadaki "çevirenin notu" ve "resim altı metni"ne işaret etmektedir.

Metinde *italik* olarak verilen Ermenice adlar, Türkçe genel yazım kuralları da dikkate alınarak, okundukları gibi yazılmıştır.

Kaynak kişi adlarının yanında köşeli parantezle belirtilen numaralar, ilgili kişinin "Görüşme Yapılan Kişilerin Biyografileri" bölümündeki sırasını belirtmektedir.

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitapta kullanılan kısaltmaların açılımları şöyledir:

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri	İS	: İsa'dan sonra
a.g.y.	: adı geçen yapıt/yer	km.	: kilometre
bkz.	: bakınız	no	: numara, sayı
c.	: cilt	s.	: sayfa
çev.	: çeviren	vb.	: ve benzeri
ç.n.	: çevirenin notu	vs.	: vesaire
der.	: derleyen	Yay.	: Yayınevi/Yayınları
ed.	: editör	yay. haz.	: yayına hazırlayan
fas.	: fasikül	(→)	: İlgili dizin maddesine gönderme
İÖ	: İsa'dan önce		

yayıncının notu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anlatılar ve Fotoğraflarla

1914 ÖNCESİ ERMENİ KÖY HAYATI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 86

Mary Kilbourne Matossian - Susie Hoogasian Villa

Anlatılar ve Fotoğraflarla
1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı

Orijinal Adı
Armenian Village Life Before 1914

Notlar ve Eklerle Yayına Hazırlayan
Altuğ Yılmaz

Kapak Tasarımı
Mehmet Sinan Niyazioğlu

Kapak Fotoğrafları
Van-Gevaş bölgesinden, 20. yy başlarında çekilmiş iki fotoğraf:
Timar köyünde geleneksel giysileriyle Ermeni kadınlar ve kız çocukları;
fonda, Nareg (Yemişlik) köyündeki ünlü manastır

© 2006, Aras Yayıncılık

ISBN 978-975-7265-86-3

Baskı
Sena Ofset
2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 03 21 / Sertifika No: 12064

Birinci Baskı: Kasım 2006, İstanbul
Üçüncü Baskı: Mart 2012, İstanbul

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anlatılar ve Fotoğraflarla

1914 ÖNCESİ ERMENİ KÖY HAYATI

MARY KILBOURNE MATOSSIAN
SUSIE HOOGASIAN VILLA

ÇEVİREN
ALTUĞ YILMAZ

ARAS

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mary Kilbourne Matossian

9 Temmuz 1930'da, ABD'nin Los Angeles kentinde dünyaya gelen yazar, Stanford Üniversitesi'nde tarih alanında lisans (1951), Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde Yakındoğu tarihi alanında yüksek lisans (1952), Stanford Üniversitesi'nde tarih alanında doktora derecesi almış, otuz yıl boyunca Maryland Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştıktan sonra, 1996'da emekli olmuştur. Toplumsal ve kültürel tarih alanlarındaki araştırmalarını halen sürdürmekte olan yazarın yayımlanmış çalışmalarından bazıları şunlardır: *The Impact of Soviet Policies in Armenia* [Sovyet Politikalarının Ermenistan'daki Etkileri] (1962); *Poisons of the Past: Molds, Epidemics, and History* [Geçmişin Zehirleri: Küfler, Salgın Hastalıklar ve Tarih] (1989); *Shaping World History* [Dünya Tarihini Şekillendirmek] (1997).

Susie Hoogasian Villa

22 Aralık 1921'de, ABD'nin Detroit kentinde, nüfusun büyük kısmını Ermenilerin oluşturduğu bir semtte büyümüş, buradaki Zavaryan Ermeni Okulu'na devam etmiştir. Wayne Devlet Üniversitesi'nde eğitim bilimleri alanında lisans, İngiliz Dili alanında yüksek lisans (1948) dereceleri almış, Indiana Üniversitesi Halkbilimi Enstitüsü'nde dünyaca ünlü halkbilimci Stith Thompson'la çalışmıştır. Aynı zamanda Oakland Devlet Üniversitesi İngilizce Bölümü'nde öğretim görevlisi olan yazar, akademik alandaki çalışmalarında, kendisini geleneksel Ermeni kültürünün araştırılıp ortaya çıkarılmasına ve korunmasına adamıştır. *One Hundred Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance* [Yüz Ermeni Masalı ve Bunların Halkbilimsel Değeri] (1966) adlı kitabıyla, Chicago Üniversitesi Halkbilimi Ödülü'nü kazanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Sunuş 9
Önsöz *Mary Kilbourne Matossian* 13
Önsöz *Susie Hoogasian Villa* 17

BÖLÜM I. Köy Halkı, Aşiret ve Hane 27
Köy ve Aile Örgütlenmesi 29
Konut Mimarisi 38
Fotoğraflar 54

BÖLÜM II. Günlük Hayat 63
Tarım ve Hayvancılık 64
Hasat ve Ürünün İşlenmesi 70
Günlük Ev İşleri 81
Giyim 85
Karşılaştırmalar 86
Fotoğraflar 89

BÖLÜM III. Nişan ve Evlilik 103
Nişan 104
Düğün 111
Dulluk ve Yeniden Evlenme 122
Karşılaştırmalar 123
Fotoğraflar 126

BÖLÜM IV. Evlilik Hayatı ve Doğum 129
Hamilelik ve Doğum 134
Vaftiz 145
Karşılaştırmalar 146
Fotoğraflar 149

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM V. Çocuk Büyütme 153
Yeni Doğmuş Bebeklerin Bakımı 156
Çocuğa Kültürel Değerlerin Aşılanması 164
Karşılaştırmalar 175
Fotoğraflar 177

BÖLÜM VI. Ritüeller, İnanışlar ve Kehanetler 183
Doğaya İlişkin Tutumlar 183
Karşılaştırmalar 190
Aziz Efsaneleri 191
Mevsimsel Kutlamalar 197
Karşılaştırmalar 209
Kehanetler 211
Fotoğraflar 214

BÖLÜM VII. Halk Hekimliği, Hastalık ve Ölüm 223
Nazar 224
Şifacılık 226
Ölüm 231
Karşılaştırmalar 236
Fotoğraflar 238

Notlar 241
Görüşme Yapılan Kişilerin Biyografileri 259
Kaynaklar 275

EKLER
Ek I. Kaynak Kişilerin Doğum Yerlerine İlişkin Bilgiler 293
Ek II. Geleneksel Şarkılar ve Mâniler 321
Çevirenin Notları ve Ek Bölümler İçin Kaynakça 333
Fotoğraf Kaynakçası 339
Sözlük 345
Dizin 349

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Altuğ Yılmaz

Bu inceleme, halkbilimci Susie Hoogasian Villa'nın, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde doğup büyümüş kırk sekiz Ermeni'yle, 1960'ların ortalarıyla 1970'lerin başları arasında yapmış olduğu kapsamlı görüşmelere dayanmaktadır. Villa, ABD'nin Detroit kentinde sürdürdüğü bu projeyi tamamlayamadan, 1978 yılında vefat eder. Yazarın topladığı malzemeler ve kitap için hazırladığı taslak, tarihçi Mary Kilbourne Matossian'a teslim edilir. Matossian, bu taslağı, konuyla ilgili Ermenice ve Rusça kaynaklar ışığında kaleme aldığı bölümlerle birlikte yeniden düzenler ve yayına hazır hale getirir.

Bu kitapta, Ermenilerin Anadolu'nun kırsal kesimlerinde sürdürdükleri hayat, çeşitli konu başlıkları altında sistematik bir şekilde ele alınmaktadır. Yedi bölümden oluşan kitabın ilk iki bölümünde, tipik Ermeni köylerindeki aile ve aşiret örgütlenmesi, konut mimarisi, hayvanların bakımı, tarım, hasat ve harman, ürünlerin işlenmesi, geleneksel giyim ve günlük ev işleri üzerinde durulur. Kitabın en önemli kısmını oluşturan sonraki üç bölüm ise, nişan ve evlilik âdetleri, dulluk ve yeniden evlenme, kısırlık, hamilelik, doğum, vaftiz, bebeklerin bakımı ve çocukların yetiştirilmesi gibi, özellikle kadınların günlük hayatını şekillendiren konular üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölümler, emzirme ve sütten kesme yöntemlerinden kundak türlerine, tuvalet eğitiminden çocuğa kültürel değerlerin aşılanması için başvurulan yollara kadar çok çeşitli ayrıntılar içermektedir. Son iki bölümde, kırsal kesimlerde yaşayan Ermeniler arasında yaygın olan, Hıristiyanlık öncesi dönemden kalma inanış ve uygulamalar, aziz efsaneleri, batıl inanışlar, bayramlar ve mevsimlerle bağlantılı kutlamalar, rüya tabirleri, halk tıbbı uygulamaları ve cenaze âdetleri ele alınmıştır.

Ana metnin sonunda, S. Hoogasian Villa'nın bu araştırma için görüşme yaptığı kırk sekiz kişiyle ilgili biyografik notlar yer almaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anadolu'nun çeşitli köyleri, kasabaları ve şehirlerinde başlayan, 1915'te aldığı ölümcül darbeyle beklenmedik bir şekilde yön değiştirerek ABD'ye, Michigan eyaletindeki Detroit kentinin Delray bölgesine uzanan bu hayat çizgileri, yüz binlerce Ermeni'nin 20. yüzyılda yaşadığı travmatik deneyimi özetlemekte, bu kırk sekiz hayat hikâyesine damga vuran dramatik kopuşlar, diasporik Ermeni kimliğinin oluşum sürecine ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır.

Kitap Türkçe basım için ayrıntılı bir editoryal çalışmadan geçirilmiş, orijinal metne ek olarak açıklayıcı dipnotlar, fotoğraflar, iki ek bölüm ve bir dizinle yayına hazırlanmıştır.

Villa ve Matossian, sözlü ve yazılı kaynaklar ışığında, 20. yüzyılın başlarındaki Ermeni köy hayatının panoramik bir fotoğrafını çekerler. Bölgesel çeşitlilikleri ortaya koyan ayrıntılar ve karşılaştırmalarla derinlik kazanan bu fotoğraf, araştırmanın "katılımcı gözlem" yöntemlerinden ziyade görüşmelere ve yazılı kaynaklara dayanmasından, yazarların söz konusu coğrafyayı ve bu toprakların geçmişine ait bir yaşam biçimini binlerce kilometre uzaktan mercek altına almasından kaynaklanan bir takım boşluklar, yer yer de küçük hatalar barındırmaktadır. Bunlar, Türkçe basım için hazırlanan dipnotlarla giderilmeye çalışılmıştır – sayfa sonlarında verilen bu notlarda, metinde geçen bazı terimlere ilişkin açıklamalar, ele alınan konuya ilişkin birtakım ayrıntılar, ek bilgiler ve değinmeler yer almaktadır.

Her bölümün sonuna, ilgili bölümde ele alınan konularla ilintili, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına ait fotoğraflar yerleştirilmiştir. Bu fotoğrafların alındığı kaynaklar, "Ekler" bölümünde, "Fotoğraf Kaynakçası" başlığı altında listelenmiştir. Orijinal basımın son kısmında yer alan kısa sözlük yeniden düzenlenmiş, Türkçe çeviride italik olarak verilen Ermenice sözcüklerin tamamını kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Ek 1'de, S. Hoogasian Villa'nın görüşme yaptığı kişilerin memleket hikâyelerine konu olan hayat biçiminin mekânsal ve zamansal zeminine ilişkin bir fikir vermek amacıyla, bu kişilerin doğup büyüdüğü yerleşim birimlerinin 20. yüzyıl başlarındaki durumuna, özellikle bu yerlerdeki Ermeni kurumları ve nüfusuna ilişkin notlar sunulmuştur. Bu notlara, Ahılkelek (Gürcistan) ve Kesap (Suriye) dışında hepsi Türki-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan bu yerlerin günümüzdeki adları, idari statüleri ve nüfus durumuyla ilgili bilgiler de eklenmiştir.

Anadolu'da konuşulan Türkçe dışındaki dillere ait sözlü kültür ürünleri, Türkçedeki halkbilimi ve halk edebiyatı literatüründe son derece sınırlı bir yer bulabilmiştir.[1] Bu durum Ermenice için de geçerlidir. Bu incelemede, Ermenilerin bazı dini bayramlarda, mevsimsel kutlamalarda, ritüellerde ve belirli günlük işlerin yapılması sırasında okudukları bazı geleneksel şarkılar ve mâniler yer almaktadır. Ancak bunlar, orijinal metne yalnızca İngilizceye çevrilmiş halleriyle konmuştur; bu eksikliği bir ölçüde telafi edebilmek amacıyla, Türkçe basım için, söz konusu bağlamlarda okunan Ermenice, Rumca ve Türkçe şarkı ve mânilerden oluşan küçük bir seçki hazırlanmıştır. Çeşitli bölgelerden derlenmiş olan bu örnekler, Türkçe çevirileriyle birlikte Ek 2'de bulunabilir.

***

Anadolu Ermenilerinin toplumsal ve kültürel hayatı, Anadolu'nun kırsal kesimlerinin genel görünümü içinde ayrıksı bir tablo oluşturmaz. Maddi kültür öğeleri, geniş aile yapısı, bireyler arasındaki ilişkiler, aile ve aşiret onuruyla ilgili değerler, yiyecek üretimi ve saklama yöntemleri, halk hekimliği uygulamaları gibi pek çok alanda, Ermenilerin Anadolu'da yaşayan diğer halklardan keskin çizgilerle ayrılmadığı görülmektedir. Bu noktada, elbette, fiziki coğrafya ve doğa koşullarının belirleyiciliği söz konusudur. Aynı coğrafyayı paylaşan farklı etnik ve dinsel toplulukların günlük hayat pratikleri arasında yoğun paralellikler bulunması şaşırtıcı olmasa da, Anadolu Ermenilerinin tarihi ve kültürü konusundaki popüler bilincin gerçeklikten ziyade hâkim propagandif söylemlerle şekillenen önyargılara dayandığı bir ortamda, bu tür benzerliklerin altının çizilmesi son derece önemlidir.

1 Bu boşluk son dönemde Anadolu ve Mezoptamya'da yaşayan çeşitli halkların sözlü kültür ürünlerinin incelendiği/derlendiği bazı yakın tarihli çalışmalar için bkz. M. Yılmaz Avcı, *Laz Masalları - Lazuri P`aramatepe* (İst., Sorun, 2005); Ömer Asan, *Pontos Kültürü*, (İst., Belge, 2. basım, 2000); İbrahim Karaca, *Hemşin: Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler* (İst., Çiviyazıları, 2006); Abidin Parıltı, *Dengbêjler: Sözün Yazgısı* (İst., İthaki, 2006); Mehmet Bayrak, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları - Mûzik, Dans û Şarqîyên Kurdî* (3 Cilt. Ank., Özge, 2005); Muhsin Kızılkaya, *Kayıp Diwan* (İst., İletişim, 2000).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Öte yandan, söz konusu halkların günlük hayatları arasında net ayrımlar yaratan unsurlar da bulunmaktadır – bunların başında din gelir. Örneğin, Ermeni Kilisesi'nin dış evlilik kuralı farklı köylerde yaşayan aileler ve aşiretler arasında sürekli olarak yeni bağların kurulmasına zemin oluşturmuş, kırsal Ermeni kültürü ve toplumsal hayatının şekillenişinde belirleyici bir rol oynamış, onu birçok bölgede yan yana/bir arada yaşadığı –iç evliliklere sık rastlanan– Müslüman topluluklarından ayıran bir özellik olmuştur.

Anadolu ve Mezopotamya'da yaşamış/yaşamakta olan pek çok halkın kültürüne ve ortak tarihine yalnızca benzerlikler ve barış içinde bir arada yaşama değil, önemli farklılıklar ve şiddetli çatışmalar da damga vurmuştur. Bu incelemede, kimi zaman doğrudan, kimi zaman da dolaylı olarak, bu tür benzerlikler, farklılıklar ve çatışmalara göndermelerde bulunulmaktadır. Söz konusu halkların yakın tarihinin, son dönemde güç kazanan, merkezine nostaljik ve romantik ötekilik kurgularının oturtulduğu liberal bir çokkültürcülük söylemiyle değil, günlük hayat pratiklerine dayanan reel bir çokkültürlülük durumu çerçevesinde değerlendirilebilmesi, ancak bu tür bir yaklaşımın benimsendiği, aradaki ilişkiselliğin romantik/gerçek dışı bir geçmiş kurgusuyla değil nesnel tarihsel veriler ışığında ele alındığı analitik, kapsamlı araştırmalarla mümkün olacaktır.

Mary Kilbourne Matossian, bu kitabın yayına hazırlanması sırasındaki yazışmalarımızda, çalışmasının Türkçeye çevrilmesinden büyük bir mutluluk duyduğunu, ABD'deki ilk basımının üzerinden çeyrek yüzyıl geçmiş olsa da Ortadoğulu halkların kültürleri üzerine çalışan araştırmacılar için halen faydalı olabileceğini düşündüğünü, bölgedeki toplumsal hayat ve geleneklerin hızla değişmesi nedeniyle bu alanda yapılacak araştırmalara duyulan ihtiyacın günümüzde daha da büyük bir aciliyet kazandığını belirtiyordu. Yazarın düşüncelerini paylaşıyor, bu kitabın, Anadolu ve Mezopotamya'da yaşamış/yaşamakta olan halkların günlük hayatlarını konu alan folklorik, antropolojik ve tarihsel incelemelere bir katkı oluşturmasını diliyoruz.

Kitabın Türkçe çevirisinin yayına hazırlanma sürecindeki değerli katkıları için Mariana Yerasimos ve Füsun Ertuğ'a teşekkür ederiz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Mary Kilbourne Matossian

Susie Hoogasian Villa, 22 Aralık 1921'de Amerika'da, Michigan eyaletindeki Detroit şehrinde dünyaya gelir. Babası Ğazar Ğugasyan Harput'un[+] Akhor[+] köyünden, annesi Hıripsime Nakuşyan Demirciyan ise Harput'un merkez kazasındandır. Yazarın babası, annesi ve anneannesi, Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında uğradığı katliamdan kaçan mültecilerdendir. Annesi ve babası ilk eşlerini bu acı günlerde kaybetmiş, birbirleriyle Amerika'ya göç ettikten sonra tanışmış, evlenip Detroit şehrinin Delray bölgesine yerleşmişlerdir. Delray'de o dönemde Ermenice yaygın olarak konuşulmakta, çocuklar için okul saatlerinden sonra Ermenice dil dersleri yapılmaktadır. Susie [Sosi], ağabeyi Vaughn [Vahan] ile birlikte Zavaryan Ermeni Okulu'na devam eder ve bu okuldan mezun olur.*

Susie, ailesinin ve aile dostlarının akşamları bir araya gelerek anlattıkları, Ermenistan anılarıyla dolu hikâyelerle büyür. Wayne Devlet Üniversitesi İngilizce Bölümü'nden Evelyn E. Gardner'ın teşvikiyle, Delray'de yaşayan Ermenilerden hikâyeler derlemeye başlar ve bu işi üniversite öğrenimi sırasında da sürdürür. Eğitim Bilimleri alanında lisans (1944), İngiliz Dili alanında yüksek lisans derecesi alır (1948). 1946 yazında, Indiana Üniversitesi Halkbilimi

* 1930 yılında Detroit'in Delray bölgesinde kurulan ve din, eğitim ve kültür alanlarında faaliyet gösteren Zavarian Derneği, 1956 yılında kapanmıştır. Zavaryan Okulu ise, ABD'nin Michigan eyaletindeki üç şubesiyle, halen, *Armenian Relief Society* (bkz. s. 259, ç.n.) adlı yardım kuruluşuna bağlı bir haftasonu okulu olarak eğitim vermeyi sürdürmektedir. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Enstitüsü'nden doktora bursu kazanır ve buradaki çalışmalarını Stith Thompson'ın danışmanlığında sürdürür.

Susie Hoogasian, 1946 yılı sonlarında John J. Villa ile evlenir. Üç çocukları olur: John K. (1948), Nancy (1956) ve James (1962). Son çocuğunun doğumundan kısa bir süre sonra, derlemiş olduğu halk hikâyelerinin arka planına ilişkin bilgiler toparlamak, bu hikâyeleri İngilizceye çevirmek ve yayına hazırlamak üzere yoğun bir çalışmaya başlar. *One Hundred Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance* [Yüz Ermeni Masalı ve Bunların Halkbilimsel Anlamları] adlı kitabı, 1966 yılında, Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları tarafından basılır; kitap, Chicago Üniversitesi Halkbilimi Ödülleri'nde birinciliğe layık görülen iki çalışmadan biri olur.

S. Hoogasian Villa, kitabın giriş bölümünde kendisinin de belirttiği gibi, Ermenilerin köy hayatına, halk hikâyeleri derlediği dönemde ilgi duymaya başlar. 1960'lı yılların ortalarında bu kitap için bir pilot çalışma yapar ve 1973 yılında, o zamana kadar derlemiş olduğu malzemeleri düzenleyip çalışmasına son şeklini vermek üzere, Oakland Yüksekokulu İngilizce Bölümü'ndeki görevinden izne ayrılır. Ancak, 1978 yılının başlarında, kötüye giden sağlık durumu nedeniyle, kitabı istediği gibi yazamayacağını fark eder ve müsveddeleri, çalışmanın, konuya vakıf biri tarafından tamamlanması umuduyla, Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları'na teslim eder. Yayınevi bu çalışmaya olumlu yaklaşır ve bu bilgi kendisine ulaşır. S. Hoogasian Villa 14 Ekim 1978'te hayatını kaybeder.

Ben S. Hoogasian Villa ile tanışma onuruna erişemedim. Yayınevinin yöneticisi Bernard Goldman kitabı yayına hazırlamam için bana teklifte bulununca, müsveddeleri aldım ve okudukça, elimdekinin son derece önemli bir çalışma olduğunu gördüm. Çalışmayı değerli kılan pek çok özellik vardı: Örneğin, sunulan malzemelerin içinde –çocuk büyütme ve halk hekimliği uygulamaları başta olmak üzere– kadınlarla ilgili konular ağırlıklı bir yer tutuyordu. Bunlar, hem Sovyet Ermenistanı'ndaki etnograflar, hem de

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yakındoğu üzerine çalışan Batılı antropologlar ve uzmanlık alanı Yakındoğu olan araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiş konulardı. S. Hoogasian Villa, derlediği bilgilerle, Ermeniler hakkındaki etnografik çalışmalara önemli bir katkıda bulunmuştu. Ancak, müsveddelerin yayına hazır hale getirilmesi için biraz daha çalışma yapılması gerekiyordu, çünkü S. Hoogasian Villa, sağlık sorunlarından ötürü, karşılaştırmalı bir inceleme için gerekli olan araştırmayı tamamlayamamıştı ve Ermenilerle ilgili olarak Rusça ve Ermenice yayımlanmış etnografik incelemelere başvurmamıştı. Ayrıca, eldeki taslağın bir ölçüde yeniden düzenlenmesi, belirli bölümlerin yeniden yazılması gerekiyordu.

Dolayısıyla, Ermenilerin geçmişteki hayatını gözler önüne sermeyi hedefleyen bu çalışma, hem sözlü hem de yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Kitaba son halini verirken, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Ermeni etnografların, özellikle de S. D. Lisitsyan ve V. H. Bdoyan'ın yayımlanmış çalışmalarından yoğun olarak yararlandım. Bunlar genel anlamda yüksek nitelikli, geniş kapsamlı ve çıkarımda bulunulurken titiz davranılmış; on dokuzuncu yüzyıl sonu Anadolu Ermenilerine ilişkin veriler de içermekle birlikte Kafkasya coğrafyasında yaşayan Ermenileri konu alan, dolayısıyla S. Hoogasian Villa'nın görüşme yaptığı Anadolulu Ermenilerin hatırladıklarının yanında tamamlayıcı olabilecek yayınlardır. Kitabı yayına hazırlarken, ayrıca, Ermeniler ile onlara komşu olan halklar arasındaki ortak inanış ve âdetlere de dikkat çekmeye çalıştım. Bu çabanın, er geç, söz konusu ortak özelliklere ilişkin daha derinlikli açıklamalara katkısı olacağını umuyorum. Geleneksel Ermeni köy kültürünün iki farklı yönü özellikle ilgi çekicidir. Ermeniler, yaşadıkları bölgeler orman ve ekilebilir topraktan yana zengin olmadığı için enerjiyi ve toprağı tasarruflu kullanmak zorundaydılar ve bunda gayet başarılıydılar. Bu yaşam biçimi, şiddet dolu bir müdahaleyle aniden sona erdirilmiş olmasaydı, sonsuza kadar sürdürebilirdi; çünkü Ermeniler yalnızca yenilenebilir kaynakları kullanıyorlardı. Ermeni kültü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rü, kıt kaynakların korunması konusunda parmakla gösterilebilecek kadar başarılı bir örnek teşkil eder. Ayrıca, Hıristiyanlığı resmi olarak 301 yılında kabul etmiş olsalar da, pek çok pagan inancı ve ritüeli, Ermeni kültürü içinde yaşamaya devam etmiştir. Ermenilerin doğaya ilişkin düşünceleri, nazarla ve ölülerle ilgili pek çok inanışları Hıristiyanlıkla neredeyse tamamen bağlantısızdır ve muhtemelen Hıristiyanlık öncesi dönemden kalmadır. Din tarihçileri ve kültür antropologları için, pagan dönemlere ait bu tür izler özellikle ilgi çekicidir; ben de bu özelliklerin altını çizmeye çalıştım.

Bu çalışmayı okuyup yayına dair birçok değerli öneride bulunan kızım Lou Ann Matossian'a teşekkürü borç bilirim.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Susie Hoogasian Villa

Ermeniler, üç bin yıldan uzun bir süre boyunca, Küçük Asya'nın dağlık bölgelerinde, korunaksız ve verimsiz topraklarda, komşu halklardan gelen ardı arkası kesilmez saldırılar ve sürekli işgal tehdidi altında hayatta kalma mücadelesi vererek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Belirli siyasi sınırları olan bir Ermenistan'dan farklı bir coğrafyayı tanımlayan "Tarihsel Ermenistan", yayılımının en geniş olduğu dönemde, günümüzün Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti'nin yaklaşık on katı büyüklüğündeydi. Ancak, görece kısa ve birbirinden uzun aralıklarla ayrılmış dönemler dışında, Ermenistan bütünüyle bağımsız bir ulusal devlet statüsü kazanamamıştır.[1] Tarihsel Ermenistan, ilk olarak Romalılar tarafından yapılmış olan bir ayrımdan hareketle, genellikle ikiye ayrılır: Fırat Nehri'nin doğusunda yer alan Büyük Ermenistan ve batısında yer alan Küçük Ermenistan.

Ermeni anayurdu, engebeli yapısıyla, doğal çevresinin güçlü etkilerini taşıyan bir uygarlık doğurmuştur. Ararat Ovası ve bazı diğer bölgeler verimli olsa da, ürünlerin yetişeceği mevsim kısa, yağış miktarı güven vermeyecek kadar değişkendir. Özellikle dağlarda yaşayanların taşlı topraklar ve uzun, sert kışlarla başa çıkması gerekiyordu. Ayrıca, pek çok durumda, yeryüzü şekilleri toplulukları birbirinden öylesine yalıtıyordu ki, başka köylerle nadiren temas kurulabiliyordu. Bu koşulların içinden, kendi kendine yeterliliğin ve güçlü bir ataerkil vurgu taşıyan bir toplumsal örgütlenme biçiminin öne çıktığı, insanların çetin doğa güçleri ve düşmanları karşısında

Ermeni PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

aile ve cemaat bağlarına sıkı sıkıya tutunduğu, tasarrufa dayalı bir tarım ve hayvancılık kültürü doğup gelişmiştir. Ermenistan'ın, dördüncü yüzyılın başında, Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak kabul eden ilk ülke olması ve Ermenilerin bu dönemin ardından gelen yüz yıl boyunca bütün dış güçlere karşı koyup kiliselerini özerk hale getirmiş olmaları, bir bakıma, Ermenilerin tipik özelliklerini yansıtan bir durumdur.[2]

Bununla beraber, özgüven ve kendi kendine yeterlilik, Ermenilerin siyasi olarak boyunduruk altına girmemesi için yeterli olmamıştır. Ermeniler, tarihlerinin çok erken bir döneminden itibaren, üzerinde yaşadıkları platoyu, etnik ve dilsel bakımdan İranlılarla akraba bir halk olan Kürtlerle paylaşmışlardır; Kürtlerin yaptıkları baskınlar ve yazın yaylalar için rekabet etme gerekliliği, Ermenilerin hayatının değişmez bir parçası olmuştur. Ancak, Ermenilere karşı örgütlü saldırılar ya da siyasi baskılar Kürtlerden değil komşu devletler ve imparatorluklardan gelmiştir. Ermeni ülkesi, defalarca, kısmen ya da tamamen işgal edilmiştir. On dördüncü yüzyıla kadar hâkimiyet Persler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Memluklar, Selçuklu Türkleri ve Timurlenk'in önderliğindeki Moğollar arasında el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti ve İran'ın bu topraklar üzerindeki hak iddiaları ve çatışmaları devam etmiştir. Rusya, nihai olarak, 1828 yılında, Sovyet Ermenistanı'nı oluşturan toprakları İran'dan almıştır.

Osmanlı otoritesi altında yaşamak, Hıristiyan Ermeniler için ayrımcılığa ve kimi zaman da katıksız bir zulme katlanmak zorunda olmak anlamına gelse de, imkân bulan, durumu müsait olan bazı Ermeniler tüccar, esnaf, sarraf oldular. Ancak, kırsal nüfusun çoğunluğunun yaşamı büyük ölçüde aynı şekilde sürdü. Bütün bunlara rağmen, Ermeniler, grup olarak, güçlü bir ulus kimliği hissiyatını yitirmemişlerdir. Elbette, özellikle toplumsal ve iktisadi ayrımcılıktan kaynaklanan baskıların çok yoğun olduğu yerlerde, çoğunluk kültürü yönünde bir parça asimilasyon söz konusu olmuştur. Örneğin Anadolu Ermenileri arasında, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gelindiğinde, Adana, Kayseri,+ Antep ve Tokat'ta artık Türkçe konuşulur olmuştu. Ancak, Hıristiyan misyonerler tarafından çok sayıda Ermeni okulunun kurulmasıyla, Ermeniler atalarının dilini (yeniden) öğrenebilmişlerdir. Diğer yandan, dışarıyla bağlantısı zayıf olan köylerde –örneğin Hacın+ [Saimbeyli, Adana] ve Kesap'ta+ [bugün Suriye'de]– Ermeniler hem Ermenice hem de Ermenicenin yerel ve dilbilimsel açıdan değişime direnen lehçelerini konuşuyorlardı. Böyle yerlerdeki okulların işlevi yazınsal Ermeniceyi öğretmekti.[3]

Ermenilerin on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında içinde bulunduğu –zaman zaman başa çıkması güç bir nitelik alan– yaşam koşulları ciddi bir değişime uğramadan yirminci yüzyılda da geçerliliğini sürdürmüş olsaydı, Amerika'da doğmuş bir Ermeni'nin, etrafında yaşayan insanların Anadolu'nun kırsal bölgelerindeki gündelik yaşama ilişkin anılarını yitip gitmekten kurtarma çabasının bir ürünü olan bu kitap muhtemelen hiç yazılmayacaktı. Fakat asıl olarak Avrupa'nın hırslı ve güçlü devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çatışmalardan kaynaklanan karmaşık bir etki-tepki zinciri, Osmanlı Ermenileri için ölümcül sonuçlar getirmiştir. David Lang'in belirttiği gibi, "1895 ile 1920 yılları arasındaki çeyrek yüzyıllık dilim, Ermeni halkının uzun ve inişli çıkışlı tarihi içindeki en trajik dönemi oluşturur."[4] Avrupa'nın güçlü devletleri, zayıf düşen Osmanlı İmparatorluğu'nu aralarında pay etme planları yapıyordu; Osmanlı Türkleri, geçmişte boyunduruk altında yaşayan Sırplar, Romenler, Yunanlar ve Bulgarların ulusal bağımsızlıklarını bir ölçüde de olsa elde etmelerinin ardından, Ermenilerin de özgürleşme çabası içine girmesinden endişe ediyordu. Zaten 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla, Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı toprakların büyük bir bölümünü Ruslara kaptırmıştı. Ermenilerin, gerek Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki Amerikan ve İngiliz Protestan misyoner okulları, gerekse Katolik Ermenilerle Roma arasındaki bağlantı ve elbette ticari ilişkiler üzerinden, Batı'yla sıkı bağları vardı. Osmanlı yönetiminin tepkisi, Ermeni tebaa üzerindeki baskı ve dayatmaları artırmak oldu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

> 1895 yılında, [Sultan II. Abdülhamid'in] Ermeni meselesine dair "nihai çözüm"ünün uygulamaya konmaya başlamasıyla birlikte olaylar doruğa ulaştı. Sasun, Erzurum,+ Trabzon, Van,+ Harput,+ İstanbul ve Maraş'taki Ermenileri katletmek üzere, sultana atfen *Hamidiye* adı verilen özel silahlı birlikler kuruldu.* Ermeni devrimciler, İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı işgal ederek ve yardım etmeleri için Avrupa'nın büyük devletlerine başvurarak karşılık verdiler. Bu, yaklaşık olarak 300.000 Ermeni'nin ölmesine, 80.000 Ermeni'nin ise başka ülkelere kaçmasına neden olacak korkunç bir saldırının ilk işareti oldu.[5]

II. Abdülhamid 1908'deki devrimle tahttan indirildiğinde,** Ermeniler, sultanın zalimane politikalarının kaldırılacağı ve azınlık gruplarının daha adil muamele göreceği yönündeki vaatlerine inanarak Jön Türklere destek vermiştir. Ancak vaatler ve gerçek arasındaki fark korkunç olmuştur. Yönetimdeki Jön Türk cuntası emperyal hayalleri yeniden canlandırmıştır; sınırları iyice genişletilmiş bir Türk İmparatorluğu yaratmayı hedefleyen bu hayalin içinde Ermenilerin yeri yoktur. Eldeki bütün kanıtlar, Ermeni meselesine getirilen çözümün, ulaşılabilen her yerde, Ermeni nüfusunun tamamını yok etmek olduğu gerçeğine işaret etmektedir.[6] Burada, 1915'te ve sonraki yıllarda yaşanan olayları tekrar anlatmaya gerek görmüyorum; katliamlar, işkenceler ve ölüm yürüyüşlerinden kurtulabilenlerin, kendi yaşadıklarını, benim yapabileceğimden çok daha etkili bir şekilde kayda geçirmiş olduğu eserler mevcuttur.[7] Ancak, sonuç olarak, yaklaşık bir buçuk milyon erkek, kadın ve çocuğun –yani Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusunun yarısının– hayatını kaybettiğini, bu insanların bazılarının doğrudan katledildiğini, bazılarının işkenceye maruz bırakılıp ölüme terk edildiklerini, bazılarının ise Rusların elindeki Ermenistan'a ya da başka

* Hamidiye Alayları II. Abdülhamid tarafından 1891'de kurulmuştur. [ç.n.]

** II. Abdülhamid, Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin ardından değil, 1909 yılında, 31 Mart Vakası sonrasında tahttan indirilmiştir. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ülkelere kaçmaya çalışırken korunmasızlıktan ya da açlıktan öldüklerini belirtebilirim. Anadolu Ermeni kültürüne ait ne varsa yok olmuş, bugüne tek bir iz bile kalmamış olabilirdi; eğer bu olmadıysa, kaçabilen ve geleneklerini beraberlerinde götürenlerin cesareti ve müthiş tahammül gücü sayesindedir.

Bu çalışmada, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yaşayan Ermenilerin I. Dünya Savaşı ve büyük çaplı katliamların başlangıcından önceki gündelik yaşantılarına dair mümkün olduğunca çok ayrıntıyı yakalayıp kayda geçirmeye gayret ettim. Görüşme yaptığım kişilerin çoğu, kendi cemaati içinde belirli bir mevki sahibi olmakla birlikte, toplumun ileri gelenleri veya önemli kültürel ya da siyasi figürleri arasında yer almayan, eğitim seviyeleri modern Amerikan standartlarına göre asgari düzeyde olan, kendi halinde köylülerdi. Görüştüğüm kişilerin çoğu kadındı (ki bu durum, ilk olarak erkeklerin öldürülmüş olmasıyla ve bu ilk öldürmelerin ardından yine erkeklerin büyük gruplar halinde hapsedilmiş ve katledilmiş olmasıyla ilişkilidir) ve dolayısıyla, dış dünya hakkında kocaları, amcaları, dayıları, ağabeyleri ve erkek kardeşleri kadar geniş bilgi sahibi olamayan kimselerdi. Bu kitabın, yine de, hem kurbanların hem de kurtulanların anılarını yaşatmaya hizmet edeceğini ümit ediyorum. Bu ölümler olmasaydı, anayurtlarından binlerce kilometre uzakta yaşayan insanların anılarının peşine düşmek gerekmeyecekti; öte yandan, bu çalışma için görüşülen kişilerin anıları olmasaydı, onların geçmişteki yaşantıları hakkındaki bilgimiz daha da sınırlı olacaktı.

Detroit'in güneybatısındaki bir Ermeni yerleşim bölgesi olan Delray'de geçen çocukluğumda, babam sık sık, dünyaya geldiği küçük Ermeni köyündeki "o güzel günleri" anlatırdı. Evimize komşular geldiğinde, neredeyse her seferinde, onlara Türk kahvesi yapardım. Bir süre sonra içlerinden biri Eski Dünya'daki yaşantısına dair bir şeyler hatırlayıp anlatmaya başlar, onun ardından sözü bir başkası alırdı. Bu şekilde bazen saatlerce sohbet eder, birlikte hoşça vakit geçirirlerdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

O zamanlar, ne yazık ki, bu sohbetlerin değerinin pek farkında değildim. Geleneksel Ermeni köy hayatına ilişkin kaynakların ne kadar az olduğunun ayırdına ancak sonraları, Ermeni halk hikâyeleri üzerine bir araştırma çalışmasına başladığım zaman varabildim. Halk hikâyelerinin ortaya koyduğu sosyolojik bilginin, Ermeni köy aileleri ile ilgili incelemelerde yoğun olarak kullanılması gerektiğini gördüm, ancak bu konudaki basılı bilgi eksikliği nedeniyle sürekli olarak hüsrana uğruyordum. Yaptıkları seyahatler sırasında bölgeden geçen kimseler tarafından tutulmuş olan bazı yüzeysel notlar vardı. Amerikalı misyonerlerin on dokuzuncu yüzyıla ve yirminci yüzyılın başlarına ait anlatılarından, özellikle Henry Van Lennep'in *Bible Lands: Their Modern Customs and Manners* (New York: Harper, 1875) [İncil Ülkesi: Modern Örf ve Âdetleri] ve iki ciltlik *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* [Küçük Asya'nın Az Bilinen Yerlerinde Seyahatler] (Londra: John Murray, 1870) adlı eserlerinden yoğun olarak faydalandım. H. F. B. Lynch'in, Ermenilerin yaşadıkları bölgenin bir kısmını gayet bütünlüklü ve eksiksiz bir şekilde ele aldığı iki ciltlik *Armenia: Travels and Studies* [Ermenistan: Seyahatler ve İncelemeler] (Londra: Longmans, Green, 1900, 1901) adlı kitabında, bazı köylerin ve kasabaların fiziksel özelliklerine dair betimlemeler yer almaktadır. Bunlar dışında, ev mimarisi ve Ermeni ailesine ilişkin genel bilgiler içeren, daha eski tarihlere ait birkaç kaynak daha mevcuttur. Ancak bugün öğrencilerin, Ermeni köylülerin yirminci yüzyıl başındaki hayat biçimini, yüzeysel bir biçimde de olsa gözlerinin önüne getirmelerini sağlayabilecek pek bir şey bulamadım.

Babam ve arkadaşlarının yaptıkları sohbetleri hatırlayarak, Detroit'te yaşayan Ermenilerin anıları üzerinden geleneksel Ermeni köy hayatını resmetmenin mümkün olup olmadığını düşündüm. Bu hassas bir çalışma gerektiren bir iş olacaktı, çünkü Detroit'teki birinci kuşak Ermeniler artık yavaş yavaş aramızdan ayrılıyordu; hayatta olanların da sağlıkları artık iyi değildi. İşe beş görüşmeciyle başladım, sonra dört kişiyle daha görüştüm; bu insanların hatırlayıp

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ermenice olarak anlattığı şeyleri kaydettim. Bu dokuz görüşmeden ön araştırma niteliğinde, kısmi bir inceleme çıktı. Nihai olarak, aralarında hem erkeklerin hem de kadınların bulunduğu toplam kırk sekiz kişiyle geniş kapsamlı mülakatlar yaptım. Elinizdeki çalışma, asıl olarak bu kişilerin sunduğu bilgilere dayanmaktadır. Yaptığım ilk mülakatlar steno ile kâğıda döküldü, sonrakiler ise kaset kayıtları olarak muhafaza edildi. Kitabın altıncı bölümünde 1940 ile 1942 yılları arasında Delray'de derlemiş olduğum birtakım malzemeler de yer alıyor. Kaynak olarak kullandığım malzemeler Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları'nın Halkbilimi Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. *American Board*'a bağlı misyonerlere ait literatürde yaptığım etraflı okumalar, varmış olduğum sonuçları güçlendirdi.* Görüşme yaptığım kişilerin verdiği bilgiler ile misyonerlerin anlatıları arasında, yalnızca birkaç noktada farklılık vardı. Gerektiğinde söz konusu yazılı kaynakları belirttim; yer yer de, bu kaynaklardan, görüşme yaptığım kişinin belirli ifadelerini destekleyen ya da doğrulayan alıntılar yaptım.

Ermeniler asıl olarak çok sayıda köy, birkaç taşra şehri ve daha da az sayıda büyük şehirden oluşan bir tarım ülkesinde yaşadıkları için, on dokuzuncu yüzyıl sonları - yirminci yüzyıl başlarındaki Ermeni köy hayatının genel bir resmini çizmeyi hedefledim. Kasabalar ve taşra şehirlerinde geçerli olan eğitimli, entelektüel, kültürlü yaşamı konu almadım. Bu çalışmanın eksiklikleri olduğunun farkın-

* 1810'da A.B.D'nin Boston şehrinde kurulmuş olan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* adlı örgüte bağlı Protestan misyonerler, Osmanlı İmparatorluğu'na ilk olarak 1820'de ayak basmış, Ermeniler de dahil olmak üzere, Osmanlı sınırları içinde yaşayan çeşitli topluluklar arasında yaklaşık olarak yüz yıl boyunca yoğun bir faaliyette bulunmuşlardır. Bu misyonerler tarafından 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında kaleme alınmış pek çok anı, günlük, rapor ve seyahat notu, Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerindeki gündelik yaşama dair ayrıntılı bilgiler de içeren geniş bir literatür oluşturmaktadır. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dayım, ancak kitabın çerçevesini ve sınırlarını, çok büyük ölçüde, yaşları yetmiş ile seksen arasında değişen görüşmecilerin hatırladıklarının oluşturduğunu, elimizdeki resim ve maddi kültür örneklerinin sayısının çok az olmasının da içeriği sınırladığını belirtmeliyim. Görüşme yaptığım kişilerin çoğu, Amerika'ya korkunç katliamlardan kaçarak, yanlarına ya hiçbir şey almadan ya da birkaç parça eşyayla gelmiş mültecilerdi. Diğer yandan, aralarında, doğuda Van ve Gürcistan'dan batıda Bursa'ya, kuzeyde Amasya'dan+ güneyde Kesap+ ve Zeytun'a+ [Süleymanlı, Kahramanmaraş] kadar, çok geniş bir alandan, çok çeşitli yerlerden gelen insanlar yer alıyordu. Ayrıca, yaşam tarzlarına dair belirgin ayrımlar olup olmadığını anlayabilmek için hem şehir kökenlilerle hem de köy kökenlilerle görüştüm. Bir âdete belirli bir bölgede rastlanmasının, o âdetin Ermeni geleneğinin tamamına mal edilebileceği anlamına gelmediğini aklımda bulundurarak, yersiz genellemeler yapmaktan mümkün olduğunca kaçındım. Amerika'da doğup büyümüş ve çalışmaya konu olan bölgeleri hiç görmemiş bir insan olarak, burada genel çizgileriyle betimlenen Ermeni hayatını yalnızca tahayyül edebiliyorum. Fakat ben bir Ermeni ailenin çocuğu olarak dünyaya geldim ve güçlü bir Ermeni cemaatinin içinde yaşadım; dolayısıyla, kendimi bildiğim andan itibaren Ermeni değerlerinin ve geleneklerinin paylaşıldığı ortamlarda bulundum.

Gösterdikleri coşkulu işbirliği için, görüşme yaptığım kişilere; teşvikleri ve yönlendirmeleri için de Wayne Devlet Üniversitesi profesörlerinden Leonard Moss, Esther Callard ve Arnold Pilling'e, ve Michigan Üniversitesi'nden Dr. William Lockwood'a müteşekkirim. Ayrıca, 1973'te bir yıl boyunca beni görevimden izinli sayıp, yürüttüğüm derleme çalışmasını daha rahat koşullar altında sürdürmemi sağlayan Oakland Yüksekokulu yönetimine de teşekkürlerimi sunarım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anlatılar ve Fotoğraflarla

1914 ÖNCESİ ERMENİ KÖY HAYATI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I.

KÖY HALKI, AŞİRET VE HANE

Ermeniler, on dokuzuncu yüzyıl sonunda, varlıklarını farklı güçlerin idaresi altında, kadim topraklarında sürdürmeye çalışan devletsiz bir halk durumundaydılar. Bu topraklar Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası arasında bölünmüştü; her iki imparatorluğun da birer resmi dili olmasına rağmen (Türkçe ve Rusça) kırsal bölgelerde yaşayanların büyük bir bölümü bu dilleri konuşamıyordu. Her iki imparatorluk da heterojen bir halklar topluluğundan oluşuyor, yani merkezi yönetimler homojen bir vatandaşlar bütününü temsil etmiyordu. Ermeni köylüler siyaset alanında yerel düzeyin ötesinde herhangi bir rol oynamasalar da, yerel meseleleri büyük ölçüde kendi geleneklerine göre düzenliyorlar, bu çerçevede çözemedikleri bir anlaşmazlıkla karşı karşıya kalmadıkları sürece daha yüksek mercilere başvurmuyorlardı. Aynı kuralın, aşiretler ve geniş ailelerin yaşadığı haneler için de geçerli olduğu söylenebilir.

Hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Rus Çarlığı, devletin verdiği hizmetler ve yerine getirdiği işlevlerin azlığı ve tebaalarını –bunun için özel bir çaba sarf ettikleri durumlarda bile– genellikle denetim altında tutamayışları bakımından, bugünün Batılı standartlarına göre zayıf imparatorluklardı. Bu devletler için kırsal bölgelerde düzeni korumak daha da güçtü.[1] Merkezi hükümetler, iç bölgelere uzanan yollar yapmalarına ve seküler mahkemeleri yaygınlaştırmalarına rağmen halk arasındaki karışıklıklara seri ve etkili bir şekilde yanıt veremiyorlardı. 1895'te Anadolu'da ve 1905'te Transkafkasya'da, yer yer hükümetin yerel temsilcilerinin de katıldığı katliamlar sırasında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu durum iyice su yüzüne çıkmıştı. Söz konusu yönetimlerin zayıflığı, temel olarak iktisadi nedenlere dayanıyordu. On dokuzuncu yüzyıl sonunda sanayi ve ticaret gelişim içindeydi, ancak her iki imparatorlukta da nüfusun büyük bölümü yaşamını halen geçimlik tarım ve hayvancılıkla sürdürüyordu. Halkın çok küçük bir kesiminden vergi toplanabiliyor ve devletin ihtiyaçları, çoğu zaman, sahip olduğu iktisadi kaynakları aşıyordu. Devlet, sınırlarını savunmak için gereken gücü koruyabilmek için birçok farklı etnik grubu yönetimi altına almak zorundaydı. Zayıflığın arkasındaki nedenlerden biri de bu etnik çeşitlilikti, çünkü her biri yüzyıllardır aynı topraklarda yaşayıp kök salmış olan çok sayıda halk, asimilasyona karşı direniyordu.

Tarımla uğraşan Ermeni topluluklarının yaşadığı ovalık bölgeler genellikle merkezi hükümetin, dağlık bölgeler ise silahlı göçer Kürtlerin hâkimiyeti altındaydı; birçok yerde ise bu iki unsur farklı ölçülerde etki sahibiydi. İçme suyu temel olarak pınarlardan, sulama ve bazen de temizlikte kullanılan su ise derelerden alındığı için, köyler su kaynaklarının bulunduğu yere göre konumlanmıştı. Sulak alanlar arasında epey büyük mesafeler bulunuyordu. Aileleri, komşu köylerle teması asgari düzeyde olan küçük yerleşim birimlerinde yaşamaya zorlayan bir başka etken de Ermenilerin yaşadığı yüksek bölgelerde ovaların son derece az oluşuydu. Bu durum, bir yandan aynı yerleşim biriminde yaşayan aileleri birbirleriyle çok yoğun ilişkiler kurmaya teşvik ederken, diğer yandan da başka köylerde yaşayanlara karşı duyulan güvensizliği güçlendirmekteydi.

Hem dağlık hem de ovalık bölgelerde, köy, belirli ortak çıkarları olan ve sorumlulukları paylaşan bir haneler topluluğuydu. Örneğin su, yabanıl hayvanlar ve bitkiler, ağaçlar, kil, yapı taşı, kireç ve kullanılmayan topraklar gibi belirli doğal kaynakların kullanımı üzerinde bütün köylüler ortak hak sahibiydi. Geçimi sulamaya bağımlı olan köylerde, kanalların temizliği ve bakımı yine bütün hanelerin paylaştığı bir sorumluluktu. Kimi zaman köylüler bir araya gelip bütün köyün hayvanlarını güdecek bir çoban ya da ekili tarlaları koru-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yacak bir gece bekçisi tutabiliyorlardı. Saç kesimi, hastalardan kan alma ve diş çekimi için seyyar bir berbere yine toplu olarak ödeme yapılabiliyor, köydeki öksüz ve yetim çocukların koruyuculuğunu yapması için belirli bir kişi görevlendirilebiliyor, ortak çalışmayla bir köy okulu kurulabiliyordu. Merkezi hükümetin köyü bir bütün olarak vergiye bağlaması ya da köyün tamamına herhangi bir yükümlülük getirmesi durumunda ise köy liderlerinin bu yükü evler arasında bölüştürmesi gerekiyordu.

Köy ve Aile Örgütlenmesi

"Aile" teriminin Ermenicedeki karşılığı, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileyi tanımlayan *ındanik*ti. Aynı anne ve babanın ya da büyükanne ve büyükbabanın soyundan gelen kişileri kapsayan geniş aileyi tanımlayan terim ise *kertastan*dı. *Azk*, bir ya da daha fazla köye dağılmış çok sayıda haneden oluşan bir grubu tanımlıyordu.* Öte yandan, *ocakh* terimi, aynı ocağı paylaşan kişiler topluluğunu belirtmek için kullanılırdı; bir bütün olarak vergiye tabi tutulan bu yapıya, aralarında kan bağı olan kişilerin yanı sıra hizmetçiler ve yardımcılar da dahildi. On dokuzuncu yüzyıl sonunda Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı, muhtemelen, çekirdek aileler halinde yaşıyordu. Kimi zaman, bir ailedeki nesiller zinciri içinde, büyükanne ve büyükbabaların artık hayatta olmadığı, torunların da henüz doğmadığı dönemler olabiliyordu. Kalabalık geniş ailelerin yaşadığı haneler er ya da geç bölünürdü ve her parçanın kendi başına, ayrı bir geniş aileye dönüşmesi belirli bir süre alırdı. Bir köyde ortalama ömür ne kadar kısa ise, o köydeki cemaati oluşturan geniş aileler de o kadar küçük ve sayıca o kadar az olurdu.

* *Azk* sözcüğünün Türkçedeki karşılığı "millet" olmakla beraber, "aynı atadan gelen insanlar topluluğu" (soy) anlamında bir kullanımı da mevcuttur. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Muhtar genellikle köydeki en varlıklı ve siyasi açıdan en deneyimli aileye mensup erkeklerden biri olurdu. Kurallara dayalı bir seçim yapılıyorsa, bütün adayların şapkaları ters çevrilip yan yana konur, her ailenin reisi tercih ettiği adayın şapkasının içine bir fındık ya da fasulye tanesi atardı. Köylüler muhtarın verdiği hizmetin karşılığını kısmen kol gücüyle, yani hasat zamanında ailesine yardım ederek, kısmen de Yeni Yıl'da ve Paskalya'da meyve ya da içkiler hediye ederek öderlerdi.

Muhtar, köyün ileri gelen ailelerine de danışarak komşular arasındaki ve aileler içindeki anlaşmazlıkları çözümler, dışarıdan gelen konukları kabul eder, köyün vergi yükünü aileler arasında bölüştürürdü. Suç işleyenlere para cezası, sopa cezası (bu ceza şekli kadınlara kesinlikle uygulanmazdı), özgürlük kısıtlama ve uç durumlarda köyden sürme gibi cezalar verebilirdi. Aşiretler arasındaki kan davalarında muhtar araya girerek meselenin aileler arası evlilik yoluyla çözümlenmesini sağlayabilirdi. Kafkasya'daki Ermeni köylerinde, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, hane reislerinin yaz aylarında köyün meseleleri ile ilgili kararlar almak üzere köy meydanında toplandıkları görülür.[2]

Ermenilerdeki en geniş akrabalık birimi olan *kertasdan*ın en güçlü olduğu yerler dağlık bölgeler ve dağ eteklerindeki ormanlık alanlardı. Köylülerin kişisel olarak toprak sahibi oldukları bu yerler, merkezi hükümetin en zayıf, kendini koruma ihtiyacının ise en yoğun olduğu bölgelerdi. Aşiret yapısının başlıca işlevi, mensuplarının birbirlerini korumasıydı. Aşiret mensuplarından herhangi biri herhangi bir şekilde zarar gördüğünde, aşiretin tüm erkekleri bunun öcünü almakla yükümlü olurdu. Aşiret, komşular arasında akrabalıkların ve duygusal bağların henüz gelişmiş olmadığı, yeni yeni oluşan topluluklarda da güçlüydü. Ataerkil bir yapı olan aşirette akrabalık bağları yalnızca erkeğin soy çizgisi üzerinden belirlenirdi; aşiret babanın soyundan altı-sekiz kuşak önceki ortak bir ataya dayanan bütün bireyleri kapsardı. Aşiret lideri, aşiretin onurunu ilgilen-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

diren her türlü meseleyle meşgul olur, toprak, değirmenler ve sulamaya dair tüm anlaşmazlıklarda aşireti temsil ederdi. Kendi aşiretine mensup gençleri, diğer aşiretlerin gençleriyle yakın arkadaşlıklar kurmaktan uzak tutmaya çalışırdı. Liderin karısı da genellikle ebelik ya da şifacılık yapardı.

Aşiretin adı, kurucusunun vaftiz adından, –eğer zanaatkârsa– mesleğinden, ya da göç etmeden önce yaşadığı yerin adından gelirdi. Kimi zaman aşiretin ikinci adı olarak bir kadının adı kullanılabiliyordu; bu, genellikle aşiret liderinin kurucusunun, güzelliği, bilgeliği, cesareti, vb. ile ün yapmış eşinin adı olurdu. Ailenin erkeklerinden biri başka bir köye yerleşse bile, yine ayrıldığı köydeki aşiretinin mensubu olarak kabul edilirdi. Ancak, aşiretin bir kolu beş kuşak ya da daha uzun bir süre boyunca başka bir köyde yaşamışsa artık ayrı bir aşiret sayılırdı ve bu aşiret, oraya ilk göç eden kişinin adıyla anılırdı.

1850'lerden önce yalnızca soylu ailelerin soyadları vardı. Sonraları, bireyler, soyadı olarak mensubu oldukları aşiretin adını kullanmaya başladılar; bu soyadları *-yan, -yants, -ints, -unts* ya da *-ents* ile bitiyordu. Bazı soyadları da aşiretin belirli bir kolunun kurucusunun vaftiz adından gelirdi. Resmi soyadı ile mensubu olduğu aşiretin adı aynı olmayanlar, genellikle, ek bir tanımlama aracı olarak aşiret adını da kullanırlardı.[3]

Aşiretlerde dış evlilik kuralı geçerliydi; dördüncü dereceye kadar olan akrabalar arasında evlilikleri yasaklayan mutlak bir tabu vardı, yani ikinci dereceden kuzenler (kardeş torunları) birbirleriyle evlenemezlerdi. Kilise kanununa göre, aralarında yedi göbekten daha yakın bir akrabalık ilişkisi bulunan kişilerin birbirleriyle evlenmeleri yasaktı, fakat aşiretin yalnızca dört kuşağının yaşadığı yerlerde üçüncü dereceden kuzenler arasında da evlilikler olabiliyordu. Kardeşi ölen bir erkeğin onun karısıyla evlenmesi ve aralarında kirvelik-vaftiz bağı bulunan kişilerin birbirleriyle evlenmeleri de tabuydu.

Köylerde, her aşiretin yaşadığı belirli bir bölge olur, bütün aşiret

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu *tağ*da (mahallede) yaşardı. Örneğin Zeytun+ [Süleymanlı, Kahramanmaraş], birbirinden dereler ve vadilerle ayrılmış dört mahalleden oluşuyordu.* Yirminci yüzyılın ilk yıllarından itibaren nüfus hareketleri arttı; bazı mahallelerde farklı aşiretlere bağlı haneler yer alabilmeye başladı. Bununla birlikte, aşiret mensupları birbirlerine yakın evlerde oturdukları için, iktisadi birimleri bütünüyle akrabalardan oluşturmayı elverişli buluyorlardı. Örneğin, çoğu zaman, çift sürmek ve süt ürünlerini işlemek amacıyla oluşturulan imece birlikleri yalnızca aşiret üyelerinden oluşurdu. Ayrıca, bir aşiretin mülkiyetinde ormanlık alanlar, değirmenler, zeytin presleri, yavaş büyüyen ağaçlar (özellikle ceviz, fındık gibi kabuklu yemiş ağaçları) bulunabilirdi. Aşirete ait herhangi bir mülk, aşiretin tamamının rızası olmadan elden çıkarılamazdı.[4]

Ermeni aşiretleri, bütün bu özellikleri itibarıyla, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda İtalya, Almanya ve Güney Fransa'nın kırsal bölgelerinde ve kentlerinde yaşayan klanlara benziyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında, Türkler, Abhazlar, Gürcüler, Macarlar, Sırplar, Makedonlar, Arnavutlar ve Rumlar arasında da, genellikle yerleşim biriminin belirli bir bölgesinde yaşayan, aşiret benzeri yapılar mevcuttu. Bu klanlarda da dıştan evlilik kuralı geçerliydi; birinci ve ikinci dereceden kuzenler birbirleriyle evlenemezlerdi. Klan dışından kişiler ve ailelerle çıkan anlaşmazlıklarda ve kan davalarında aynı klanın mensupları birbirlerini savunurlardı.[5] Klana olan sadakat, muhtemelen, merkezi hükümetin gücüyle ters orantılıydı: hükümet ne kadar zayıfsa, klan o kadar güçlü olurdu.

* Bu mahallelerden ikisi kentin aşağı kesiminde, ikisi yukarı kesiminde yer alıyordu (bkz. s. 320, resim 75). Kale ve çevresindeki mahallede Surenyanlar, Yukarı Mahalle'de (*Veri Tağ*) Yenidünyalar, Bozbayır mahallesinde Şovroyanlar, Gorgalar mahallesinde ise Yağupyanlar yaşıyordu. Kent, her aileleden bir temsilcinin yer aldığı ve bir piskoposun başkanlık ettiği bir konsey tarafından yönetiliyordu. (Kévorkian ve Paboudjian, 1992: 314-316). [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aşiretin mensuplarından birinin evlenmesi söz konusu olduğunda aşiret liderinin onayı alınırdı. Düğünde bütün aşiret bulunur, herkes armağanlar getirir ve ritüellere katılırdı. Damat ya da gelinin aşiretinden olup başka yerlerde yaşayanlar da düğüne gelirlerdi. Aşiretler cenazelerini yerel mezarlıkta kendileri için ayrılmış olan bölüme gömerlerdi. Bazı yerlerde aşiretlerin özel mezarlıkları da olabiliyordu. Aşirete ait bu alanda yetişen ağaçların, bitkilerin ve sebzelerin bakımından aşiret lideri sorumluydu.

Bazı aşiretlerin, aşiret mezarlığındaki bir kutsal ağaç, bir evin bir köşesindeki kutsal bir ocak ya da küçük bir şapel gibi, kendilerine ait özel ibadet yerleri vardı. Bu ocaklar, mesken olarak kullanılan ve özellikle uğurlu olduğuna inanılan bir evde ya da atalardan kalmış metruk bir evin içinde olabiliyordu. Burada insanların getirdikleri mumları koyabilecekleri şamdanlar, dua kitapları, İnciller, bir haç, o aileye ait muskalar ve örneğin bir kumaş parçası gibi adak nesnelerinin yanı sıra, herhangi bir ziyaretçinin sağlığına kavuşması için dua ettiği hastanın bedenini temsil eden balmumu ya da demirden yapılmış figürler de bulunurdu. Yeni evliler, kilise töreninden sonra, mutlu bir yuvaları olmasını dilemek için bu ocağa gelirlerdi.[6]

Ermenilerde geniş aile birkaç farklı kuşağa mensup bireyleri aynı çatı altında toplayan bir birimdi. Bu ailelerin yaşadığı hanelerin nüfusu on beşle elli arasında değişebiliyordu; ancak Anadolu'da, özellikle Sasun gibi dış dünyayla bağların zayıf olduğu dağlık bölgelerde, tek bir hanede beş-altı kuşak ve yetmiş ile yüz arası birey bir arada bulunabiliyordu. "Geniş aile" birimi, Anadolu Ermenilerinin yaşadığı bölgelerde, gücünü ve önemini I. Dünya Savaşı'na kadar korumuştur. Bu durum, büyük ölçüde, Ermenilerin kendilerini fiziksel olarak güvende hissetmemelerinden kaynaklanmıştır. Kafkasya'da ise geniş aileler Anadolu'da olduğundan daha çabuk bölünür, anne ve babalarıyla birlikte yaşayan evli erkekler kendi çocukları büyüyünce ayrı evler kurarlardı.[7]

Kertasdan bir yandan temel iktisadi üretim birimi ve bir vergi bi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rimi, diğer yandan da, elbette, çocukların hayata dair en temel dersleri aldıkları yerdi. Evdeki her yetişkin, evin çocuklarından herhangi biri yakışıksız bir davranışta bulunduğu zaman onu uyarabilir, azarlayabilirdi. Bu durum gayet doğal karşılanırdı. Aşiret gibi ataerkil bir yapı olan *kertasdan*da, akrabalık bağları erkeğin soy çizgisi üzerinden belirlenirdi. Evlenen çift normal koşullarda erkeğin evinde yaşardı, yani gelin, kocası ile onun anne ve babasının birlikte yaşadıkları eve giderdi. *Kertasdan*, tüm bu yönleriyle, eski Roma'daki *familia*, Ruslardaki *bolşaia semia* (*peçişçe*, *dvorişçe*) ve Sırplar, Arnavutlar, Makedonlar ve Bulgarlardaki *zadruga*ya benziyordu.[8] Kişisel eşyalar, silahlar, zanaat aletleri, bazı atlar ve kadınların çeyiz ve mücevherleri hariç, evdeki bütün malların mülkiyeti ortaktı.

Ermenilerde bu tür bir aile örgütlenmesinin gelişmesinde muhtemelen iki farklı etken rol oynamıştır. Bunlardan ilki, özellikle kırsal bölgelerde söz konusu olan fiziksel emniyetsizliktir. Bir yerleşim biriminin dış dünyayla bağlantısı ne kadar zayıfsa, oradaki *kertasdan*lar da o kadar kalabalık oluyordu. İnsanlar, baskınlara ve çeşitli saldırılara maruz kaldıkları durumlarda yakın akrabalarına kolay ulaşabilmek için, onların mümkün olduğunca yakın mesafelerde olmalarını isterlerdi. Kan davalarıyla ilişkili yerel çatışmalarda aktif rol alan erkeklerin eşlerine ve çocuklarına *kertasdan* bakardı. Aile örgütlenmesinin şekillenmesinde rol oynayan ikinci etken ise, çocuk ölümü oranlarının yüksekliğiydi. Kız çocukları, bir an önce çocuk doğurmaya başlayabilmeleri için, ergenliğe erişir erişmez evlendirilirlerdi. Ancak, çoğu zaman, on üç yaşındaki bir kız ve genç bir erkek bir evi kendi başlarına döndüremezlerdi. Bazı durumlarda genç erkeğin köy dışında çalışması gerekirdi. Dolayısıyla, yeni evlilerin, erkeğin anne ve babası, evli erkek kardeşleri ve evlenmemiş kız kardeşleriyle birlikte yaşaması mantıklı bir durumdu.

*Kertasdan*da yaşa ve cinsiyete dayalı bir işbölümü vardı. Kişinin sahip olduğu otorite, zihinsel ve fiziksel zindelik açısından bir engel olmadığı sürece, yaşla birlikte artardı. Erkekler kadınlardan üstün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir konumdaydı; dolayısıyla evin reisi ailedeki en yaşlı erkek (*nahabed, danuder*)* olurdu. Aileye mensup bireyleri disiplin altına alarak ailenin onurunu korumak ve dışarıdan insanlarla kurulan her türlü ilişkide aileyi temsil etmekten sorumlu olan bu kişi, itaatsiz çocukları reddedip evden kovmak ve mirastan mahrum bırakmak yetkisine de sahipti. Öldüğünde yerine genellikle en büyük oğlu geçerdi.

Evin günlük işlerini idare eden, aile reisinin karısıydı (*dan digin*). Kilerin anahtarları onda durur, yiyecek ve dokuma üretimi onun denetimi altında yapılırdı. Çocukların yetiştirilmesine ilişkin her konuda yine evin hanımının sözü geçerdi; çocuklar üzerinde, annebabadan daha büyük bir otoriteye sahipti. Ev içindeki kavgaları yatıştırır ya da engeller, hanede bölünmeye ya da zarara yol açabilecek etkenleri ortadan kaldırmaya çalışırdı. Evin reisi, siyasi ve ticari meselelerde karısının fikrini almazdı, ancak çocukların evliliği konusunda ona danışırdı. Evin hanımı, kız çocukların evliliğine ilişkin kararlarda en fazla söz hakkı olan kişiydi; bu kararı alırken kendi ağabeyine ya da erkek kardeşine danışırdı. Evin hanımının kocası ölünce onun yerine çoğu zaman en büyük oğlunun karısı geçerdi.

En büyük erkek çocuk genellikle hayvanların bakımıyla ilgilenirdi. Diğer bir erkek çocuk da, ekim ve hasat zamanlarında tarladaki işleri idare ederdi. Evin hanımının evde bulunmadığı zamanlarda işlerin idaresini büyük gelin (en büyük erkek çocuğun karısı) devralırdı.

Sabahları evdeki bütün yatakların bir araya getirilip katlanması ve yüklüğe üst üste istiflenmesi, evdeki birlik ve beraberliği simgelerdi. Evdeki ailelerden biri yataklarını diğerlerinden ayrı topluyorsa, komşular o evin "gebe" olduğundan yani kısa zaman içinde bölüneceğinden söz etmeye başlarlardı. Ancak, Anadolu'da haneler genellikle *nahabed* ve *dan digin* ölene kadar bölünmezdi.

Hem anne hem de baba ölmüşse, babaya ait olan ev ve müşte-

* Ermenicede "evin reisi" terimini tam olarak karşılayan sözcük *danuder*dir; *nahabed*, bir ev ya da aileden ziyade aşiretin başında bulunan kişiyi tanımlamak için kullanılır. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

milatı en büyük erkek çocuğa kalırdı. Eğer anne hayattaysa evin mülkiyeti genellikle en küçük erkek çocuğa geçerdi. Normalde bütün mallar erkek çocuklar arasında eşit olarak pay edilirdi; bazı yerlerde mirastan evlenmemiş kız çocuklar da –erkeklerin aldığının yarısı kadar– pay alırlardı. Annenin çeyizi ve kişisel birikimleri kendisine aitti ve babadan kalan eve ait eşyalara dahil edilmezdi; anne bunları dilediği gibi dağıtabilirdi.* Bazen köyün muhtarı ve papazı malların paylaştırılmasında yardımcı olurdu. Bu paylaşım sırasında yapılan törende, yeni ev kuracak olan kişi baba ocağından aldığı ateşle kendi ocağını yakardı.[9]

Eğer baba büyükbabadan önce ölürse, dul kalan kadına ve çocuklarına babanın ailesi bakardı. Kocası ölen kadın yeniden evlenir ya da şehirde bir iş bulursa çocuklarını da yanında götürebilirdi. Görüşme yapılan kişilerden Zeytunlu Rebeka Hanım'ın [15] aktardığına göre, bazı bölgelerde, büyükbaba da ölünce, ölmüş olan oğlunun hakkına düşen miras çocuklarına gitmezdi. Bir ailenin erkek

* 1919 yılında, Amerika'da, Fresno kentinde yaşayan Ermeniler arasında yapılmış antropolojik bir araştırmaya dayanan bir yazıda, miras paylaşımı konusunda ayrıntılı bir açıklamaya yer verilir:

> Bir erkek öldüğü zaman, sahip olduğu malların yedide biri karısına, geriye kalanın sekizde biri annesine verilirdi. Mirasın diğer kısmı ise, ikisi erkek çocuklara, biri kız çocuklara verilmek üzere üç eşit parçaya bölünürdü. Eğer ölen erkeğin kız çocuğu yoksa onlara ayrılan pay da erkek çocuklara giderdi; fakat erkek çocuğu yoksa, kız çocuklara mirastan hiç pay düşmez, bütün miras soyun erkek tarafında kalırdı. Bununla birlikte, böyle durumlarda, kızlara genellikle bir miktar mal "verilirdi". Mirası alacak erkek çocuk yoksa, söz konusu iki birim ilkin ölen kişinin erkek kardeşine, sonra erkek kardeşin oğluna, sonra babanın (en yaşlı?) erkek kardeşine, sonra da babanın erkek kardeşinin (en yaşlı?) oğluna giderdi. Eğer soy çizgisinde erkek yoksa, miras şu sıraya göre dağıtılırdı: Ölenin kız çocuğunun oğlu, kız kardeşinin oğlu, öz ya da üvey erkek kardeşi. Dolayısıyla, eğer ölen erkeğin kız çocuğu yoksa, mallar aynı soyun kadınlarının tarafına, ama yine bu çizginin erkek üyelerine geçebilirdi – onların da erkek çocukları yoksa kız çocuklar mirası alamazdı. (Wallis, 1923: 584) [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çocuğu yoksa kız çocuklardan biri yoksul bir genç adamla evlendirilebilir, bu durumda damat kızın evine gelir ve orada yaşar, kızın babasının mirasından pay alırdı. Ermenilerde bu tür evlilikler doğal karşılanmaz, *dan pesa* (iç güveyi) olmak erkek için küçük düşürücü bir durum olarak görülürdü.

Ermeni geleneklerinde *gınkahayr* yani vaftiz babası çok özel bir yere sahipti; görüşme yapılan kişilerden bazıları, insanların bu kişiye kendi anne ve babasından daha büyük bir saygı gösterildiğini belirttiler. Elmas Hanım[4], Sahag Bey[21], Vosginaz Hanım[25], Noyemi Hanım[39] ve Kapriyel Bey'in[43] anlatımlarına göre çocukla vaftiz babası arasında kan bağı bulunmaması gerekirdi; buna karşılık, Malatyalı+ Murad Bey[27], vaftiz babasının her zaman için çocuğun halasının oğlu olduğunu söyledi.

Bazı istisnai durumlar dışında, ailenin çocuklarından birine vaftiz babalığı yapan kişi, o evde doğan bütün diğer çocukların da vaftiz babası olurdu. Bu, babadan en büyük erkek çocuğa geçen bir roldü; bir aileye mensup erkekler, kuşaklar boyunca diğer bir ailenin bütün çocuklarının vaftizlerinde ve erkek çocukların evliliklerinde vaftiz babası olarak görev yapardı. Detroit'te görüşülen kişilerden biri, vaftiz babasının ailesi ile kendi ailesi arasında bu ilişkinin yüz yıldan fazla sürdüğünü belirtirken, yalnızca üç kişi –Misak Bey[3], Arsen Bey[29] ve Kapriyel Bey– ailenin seçtiği herhangi birinin vaftiz babası olabileceğini söyledi. Maksime Hanım[8] da, *gınkahayr*ın ailesinin belirli bir kuşağında erkek çocuk bulunmaması durumunda, vaftiz sırasında çocuğu genellikle ailenin damatlarından birinin tuttuğunu aktardı. Eğer iki aile karşılıklı olarak birbirlerinin çocukları için vaftiz babalığı yapıyorsa bu kişilere *khaçi gınkahayr* ya da *khaç kavor* ["haç vaftiz babası"] denirdi [12, 16, 25, 26]. Arusyag Hanım[22], bu bilgilere, vaftiz babası pozisyonunun, bu kişinin kendi rızası olmadan değiştirilemeyeceğini ekledi. Örneğin, vaftiz babasının ailesinin tümünün başka bir ülkeye taşınması gibi durumlarda bu tür bir zorunluluk doğabiliyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vaftiz babası ile vaftiz ailesi arasındaki ilişkide belirli tabular da vardı. *Khaçi gınkahayr* ilişkisinde, arada herhangi bir kan bağı olmasa bile, iki ailenin mensuplarının birbirleriyle evlenmeleri yasaktı [13, 48]. Elmas Hanım, *sanahayr*ın yani vaftiz edilen çocuğun babasının, vaftiz babasının evinin damında dolaşmaması gerektiğinden bahsetti. Vosginaz Hanım'ın babaannesi de, vaftiz babasınının evinde ekmek pişirirken fırının yanındaki minderin üzerine oturmaz, bir saygı ifadesi olarak üzerindeki peştamalı çıkarıp onun üzerine otururmuş.

Konut Mimarisi

Anadolu'daki Ermeni köyleri ile Kafkasya'daki Ermeni köyleri arasında, yerleşim planları açısından belirli farklar vardı. Fiziksel güvenlik sorununun daha yoğun olduğu Anadolu'da binalar bitişik inşa edilirdi. Ev, ahırlar ve ağıllar çoğu zaman birbiriyle bağlantılı olurdu. Komşu evler de bitişik nizam olabilir, iki evi birleştiren duvarda insanların geçebileceği, yiyeceklerin ve mesajların iletilebileceği delikler bulunabilirdi. Dolayısıyla bazı köyler insanların saklanabilecekleri ve sahip oldukları değerli eşyaları saklayabilecekleri, labirentlerden oluşmuş yeraltı barınakları gibiydi.[10] Orta Anadolu'da bulunan Çatalhöyük'te de, İÖ VII. binyıl ile VI. binyıl arasında –kuşkusuz savunma sebeplerinden ötürü– buna benzer bir yerleşim tarzı uygulanmıştır.[11] Daha güvenli olan Kafkasya'da ise, mesken ve müştemilatı genellikle bitişik yapılmazdı; düz arazilerde evler arasındaki mesafe de artardı. Bazı köylerde evlerin damları bitişik olurdu ve bu alan toplu faaliyetler için kullanılabilirdi. Kimi köylerde ise bu tür faaliyetler kilisenin bahçesinde veya bir meydanda yapılırdı. Meyve bahçeleri köyün bittiği yerde başlardı. Mezarlık da köyün hemen dışında, genellikle yüksek bir yerde bulunurdu. Bahçeler ve mezarlıktan sonra tarlalar başlardı. Etnograflar, köyden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uzakta, kendilerine ait bir çiftlikte yaşayan herhangi bir Ermeni ailesinden bahsetmezler.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda, Ermeni köyleri, genel bir kural olarak, küçük köylerdi. August von Haxthausen bölgede on dokuzuncu yüzyıl ortalarında yaptığı seyahatleri anlatırken, ovalardaki Ermeni köylerinin genellikle iki-üç yüz haneden, dağlarda yaşayan toplulukların ise yirmi-otuz çiftlikten oluştuğunu belirtir.[12] Ermeni nüfusu, yüzyıl sonuna gelindiğinde, katliamlar, kıtlıklar ve –güvenlik ve daha iyi yaşam koşulları arayışından kaynaklanan– sürekli göçler sonucunda muhtemelen azalmış, yirminci yüzyılın ilk yıllarında da düşmeye devam etmişti. En küçük köylerde ya da çeşitli saldırılar sonucunda yıkılmış ve tekrar kurulmamış olan köylerde bulunan yapılar, bir kilise, bir okul ve belirli sayıda konuttan ibaretti. Daha zengin köylerde ise manifatura, kuru gıda vb. satılan dükkânlar da vardı. Mesken olarak kullanılan binaların giriş katlarında da bulunabilen bu dükkânlardan bazıları herhangi bir aileye, bazıları ise kiliseye aitti. Büyük köylerin meydanlarında bir demirci, bir bakırcı ve çoğu zaman da büyük bir bakkal ve bir de kasap dükkânı bulunur, bu anlamda köy meydanı gayet gelişkin bir görüntü sergilerdi.

Hem Kafkasya'da hem de Anadolu'da, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki evlerin tipik olarak çok sıkı kümelenmiş olduğu, çoğu zaman birbirlerine iki hatta üç taraftan bitişik şekilde inşa edildiği söylenebilir. Evlerin yola bakan cepheleri yüksek, kerpiç bir duvarla korunurdu; bu duvarın arkasında, Ermenicede *pag* adı verilen avlu yer alırdı. Bir bölümü genellikle yassı taşlarla döşenmiş olan bu alanda çiçek, sebze ve meyve ağaçları yetiştirilebilirdi. Avlunun bir diğer bölümünde evcil hayvanlar serbestçe dolaşırlardı. Bazı evlerde arı kovanları da olurdu. Birçok avluda, yaz aylarında banyo ve çamaşır işleri için gereken suyun ısıtılabileceği bir ocak bulunurdu. Tahıl, kuru meyve ve diğer yiyeceklerin depolandığı *maran* (kiler) evin en alt katında yer alırdı.

Bazen köylüler bir tepenin yamacında belirli bir alanı kazarlar,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kazdıkları yerin üzerine bir çatı yaparlardı. Hacınlı Noyemi Hanım ve Adana-Karaköylü+ Harutyun Bey [41] bu tür evlerden bahsettiler. Harutyun Bey, köydeki evlerinin böyle bir yamaca inşa edilmiş olduğunu söyledi. Bu evin ön girişi sokakla hemzemindi; yamaç, evin arka duvarını oluşturuyordu ve dama ancak dışarıdan, evin arka cephesinden, yamacın üzerinden dolaşılarak ulaşılabiliyordu.

Köy evleri, genellikle, çamurdan yapılmış küçük tuğlalarla ya da kerpiç adı verilen daha büyük tuğlalarla inşa edilirdi.[13] Kerpiç yapmak için çamurla ince kum karıştırılır, bu karışım kalıplara dökülür ve güneşte kurumaya bırakılırdı. İnşaata başlamak için yeterli malzeme bulunan bir yerde, tuğlalar, aralarına çamur harcı konarak üst üste dizilir ve bir duvar örülürdü. Evin dış cephesi, duvarda kalan delikleri örtmek için siyah çamur ve ince samandan oluşan bir karışımla sıvanırdı. Köyünde yaşarken sıvacılık yapmış olan Harput-Akhorlu+ Vartan Bey [13], dağlık bölgelerde kullanılan bir başka yöntemden söz etti: Büyük bir parça kireçtaşı, ufalanıncaya kadar, yani en az yirmi dört saat boyunca –ya da bir başka konuşmamızda belirttiği gibi "üç gün üç gece"– ısıtılırdı. Elde edilen toz, saman ve bazen bir parça çivit katılmış olan suyla karıştırılırdı. Bu karışım dış duvarlara sıvanır, sert ve dayanıklı bir yüzey oluştururdu.

Bazı evler de ahşap bir iskeletin etrafına taş örülerek inşa edilirdi ve aynı şekilde, içinde kireçtaşı bulunan bir karışımla sıvanırdı. Ahşap duvarlı evlere normalde yalnızca, ağacın görece bol bulunduğu Pontus Dağları'nda ve Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarında rastlanırdı.[14] Zeytunlu Rebeka Hanım, köydeki evlerinin duvarlarının, biri dışarı diğeri içeri bakan iki ahşap yüzeyden oluştuğunu anlattı. İki duvarın arasında, yaklaşık olarak, bu yüzeyleri oluşturan ahşap malzemenin kalınlığında bir boşluk bulunuyordu. Aradaki bu boşluğa katran dökülmüştü. Ahşap duvarların dış yüzeyleri badanalanırdı. Geyve'nin dağlık bölgelerindeki Kurdbelem+ köyünden Noyemi Hanım [36] ise kerpiç bir evde yaşadıklarını ama evin rüzgâr alan tarafının tahtalarla korunaklı hale getirilmiş olduğunu hatırlı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yordu. Evlerin çatıları genellikle ağaçtan, özellikle çabuk büyüyen kavak ağacından yapılır, bazı çatılar ise kiremitle örtülürdü.

Ermeni evlerinin mimarisinde temel olarak dört farklı bölgesel tarz mevcuttu:

1. Kubbeli evler (*ayvan, sıvah, kılkhadun, hatsadun*) deprem açısından hassas bölgeler olan Van Gölü'nün doğu ve güney kıyıları ile Muş dolaylarında yapılırdı. Bu evler kare şeklinde ve penceresiz olurdu; dışarıya açılan en büyük delik, tavanın ortasında yer alan baca deliği, yani *yertikti*.[15] Bu karanlık evler, azami seviyede ısı tasarrufunu mümkün kılıyordu. [bkz. s. 54, resim 1]

2. Erzurum-Erzincan+ çevresinde ve Fırat Nehri'nin batısında konik çatılı evler bulunuyordu. Bunlar da kare şeklinde, penceresiz evlerdi. Çatı, kısa tahta bloklardan yapılmış ve çokgen bir yapı oluşturacak şekilde üst üste yerleştirilmiş tepeliklerden oluşurdu. Bu evler de azami ısı tasarrufu sağlıyordu.

3. Yağma tehlikesinin yüksek olduğu güneyde, özellikle Sasun'da, çeşitli biçimlerde inşa edilmiş iki katlı *khoşkh*lar (köşk) yaygındı. Bu evler küçük birer kaleye benzerdi. Alt katta pencereler, üst katta ise tüfek namlularının yerleştirilebileceği küçük delikler bulunurdu. Güneyin iklimi daha yumuşak olduğundan, bu evlerde merkezi bir *yertik* değil, duvarın içine yerleştirilmiş bir şömine ve baca olurdu.

4. Erivan, Nahçıvan, Bitlis ve Van havzası gibi, bağcılık ve bahçecilik yapılan daha sıcak bölgelerde ise "U", dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde inşa edilmiş, iki katlı, genellikle pencereleri de olan evler bulunurdu. Bu evlerin damları düzdü ve balçıkla karıştırılmış tuzlu toprak ya da kumla sıvanırdı. Bu karışım yağmur suyunu emip içinde tutar, sızıntıyı geciktirirdi. Ayrıca, damda, *log* adı verilen silindir şeklinde bir taş bulundurulur, gevşeyen toprak bu taşla bastırılır ve içinde biriken su dışarı çıkarılırdı. Köylerde bu tür evlerin çatısına genellikle tahta bir merdivenle ya da dıştan yapılmış basamaklarla çıkılırdı; kasabalardaki evlerde ise merdivenler içeride olurdu.[16] Van-Kharzitli+ Levon Bey [5], köydeki evlerini tarif eder-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ken öküzlerin ağırlığını kaldırabilecek kadar sağlam ve geniş, sabit bir taş merdivenden söz etti. Ancak bu merdiven de evin dışındaydı.

Köy evlerinin tipik bir özelliği, içlerinin karanlık olmasıydı. Evlerin ön cephesinde genellikle pencere olmasa da bazen duvarın yüksek bir yerine küçük pencereler yapılırdı. Bazı evlerin arka cephesinde bahçeye bakan pencereler olurdu. İki katlı, zengin köy evlerinin üst katında, yukarı doğru açılıp kapanabilen, alt kattakilerden daha geniş pencereler bulunurdu (Kayseri-Feneseli+ Ağavni Hanım[2]; Kiğılı+ Vosginaz Hanım). Robert Curzon, pencerelerde camdan ziyade yağlı kâğıt kullanıldığını belirtir.[17] Sivaslı+ Arusyag Hanım'ın aktardığına göre bazı evlerin pencerelerinde, camın yanı sıra, evin sakinlerinin köy dışında geçirdikleri yaz aylarında bu camların zarar görmesini engelleyen kepenkler vardı. Kesaplı+ Armenuhi Hanım[32] ise, camları olmayan, yalnızca kepenkleri olan pencerelerden bahsetti. Babası zengin bir zanaatkâr olan Siverekli+ Kevork Bey[34] de, evlerinin demir kafeslerle korunan geniş, yüksek pencereleri olduğunu hatırlıyordu.

Aileler sığırlarını, atlarını ve diğer hayvanlarını kış mevsimi boyunca *akhor*da (ahır) barındırırlardı. Bunlar genellikle taştan yapılmış, zeminleri taş döşeli dikdörtgen yapılardı. Kafkasya'daki Ermeni köylerinde, ahır, toprak oyularak yapılır, evden ayrı olurdu. Anadolu'daki ahırlar ise evle bağlantılı, ışık alan, kuru, iyi inşa edilmiş yapılardı. Bazı aileler ısı tasarrufu için kış gecelerini ahırın bitişiğindeki odada geçirirlerdi. Diğer zamanlarda bu odada erkekler bir araya gelir, konuklarını ağırlarlardı. Oda, hayvanların vücut ısıları ve soba ile ısınırdı. Bazı yerlerde, koyunlar ve keçiler kış aylarında *kom* adı verilen ağıllarda barındırılırdı.[18]

Ermeniler kış aylarında ısı tasarrufu sağlamak için mümkün olduğunca dar bir alanda yaşar, birçok farklı işi zorunlu olarak bu alanda yaparlardı. Dolayısıyla, kırsal bölgelerdeki evlerde, yiyecekleri depolamak için kullanılanlar dışındaki tek sabit eşya *tonir*, yani tandırdı. Tandır, yerin bir-bir buçuk metre derinine inen, içinde bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ocak bulunan, silindir şeklinde toprak bir küpten ibaret bir fırındı. Kırsal Ermeni evinin merkezi unsuru olan tandır, aile hayatının simgesi olduğu gibi, ev işlerinin de odak noktasıydı. Yazılı kaynaklar, tandırın köy hayatındaki öneminin geçmişte –on dokuzuncu yüzyıl sonuna kıyasla– daha da büyük olduğunu gösteriyor. Örneğin, Mardiros Ananikian, yeni gelinin, kocasının evine ilk kez girdiğinde tandırı saygıyla öptüğünü ve kocasıyla birlikte, dinsel bir tavırla, tandırın etrafında üç defa döndüğünü yazar. Manuk Abeghian da, gelinin, kayınpederinin evindeki tandırda yakmak üzere kendi babasının evinden günlük getirdiğini ve kilise bulunmayan köylerde, evlilik ve vaftiz törenlerinin, muhtarın evindeki tandırın başında yapıldığını belirtir.[19]

Detroit'te görüşme yapılan kişiler bu gelenekleri bilmiyorlardı, ancak kullandıkları kimi deyimler tandırın taşıdığı öneme işaret ediyordu: "mukhıt çi mari" ("dumanın sönmesin", yani –ailenin sembolü olan– "ocağının ateşi daim olsun"), "mukhıs maretsav" ("dumanım söndü", yani "başıma bir felaket geldi"), "megı toğ mına vor mer ocakhin gıragı vare" ("birisi hayatta kalsın ki ocağımızı yaksın, ateşimizi canlandırsın", yani ailenin soyunu sürdürsün), vb. İnsanlar tandırın etrafında toplanır, örgü örer, yün eğirip tararlardı. Birçok evde yemek tandırın etrafında yenir, gece yataklar tandırın yanına serilirdi. Tandır kullanılmıyorsa, çocuklar içine düşmesinler diye üzeri kapalı tutulurdu, fakat buna rağmen, bölgede bulunan Amerikalı bir doktorun kaydettiğine göre, bu tür kazalara sık rastlanıyordu.[20] Büyük evlerde tandırın ateşi neredeyse hiç sönmezdi.

Eldeki verilerden hareketle, ocağın tandıra göre çok daha seyrek kullanıldığını söyleyebiliriz. Duvara yerleştirilmiş modern bir şömineye benzeyen ve pişirme, su ısıtma ya da ısınma amaçlı olarak kullanılan ocak, mutfakta, ahırda, avluda ve hatta, bazı evlerde, yatak odalarında da bulunurdu. Isınmak ve yemek pişirmek için mangal da kullanılırdı. Topraktan ya da demirden yapılan mangal, açık kısmının üzerinde bir ızgara bulunan, tutamakları ve yirmi beş-otuz

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

santimetre yüksekliğinde ayakları olan derin bir kaptı. Bazı evlerde de, üzeri kapatılmış ateşin üzerine kalın bir yorgan örtülür, aile üyeleri yorganın altına girerek soğuktan korunurlardı.

Köylerde temel olarak iki yakıt bulunurdu: Odun ve tezek. Odunun yanma süresi daha uzundu; ayrıca, odun yeterince kurutulmuşsa fazla duman çıkarmazdı. Köylüler ocakta yakacak olarak odun kullanmayı tercih ederlerdi ama bu yakıtı tasarruflu kullanırlardı. *Goşgur** adı verilen ve genellikle tandırda kullanılan tezek ise odundan daha fazla ısı verirdi, fakat ilk yandığında çok fazla duman çıkarırdı ve ateşi uzun süre dayanmazdı. *Goşgur*, yaz aylarında, hayvanların ahırdan çıkarılmasından sonra hazırlanırdı. Hayvanların kış boyunca içinde barındıkları ahırda birikmiş olan hayvan dışkısı geniş bir çukura taşınır, burada suyla ve –çoğu zaman– ince saman sapıyla karıştırılırdı. Ancak, Varto-Gündemirli+ Elmas Hanım ve Vanlı Kapriyel Bey, kendi köylerinde saman sapı kullanılmadığını belirttiler. Sivas-Khorsanalı+ Antaram Hanım'ın [18] anlatımına göre, öncelikle kadınlar bu karışımı tırmık yardımıyla –hatta çıplak ayakla üzerinde yürümek suretiyle– havalandırırlardı. Ardından, karışım yirmi santimetrelik oval parçalara ayrılır, sonra da her parça birbirinin üzerine gelecek şekilde, yan yana, avlunun güneş alan bir yerine yerleştirilerek kurumaya bırakılırdı. Muş-Karagilli+ Misak Bey, Kayseri-Efgereli+ Karnig Bey [7] ve Şebinkarahisarlı+ Levon Bey [33] ıslak *goşgur*un evin önüne serilerek kurutulduğunu söylediler; Adana-Karaköylü Harutyun Bey ise bu işin bazen damda yapıldığını belirtti.

Odun az bulunduğu için, yakacak olarak kimi zaman çam kozalakları ve kurutulmuş otlar da kullanılabiliyordu. Petrol ve gazyağı temin etmek de mümkündü ama bunlar pahalı şeyler olduğundan nadiren yakıt olarak kullanılırdı. Bununla birlikte, duvarlardaki oyuklara, raflara konan ya da sütunlardan asılan gaz lambaları bu-

* *Goşgur*, Ermenicede topak, öbek demektir; yerel kullanımda "tezek topağı" anlamı almıştır. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lunurdu. Varlıklı evlerde ise petrol lambaları kullanılırdı. Van-Kharzitli Levon Bey [5], kendi yaşadığı bölgede ceviz ağacının çok olduğunu ve cevizden, lambalarda kullanılabilen bir yağ elde edildiğini söyledi. Bazı köylüler mumu dışarıdan satın alır, bazıları ise arı kovanlarından aldıkları ya da yabani arıların ürettiği balmumuyla kendileri yaparlardı [4, 5, 11, 15].

Tipik bir köy evinin ana kapısından girildikten sonra geniş bir holden geçilir ve hem oturma odası, hem yatak odası, hem de yemek odası işlevi gören büyük odaya varılırdı. Yemek hazırlamak için ayrı bir bölmesi olmayan evlerde, bu merkezi odanın bir köşesi de bu iş için ayrılabilirdi. Zemin genellikle sıkıştırılmış topraktan olur, ahşap malzeme normalde yalnızca ikinci katta kullanılırdı. Toprağın üzerine bir tür hasır örtü serilir, onun üzerine de, kimi zaman, keçe veya evde yapılmış düz dokuma ya da yün kilimler örtülürdü. Odada, genellikle, bir dokuma tezgâhı, yün eğirmekte kullanılan bir çıkrık, büyük su testileri ve evin kadınlarının çeyiz sandıkları dışında herhangi bir mobilya bulunmazdı. Bir de, içinde çeşitli tahılların muhafaza edildiği yüksek dolaplar olurdu. Bazı odaların bir duvarında, boydan boya, üzeri yastıklarla kaplanmış bir sedir bulunurdu, ancak birçok evde yere konulmuş minderlerin üzerinde ya da doğrudan yerde oturulurdu. Varlıklı ailelerin evlerinde odanın üç ya da dört tarafı sedirle kaplı olurdu; Erzurumlu Dzovinar Hanım [11] ve Amasyalı+ Mida Hanım [46], Batı tarzı sandalyelerin yalnızca kültür düzeyi yüksek, varlıklı ailelerin evlerinde bulunduğunu belirttiler. Sivas-Khorsanalı Antaram Hanım ise, bir ailenin çok sayıda sandalyesi olsa bile bunları kullanmadığını, çünkü bu tür bir konforun *amot* ("ayıp") sayıldığını söyledi.

Büyük odada yemek yeneceği zaman, aile üyeleri yerde, geniş bir sininin etrafında, daire şeklinde otururlardı; bakır, pirinç, tahta, ekin sapları ya da topraktan yapılmış olan sini, bir kasnağın üstüne yerleştirilirdi. Kiğılı Vosginaz Hanım'ın aktardığına göre, bazı yerlerde tandırın tepesindeki yassı taşın üzerine kalın bir örtü se-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rilir, sini onun üzerine konurdu. İnsanlar yemek yerken bağdaş kurar ya da bacaklarını örtünün altına uzatarak otururlardı. Muş-Karagilli Misak Bey ise yere bir örtü serildiğini ve tabakların örtünün üzerine konulduğunu belirtti. Zeytunlu Rebeka Hanım ve Adana-Karaköylü Harutyun Bey de, eğer evde sini yoksa, sofra olarak deriden yapılmış bir örtü ya da kalın bir sofra bezi kullanıldığını, bazı evlerde ise ekmeği sarmak için kullanılan bezin yere serildiğini söylediler. Yemek yerken kimisi bağdaş kurarak ya da bacaklarını altına alarak, kimisi de minderlerin üzerinde dizüstü çömelerek otururdu. Kiğı-Hakusdunlu+ Maryam Hanım[26], "sofran öyle alçakta olacak ki yemek yiyebilmek için eğileceksin" şeklinde bir deyim hatırlıyordu. Buna karşılık, Erzincan-Meğutsigli+ [Yalınca] Sahag Bey, Malatyalı Murad Bey ve Siverekli Kevork Bey, insanların yiyeceklerden daha yüksekte olmamaları gerektiği düşüncesiyle doğrudan yere oturduklarından bahsettiler. Adana-Karaköylü Harutyun Bey[41] de, kendi evlerinde, kilise dışında hiçbir yerde dizlerin üzerinde durulmaması gerektiği düşüncesiyle, yemeğin yere oturularak yendiğini söyledi.

Ailenin gelir durumu ve köyün gelişmişlik düzeyine bağlı olarak, kimi evlerde herkes yemeğini kendisine ait, tahta ya da topraktan yapılmış bir çanaktan yiyebiliyordu. Yeterli sayıda tabak-çanak yoksa kaplar ortaklaşa kullanılır, birkaç kişi aynı tabaktan yerdi. Ancak çoğu evde sofrada tek bir kap bulunurdu ve herkes tahta ya da metal bir kaşıkla bu kaptan yerdi. Bugün bazı Ermeniler, köyde yaşadıkları hanenin büyüklüğünü "evimizde altmış kaşık vardı" gibi ifadelerle anlatmaktadırlar. Yemek yerken kaşık yerine ekmek de kullanılabilirdi. Vosginaz Hanım'ın aktarımına göre, Erzurum ya da İstanbul'a gidip gelmiş olanlar hariç, kırsal kesimde çatal kullanana pek rastlanmazdı. Su ve diğer sıvılar çömlek ya da seramik kaplardan içilirdi.

Yatacak yer düzenlemesinde de benzer bir esneklik söz konusuydu. Tipik bir Ermeni köy evinde tahta karyola bulunmaz, odadaki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

divanlarda ya da yerde yatılırdı. Herkesin kendisine ait, yünden yapılmış bir *doşağı* (döşek) ve kalın bir yorganı olur, bunlar sabahları katlanıp geniş bir dolap olan yüklüğe kaldırılırdı. Evde birden fazla yatak odası varsa her birinde ayrı bir yüklük bulunurdu; hatta kimi zaman yiyeceklerin muhafaza edildiği yerin bir bölümü de yüklük olarak kullanılırdı.

Detroit'te görüşülen kişilerin sundukları son derece ayrıntılı betimlemeler açıkça ortaya koyuyor ki, Ermeni köy evleri, coğrafi konum ve evin sahiplerinin toplumsal statülerine bağlı olarak, biçim, yerleşim planı, kullanışlılık ve içindeki eşyalar bakımından önemli ölçüde değişkenlik göstermekteydi. Farklı köylerden gelen kişilerin aşağıda özetlenecek olan anlatımları bize meskenlerin çeşitliliği ve bu evlerdeki günlük hayata ilişkin ipuçları sunuyor.

Varto-Gündemirli Elmas Artinyan[4]: Oturdukları taş evin girişinde damı (*danik*) destekleyen kalın sütunlar vardı. *Danik*, yan yana dizilip toprakla sıvanmış tahta direklerden yapılmıştı. Damın üzerinde, havalandırma ve ışık sağlayan ve geceleri kapatılan bir delik bulunuyordu. Ana odanın zemini sert toprak, duvarları da, evin bütün iç cephesi gibi, badanalıydı. Odanın bir duvarında odun yakılan bir ocak, ortasında da tandır bulunuyordu. Ev, yemek pişirilen yerin yan tarafında yiyeceklerin depolanabileceği bir alan oluşturmak için sonradan genişletilmişti. Bu bölmede tuzlanmış peynir ve yağ; *petag* adı verilen büyük kapların* içinde muhafaza edilen ve her kullanımda gereken miktarda çıkarılıp öğütülen çeşitli tahıllar; kışın donmamaları için tepeleri açıkta kalacak şekilde toprağa gömülmüş lahanalar; kuşbaşı doğranıp kullanıma hazır hale getirilmiş dana ve koyun eti [kavurma] depolanırdı.

Hayvanlar eve bitişik, taş zeminli bir yapı olan ahırda barındırı-

* Topraktan yapılan ve "petek" adıyla da anılan bu büyük tahıl ambarlarının yüksekliği 1,5-2 metreyi bulur, evin bir odasına birkaç tanesi yan yana dizilirdi. (s. 94, resim 25) Elazığ bölgesinde kadınların petek yapımına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ertuğ, 2004. [ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lıyordu. Yalnızca koyunlar, evin biraz ilerisinde bulunan *kom*da, yani ağılda tutulurlardı. Koyunların başında bekçi köpekleri dururdu. *Kom*, hayvan yemi depolamak için de kullanılırdı. Yaz aylarında koyunlar otlaklara götürülürdü. Ahırın dip kısmında yeni evliler ve ziyaretçiler için ayrılmış bir oda bulunuyordu.

Evin su ihtiyacı, yakındaki bir dereden karşılanırdı. Sıcak havalarda bu derede yıkanılır, çamaşırlar da bu derede yıkanırdı. Evdeki en yeni gelin, omzuna ya da sırtına yerleştirdiği bir testiyle dereden eve su taşırdı. Kışın ahırda banyo yapılır, çamaşır da ahırda yıkanırdı. Evde tuvalet yoktu.

Evin anahtarları tahtadandı ve yaklaşık yirmi beş santimetre uzunluğunda, sekiz santimetre genişliğindeydi. Ancak kapı hiçbir zaman kilitlenmezdi.

Van-Kharzitli Levon Asaduryan [5]: Ana inşaat malzemesi olarak, köyde bolca bulunan taş kullanılıyordu. Köyün bütün evleri yandan ya da arkadan birbirine bitişikti.

Evin damı kubbe şeklindeydi ve kalın sütunlar üzerinde duruyordu. Saman katkılı topraktan yapılmış olan bu basık kubbenin kenarları, duvar hizasının dışına taşarak yerde gölgelik bir alan oluşturuyordu. Damda, tandırdan yükselen dumanın dışarı çıkmasını sağlayan tek bir delik vardı. İnsanlar damın kenarlarındaki düz yerde oturmayı severdi; burası yazları yiyecek kurutmak için de kullanılırdı.

Eve yaklaşıldığında iki kapı görülürdü; bunlardan biri eve, diğeri ise ahıra açılırdı. Evin girişinde bir hol vardı. Holden sonra, ortasında tandır, bir duvarında da yüklük bulunan oturma odası gelirdi. Oturma odasının dip duvarının yanına, çömlek ya da tahtadan yapılmış, içinde tahıl bulunan ambarlar dizilmişti. Sebze turşuları, et ve süt ürünleri ve kuru meyvelerin depolandığı *maran*ın doğrudan dışarıya açılan bir kapısı yoktu. Evlerinde küplere bol miktarda peynir basılır, her peynir sırasının üzeri tuzla kaplanır, ağız kısımları lahana yaprağıyla sıkıca sarılan küpler baş aşağı vaziyette toprağa gö-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mülürdü. Peynir gerektiği zaman küplerden biri ters çevrilip açılır, alınan peynir yenmeden önce sudan geçirilirdi. Levon Bey'in aktardığına göre, küpler ters çevrilmezse peynirin tadı kötü olurdu. Çökelek ve balık da aynı şekilde muhafaza edilirdi ama balık basılan küpler ters çevrilmezdi. Patates, şalgam ve lahana ise olduğu gibi gömülerek muhafaza edilirdi.

İnekler ve atlar ahırda tutulurdu. Ahırın dip kısmında bir de tavuk kümesi vardı. Levon Bey köylerinde hiç eşek olmadığını, bu hayvanı ilk kez Rusya'ya gittiğinde gördüğünü belirtti. İneklerin durduğu yerin arkasında, çamaşır ve banyo işleri için kullanılan taş zeminli bir alan vardı ama evde tuvalet yoktu. Koyunlar ve keçiler evin biraz ilerisindeki ağılda barındırılıyordu. Hayvanların bulunduğu bölümle kurutulmuş otlar ve diğer yemlerin muhafaza edildiği bölüm birbirinden bir duvarla ayrılmıştı.

Levon Bey her ailenin bir *gal*ı yani harman yeri bulunduğunu belirtti. Bir evin *gal*ının, yiyecek saklama yeri olarak da kullanılan ağılın damında olduğunu hatırlıyordu. Dama, dışarıdan yapılmış sağlam bir taş merdivenle çıkılırdı. Bu merdivenden dama çıkarılan öküzler, yere yayılmış olan buğdayların üzerinde gezdirilirdi. Buğday ezilip tanelerine ayrıldıktan sonra kalan saplar toplanır, hayvan yemi olarak kullanılmak üzere alt kattaki *marak*ta, yani samanlıkta muhafaza edilirdi.

Varlıklı aileler, genellikle, yaşadıkları evin biraz ötesine bir oda ya da misafir evi inşa ederlerdi. Bu yapının bir tarafında konukların uyudukları yer bulunur, duvarla ayrılmış bir bölmede de inekler ve öküzler barındırılırdı. Yatak odası olarak kullanılan bölmede, üzerine yastıklar konmuş bir sedir olur, oda küçük bir tandır ya da ocakla ısıtılırdı. Kış günlerinde köyün erkekleri bu odada toplanıp kâğıt oynar, hikâyeler anlatırlardı. Levon Bey, köylerinde böyle dört ya da beş oda olduğunu hatırlıyordu.

Kayseri-Efgereli Karnig Bahaduryan [7]: Bir tepenin yamacına kurulmuş, ön taraftan komşu evin çatısına bakan, taş bir evde oturuyor-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lardı. Öndeki evin arka duvarıyla kendi evlerinin ön duvarı ortaktı. Evin ön tarafında yer alan *pag* (avlu) ile sokak arasında yüksek bir taş duvar vardı; eve, bu duvarda yer alan geniş kapıdan girilirdi.

Ev üç katlıydı. Birinci katta mutfak, oturma odası ve sonradan ahıra dönüştürdükleri bir başka oda vardı. Hayvanlarını (bir eşek, iki at ve bir inek) ahıra sokabilmek için oturma odasının içinden geçirmeleri gerekiyordu.

Evde, biri dışarıda bulunan ve yazın yemek pişirmek için kullanılan, diğeri ise geniş bir koridorda yer alan iki tandır vardı. Yiyecekler evin bodrumunda muhafaza edilirdi; buraya ahırın zemininde bulunan bir kapaktan, merdivenle inilirdi. Bir keresinde evden biri bu kapağı kapatmayı unutmuş, eşek merdivenlerden yuvarlanıp aşağı düşmüştü.

Erzincan-Karadiginli[+] *Yüğaper Khaçaduryan Hovsepyan* [17]: Yüğaper Hanım'ın ailesi varlıklıydı. Kendi evleriyle komşu evler arasında üç-dört metrelik bir mesafe bulunuyordu. Duvarları kerpiç olan bu eve girilirken öncelikle bir sokak kapısından, ardından da bir avludan geçilirdi. Ön kapı, evin başından sonuna kadar uzanan oturma odasına açılıyordu. Yemek de yenilen bu odadan mutfağa açılan bir kapı vardı.

Mutfakta, biri günlük yemekleri pişirmek için, diğeriyse fırın olarak kullanılan iki adet tandır bulunuyordu. Yiyecekler mutfağın yan tarafında muhafaza edilirdi. Hayvan yemleri mutfağın arkasındaki bir başka bölmede depolanırdı; burada, kerpiç bir duvarla ayrılmış, tuvalet olarak kullanılan geniş bir çukur bulunuyordu. Yemlerin saklandığı bölmeden ahıra açılan bir kapı vardı. Ahır, avlunun sonuna kadar uzanırdı. Kış aylarında yıkanma ve çamaşır yıkama işleri derede değil ahırda yapılırdı. Ahırın avluya açılan bir kapısı da vardı.

Avluda iki tandır ve ayrıca üst kata ve dama çıkan merdivenler bulunuyordu. Damdaki büyük pencere içeriye ışık girmesini sağlardı. Yüğaper Hanım sekiz yaşlarındayken ikinci kata yeni bir oda ya-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

pılmış, bir de "veranda" eklenmişti. Erkekler genellikle üst kattaki odada toplanır, kadınlar ise aşağıda otururlardı. Geceleri, odanın üç duvarına yaslanmış sedirlerde ve toprak zeminin üzerinde yatılırdı. Dokuma tezgâhı ve çıkrık ayrı bir odada duruyordu.

Bursa-Çengilerli+ *Vartuhi Keteyan Korkyan*[23]: Üç katlı, kerpiç bir evde yaşıyorlardı. Eve doğrudan sokaktan girilirdi. Girişteki üstü açık avlunun bir tarafında, mutfağa ve yiyeceklerin muhafaza edildiği odaya açılan kapılar bulunuyordu. Ahır, giriş seviyesinden hafifçe alçaktaydı; burada, üzüm ezmek için kullanılan yükseltilmiş bir alan vardı. Üzümlerden çıkan su önce leğenlere, oradan da fıçılara akardı. Rakı da ahırda yapılırdı.

Avlunun diğer tarafında ise, dış kapıdan girildiğinde görülmeyen, insanların oturarak yıkanabildikleri bir bölme vardı. Ayda bir defa hamama gidilirdi. Çamaşırlar evin yakınındaki derelerde yıkanıp çalılıkların üzerine serilir, kısa sürede kururdu.

Yemekler mutfakta hazırlanır, ahşap bir merdivenle çıkılan ikinci kattaki büyük odada yenirdi. Yiyecekler, bu odanın bir duvarının önüne sıralanmış büyük kaplarda muhafaza edilirdi; diğer bir duvarda ise yatakların konduğu yüklük vardı. Oda, her biri bir ocakla ısıtılan iki başka odaya açılıyordu. Kışın bu odalarda, yazın ise, ceviz, hurma [trabzonhurması], şamfıstığı ve kestane ağaçlarının bulunduğu arka avluda yatılırdı.

İkinci kattaki ahşap çıkmada tahta oturaklı bir tuvalet vardı. Dışkı toprağa düşer, sonra üzeri örtülürdü. Kurulama için kullanılan bez parçaları yakılırdı.

Kadınlar, küçük bir ücret karşılığında mahalledeki fırını kullanabilirlerdi. Her sokakta suyu içilebilen bir çeşme bulunurdu.

Kiği-Çanakçılı+ *Mamigon Osyan*[38]: Yaşadıkları ev sokakla aynı seviyedeydi ama giriş kapısına basamaklarla çıkılıyordu. Ahırın iki büyük kapısı ise evin giriş kapısının alt tarafındaydı. Hayvanlar,

ahıra sokak seviyesinin biraz altından başlayan hafif eğimli yoldan girerlerdi. Tuvalet ve banyo olarak da kullanılan ahırın damı taştandı. Bu dam, hayvanların ya da sıcak havalarda burada uyuyan aile üyelerinin ağırlığını kaldırabilecek şekilde sağlamlaştırılmıştı.

Binanın damına ahırın içindeki merdivenlerle ya da sert topraktan yapılmış dış merdivenlerle çıkılabiliyordu. Damda, eve geçiş sağlayan büyük bir pencere vardı. Bu pencere, ahırın seviyesinde bulunan pencereler gibi içeriye ışık ve temiz hava girmesini sağlardı. Evin geri kalan kısımları taştan yapılmıştı – yalnızca ikinci katın zemini sıkıştırılmış topraktandı, ama bu bölüm de beton gibi sağlamdı.

Üst kattaki büyük odada yemek pişirmek için kullanılan bir ocak, ayrıca bir de soba vardı. Bazen duvarlar boyunca sedirler yerleştirilirdi; yatak odası olarak kullanılan bu odada yatak-döşeğin kaldırıldığı bir de yüklük vardı. Odadan kilere bir kapı açılırdı. Konservelenmiş yiyeceklerin ve süt ürünlerinin muhafaza edildiği uzun ve dar bir bölme olan kilerin diğer tarafında da, uyumak için kullanılan bir oda bulunuyordu. Bu odadan sonra tandırın bulunduğu bölme geliyordu.

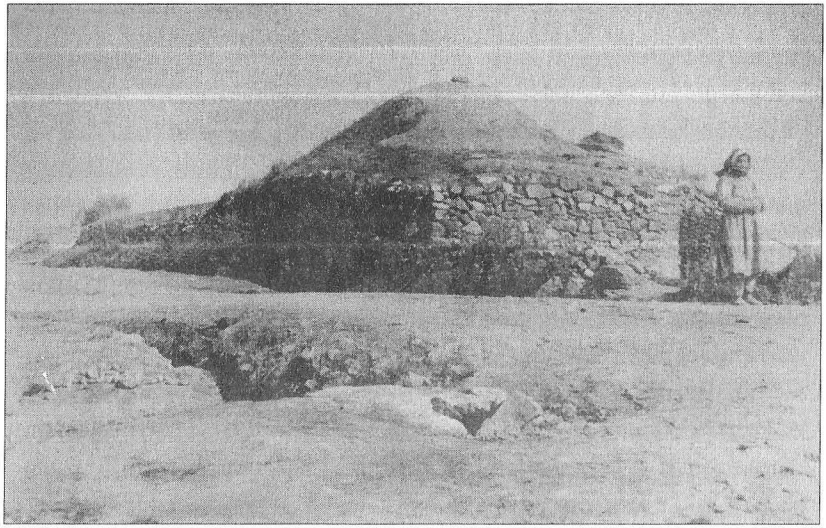
Hacınlı Noyemi Arslanyan Uzunyan[39]: Köyde düz ve her iki tarafında da evler bulunan sokaklar vardı. Bölge dağlık olduğundan bazı evlerin damları arkadaki sokakla aynı hizadaydı. Her evin altında bir ahır ve odunluk bulunuyordu. Tuvaletler ahırların içindeydi. Tuvaletlerde oturak ve toprak yığını bulunur, her kullanımda tuvalete bir kürek toprak atılırdı. Toprak yığını koku yapmaya başladığında üzeri örtülür, yerine yeni bir toprak yığını konurdu. İnsanlar büyük bakır leğenler içinde banyo yaparlardı; çoğu aile ayda bir kez köy hamamına giderdi.

Noyemi Hanım'ın büyük-büyükbabasının evi üç erkek kardeş arasında pay edilmişti. Ancak, bu tam anlamıyla bir bölünme olmuyordu; yine büyük bir aile gibi yaşıyorlardı. Evin bir bölümünden diğer bir bölümüne geçmek için kapıdan dışarı çıkmak gerekiyordu. Her aile yemeğini kendi yapar, çocuklarına kendi bakardı. Fakat du-

varların arasında, geçit işlevi gören ve aileler arasındaki iletişimi kolaylaştıran küçük boşluklar vardı. Dolayısıyla, aileler ayrı ayrı, ama bir bütün halinde yaşıyorlardı.

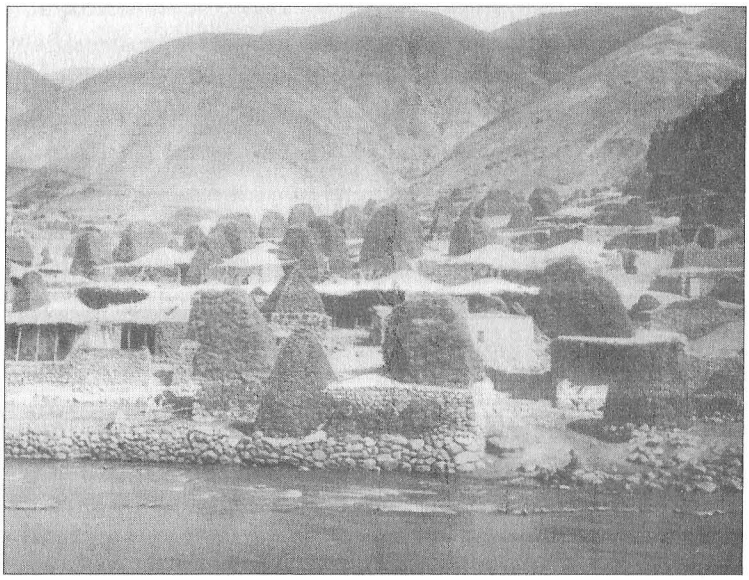
Noyemi Hanım'ın büyükbabasının evinin girişinde bir salon ve ona açılan üç oda vardı. İki basamakla bir oyuğa ulaşılırdı. Kitaplarla dolu olan bu oyuk, amcasının çalışma odasıydı ve kutsal bir yermiş gibi korunurdu. Evin büyük erkek çocuğunun en büyük oğlu olan amcası on beş yaşındayken Paris'e gitmiş, Hacın'daki evlerine yalnızca bir kez, kısa süreli bir ziyaret için geri dönmüştü. Evde geniş bir oturma odası vardı. Odanın bir köşesine yerleştirilmiş olan ve odun yakılan ocak, kış aylarında evin büyük bir bölümünü ısıtmaya yetiyor, ayrıca yemek pişirmek için de kullanılıyordu.

Köydeki evlerde tandır yoktu. Kadınlar unlarını dışarıdaki fırınlara götürürler, burada, tahta teknelerin içinde hamurlarını yoğurur ve kabarmaya bırakırlardı. Daha sonra tekrar fırına gelir, hamur parçalarını şekillendirip fırına verirlerdi. Ekmeklerin birbirine karışmaması için her aile özel bir amblem kullanırdı. Aileler bu büyük fırınlara odun verir, fırın sahibine de ekmekle ödeme yaparlardı.

1

2

Üstte, Sevan Gölü kıyısındaki Dzagkar köyünde bir *kılkhadun*. Van ve Muş yöresinde yaygın olan, tek odalı, kısmen toprağın altında kalan bu penceresiz konutların kubbemsi tepesinde ışık ve havalandırma için *yertik* denen tek bir açıklık bulunurdu. Altta, Hırazdan Nehri kıyısındaki Bıcni Köyü'nde tek katlı evler.

3

Elazığ yakınında, Hazar Gölü kıyısındaki Dzovk (Gölcük) köyünde, damların üzerinde kurumaya bırakılmış yiyecekler ve *goşgur* [tezek] öbekleri.

4

Vanlı bir Ermeni ailenin kadınları sofra başında. Yemek birçok bölgede yer sofrasında, bir kasnağın üzerine yerleştirilmiş siniden yenirdi.

5 Van bölgesindeki Şadakh'ta (Çatak) davul-zurna eşliğinde muhtemelen gelin almaya giden bir grup Ermeni. Bazı bölgelerde silahlı aşiretler kimi zaman düğün alaylarına saldırıp gelini kaçırır, bu yüzden kafilede silah taşıyan erkekler olurdu.

6

Harput'ta Hovhannes'in bakkal dükkânı...

7

19. yy sonlarında, okulu olan Ermeni köylerinin sayısı hızla artmıştı. Maraş-Fındıcak köyünde, *Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun* [Milletperver Kadınlar Cemiyeti] tarafından yönetilen kız okulu.

8

9

Ermenilerde temel ekonomik ve sosyal birim geniş aileydi. Evin en yaşlı erkeğinin yönettiği ailenin yapısı ve büyüklüğü bölgenin koşullarına göre değişirdi. Üstte ve karşı sayfada, Sasun'un Semal (Muş-Üçevler) köyünden (8), Harput'un Hoğu (Elazığ-Yurtbaşı) köyünden (9), Sivas (10) ve Van (11) bölgelerinden geniş aileler.

10

11

12

13

Antakya'da, altı Ermeni köyünün yer aldığı Musaler (Musadağ) bölgesinden bir aile.

Dan digin [evin –büyük– hanımı], çocuklar üzerinde anne-babadan daha büyük bir otoriteye sahipti; çocukların yetiştirilmesine ilişkin her konuda onun sözü geçerdi. Kayseri yakınlarında büyük bir Ermeni köyü olan Efgere'den (Bahçeli Mahallesi) bir *dan digin,* gelinleri/kızları ve torunlarıyla (1913).

II.

GÜNLÜK HAYAT

Ermeni köy aileleri, yiyecek ve giyeceklerinin, kullandıkları alet ve mobilyaların tümünü ya da büyük bölümünü kendisi üretebilen, büyük oranda kendi kendine yeten birimlerdi. Temel besin kaynakları tahıl, süt ürünleri, sebze ve meyveydi. Kırsal kesimde yaşayanların çoğunluğu için, hayvanlar, eti için kesilemeyecek kadar değerliydi; bu yüzden et küçük miktarlarda ve yalnızca özel durumlarda tüketilirdi. Bu bir tür tasarruf stratejisiydi, çünkü tahılın doğrudan yenip tüketilmesi, önce hayvanlara yedirilip sonra hayvanların etinin yenmesinden daha ekonomikti. Ayrıca inek, koyun ve keçilerden süt alınır, tavukların yumurtalarından, sığırların gücünden ve koyunların yününden faydalanılırdı.

Tipik bir köy ailesi, gereksinimlerinin geri kalan kısmını takas yoluyla temin ederdi. Dağlık bölgelerde yaşayan aileler, ovalık bölgelerde yaşayan ailelere zeytin, meyve ve fındık, ceviz gibi kabuklu yemişler verip karşılığında tereyağı, peynir ve un alırdı. Daha zengin köy aileleri ise köydeki ve kasabadaki zanaatkârlardan ayakkabı, kumaş ve metal araç-gereçler alabiliyorlardı. Ancak, köylerdeki zanaatkârlar vakitlerinin tümünü kendi zanaatlarına ayırmaz, kısmi olarak tarım ve hayvancılıkla da uğraşırlardı. Köy hayatına damgasını vuran üç temel unsur, kendi kendine yetebilme, tutumluluk ve ortak bir amaca dönük olarak çalışma zorunluluğuydu.

Tarım ve Hayvancılık

Toprağı sürmek ve "Toprak Ana"ya tohum ekmek geleneksel olarak erkek işiydi. Bu durum muhtemelen cinsel bir analojiye dayanıyordu: Tohum, kadınlarda hiçbir şekilde var olmayan, yalnızca ve yalnızca erkeğin sahip olduğu bir şeydi. Toprağı sürme ve ekim işleri üzerindeki erkek tekelinin kökeninde muhtemelen büyü inanışları vardır. Avrupa ve Yakındoğu'da yaygın olan bir inanışa göre bu işlerin erkekler tarafından yapılması toprağın verimliliğini arttırıyordu.[1] Öyle ya da böyle, Batılı gözlemcilerin bu konudaki yorumları, Ermenilerin hâlâ iki bin yıl öncesinin araç-gereçlerini kullandıkları yönündedir. Örneğin çapa, yarım metreden uzun, ağır ve kullanışsız bir aletti. Bu aleti kullanan insanın neredeyse yere kadar eğilmesi gerekirdi.[2] Çapadan daha kullanışlı bir alet olan belin sapının boyu insan boyunu aşardı; uç kısımda, belin keskin ağzını toprağın derinine itmek için üzerine basılan bir tahta parçası vardı. Belin sapının uzun olması, çalışan kişinin bütün ağırlığını sapın üzerine verebilmesini ve bu şekilde bol miktarda toprağı kaldırabilmesini sağlıyordu.

Ermeniler iki tür saban kullanırdı: Ağaçtan yapılan ve genellikle bir saban demiri olan *aror* (tırmıklı saban) ile, metal bir pulluğu, saban demiri, gübreleme bölmesi ve genellikle tekerlekleri olan *kutan* (büyük saban). *Aror*, yükseklerdeki hafif ve kuru topraklarda, *kutan* ise nemli ve alüvyonlu ova toprağında kullanılırdı. *Kutanı* çekmek için dört çift ile on iki çift arasında değişen sayıda öküz ya da manda gerekirdi. [bkz. s. 89, resim 14 ve 15] Dolayısıyla, aileler toprağı sürmek için imece yoluna giderek kaynakları birleştirir, *hamgal* ya da *haragaş** adı verilen kolektif çalışma birimleri oluştu-

* *Hamgal*, Ermenicede "birlikte harman (yapma)" anlamına gelen bileşik bir sözcüktür. *Haragaş* ise, "tarla sürme ve ekim işinde yarı yarıya ortak; ortakçı" demektir. (Malkhasyants, 1944-45, c. III: 34, 65) TDK Derleme Sözlüğü'nde, *herekeş etmek* teriminin Erzurum'da "birleşerek, elbirliğiyle iş görmek" anlamında kullanıldığı belirtilir. (1993, c. IX: 2343) [ç.n.]

rurlardı. Hamgal çoğu zaman akrabalardan oluşurdu. En az beş, en çok sekiz erkekten oluşan bir grup, hayvanlarla birlikte tarlayı sürmek için yirmi beş ile kırk gün arasında değişen bir süre boyunca, çoğu zaman geceleri de tarlada kalarak çalışırdı. Yetişkinler ve çocuklar birlikte tarladaki taşları toplayıp yan tarafa yığarlardı; bu taş yığınlarının toprağı verimli kılacağına inanılırdı.[3]

Tohumlar toprağa saçılarak ekilirdi. Yalnızca Van havzasında, ekim, nemden tasarruf sağlamak için sıralar halinde yapılırdı (Yakındoğu'da bu ileri tarım tekniğini yirminci yüzyıldan önce uygulayan tek grup, Van havzasında yaşayan Ermeniler olmuştur).[4] Tarlalarda gübre olarak kül, hayvan ve insan dışkısı kullanılırdı. Kül toprağı alkalize eder, dışkı ise etkili bir gübre işlevi görürdü.[5]

On dokuzuncu yüzyıl sonlarında, Ermeni köylerindeki en yaygın taşıt tahtadan yapılmış iki tekerlekli öküz arabasıydı. Bazı arabaların tekerlekleri parmaklı, bazılarınınsa yekpare olurdu. Tekerlekleri yekpare olana *guyr sayl* yani "kör araba" [kağnı] adı verilirdi. [bkz. s. 92, resim 20 ve 21] Kör arabanın tekerleklerinin fazla gıcırdamaması için dingilin üzerine un serpilirdi. Dört tekerlekli araçlar ise yalnızca Şirag ve Ararat Ovası'nda bulunurdu. Köylüler arabalarına öküz ya da eşek koşar, atları ise yalnızca binek hayvanı olarak ya da hafif malları pazara taşımak için kullanırlardı.[6]

Ermenilerin yoğun olarak tükettikleri temel gıda maddesi tahıldı. Yetiştirilen tahılın türü, elbette, bölgeye göre değişkenlik gösteriyordu fakat buğday ülkenin her yerinde en önemli üründü. Muşlu Misak Bey, Varto-Gündemirli Elmas Hanım ve Van-Kharzitli Levon Bey, dört farklı buğday türünden söz ettiler. Ermeniler yetiştirdikleri buğdayı kendileri tüketir, hayvan yemi olarak kullanmak üzere arpa ekerlerdi. Ayrıca darı, çavdar, mısır ve pirinç yetiştirirlerdi.

Diğer tarım ürünlerinin miktarı ve türleri yine bölgeye göre değişiyordu; ancak sözü geçen kaynak kişiler çok çeşitli sebze, meyve ve kabuklu yemişlerden bahsettiler. Köylerde belirli alanlar sebze yetiştirmek için kullanılırdı. Bazı ailelerin küçük meyve bahçeleri de

vardı. Üzüm bağları köyün biraz dışında bulunur, köy içinde birbirine komşu olan evlerin bağları da yan yana olurdu. Doğuda ve güneyde en önemli meyve, sıcak ve kuru yaz aylarında yetiştirilen üzümdü. Turunçgiller için iklim fazla soğuktu.

Yeğisapet Hanım [24], Levon Bey [5] ve Kapriyel Bey'in aktarımlarına göre, Van bölgesinde yetiştirilen ürünler arasında nohut, pancar, bamya, bakla, salatalık, domates, mercimek, patates, *gangar* (enginar), şalgam ve lahana bulunuyordu. Ceviz, badem ve fındık ağaçları da boldu; ayrıca tütün ve az miktarda haşhaş bitkisi yetiştirilirdi. Kapriyel Bey, ağrılara karşı, kimi zaman, bol suyla karıştırılmış haşhaş kullanıldığını, hatta bu karışımın çocuklara bile verilebildiğini belirtti. Sahag Bey ise, Erzincan'da bol miktarda buğday, arpa, karpuz, bezelye ve salatalık, ayrıca, iplik yapımında kullanılmak üzere pamuk ve kenevir yetiştirildiğini söyledi. Bu bölgede tütün ve kabuklu yemiş ağaçları bulunmazdı ama dut, elma, erik, kayısı, armut, kiraz ve ayva ağaçları mevcuttu.

Misak Bey, Elmas Hanım ve Norayan Hanım [45], Muş bölgesinde kabak, balkabağı, lahana, pancar, biber ve bezelyenin bol yetiştiğini belirttiler. Yağı ve lifleri için keten de yetiştirilirdi. Elmas Hanım, bazı köylerde meyve bahçeleri bulunmadığını ve meyvenin kıt olduğunu hatırlıyordu. Arsen Bey'in aktardığına göre, Kiğı'da çok çeşitli buğday, arpa ve mısır türleri üretilir, bu tahıllar bölgenin temel gıda maddelerini teşkil ederdi; ayrıca bezelye, pancar, salatalık, patlıcan, kabak, balkabağı, lahana ve keten yetiştirilir, meyve bahçelerinde elma, kayısı, erik, armut ve dut ağaçları bulunurdu. Arpine Hanım [12] ise Kesap bölgesinde nohut, bamya, patlıcan, patates, soğan, bezelye, elma, [yabani] hurma ve üzüm yetiştirildiğini söyledi.

Arsen Bey ve Sapancalı+ Harutyun Bey [20] İstanbul çevresindeki meyve bahçelerinin zenginliğinden bahsederken, Vartuhi Hanım Bursa bölgesinde zeytin, [yabani] hurma, erik, ceviz, kestane, fıstık ve ayva ağaçları olduğunu, bol miktarda da enginar, barbunya, börülce ve domates yetiştirildiğini belirtti. Kayserili Nıvart Hanım [44]

ise yalnızca buğday, arpa ve mısır tarlalarından söz etti, fakat şüphe yoktur ki, Ermenilerin yaşadığı diğer bölgelerde bulunan ürünlerin benzerleri, en azından bazıları bu bölgede de yetiştirilmekteydi.

Köylüler tarım yoluyla elde ettikleri ürünleri çeşitli biçimlerde takviye ederlerdi. Dağlık bölgelerde yaşayanlar yabani otları toplar, bunları demetler haline getirip kuruturlar ve hayvan yemi olarak kullanırlardı [3, 4, 5, 41, 45]. Misak Bey, Muş bölgesindeki köylülerin, bazı yabani otları, kendi yiyeceklerinde de –özellikle yumurta ve peynirle karıştırarak– kullandıklarını belirtti. Bu otlar ıspanak ya da pazı yerine de kullanılabilirdi. Ormanlık yerlerde ayı, tilki ve geyik, diğer yerlerde ise keklik, bıldırcın, yabanördeği ve yabankazı bulunurdu. Van Gölü'nde yetişen *darekh** ve Sevan Gölü'nde yetişen *işkhan tzug* [*işkhanatzug*]** makbul balıklardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz üretimi ve satışı devletin tekelindeydi, ancak Sivas-Govdunlu+ Vosgi Hanım'ın [9] söylediğine göre, Anadolu'nun bazı böl-

* *darekh* (Chalcalburnus tarichi; inci kefali): Sazangillerden, yumuşak yüzgeçli, ortalama 20 santimetre boyunda, 70 gram ağırlığında bir balıktır. Van Gölü'nün sodalı ve tuzlu ortamında yaşayabilen tek balık türüdür. Halen yoğun olarak avlanmakta, özellikle Van ve çevresinde tüketilmekte ve Uluslararası Doğa Koruma Birliği'nin 'yok olma tehdidiyle karşı karşıya olan türler' listesinde yer almaktadır. (bkz. *Doğa Gözcüleri Derneği* ve *Wikipedia-Özgür Ansiklopedi* internet siteleri). Tarihçi Robert Hewsen, bu balığın eski çağlarda özellikle Bendi Mahi Çayı'nın ağzındaki soğuk sularda avlandığını ve yalnızca Ermeni krallarının sofralarında yer bulduğunu, sonraki dönemlerde ise bir ihraç ürünü haline geldiğini, tuzlanıp kurutularak bölge dışına gönderildiğini belirtir. (Hewsen, 2000: 14) [ç.n.]

** *işkhan tzug* (Ermenicede prens balığı; Salmo ishchan): Yalnızca Sevan Gölü'nde yetişen bir alabalık türü. "Prens Balığı" adıyla anılmasının nedeni, üzerinde bulunan kırmızı noktaların taca benzer bir görüntü yaratmasıdır. Sevan Gölü'nün soğukluğu ve dağlardaki sulardan gelen mineraller nedeniyle kendine özgü bir lezzeti vardır. Günümüzde, gölün su seviyesinin azalması, kirlenme, aşırı avlanma, yumurtlama alanlarının yok olması gibi nedenlerle soyu tükenmeye yüz tutmuş ve 1976 yılında avlanması yasaklanmıştır. (Sakayan, 1995: 474; *Armeniapedia-The Armenia Encyclopedia*) [ç.n.]

gelerinde Ermeniler tuzu kendileri elde ederlerdi. Bunun için toprakta bir çukur açılır, çukurun kenarları tahtalarla kapatılır, içi suyla doldurulur, sonra su yavaş yavaş dışarı akıtılırdı. Su akıp gider, suyun içerdiği tuz ise kuyuda kalırdı. Yani tuz, Toprak Ana'dan geliyordu. Bazı Ermeni köylülerinin tuzu kadın bedeni şeklindeki seramik kaplarda muhafaza etmelerinin nedeni belki de buydu.

Ermeni köy aileleri, tipik olarak, dana, koyun ya da keçi beslerdi. Protein, kalsiyum ve vitamin gereksinimi, büyük oranda bu hayvanlardan alınan sütten sağlanırdı. Hayvanların bakımı ve beslenmesi, köydeki günlük hayatın önemli bir parçasını oluşturuyordu. Kış aylarında aileler evlerini hayvanlarıyla paylaşır, yaz aylarında ise, genellikle, sürüler yüksek yerlerdeki otlaklara –çimenlerin yağmur nedeniyle sürekli bol ve taze olarak bulunduğu yaylalara– götürülürdü. Bu uygulama iktisadi bir nedene dayanıyordu: Hayvanları yaylalara çıkararak, zaten kıt olan ekilebilir toprakları hayvancılık yerine tarım için kullanabiliyorlardı. Bazen yaz ayları için köy halkı ikiye ayrılır, kadınların büyük bölümü sütü yerinde, tazeyken işleyebilmek için hayvanlarla birlikte yaylaya çıkarlardı.

Büyükbaş hayvanlar için kimi zaman bir çoban tutulurdu; bu kişinin mesaisi ilkbahar gündönümünde başlar, sonbahar gündönümünde sona ererdi. Koyunlar ise yılın her mevsiminde dışarıda otlatılabildikleri için diğer hayvanlarınkinden biraz farklı bir bakıma ihtiyaç duyarlardı. Eğer bir ailenin çok sayıda koyunu varsa, aileden biri, çoğu zaman bir kadın, çobanlık görevini üstlenirdi. Harput-Akhorlu Vartan Bey'in anlattığına göre köylüler doğal nedenlerle ölmüş olan bir hayvanı yemenin yanlış olduğunu düşünürlerdi; bu nedenle, çobanların, bir hayvanın ne zaman kesilmesi gerektiğini anlama konusunda uzman olmaları gerekirdi. Varto-Gündemirli Elmas Hanım ise, iyi bir çobanın koyunları kaval çalarak idare edebilmesi gerektiğine inanıldığını belirtti. Çoban, kavalıyla çaldığı bir ezgiyle koyunların dereye inmelerini, bir başka ezgiyle su içmeyi bırakmalarını sağlayabilirdi. Van-Kharzitli Levon Bey de, bazı yerler-

de koyunların burunlarına ya da döşlerine damga vurulduğunu söyledi. Bazı bölgelerde ise koyunların kulaklarına özel kesikler yapılırdı [Kiğı-Çanakçılı Mamigon Bey].

Şekerlemelerde ve ritüel yemeklerinde tatlandırıcı olarak kullanılan bal, çok değer verilen bir besindi; özellikle Lori, Zankezur,* Sasun ve Zeytun gibi ormanlık bölgelerde bazı Ermeniler arıcılık yapardı.[7] Dikranuhi Hanım[19], Maryam Hanım[26], Arsen Bey ve Mamigon Bey otlar ve çalıların arasından toplanan *manna* adlı tatlı maddeyi (muhtemelen, literatürdeki adı *Lecanora esculenta* olan bir liken türü[8]) severek yediklerini hatırlıyorlardı. Levon Bey, *manna*nın yalnızca meşe ağaçlarının üzerinde bulunduğunu söylerken, Elmas Hanım ve Norayan Hanım bunu görünümü tuza benzeyen, beyaz, yapışkan bir madde olarak tarif ettiler. Üzerinde *manna* bulunan dallar kesilip güneşte kurutulur, kuruyan parçalar kavanozlara konur ve balın yokluğunda tatlandırıcı olarak kullanılırdı. Bu maddenin doğrudan, şekerleme olarak tüketilmesi ya da kaynatılıp şurup yapılması da mümkündü.**

---

* Lori, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan dağlık ve ormanlık bir bölgedir. 1995'ten beri eyalet statüsünde olan bölgenin idari merkezi Vanatzor, diğer önemli şehirleri ise Alaverdi, Gugark, Spitak, Stepanavan, Tumanyan ve Daşir'dir. Zankezur ise, Nahçıvan ile Dağlık Karabağ özerk bölgesi arasında yer alan dağlık bir bölgedir. Bu bölge ve aynı adla anılan sıradağlar, günümüzde büyük ölçüde Ermenistan Cumhuriyeti'nin güneydoğusundaki Sünik eyaleti içinde kalmaktadır. [ç.n.]

** "Manna", "manana", "kudret helvası" gibi adlarla anılan iki farklı yiyecekten biri olan *Lecanora esculenta* (ya da *L. Affinis*), Ortadoğu'da yaygın olarak bulunan bir liken türüdür. Kayaların üzerinde oluşur, zaman zaman da uçarak çalılarda ve ağaç yapraklarında birikir. İsrailoğullarının göçü sırasında çölde yağan ve adını İbranice "man hu" ("bu nedir") anlamındaki sorudan aldığı sanılan bu liken, hem İncil'de hem de Kuran'da "göklerden yağan" nimet olarak geçer (örn. "İsrailliler o ekmeğe man adını verdiler. Kişniş tohumu gibi beyazımsı, tadı ballı yufka gibiydi" [Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış, 16:31]; "... ve size ihsan ettiğimiz helâl ve hoş rızıklardan

Hasat ve Ürünün İşlenmesi

Ermeni köylerinde aileler kış aylarını kapalı kapılar ardında, hayvanlarıyla birlikte geçirirler, bahara kadar evlerinin sıcak ve güvenli ortamında kalırlardı; yaz ve sonbahar boyunca da, uzun ve çetin geçen kış için yiyecekler hazırlarlardı. Genel olarak, tarlada çalışmak erkeklerin, yiyeceklerin hazırlanması ve muhafaza edilmesi ise kadınların işiydi. Ancak, görüşme yapılan kişiler, hasat zamanında fazladan yardıma ihtiyaç olduğunda pek çok kadının erkeklerle birlikte tarlalarda çalıştığını belirttiler. Van-Aralezli[+] Yeğisapet Hanım, hasat için kimi zaman da komşu köylerden işçi getirilip ücret karşılığında çalıştırıldığını söyledi. Hasatta orak ve tırpanlarla çalışılırdı. Vanlı Kapriyel Bey'in anlattığına göre, hasat yapanların bu denli ağır bir iş yükünü kaldırabilmeleri için tarlada yenen bulgur pilavının yağının çok bol olması gerektiği düşünülürdü. Öyle ki, bulgur ekmekle alındığında, pilavın yağı süzülüp bileklere akmalıydı...

Hasattan sonra buğday *gal*da dövülüp harmanlanırdı. Bazı ailelerin kendilerine ait *gal*ı vardı, fakat bu iş daha ziyade varlıklı bir kimseden kiralanan bir harman yerinde yapılırdı. Bazı yazılı kaynaklarda, alt yüzüne çakmak taşları çakılmış kızak biçiminde tahta bir araç olan düvenle yapılan harman işleminden söz edilir.[9] [bkz. s. 90, resim 16 ve 17]

> [Düvenin önüne] at ya da öküz koşulur; hayvanlar durmadan döndürülürler... [B]u sırada birkaç insan ağırlık yapmak için düvenin

yiyesiniz diye üzerinize kudret helvası ve bıldırcın indirdik" [Kuran, Bakara 57]). Öğütülüp diğer yiyeceklerle karıştırılarak tüketilir ve özellikle ekmek yapımında kullanılır. Aynı adla anılan diğer yiyecek ise, dişbudak ve meşe ağacı türlerinin, özellikle de Akdeniz ve Ege'nin sahil kısımlarında yetişen çiçekli dişbudağın (*Fraxinus ornus*; gezağacı) gövdesinden sızan koyu ve tatlımsı bir sıvıdır. (Baytop, 1997: 117) Yuvarlak ve yassı parçalar halinde kurutulan, içi beyaz, dışı açık sarı renkte olan bu madde yalnızca tatlandırıcı olarak değil sarı boya yapımında da kullanılır ve "gezengevi" ve "gezo" adlarıyla da bilinir. [ç.n.]

üzerinde durur... Bu işlem, taneler ayrılıp ekin sapları da hayvan yemi olacak şekilde ince ince kıyılana dek sürer. Tahıl taneleri depolanmadan önce ayıklanıp yıkanır ve kuruması için yere serilir. Kıyılmış ekin sapları, at ve büyükbaş hayvan yemi olarak kullanılır. Bu hayvanların neredeyse tek yiyeceği olan ekin sapları, kalın bir çamur tabakasıyla kaplanmış öbekler halinde muhafaza edilir.

Kadınlar ve erkekler, taneler ve sapları birbirinden ayırmak için ekinleri küreklerle havaya savururlardı.

Harman savrulduktan sonra tahılın bir kısmı öğütülüp un haline getirilmek üzere değirmene götürülür, geri kalanı evde işlenirdi. Kadınlar, kimi zaman, tam buğday tanelerinden, özel bir ritüel yiyeceği olan *hadig* yaparlardı.* Buğdayın büyük bölümü ise elekten geçirilip yıkanarak kabuklarından ve kötü tanelerinden arındırılır, taneler kaynatılıp kurutulur, ardından sopalarla dövülerek ya da taştan yapılmış el değirmenlerinde öğütülerek bulgur haline getirilirdi. Mahallenin kadınları çoğu zaman bu işleri birlikte yaparlardı. Buğdayı öğütmek için bir kadın tahılı taş değirmene dökerken, iki-üç kadın da aynı anda öğütme kolunu çevirirdi. [bkz. s. 94, resim 24] Daha sonra, taneleri büyüklüklerine göre ayırmak için, bulgur farklı eleklerden geçirilirdi. İri taneli bulgur çeşitli tahıl karışımlarında, ince bulgur ise etle birlikte kullanılırdı. Görüşme yapılan kadınların hemen hepsi bulgurun hasadın hemen ertesinde, Varto-Gündemirli Elmas Hanım ise ihtiyaç oldukça gereken miktarda yapıldığını söyledi. Buğday ve diğer tahıl taneleri işlendikten sonra yüksek ambarlara konurdu. Tahılın en dipte kalan ve neme en fazla maruz kalan kısmının en önce kullanılabilmesi için bu ambarların kapakları alt taraflarında olurdu.

* *hadig* (hedik): Sözcük anlamı "tanecik"tir. Anadolu'nun birçok yerinde buğday, nohut, mısır gibi tahılların tanelerinin kaynatılmasıyla elde edilen yiyeceğe bu ad verilir ve yine yaygın olarak, hasat bitiminde ve –bu kitabın 5. bölümünde anlatıldığı gibi– bebekler ilk dişlerini çıkardığında hedik kaynatılır. [ç.n.]

Buğdayın öğütülüp un haline getirilecek olan kısmı kaynatılmaz, sadece yıkanır ve kurutulur, bozuk ve çürük tanelerin ayıklanmasından sonra değirmene götürülürdü. Arusyag Hanım, çiftçinin değirmeni kullanmak için değirmenciye bir miktar para ödediğini belirtti. Yakınında değirmen bulunan köyler şanslıydı; değirmeni olmayan köylerde yaşayanlar ise, buğdayı en yakın mesafedeki büyük kasabaya götürmek durumundaydılar. Kiği-Hakusdunlu Maryam Hanım, kendi köylerine bir değirmen yapılana kadar, buğdayın, köye iki günlük yürüme mesafesinde bulunan Erzurum'a götürüldüğünü anlattı.

Ermeni köy evlerinde bol miktarda ekmek tüketilirdi. Unun en önemli kullanım alanlarından biri ekmek yapımıydı. Eğer ekmek evde yapılacaksa tandırda güçlü bir ateş yakılır, tandır kor kırmızı bir renk aldığında işe başlanırdı. Kadınlardan biri hamuru geniş ve düz bir taşın üzerinde oklavayla açar, bir diğeri bu hamuru alıp tandırın ısınmış olan iç duvarlarına yapıştırırdı. Mayalı hamuru kimi zaman oklava kullanmadan, elle şekillendirirlerdi. Pişirme işleminde tandırın tüm yüzeyi kullanılırdı. Tandır tamamen dolduğunda, ilk yerleştirilen ve dipte kalan hamurlar da pişmiş olurdu. Ateş son derece güçlü olduğundan, pişirme işini yapan kadın, eğilirken yanmamak için yüzünü, başını, ellerini ve kollarını örterdi. Bazı yaşlı, özellikle de dul kadınlar geçimlerini evlere tandır ekmeği yapmaya giderek sağlarlardı.

Küçük bir evde bile, bir günlük çalışmayla, *lavaş* ya da *dan hats* (ev ekmeği) adı verilen bu ince ekmeklerden yüksek bir öbek oluşturacak miktarda pişirilebiliyordu. Bu lavaş yığını, üzerine temiz bir bez örtüldükten sonra, genellikle tavandan asılan tahta raflara konur, bu şekilde aylarca muhafaza edilebilirdi. Lavaş yenmeden önce hafifçe nemlendirilerek yumuşatılırdı. Kalabalık geniş ailelerin yaşadığı köy evlerinde her gün lavaş yapılırdı. Muş-Karagilli Misak Bey'in anlatımına göre, böyle evlerde, yeni gelinin sorumluluklarından biri, ekmek pişirmede kullanılacak olan sıcak suyun sabaha ha-

zır olması için her gece tandıra büyük bir testi su koymaktı. Diğer bölgelerden gelmiş olan kişiler ise köy evlerinde haftada üç kez ekmek pişirildiğini belirttiler.

Kimi zaman, ekmeğe acilen gereksinim duyulduğunda, kadınlar *sac hats* (sac ekmeği) yapardı. Zeytunlu Rebeka Hanım ve Adana-Karaköylü Harutyun Bey, birçok köyde aslında bu ekmeğin lavaşa tercih edildiğini belirttiler. *Sac hats* çok ince açılır ve "yarım masa" büyüklüğünde, yani yaklaşık kırk beş santimetre çapında olurdu. Kadınlar bir oturuşta genellikle iki-üç ay yetecek miktarda *sac hats* yaparlardı; katlanıp üst üste dizilen bu yufkalar "bir adam boyu"na ulaşırdı. Bu yufka ekmeği yenmeden önce sulanır, böylece hem tazeleşir, hem de yemekte diğer yiyecekleri almak için kullanılabilecek şekilde esnekleşirdi.

Bazı daha zengin ve büyük köylerde ekmek evde pişirilmez, hazırlanan hamur köy fırınına gönderilirdi. Böyle köylerde doğup büyümüş olan Harutyun Bey ve Feneseli Ağavni Hanım, kimi evlerde, ekmeğin yanı sıra hamurişleri ve fırınlanarak pişirilen diğer yiyeceklerin de köy fırınına götürüldüğünü belirttiler. Kayserili Heranuş Hanım[10], Kesaplı Arpine Hanım ve Siverekli Kevork Bey de mahalle fırınlarından söz ettiler. Arpine Hanım ayrıca, bu fırınların mahalle sakinleri tarafından inşa edildiğini belirtti. Mahalle fırınları herkesin kullanımına açıktı ama fırını kullanacak olan kişinin diğerlerine önceden haber vermesi ve kendi yakacağını –yani, dağlardan toplanıp kurutulmuş çalıları– kendisi götürmesi gerekirdi. Kadın, pişen ekmekleri, hamuru getirmek için kullandığı tekneye koyar, üzerlerini bir örtüyle kapatır, tepsiyi omzunun ya da kafasının üzerinde eve taşırdı.

Hacınlı Noyemi Hanım, fırınların özel mülkiyet olduğu bölgelerde fırının belirli bir ücret karşılığında kullanılabildiğini söyledi. Bu durumda kadın hamurunu fırında hazırlayıp kabarmaya bırakırdı; bir süre sonra geri gelir, hamur parçalarına şekil verir, kendi ekmeklerini diğerlerinden ayırt edebilmek için üzerlerine birer işaret koya-

rak hamur parçalarını fırına atar, pişen ekmekleri teknesine koyup evine götürürdü.

Ermenilerin tükettikleri besinler arasında çeşitli süt ürünlerinin de önemli bir yeri vardı. Kadınlar, sütü sağar sağmaz kaynatır, ardından yayıkta çalkalar ya da mayalarlardı. Çalkalama işlemiyle tereyağı ve yayık ayranı, mayalamayla da *madzun* (yoğurt) ve peynir elde edilirdi. Bu ürünlerin tümü, çeşitli işlemlerden geçirildikten sonra kilerde, toprak kaplar içinde muhafaza edilirdi. Harput-Akhorlu Vartan Bey ve Hacınlı Noyemi Hanım, tereyağının çok tüketildiği evlerde yayığın genel olarak hayvan –genellikle keçi– derisinden [tulum ya da tuluk] yapıldığını belirttiler. Bunun için derinin üzerindeki kıllı bölüm temizlenir, dışı dikkatlice yıkanır ve yumuşatılır, bacaklar sıkıca birbirine bağlanırdı. Üzerinde (genellikle boyun kısmında) tek bir delik bırakılan deri, sağlam bir halatla duvara ya da tavan merteğine asılır, içine yoğurt boşaltılır, ağzı bağlanarak kapatılır ve yayık ritmik bir şekilde çalkalanırdı.[10] Arzu edilen miktarda tereyağı elde edilince tereyağı çıkarılıp eritilir, içindeki kirli parçalardan arındırılır, sonra da tuzlanıp topraktan yapılmış küplere basılırdı. Genellikle, bu işlemin bir kere yapılmasıyla, evin kışlık ihtiyacını karşılayacak miktarda tereyağı elde edilirdi.

Başka bölgelerden gelen kadınlar, uzun, topraktan yapılmış, genellikle kırmızı renkli, orta kısmı geniş, uçlara doğru daralan ve tepesinde de bir delik bulunan bir yayık türünden söz ettiler. Bu yayık göğüs hizasında tutulup ileri-geri hareket ettirilirdi; kimileri de yayığı bir yastığın üzerine yerleştirir, sağa-sola yatırarak çalkalardı. [bkz. s. 93, resim 22] Tereyağı hazır olduğunda soğuk suyla dolu bir kaba yerleştirilir, sıkılıp süzülür, tuzlanır, sonra da küplere basılırdı [4, 43, 45]. Arpine Hanım, topraktan yapılmış, üç ayaklı, ilginç bir yayıktan bahsetti. Bu yayıkta ayaklardan biri yere yaslanır, diğer ikisi ise yayığı çalkalamak için kullanılırdı.

Muş-Karagilli Misak Bey, kadınların evdeki yayığı ileri-geri sallarken söyledikleri bir şarkıyı hâlâ hatırlıyordu:

Khınnots kışdem– *
Tereyağı yapıyorum;
Tereyağını Hagop'a vereceğim;
Peyniri Margos'a.

Khınnots kışdem–
Tereyağı yapıyorum.
Tereyağını Hagop'a vereceğim;
Yoğurdu Toros'a;
İlk ürünün suyunun suyunu da Margos'a vereceğim.**

Sütün farklı biçimlerde işlenmesiyle çok çeşitli süt ürünleri elde ediliyordu. Sivas'ın Govdun ve Khorsana köylerinden Vosgi Hanım ve Antaram Hanım'ın anlattıklarına göre, büyük bez torbalara yoğurt konur, torbalar bir yere asılır, yoğurdun suyu tamamen süzüldükten sonra geriye kalan süzme yoğurt elle yuvarlak parçalar haline getirilir, ardından dama bırakılarak kurutulur ve o şekilde muhafaza edilirdi. Van-Kharzitli Levon Bey de ev peyniri, tereyağı ve taze soğanla yapılan bir süt ürününden söz etti.

Bahısgu tan [saklamalık ayran], ayranın (*tan*) kaynatılıp ekşitilmesi ile elde edilen bir yiyecekti – ekşitilen ayran bez torbalara konup kurutulur, toprak kaplarda muhafaza edilirdi. Tuz katılmış yoğurtla da benzer bir yiyecek yapılırdı: Yoğurt sıkıştırılıp süzüldükten sonra parçalara ayrılır, elle şekil verilen parçalar kurutulmadan toprak teknelere konurdu. Vosgi Hanım'ın verdiği bir başka tarife göre, geçirgen bir toprak kabın içine ayran konur, ayranın iyice buharlaşması beklenir, geriye kalan yoğurt benzeri kıvamlı madde kışın kul-

* Ermenicede *khınotsi* 'yayık' demektir; *kışdel* ise dürtmek, tepmek, dövmek, (yayığı) sallamak gibi anlamları olan bir fiildir. Dolayısıyla, şarkının ilk dizesini oluşturan "*khınnots kışdem*" ifadesi "yayığı çalkalıyorum" şeklinde tercüme edilebilir. [ç.n.]

** Bir başka geleneksel yayık şarkısı için bkz. Ek II. [ç.n.]

lanılmak üzere saklanırdı. Zeytunlu Rebeka Hanım, bu maddenin, toprak kaplardan çıkarıldıktan sonra dağa götürüldüğünü, oradaki beyaz kayalara serilen çarşafların üzerine yayılıp bir hafta süreyle kurumaya bırakıldığını ve ancak bu işlemden sonra saklandığını söyledi. Yoğurt ve tam buğdayla yapılan bir başka yiyecek daha vardı: Buğday yoğurda katılır, bu karışım içine tuz ve nane eklendikten sonra iyice yoğrulur, parmak büyüklüğünde parçalara ayrılır, bu parçalar damda kurutulurdu. Vosgi Hanım, kuru çökelekten yapılan ve *surkik* adı verilen bir başka peynir çeşidinden söz etti. Bu peyniri yapmak için çökelek yuvarlak parçalara ayrılır, parçaların üst kısımları karabiber, kırmızıbiber ve mercanköşkle kaplanır, bunlar dama bırakılıp kurutulurdu. Surkik kararıp küflense de, evin damında, bu şekilde muhafaza edilirdi.*

Van-Kharzitli Levon Bey ve Amasyalı Mida Hanım ise peynirin avuç içi büyüklüğünde parçalara ayrılarak muhafaza edildiği bir tarif verdiler. Bu tarife göre peynir parçaları bir küpün içine dizilir, her peynir sırasının üzeri tuz tabakasıyla kaplanır, küpün ağzı lahana yaprağıyla örtülüp hava almayacak şekilde sıkıca kapatılırdı. Sonra bu kap baş aşağı çevrilerek belli bir seviyeye kadar toprağa

* "Surkik"in yanı sıra *sürk* (Arapçada "çökelek"), yer yer *surki, surke, sorke, sürke* gibi adlarla anılan bu peynir, asitliği ilerlemiş sütün veya yayık altı ayranının kaynatılmasıyla elde edilen çökelekten yapılır. Çökelek elde edildikten sonra içerisine çörek otu, karabiber, karanfil, kekik (zahter), kırmızıbiber, kimyon, kişniş, küçük hindistan cevizi, mahlep, nane, tarçın, yenibahar ve zencefil gibi baharatlar ile sarımsak ve tuz katılarak iyice karıştırılır. Hazırlanan bu karışıma armut (koni) şekli verildikten sonra üzerine tülbent örtülerek 3-4 gün gölge bir yerde kurutulur. Bu şekilde hazırlanan *sürk* taze olarak veya 20-25 gün bekletilip küflendirildikten sonra tüketilir. (H. Durmaz ve diğ., 2004: 85) Genellikle kahvaltılarda, salatalarda ya da sızma zeytinyağının içine doğranarak kullanılan bu peynir Suriye ve Lübnan'da çok yaygındır; Anadolu'da ise –metinde Sivaslı bir kaynak kişiden alınan bilgilerle tarif edilmiş olsa da– daha ziyade Hatay ve çevresinde yapılır ve tüketilir. [ç.n.]

gömülürdü ve gerektiğinde küplerden biri ters çevrilir, içinden istenen miktarda peynir alınır, üzerindeki tuz tabakasından arındırmak için yıkanır ve bu şeklide tüketilirdi. Bir küp boşaldığı zaman bir diğer küp topraktan çıkarılır, ters çevrilirdi. Vosgi Hanım, kimi zaman, hava almaması için, küpün tepesinin çökelek peyniriyle kaplandığını belirtti. Diğer görüşmeciler ise küpün ağız kısmının çamurla kaplandığını söylediler.

Ermeni köylerinde, sebze ve meyveleri hazırlayıp kışın tüketilmek üzere muhafaza etmek de kadınların göreviydi. Bu işe ürünün en bol olduğu dönemde yani genellikle eylül ayında başlanırdı. Ankara [Çorum]-Sungurlulu+ Dikranuhi Hanım, hasadın başlamasıyla birlikte ocağın bir hafta boyunca neredeyse hiç sönmediğini, kadınların bu süre boyunca kışlık yiyecekler hazırlamakla meşgul olduğunu belirtti. Anlatılardan anlaşılıyor ki konservelerde, yiyecek türleri ve işleme yöntemleri açısından, süt ürünlerine kıyasla daha da geniş bir çeşitlilik söz konusuydu. Ancak, taze besinlerin kıt olduğu koşullarda bir ev dolusu insanı doyurmak son derece güçtü; bu yiyeceklere ilişkin olarak aşağıda sunacağımız kısa bilgiler bile bunun ne kadar yoğun ve uzun süreli emek gerektiren bir iş olduğu konusunda bir fikir vermek için yeterli olacaktır.

Domates, bazı yerlerde –Amasyalı Mida Hanım'ın söylediği gibi– çekirdekli iç kısımları boşaltılarak ya da –Bursalı Vartuhi Hanım'ın söylediği gibi– yalnızca ikiye bölünerek kurutulur, sonra da çömleklere doldurulup muhafaza edilirdi. Vartuhi Hanım, bu şekilde kurutulan domatesin kaynayan suya atıldığında tazesinden neredeyse farksız hale geldiğini belirtti. Gürcistan-Ahılkelekli+ Satenig Hanım[37] ise, bütün domateslerin dikkatle kavanozlara dizildiğini ve üzerlerine tuzlu su döküldüğünü anlattı. Satenig Hanım ve Dikranuhi Hanım, bazı evlerde domateslerin kaynatılıp sos haline getirildikten sonra küplerde muhafaza edildiğini biliyordu. Satenig Hanım'ın anlattığı bir diğer işleme yöntemi de salça yapımıydı. Salça yapmak için domateslerin suyu iyice süzülür; geriye kalan posa kı-

vamlı bir hal alıncaya kadar kaynatılır; bu yöntemle elde edilen sos, üstü açık kaplara aktarılır ve pişmeye devam etmesi için güneşte bırakılır; iyice kuruduktan sonra, içi yağla sıvanmış küplere alınır, bu şekilde muhafaza edilirdi.

Bazı yeşil yapraklı sebzeler, baklagiller ve kök bitkiler için de, iplere dizip güneş altında kurutma ya da evin içine asıp aynı anda hem kurutma hem de saklama gibi basit yöntemler mevcuttu.

Çeşitli bölgelerden gelmiş olan pek çok kaynak kişi, şalgam, soğan, patates, pancar ve lahananın, genellikle, *maran*ın toprak zemininde açılan bir çukurda, donmamaları için üzerlerine toprak örtülerek muhafaza edildiğini söyledi. Bol miktarda lahana turşusu ve karışık sebze turşusu yapılır, küplere doldurulurdu. Turşu doğrudan tüketildiği kış sofralarına zenginlik katar, ayrıca bazı yemekler doğrudan turşuyla pişirilirdi.

Kabuklu yemişlerin saklamaya hazır hale getirilmesi için uzun işlemler gerekmiyordu. Birçok meyveyi de güneşte kurutmak yeterli oluyordu. Vişne, kayısı, erik, elma dilimleri ve armut ipe dizilip damda kurutulurdu. Dut, kuru üzüm gibi tüketilmek üzere kurutulur, rakı yapımında kullanılır ya da pişirilip güneşte kurumaya bırakılırdı. Şebinkarahisarlı Levon Bey[33] ve Kesaplı Arpine Hanım'ın aktardıklarına göre, taze incirler ortadan yarılarak kurutulur, sıcak suya daldırılır, yere serilen beyaz bir çarşafa yayılır, üzerlerine de beyaz bir çarşaf örtülürdü. Kadınların çarşafın üzerinde yürüyerek ezdiği incirler bir kez daha kurutulduktan sonra paketlenip kaldırılırdı.

Tahmin edilebileceği gibi, üzümden, her biri ayrı bir işlem gerektiren birkaç farklı ürün elde edilirdi. Üzüm iyi hava alan bir odanın tavanına asılırsa uzun süre bozulmaz, kimi durumlarda mart ayına kadar, taze meyve olarak tüketilebilirdi [16, 17, 43, 48]. Taze üzümlerin güneşte kurutulmasıyla kuru üzüm elde edilirdi. Rebeka Hanım, iri taneli üzümlere uygulanan özel bir işleme yönteminden bahsetti: Suyla dolu bir kabın içine kül dökülür, ertesi gün üzümler

önce birkaç defa bu suya, sonra zeytinyağına batırılıp çıkarılır, daha sonra güneşte kurutulurdu. Arpine Hanım, üzümleri sıcak suya yatırdıktan sonra dışarıda kurumaya bırakmak gibi bir yönteme de başvurulabildiğini söyledi.

Basteğ (pestil), üzüm (ya da bir başka meyvenin) suyunun şeker ya da balla kaynatılması yoluyla yapılan bir yiyecekti. Kaynayan su iyice yoğunlaştığında, ince tabakalar halinde, geniş beyaz çarşafların üzerine yayılır, kuruması için güneşe bırakılırdı. Kurutma işlemi tamamlandığında pestilin kolayca sıyrılabilmesi için çarşafın diğer yüzü hafifçe ıslatılırdı. Pestil çarşafın üzerinden çıkarıldıktan sonra parçalara bölünür, kışın tüketilmek üzere depolanırdı. İşlemden geçirilmeyen üzümlerin ekşi [koruk] suyu da saklanır, limon yerine kullanılırdı.

Üzüm bağlarının çok olduğu bölgelerde şarap imal edilirdi. Vanlı Kapriyel Bey'in anlattığına göre gençler üzümleri ayaklarıyla ezer, üzümün suyu yan taraflara yerleştirilmiş olan küplere ya da tahta fıçılara akardı. Üzüm suyu, bu kapların içinde mayalanırdı. Kapağı fazla erken kapatılan kaplar patlardı. Şarap tüketilmeden önce en az üç-dört ay bekletilirdi.

Ermeni evlerinde, yemeklerde tereyağı ve –daha nadir olmak üzere– keten tohumu, zeytin, pamuk tohumu ya da susam tohumundan elde edilen yağlar kullanılırdı. En fazla kullanılan yağ, belki de kuyruk yağıydı. Vartuhi Hanım'ın anlatımına göre, Bursa tarafında, zeytin ağaçlarının yetiştiği denize yakın bölgelerde, çekirdekleri çıkarılan zeytinler büyük taşlarla sıkıştırılıp ezilir, bu yöntemle zeytinyağı elde edilirdi. Doğu bölgelerinde ise özellikle yağı için, tohumları susam tohumlarından daha küçük olan keten bitkisi yetiştirilirdi. Keten tohumları önce ısıtılır, sonra büyük taş silindirlerle ezilirdi. Kapriyel Bey, Van'da bu silindirlerden dört tane bulunduğunu, civar köylerde yaşayanların bunları kullanmak için şehre geldiklerini belirtti. Kiğı-Çanakçılı Arsen Bey ise, susam yağı ve keten tohumu yağının, özellikle, hayvansal yağların tüketilmedi-

ği Oruç Ayı'nda önem kazandığını ve keten tohumu yağının bazı hastalıkların tedavilerinde de kullanılabildiğini söyledi.*

Güzün, kış boyunca beslenmesinin gereksiz olacağı düşünülen hayvanlar kesilirdi. Tazeyken tüketilmesi gereken etler kızartılır ya da kebap yapılırdı. Arpine Hanım, Vartan Bey ve Adana-Karaköylü Harutyun Bey, kimilerinin yalnızca Paskalya, Yeni Yıl, düğünler ve cenazelerde taze et yiyebildiğini söylediler. Kadınlar etin (koyun eti ya da koyun ve dana eti karışımı) kalanını kuşbaşı doğrar, yağlı kısımları eriyene kadar pişirerek kavurma yaparlardı. Bu arada dana ya da koyunun içyağı da doğranıp pişirilirdi. Bu yağ büyük toprak kaplara konmuş kavurmanın üzerine, yüzeyini kaplayacak ve kabın içinde hava boşluğu bırakmayacak şekilde dökülürdü. Bu şekilde muhafaza edilen kavurma ve donmuş yağ, kışın sebze ve tahılla yapılan yemeklerde kullanılırdı. Amasyalı Mida Hanım, kimi zaman kıymanın da bu işlemden geçirilerek muhafaza edildiğini belirtti. Ancak, Harutyun Bey'in aktardığına göre kavurma gibi bir yiyecek bile yalnızca orta ve yüksek gelirli aileler tarafından tüketilebiliyordu. Erzincan-Karadiginli Yüğaper Hanım[17] ise saklama kaplarının tuzlu kumdan yapıldığını ve yüzeylerinin pütürlü olduğunu söyledi.

Van-Kharzitli Levon Bey ve Kiğılı Vosginaz Hanım, etin iyice tuzlandıktan sonra, diğer ucuna dengeleyici ağırlık olarak taş bağlanmış bir iple tavandan sarkıtılarak saklanmasının da mümkün olduğundan söz ettiler. Bazı bölgelerde yalnızca dana eti, bazı bölgelerde (örneğin Van'da) ise hem dana hem de kuzu eti bu yöntemle saklanıyordu. Harputlu Hıripsime Hanım[16], bazı yerlerde büyük et parçalarının tuzlanıp güneşte kurutulduğunu söyledi. Et tüketileceği zaman önce yıkanır, sonra bir müddet suda bırakılır, ardından fasulye, şalgam ya da lahanayla pişirilirdi. Sivaslı Arusyag Hanım'ın aktardığına göre, bazı bölgelerde, kesilen hayvan bütün olarak evin soğuk bodrumunda bir yere asılır, kadınlar yemek ya-

* Keten tohumu ve ondan elde edilen beziryağı, halk tıbbında, ağrı kesici, yara sağaltıcı, öksürük söktürücü olarak da kullanılır. (Ertuğ, 1998: 114) [ç.n.]

pacakları zaman bu bütünden istedikleri büyüklükte parçalar kesip kullanırlardı.

Balık temin edilebildiğinde ya tuzlanıp kurutulur ya da toprak kaplarda salamuraya yatırılırdı. Bu yöntemde küpler baş aşağı değil, ağız kısmı yukarı gelecek şekilde muhafaza edilirdi.

Günlük Ev İşleri

Ermeni köy evlerinde genellikle günde üç kez yemek yenirdi fakat kimi zaman, çarşamba ve cuma günleri oruç tutulur, bu günlerde et, süt ve balık tüketilmezdi. Ermenilerin beslenme tarzı, sağlıklı ve uzun yaşam açısından gayet elverişli olmakla birlikte, bir bolluk ve çeşitlilik de barındırmıyordu. Detroit'te görüşülen kişilerin hafızalarında en çok tahıl ve süt ürünleri kalmıştı. Adı en çok geçen yiyecekler arasından baklagiller de –barbunya, fasulye, bakla– bulunuyordu. Çeşitli güveç ve türlü yemekleri sık pişirilen yemeklerdendi. Aşağıda, görüşülen kişilerin verdikleri yerel ayrıntılar üzerinden, Ermeni köylüsünün günlük yemeklerine dair genel bir resim çıkarılmaya çalışılacak. Elbette, değinilecek olan yemeklerin tümü aynı öğün için hazırlanmıyordu; bunlar yalnızca tek bir köy ya da eve özgü yiyecekler de değillerdi.

Tipik bir kahvaltı sofrasında çay ve ekmeğin yanı sıra süt, yoğurt, peynir gibi bir süt ürünü (ya da süt ürünüyle hazırlanmış bir yiyecek) bulunurdu. Ancak, Kesaplı Arpine Hanım, kahvaltıda genellikle yalnızca ekmek yendiğini, yanında da şerbet içildiğini söyledi. Birçok yerde, kahvaltıda yoğurt ya da ayranla yapılmış çeşitli çorbalar ve türlüler de yenirdi. Daha seyrek olarak, kahvaltıda bulgur ve diğer tahıllar, fasulye, bal, kabuklu yemişler, kuru üzüm ve zeytin tüketildiğinden bahsedenler de oldu.

Öğle yemeği, çoğu zaman kahvaltının bir tekrarı gibi olurdu, ancak bu kez, ekmek, süt ürünleri ve türlüye ek olarak pilav türleri,

yumurta, zeytin, fasulye, soğan, yeşillik, kavurma gibi başka yiyecekler de bulunabiliyordu. Şebinkarahisarlı Levon Bey, okula giden çocukların öğle yemeklerini [kalaylı] bakır kaplarla yanlarında götürdüklerini belirtti. Erzincan-Meğutsigli Sahag Bey de, tarlada çalışan erkeklerin öğle yemeklerini çoğunlukla yanlarında götürmediklerini, evin en küçük gelininin erkeklerin yemeğini tepsiyle tarlaya taşıdığını, boşalan kapları alıp eve döndüğünü anlattı.

Akşam yemeğinde genellikle en az bir çeşit sulu yemek olurdu; herhangi bir tahıl ve bir veya birkaç farklı sebzeyle hazırlanan bu yemeğin içinde kimi zaman et ya da balık da bulunurdu. Yemeğe katılan et çoğu zaman kavurma olurdu ama daha büyük köylerden gelen Arsen Bey [29] ve Sahag Bey'in [21] söylediğine göre, bazı evlere haftada bir hatta birkaç kez kasaptan taze et alınabiliyordu. Bunun haricinde, akşam yemeği ile kahvaltı ve öğle yemeği arasında pek büyük bir fark olmazdı.

Ermeni köy evlerinde su boruları ve merkezi bir kanalizasyon sistemi bulunmazdı. Bu yüzden, içme suyu, banyo, çamaşır ve tuvalet meseleleri, evin coğrafi konumu ve yapısına bağlı olarak, her evde farklı şekillerde çözülüyordu. Köyler doğal su kaynaklarının yanına kurulmuş olduğu için nehirlerden, derelerden, pınarlardan ya da köydeki kuyulardan faydalanılabiliyor, buralardan alınan su gerektiğinde biriktirilmiş yağmur ve kar suyu ile takviye ediliyor, böylelikle günlük su ihtiyacı karşılanmış oluyordu.

Evin günlük su ihtiyacını temin etmek kadınların ya da erkek çocukların göreviydi. Van-Kharzitli Levon Bey, erkeklerin köy çeşmesine gitmediğini söyledi. Arpine Hanım, suyun diğer yerlere göre kıt olduğu, pınarların bulunmadığı Kesap'ta, köyün genç kızlarının, dereden su getirmek için dağa gitmek zorunda kaldıklarını anlattı. Bu iş özellikle kış aylarında epey tehlikeli oluyordu çünkü ağır testiler ya da teneke kutularla kaygan kayalardan inmek gerekiyordu. Kayseri'ye bağlı Efgere'de köylüler hem içme suyu olarak hem de çamaşır ve banyo için kuyu suyu kullanırlardı. Ancak, kaplara doldur-

dukları suyu kullanmadan önce iki gün bekletirlerdi; böylece toprak dibe çöker, üstte temiz su kalırdı.

Görüşülen kişiler çamaşır yıkama işinin nasıl halledildiğine dair fazla bir bilgi vermediler. Bunun nedeni, muhtemelen, genellikle yalnızca iki olasılık bulunmasıydı: Köy ırmak kenarına kurulmuşsa ya da köyün içinde bir pınar veya su kuyusu varsa kadınlar çamaşırları buralara götürürlerdi, aksi takdirde evlerinin ahırında ya da avluda, bir çamaşır teknesinde yıkarlardı. Su genellikle geniş kazanlarda ısıtılırdı. Ahılkelekli Satenig Hanım ve Adana-Karaköylü Harutyun Bey, bu köylerde çamaşırın ev dışında yıkandığını belirttiler – her iki köyde de, kadınların çamaşır için su ısıtabilecekleri ocaklar yapılmıştı. Kadınlar, çamaşırları –Antaram Hanım'ın aktardığına göre kış aylarında bile– çıplak ayakla çiğneyerek ya da sopa ile döverek yıkarlardı. Kiğılı Vosginaz Hanım ve Maryam Hanım da, kendi yaşadıkları bölgede giyeceklerin daha iyi temizlenmesi için çoğu zaman suya kül atıldığını belirttiler.

Yıkanmak, çamaşırdan daha fazla mahremiyet gerektiren bir işti. Görüşme yapılan kişiler, bu mahremiyeti sağlamak için yapılan birkaç farklı düzenlemeden bahsettiler. Yüğaper Hanım[17], ırmak kenarındaki köylerde yazın ırmakta yıkanıldığını söyledi. Bazıları da yine evin dışında, avluda, girişe uzak bir köşede, zemini taşla döşenmiş kapalı bir bölmede yıkanırlardı. Kadınlar burada, içi suyla dolu bir leğenin içinde değil büyük bir taşın üzerinde oturarak, sabunla ve (cildini temizleyip yumuşatmak için) kese yardımıyla yıkanır, bu sırada evin diğer kadınları ona su dökerlerdi.[11] Kışın ise ahırda ya da evin içinde, bakır leğenlerin ya da taş bir zeminin üzerine yerleştirilmiş tahta fıçıların içinde yıkanılırdı [21, 24, 29, 36, 39]. Ahırda, dökülen suyun duvarların altından ya da yerdeki bir delikten akıp gitmesini sağlayan düzenlemeler yapılabiliyordu [13, 24]. Levon Bey, öküzlerin durduğu yerin arka tarafında, çamaşır ve banyo işleri için ayrılmış, zemini taş döşeli bir bölme bulunduğunu hatırlıyordu. Burası, yıkanan kişi için korunaklı bir yerdi çünkü ailenin diğer

üyeleri buraya yalnızca hayvanlara yem vermek ya da yerleri temizlemek amacıyla girerlerdi.

Hamamlar gayet popüler mekânlar olmakla birlikte, yalnızca büyük ve zengin köylerde hamam bulunurdu. Maddi gücü yetenler ayda bir ya da iki kez hamama gider, iki sefer arasında kendi evlerinde banyo yaparlardı. Zeytunlu Rebeka Hanım, köyündeki hamamı büyük bir keyifle hatırlıyordu. Hamam yalnızca yıkanmak için gidilen bir yer değildi. Evin kadınları hamama hep birlikte gider, yanlarında meyve, özel *kata* (kete) ve fındık-fıstık götürür, günün büyük bölümünü hamamda geçirirlerdi. Genç kızların fiziksel değişimleri ve kadınlığa geçişleri gözlerden kaçmaz, pek çok kayınvalide adayı genç kızları sessizce izleyip onları birbirleriyle karşılaştırır, oğulları için gelin seçerdi. Rebeka Hanım, bir dönem için, Zeytun'da yeni doğan bebekler arasında erkeklerin oranının yükselmeye başladığını, bazı kadınların bu durumu sıcak hamamlara bağlayıp hamama gitmeyi bıraktığını anlattı.

Tuvalet, bahçede ya da ahırda bu iş için ayrılmış gözden ırak bir yerden ibaret olabildiği gibi, evin dışına ayrı bir kapalı bölme yapılabiliyor, tuvalet için evin yakınından geçen ırmaktan usta işi bir tertibatla su taşınabiliyordu. Farklı bölgelerden gelen birçok kaynak kişi, tuvaletin, evin uzağında, avlu kapısının hemen yanında, yerden yüksekte, etrafı tamamen kapatılmış bir bölmeden ibaret olduğunu söyledi [2, 10, 14, 16, 19, 22]. Baharda, kaplarda birikmiş olan dışkıya kül katılır, bu karışım tarlaları gübrelemek için kullanılır, boşalan kaplar yıkanıp tekrar yerine konurdu. Şebinkarahisarlı Levon Bey, kurtlanmış etin dışkının çözülmesini sağlayacağı düşünüldüğünden, tuvalet deliğinin derin bir yerine bir parça et asıldığını söyledi. Siverekli Kevork Bey de, avlunun içinde, ayrı bir çatısı olan, içi kiremit döşeli, küçük bir dereye doğru meyilli olarak yapılmış bir tuvalet olduğunu hatırlıyordu. Birkaç günde bir tuvaletin deliğine su dökülür, böylece, bu basit yöntemle, atığın doğrudan dereye akması sağlanırdı.

Giyim

Ermenilerin geleneksel giysileri, komşu halkların giysilerine benzeyen, yaşam biçimleri ile uyumlu giysilerdi. Küçük kız ve erkek çocuklara uzun gömlekler giydirilirdi. Kadınlar da, erkekler gibi, şalvar giyebilirlerdi. Topuklara kadar inen şalvar, özellikle soğuk havalarda, sık sık yere oturan insanların soğuktan daha az etkilenmelerini sağlayan bir giyecekti. Hem erkekler hem de kadınlar sıcaktan ve soğuktan korunmak için başlarını örterlerdi. En çok kullanılan dokuma malzemesi yün olmakla birlikte, birçokları, iç çamaşırı ve yazlık giysiler için pamuklu, keten ya da ipek kumaş satın alabiliyordu.

Kafkasya'da varlıklı Ermeni erkekleri, bu dağlık bölgedeki diğer halklara mensup erkekler gibi, dik yakalı ve yandan düğmeli gömlek, bol pantolon, *arkhaluğ*,* ayak bileklerine kadar inen koyu renkli bir palto, koyun postundan başlık [papak; Ermenice *papakh*] ve kunduracı işi çizme ya da çarık giyerlerdi. Köylü erkekler şalvarlarının dizle ayak bilekleri arasında kalan kısmına geniş bir kumaş parçası dolayıp ucunu el örgüsü çoraplarının kenarına sokarlar, koyun postundan paltolar ve evde yapılmış deri çarıklar giyerlerdi. Anadolu'da ise gömlek ve şalvarın yanı sıra manşetsiz iç gömleği ve kısa, belde kalan bir ceket giyer, bellerine de renkli bir kuşak sarar ve –genellikle etrafına kumaş dolanmış olan– yuvarlak şapkalar takarlardı.[12]

Lisitsyan'a göre, Kafkasya'da, Ermeni kadınları giysilerinde uğursuzluğu savuşturduğuna inanılan kırmızı rengi tercih ederlerdi. İç çamaşırı olarak bol bir iç gömleği ve şalvar giyerlerdi. Kadınlar da erkekler gibi *arkhaluğ* giyerdi, ancak bunlar, erkeklerinkinden farklı olarak, neredeyse topuklara kadar inerdi. Zengin ailelere mensup kadınlar, kış aylarında, kenarları kürklü, kırmızı kadifeden yapılmış paltolar giyerlerdi. Evli kadınlar erkeklerin yanında kesik koni şek-

* *arkhaluğ* (arkalık): Kafkas halklarına özgü, diz hizasına kadar inen, yakadan aşağıya kadar küçük düğmeleri olan, kuşaklı, genellikle gömlek üzerine giyilen, dik ve kapalı yakalı, uzun bir giysi. [ç.n.]

linde başlıklar takar, saçlarını ve yüzlerinin burundan aşağıda kalan kısmını örterlerdi. Başlığın üzerinde altın ve gümüş paralar, mercandan yapılmış sallantılı süsler bulunurdu. Kadınlar yüzük de takarlardı fakat kolye ve bilezik kullanmazlardı.

Anadolu'da, Ermeni kadınlar yine iç gömleği ve şalvar, bunların üzerine de entari giyerlerdi; ayrıca bellerine önlük bağlarlardı. Evli kadınlar başörtüsü takar ama çoğu bölgede yüzlerinin alt kısmını kapatmazlardı. Genç kızlar saçlarını örmeyi sever, beliklerini kurdelelerle bağlarlardı. Anadolu'da kadınlar mücevheratı çok sever, kolyenin yanı sıra, hem sağ hem de sol kollarına bilezik, yine her iki ayak bileklerine halhal takarlardı. Genel olarak, Anadolu Ermenilerinin giysilerinin üzerinde, Kafkasya Ermenilerinin giysilerine göre daha fazla süsleme bulunurdu.

Ermeni giysilerindeki "lüks" öğeler varlıklı aileler için bir çeşit yatırım teşkil ederdi. Ermeni kadını, ailenin birikiminin büyük bir bölümünü üzerinde taşırdı. On dokuzuncu yüzyıl seyyahı bu duruma ilişkin bir gözlemini şöyle aktarır: "Hiç kimse, kadının üzerinde taşıdığı herhangi bir şeyi, kocasının borçlarına karşılık olarak alamaz."[13] Ermenistan'da, bugün bile, kadınlar kâğıt paraya itibar etmez, birikimlerini altın ve gümüş takılara yatırmayı tercih ederler.

Karşılaştırmalar

Ermeniler, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında, barınma, beslenme ve giyim-kuşam alanlarında, enerji tasarrufuna yönelik, her biri akıl ürünü olan çeşitli stratejiler uyguluyorlardı. Normal koşullarda, basit bir iktisadi yapı çerçevesinde temel ihtiyaçlarını karşılayabiliyor, kiralarını ve vergilerini ödeyebiliyorlardı. Ermenilerin yaşadığı bölgelerde büyük şehir pazarları bulunmadığı için belirli bir ürüne yoğunlaşıp ticari tarım yaparak kâr etmek mümkün değildi. Ermenilerin bazı sıhhi uygulamaları da, aynı şekilde, çok ileri bir seviyedey-

di: İçme suyu ve yemek pişirmede kullandıkları suyu pınarlardan alır; sütü tüketmeden önce kaynatır; düzenli olarak buhar banyosu yaparlardı. Bununla birlikte, hastalıkların mikroplar yoluyla yayıldığı yönündeki kuramdan büyük ölçüde habersizdiler ve yeterli kanalizasyon sistemleri yoktu. Dolayısıyla bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan ölüm oranları yüksekti.

Özetle, Ermenilerin yaşadığı topraklar, yiyecek üretimi için uygun koşullara sahip değildi ve halkın bu konudaki yaratıcılığına rağmen, yirminci yüzyıl başında, mevcut nüfus yoğunluğunu kaldıramıyordu. Ekilebilir topraklar toplam alanın yalnızca üçte birini oluşturmaktaydı. Ürünlerin gelişeceği mevsim kısaydı ve ağaç o kadar azdı ki, hayvan dışkısı gübre olarak değil yakacak olarak kullanılıyordu. Bölgenin en önemli doğal iktisadi kaynağı olan minerallerden de, sanayi gelişene kadar tam olarak faydalanılamamıştır.

Ermenilerin maddi kültürü birçok açıdan komşu halkların maddi kültürlerine benziyordu. Doğu Akdeniz ülkelerinde, İran ve Anadolu'nun kırsal bölgelerinde nehir taşımacılığına uygun ırmaklar çok az, karayolu taşımacılığı ise masraflıydı. Bu nedenle, tüm bu bölgede kendi kendine yetme eğilimi yaygındı. Az sayıda büyük şehir olduğundan köylülerin ihtiyaç fazlası ürünlerini satabilecekleri pazarların sayısı da sınırlıydı; ticaret büyük oranda yerel ve küçük ölçekli bir faaliyetti. Bütün bunların bir sonucu olarak, insanlar küçük, yalıtılmış, ama birbirine benzeyen dünyalarda yaşıyorlardı.

Köylüler genellikle hem tarım hem de hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Dağlarda yazları otlak olarak kullanılabilecek alanların bulunduğu, vadilerin ise kış için korunaklı bir alan ve ekilebilir topraklar sağladığı yerlerde, köyler sahip oldukları insan gücünü çoğu zaman söz konusu iki bölge arasında bölüştürürlerdi. Bu göçebelik modeli Rumlar, Kürtler ve Türklerde olduğu gibi Ermenilerde de görülürdü. Böyle bölgelerde beslenme tipik olarak tahıl, süt ürünleri, sebze ve meyve türlerine dayalı olur, köylüler çok az et yerlerdi. Akdeniz havzasında yaşayan pek çok halk arasında Ermenilerdekine benzer

yufka ekmek türlerinin bulunduğu ve ekmeğe özel bir saygı gösterildiği gözlemlenmiştir.[14]

Ağacın az olduğu yerlerde –Orta Anadolu, İran, Suriye, ve Yunanistan'ın büyük bir bölümünde– yakacak olarak kurutulmuş hayvan dışkısı kullanılırdı. Evler temel olarak kerpiç ve taştan yapılır, tahta yalnızca sütun, kapı, çatılar ve takviye unsurların yapımında kullanılırdı. Ermeni evlerinde çok az ahşap eşya bulunurdu. Anadolu ve Transkafkasya'nın daha soğuk bölgelerinde, köylüler kış aylarında ısı tasarrufu için penceresiz bir odada, zeminin altına yerleştirilmiş bir ocağın etrafında otururlardı.[15] Erken modern dönemde, İngiltere ve Fransa'da odunun az ve pahalı olduğu köylerde kışın genellikle ahırda yatılır, kimi durumlarda evin tüm fertleri aynı yatakta uyurdu.[16]

Tarih öncesi dönemlerden beri, büyükbaş hayvanların bakımı genellikle erkekler tarafından yapılan bir iş olmuştur. Bu gelenek, belirli âdetlerin şekillenmesinde ilginç bir rol oynamıştır. Türkler ve Macarlarda olduğu gibi, Ermenilerde de, geleneksel olarak, ahırlarda erkeklerin toplanıp beraber oturabilecekleri özel odalar bulunurdu ve dışarıdan gelen misafirler bu odalarda ağırlanırdı.[17] Şenlik zamanlarında erkeklerin evin önünde taze et pişirme işini üstlenmesi de âdetti. Köy alanının "erkeklerin alanı" ve "kadınların alanı" olarak ikiye bölünmesi Doğu Avrupa'da yaygındı; bu tür bir ayrım Fransa'nın güneyinde de mevcuttu.[18]

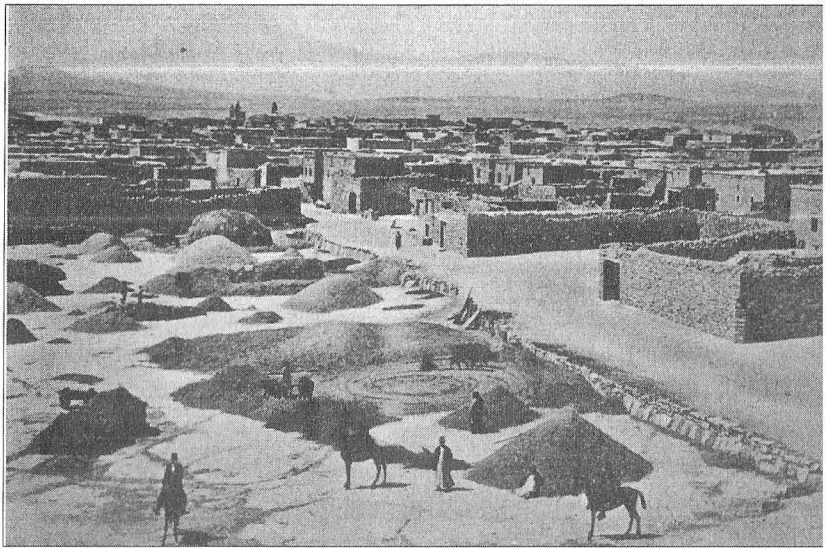
14

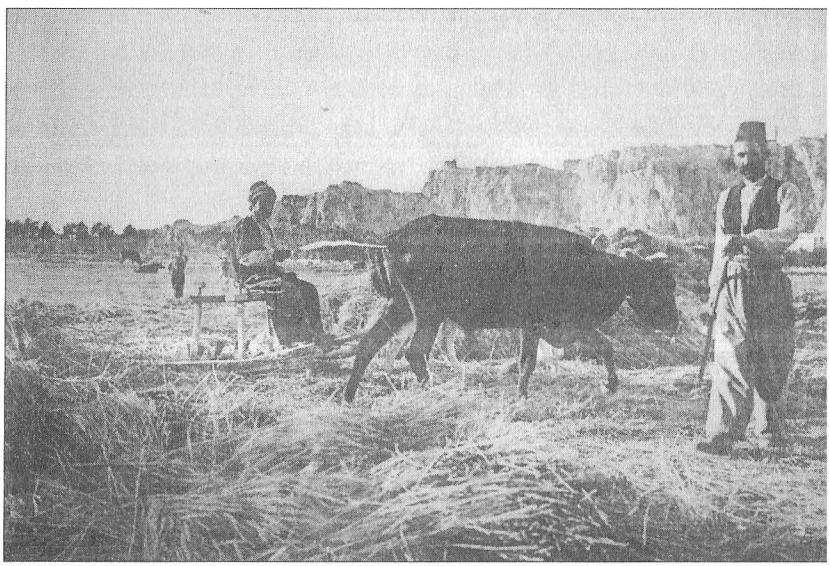
15

Nemli ve alüvyonlu ova toprakları en az dört çift öküzün koşulduğu *kutan*la [büyük saban] sürülür, yüksek yerlerdeki kuru topraklarda ise *aror* [tırmıklı saban] kullanılırdı. Üstte, Sasun'da, *kutan*la çift sürenler. Altta, Ermenistan'daki dağ köyü Aysasi'de (Arades, Gızılgül) hasat.

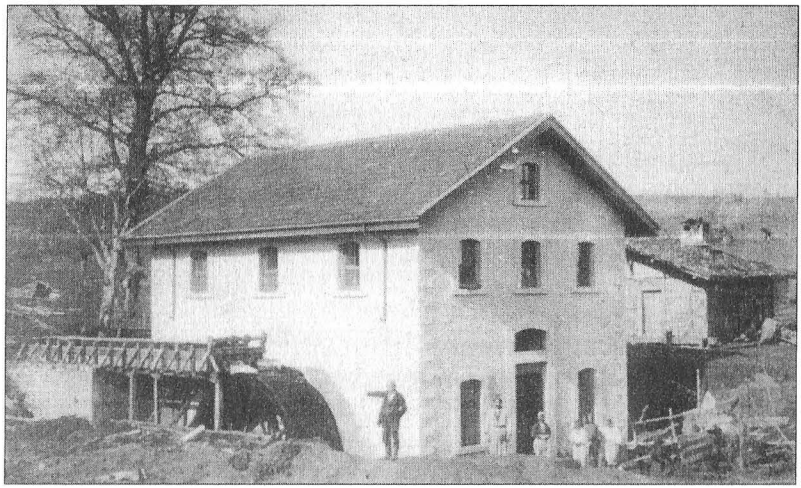
16

17

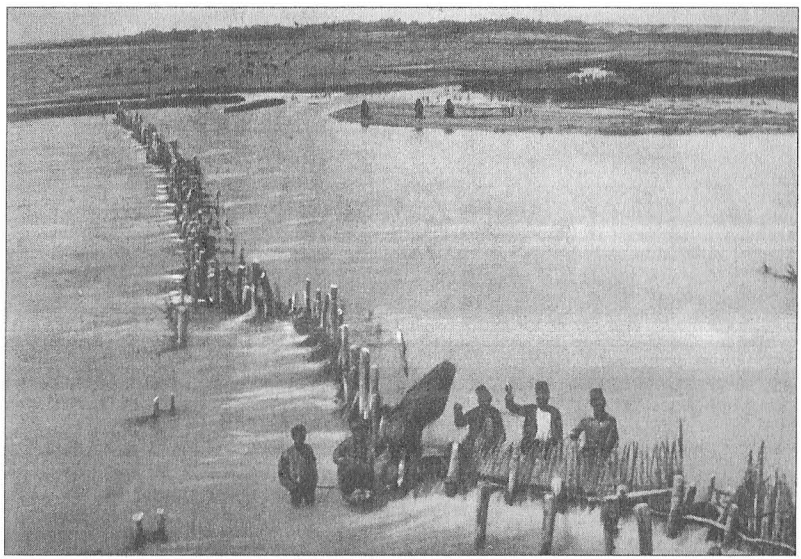

Hasat ve harman zamanı çok yoğun bir tempoyla çalışılırdı. Üstte, Kayseri-Tomarza'da bir *gal* [harman yeri]. Altta, Van yakınlarında, ekinlerin sapları ve tanelerini birbirinden ayırma işinde kullanılan *gam* [düven].

18

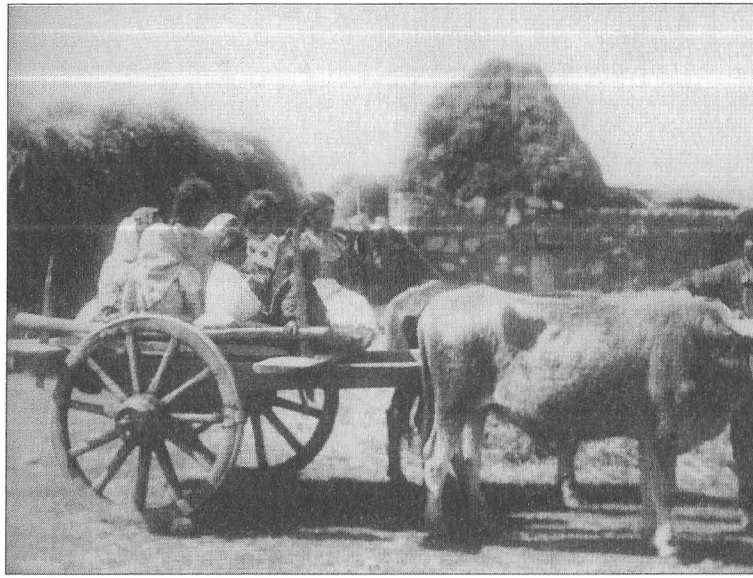
Armaş Manastırı'nın halen kısmen ayakta olan değirmeni (İzmit-Akmeşe). Köy ekonomisinin önemli bir unsuru olan değirmen her yerleşim biriminde bulunmaz, bir değirmende birçok köyün buğdayı öğütülürdü.

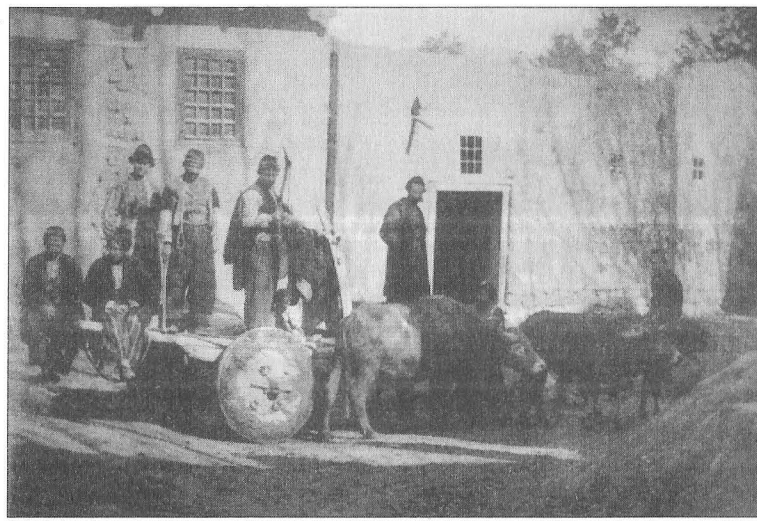
19

Van Gölü'nde *darekh* [inci kefali] avı. Bu göle özgü bir balık türü olan *darekh* Ermeniler tarafından çokça tüketilir, çevre bölgelere de gönderilir ve yöre halkı için önemli bir gelir kaynağı oluştururdu.

20

21

Tahtadan yapılmış, iki tekerlekli *sayl* [öküz arabası] Ermeni köylerindeki en yaygın taşıttı. Üstte, Ermenistan'daki Noraduz bölgesinde öküz arabasıyla ziyaret yerine giden köylüler. Altta, Van bölgesinde tekerlekleri parmaksız olan *guyr sayl* [kör araba].

22

23

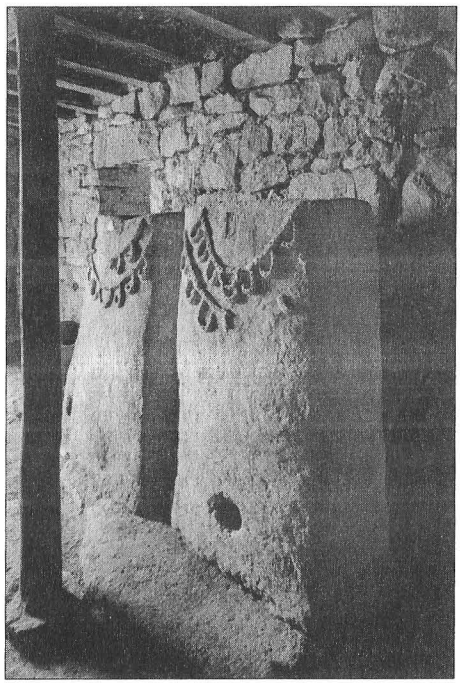
Tereyağı ve süt ürünlerinin üretimi, köylerde kadınların günlük iş yükünün önemli bir bölümünü oluştururdu.

Üstte ve yanda, yayıkları başında Ermeni kadınlar.

24

25

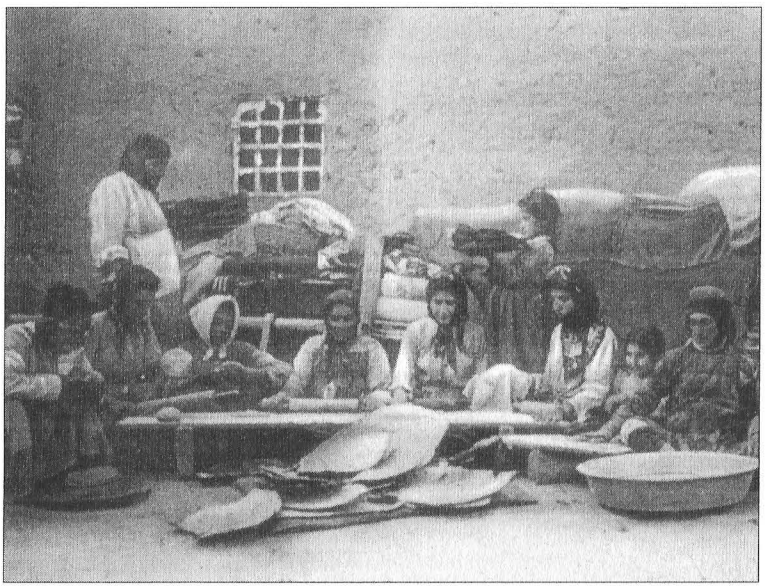

Armaş'ta (İzmit-Akmeşe), taştan yapılmış eldeğirmeninin başında kadınlar; biri tahılı değirmenin ortasındaki deliğe dökerken, diğer ikisi öğütme kolunu çeviriyor...

Ermenistan'daki Taştadem köyünde, tahıl muhafaza etmekte kullanılan iki *petag*.
Her köy evinde bu büyük toprak kaplardan bir ya da birkaç tane bulunurdu.

26

27

Köy evlerinde, ekmek pişirmek kadınların rutin işlerindendi. Üstte, Ermenistan'ın Sevan bölgesinde, yere gömülü bir tür fırın olan *tonir*in [tandır] başında lavaş pişiren üç kadın; altta, Harput'ta ekmek yapımı.

28 Harput yakınlarında, evin önünde çamaşır yıkayan kadınlar. Çamaşır genellikle dere kenarında, çeşmenin ya da su kuyusunun başında, kimi zaman da ahırda ya da avluda yıkanırdı.

29 Sivas'ta çıkrıkların başında kadınlar. İplik eğirmek, Ermeni köylerinde kadınların erken yaşta öğrendiği ve hayat boyu yaptığı işlerdendi.

30

Geleneksel giysileriyle Anadolulu üç Ermeni: Erkeklerde iç gömleği, sık düğmeli gömlek, kuşak, kısa ceket, köstekli saat, şalvar ve çarık; kadında sık düğmeli gömlek, kısa ceket, saçaklı kemer, önlük, üzerinde altın paralar bulunan tepelik ve haç kolye.

31 Erzurum'un Khodorçur (Hodeçur; İspir-Sırakonak) köyünden, geleneksel giysileri içinde bir Ermeni ailesi.

32

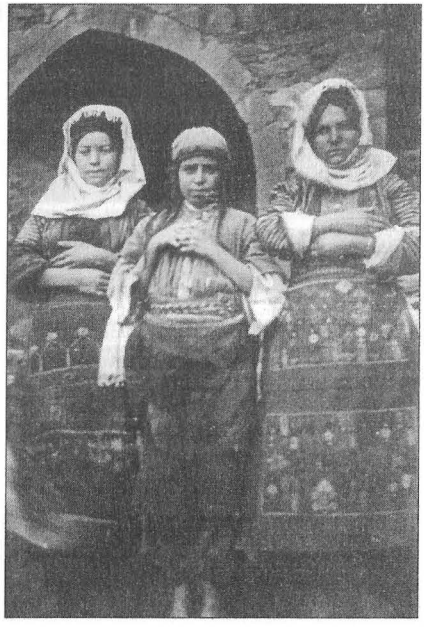
33

Ermeni kadınlarının düğünler ve bayramlarda giydikleri özel kıyafetlerde süslemeler önemli bir yer tutardı. 20. yy başında Van Gölü'nün güneyindeki Gevaş'a bağlı Timar köyünde çekilmiş fotoğrafta, bayramlık kıyafetleri, takıları ve ince örgülü saçlarıyla kadınlar ve kız çocuklar.

34 Van-Hoşap çevresindeki Hayots Tzor [Ermeni Vadisi] bölgesine özgü erkek kıyafetleri.

35

Muş-Havadorig (Derecik) köyünden, geleneksel giysileri içinde Ermeni kadınlar.

36

37

Kafkasya'dan geleneksel Ermeni kadın kıyafetleri: Üstte, işlemeli *arkhaluğu* ve tepeliğiyle Karabağ-Şuşalı bir kadın; yanda, Gürcistan-Ahılkelekli kadınlar.

III.

NİŞAN VE EVLİLİK

Ermenilerde, geniş ailelerin bir arada yaşadığı haneleri ayakta tutanlar, evi çekip çevirenler, kadınlardı. Meyve ve sebzeleri kurutup depolamak, süt ürünlerini muhafaza etmek, sebze turşuları hazırlamak, çeşitli tahılları öğütüp elekten geçirmek ve depolamak, dağ gibi lavaş ekmeği pişirmek, ve her yeni gün, tahıl, süt ürünleri ve sebzelerin karışımıyla yeni lezzetler yaratarak onca iştahlı insanı doyuracak miktarda yemek yapmak, bitip tükenmeyen bir güç gerektiren işlerdi. Ancak, kadının ev içindeki bu merkezi konumu, dışarıyla ilişkisinin zayıf, dış dünyaya dair ufkunun dar kalmasına neden oluyordu. Ermeni köylü kızları, doğumdan ölüme kadar erkek egemen bir toplum içinde yaşardı. Görüşme yapılan kişilerden Vosgi Hanım, bir köy düğününü anlatırken damattan defalarca "kral" diye bahsederek, gençliğinde içinde yaşadığı kültür hakkında bize önemli ipuçları sunmuş oluyordu.

Köylerde kız çocuklarının resmi eğitim alabilmeleri, köyde okul bulunması ve ailenin açık fikirli olmasına bağlıydı. Eğer köyde okul varsa ilkokul çağındaki erkek ve kız çocuklar bu okula devam ederlerdi, ancak okula gitmek için her gün komşu köye yürümek gerekiyorsa yalnızca erkek çocukların okumasına izin verilirdi. Bir kız çocuğunun babası ya da diğer erkek akrabaları, okul eğitiminin onun ahlakını bozacağı görüşündeyse, okuma yazma öğrenmesine özellikle engel olurlardı. Susie Hoogasian Villa'nın büyükannesi, bir kasabada doğup büyümüş olmasına rağmen, erkek kardeşleri, "okuma yazma öğrenirse aşk mektupları yazar" korkusuyla onun eğitim al-

masını engellemişlerdi. Kız çocuğunun okula yollanması konusunda ailenin bağlı bulunduğu kilise de belirleyici bir rol oynardı. Ermeni kiliselerine bağlı okulların çoğunda yalnızca erkek çocuklara eğitim verilirken, Amerikalı misyonerler, hem erkek hem de kız çocuklara açık eğitim kurumlarıyla bu alanda çok önemli bir hizmette bulunmuşlardır. Ayrıca, Protestan okullarına giden kızlar genellikle diğer köylü kızlardan daha geç evlenirlerdi; bu da bireysel gelişim açısından çok önemli bir noktaydı.

Yine de, hiç kuşku yoktur ki, evlilik, köylü Ermeni kadınının hayatındaki en önemli ve en belirleyici olaydı. Çoğu bölgede genç kızlar evleninceye kadar geniş bir hareket özgürlüğü içinde yaşarlardı.[1] Evlilik bu açıdan tam bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Kadın, evlendiği andan itibaren adeta dilsizleşir, bireyselliğini kaybeder ve büyüklerinin mutlak denetimi altına girerdi. Bu durumun bir tür telafisi de vardı: Eğer bu "dilsiz" gelin ileride *kertasdan*ın büyük hanımı olacak kadar uzun yaşarsa, oğulları ve gelinleri üzerinde tartışmasız bir üstünlük kazanır, çok büyük bir saygı görür, birçok ayrıcalığa sahip olurdu.

Nişan

Ermenilerde son derece önemli bir toplumsal olay olan evlenme yalnızca bireyleri değil grupları da birbirine bağlayan bir anlaşma niteliği taşırdı. Erkek tarafı için, oğulları ile evlenen kız yalnızca onun eşi değil, aynı zamanda kendilerinin gelini olurdu. Gelin ve damadın ailelerinin bütün üyeleri, birbirlerinin dünürü (*khınami*) olurdu. Dolayısıyla, evlilik, aşiretler ve topluluklar içinde bir 'dalga etkisi' yaratırdı. Bu yüzden de, nişan hafife alınıp aceleye getirilecek bir iş değildi. Aslında, birbirleriyle evlenecek olan kız ve erkeğin, yani müstakbel gelin ve damadın, evlilik kararında söz söyleme hakkı da yok denecek kadar azdı.

İki gencin nişanlanması ciddi olarak düşünülmeye başlanmadan önce bazı meselelerin enine boyuna incelenmesi gerekirdi. Kilise kanununa göre, iki taraf arasında yedi göbekten daha yakın bir akrabalık ilişkisi bulunmamalıydı.[2] Yani taraflar arasında yedinci dereceden daha yakın bir kan bağı bulunması durumunda evlilik gerçekleşemezdi. Bu yüzden, evlenecek kişilerin soylarının incelenip birbiriyle karşılaştırılması gerekirdi. Ermeni düğünlerinde, işler damadın *kavor*unun ve *kavorgi*nin idaresi altında yürütülürdü. Bu kişiler ya damadın kendisinin, ya da çiftin ileride doğacak çocuklarının vaftiz annesi ve babası olurlardı. Aralarında bu tür bir ilişki bulunan ailelerin fertlerinin, ikinci dereceden kuzenler de dahil olmak üzere, birbirleriyle evlenmeleri yasaktı.

Kızlar çoğu zaman küçük yaşta evlenirlerdi. Kız çocukları Müslümanlardan koruyabilmek için erişkinliğe ulaşmadan evlendirmek de sık rastlanan bir uygulamaydı, çünkü kaçırma vakalarında evli kadınlardan çok genç kızlar tehdit altındaydı. Genel olarak, köylüler kendilerini fiziksel ve siyasi açıdan ne kadar az emniyette hissederlerse, evlenme yaşı da o kadar düşüyordu. Örneğin Amasyalı Mida Hanım, anneannesinin on bir, annesinin ise on altı yaşındayken evlendirildiğini söyledi. Van ve Bursa'da kızlar on dört yaşından itibaren, on yedi yaşına kadar evlendirilirlerdi. Görüşülen kişilerden bazılarının söylediğine göre on dokuz-yirmi yaşına gelmiş kızlar *dun mına* ("evde kalmış" ya da yaşlı kız) olarak görülür, bu kızların ancak başka köylerden, çocuklu dul erkeklerle evlenebilecekleri düşünülürdü. Erkekler ise genellikle on beş ile yirmi yaş arasındayken nişanlanırlardı.[3]

Gelin adayı çok çeşitli yollarla seçilebilirdi. Bu seçimde aile dışından kimseler, üçüncü kişiler de rol oynayabilirdi. Kimi zaman, bir erkek çocuğun babasıyla bir kız çocuğun babası beşik kertmesi yapar, yani yaşları geldiğinde çocuklarının birbirleriyle evlenmesi için anlaşırlardı. Böyle durumlarda, kız çocuk henüz beşikteyken söz kesilir, çoğu zaman madeni bir para verilerek teminat

altına alınırdı; kız çocuğun ilk âdetini görmesinden sonra nişan kutlaması yapılırdı. Beşik kertmesi olmayan bir genç erkeğin evlendirilmesi konusunda ise, kimi zaman ailenin erkek akrabalarından biri yardımcı olurdu. Bu amaçla, örneğin bir yolculuk sırasında, gelin adayı olarak düşünülen kızın ve ailesinin yaşadığı eve misafir olup geceyi orada geçirebilirdi. Söz konusu ailenin itibarı, genç kızın ne derecede çalışkan ve alçakgönüllü olduğu hakkında kolaylıkla bilgi edinilebilirdi. Bazen erkek tarafının ailesi bir *miçnort* (aracı, çöpçatan), yani sahip olduğu yaygın toplumsal ilişkiler ağı sayesinde uygun gelin adayları bulabilen bir yaşlı kadınla anlaşırdı. Evlilik çağına gelmiş birden fazla kızı olan bir babanın da, uygun talipleri evine getirmesi için bir *miçnort*tan yardım istemesi mümkündü. Kural olarak, öncelikle en büyük kızın evlenmesi gerekirdi. Bu nedenle, ablasının evlenmesini bekleyen bir kız, yıllar boyu nişanlı kalabiliyordu. Hacınlı Noyemi Hanım, erkek çocuk sahibi olan bir ailenin, öksüz bir kız çocuğunu yanına alıp evlilik çağına geldiğinde oğullarından biriyle evlendirmesinin bile mümkün olduğunu söyledi.

Söz kesilmesi için müstakbel kız ve oğlanın birbirlerini tanıyor olmaları şart değildi fakat günlük hayat içinde gençlerin karşılaşmaları için çeşitli fırsatlar da mevcuttu. Ayrıca, kimi zaman, erkek çocuğun (ve hatta kız çocuğun), kendi tercih ettiği kişiyle evlenmek için ailesini ikna edebildiği de biliniyor. Küçük köylerde, sözlenen çiftin birbirlerini önceden tanıyor olmaları neredeyse kaçınılmazdı. Muş-Karagilli Misak Bey'in[3] aktarımına göre, bir erkeğin bir kızı beğenmesi ve bu tercihini anne-babasına bildirmesi gayet olağan bir durumdu. Kız ve ailesi hakkında bilgi toplamak annenin ve babanın sorumluluğuydu. Adana-Karaköylü Harutyun Bey de, erkeğin, evleneceği kızın seçilmesinde söz hakkı olduğunu belirtti.

Köyde şifacılık ve falcılık yapan Maryam Hanım[47], birine âşık olan genç kız ve erkeklerin, karşı tarafın aşkını kazanmak için büyüye başvurabildiklerinden söz etti. Ancak, Maryam Hanım'ın de-

ğindiği yöntemlerden hiçbiri, ailelerin o evliliğe karşı çıkması gibi bir soruna çözüm getirmiyordu.

> Bir erkek, bir kızla evlenmeyi çok istediği halde duygularına karşılık alamıyorsa, kendi saçından bir tutam kesip [muhtemelen bir derviş olan] bir Türk falcıya götürür, falcı da bu saçtan büyü gücü ve bilgisiyle üç parça kâğıt [muska] yapar.
>
> Erkek bu kâğıtların bir tanesini kızın evinin kapısının eşiğine bırakır ki kız her girip çıktığında bu kâğıdın üstünden geçsin. İkinci kâğıdı kızın evindeki fırının içine gömer, böylece kızın yediği her şey bu kâğıda değmiş olur. Üçüncü kâğıdı da [belki ezip toz haline getirerek] kıza içirir. İnanışa göre, erkek bu üç şeyi yapmayı başardığında kız ona âşık olacak ve onunla evlenmek isteyecektir.
>
> Eğer genç bir kız âdet kanını (veya bir tutam saçını yakıp küllerini, ya da törpülediği tırnaklarının tozlarını) bir içeceğe karıştırıp genç bir erkeğe verir; erkek bunu içerse kıza âşık olur ve onunla evlenmek ister.

Ancak, Sivas-Govdunlu Vosgi Hanım, birbirini seven gençlerin, evlenmelerine izin verilmemesi durumunda birlikte kaçtıklarını belirtti.[4]

Nişandan önce iki aile arasında uzun, törensel pazarlıklar yapılırdı. Süreç, duruma göre, bir akraba, hısım ya da çöpçatanın kızın annesine gitmesiyle başlardı. Eğer anne bu teklifle ilgilenirse, oğlan tarafından birkaç erkek, genellikle oğlanın amcasının önderliğinde, konuyu –üstü kapalı ve dolaylı bir biçimde– görüşmek üzere kızın ailesini ziyaret ederdi. Elbette ziyaret esnasında ne kız ne de oğlan orada bulunurdu. Oğlanın babası da bu görüşmenin dışında tutulurdu; böylelikle, pazarlıkların başarısızlıkla sonuçlanması durumunda oğlanın ailesinin küçük düşmesi önlenmiş olurdu.

Konu hakkında konuşulurken, kızın ailesi erkek tarafının temsilcilerine kahve ikram ederdi. Detroit'te görüşülen kişilerden bazıları, konuklara acı kahve ikram etmenin "hayır" demek için kullanılan yollardan biri olduğunu söylediler. Kızın annesi ve babası, ge-

nellikle, "vaftiz babasına danışmamız lazım," "önce dayısına sormamız gerek," "amcasıyla konuşmalıyız" gibi yanıtlar vererek işi ağırdan alırlardı. Kız, işin neredeyse bütün yönleri üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra tekliften haberdar edilirdi. Erzincanlı Azniv Hanım'ın[1] anlatımına göre, bazen kıza bu evliliğe razı olup olmadığı sorulur, o da, kendisinden beklendiği gibi, başını öne eğip "siz bilirsiniz" diyerek kararı büyüklere bırakırdı. Bu arada her iki taraf gelin ve damat adayının fiziksel, zihinsel ve duygusal özellikleri hakkında bilgi edinmeye çalışırdı. Erkek tarafının kadınları, hamama gittiklerinde, kızın fiziksel bir kusuru olup olmadığını anlayabilmek için onu uzaktan incelerlerdi. Ayrıca, iki aile, kızın çeyizine ve düğün masraflarına hangi tarafın ne kadar katkıda bulunacağı konusunda da pazarlık yapardı.

Genellikle oğlanın ailesi kızı resmen istemeden önce karşı tarafın teklife nasıl baktığını soruşturur, yanıtın olumlu olacağını öğrendikten sonra kızı istemeye giderlerdi. Bazen, kızın babası "evet" demeden önce, aile içi hiyerarşinin en alt noktasında yer alan bireyden başlayarak ailenin bütün fertlerinin fikrini sorar ya da onlardan önceden almış olduğu yanıtları açıklardı. Kızın babasının teklifi kabul etmesiyle "söz kesilmiş" (*khosk gab*) olur, oğlan tarafının temsilcileri eve gidip "söz aldık" (*khosk arink*) diyerek diğerlerine haber verirlerdi. Bundan sonra iki tarafın kadınları arasında karşılıklı ziyaretler başlardı.

Kız tarafının oğlanın evine yaptığı ilk ziyarete *pesa des* ("damat görümlüğü") denirdi. Bu ziyaretle birlikte, süresi birkaç ayla iki yıl arasında değişen, hatta kimi durumlarda daha da uzun sürebilen *khınamutyun* (dünürlük) başlamış olurdu. Harutyun Bey, iki aile arasındaki karşılıklı ziyaretler sırasında kızla oğlanın birbirleriyle konuşmasına izin verilmediğini belirtti. Erkek, nişan yapıldıktan sonra bile kızı yalnızca ailesinin yanındayken görebilirdi; bazen de bir şekilde komşuların göz yummasını sağlayıp kızı kendi evinde yalnız başınayken görmeyi başarabilirdi.

Nişan genellikle kızın evinde yapılırdı. Bu kutlamada kız ve oğlanın gıyabında da yapılabilirdi fakat görüşülen kişilerin çoğu kendi nişanına katıldığını belirtti. Nişan için, oğlanın ailesi kızın ailesine bir yüzük ya da başka bir süs eşyası hediye ederdi. Yerine göre iki gün sürebilen kutlama boyunca yenip içilir, dans edilirdi. Nişanlanacak kızla erkek tören sırasında papazın önünde diz çöker, alınlarını birbirine dayarlardı. Çiftin ellerinde yanan mumlar bulunur, kızın yüzü tülle örtülü olurdu. Oğlanın annesi kıza yüzük ya da başka bir mücevher takardı. Oğlanın vaftiz babası, tören boyunca, genç kız ve erkeğin başlarının üzerinde uzun bir sopanın ucuna takılmış bir haç tutardı. Papaz, yeni çifte, Ermenilerde evliliğin ne kadar kutlu bir olay olduğundan bahseder, Ermeni geleneğinde ailenin taşıdığı sorumlulukları anlatırdı. Efgereli Karnig Bey, konukların, törenin sonunda geline para verdiğini söyledi. Erzincan-Meğutsigli Sahag Bey ise, papazın karısının bir elek, biraz un ve bir bıçak istediğini, unu elekten geçirdiğini, zemine dökülen unu bıçakla ikiye ayırdığını hatırlıyordu. Bunun anlamı şuydu: Koca evine giden genç kız dilsiz olmak zorundaydı, yani konuşmasına izin verilene kadar ağzını bıçak açmayacaktı. Meğutsig'de, ayrıca, damadın boynuna bekâret kanını simgeleyen kırmızı bir boyun bağı takılırdı. Rebeka Hanım ise, Zeytun'da insanların daha ciddi ve ağırbaşlı olduklarını, orada bu tür kutlamalar yapılmadığını özellikle vurguladı.

Kayserili Heranuş Hanım, Bursa-Çengilerli Vartuhi Hanım ve Sivaslı Arusyag Hanım ise, nişanda genellikle geline yüzük değil gerdanlık ya da altın para verildiğini söyledi. Diğer yandan, özellikle küçük köylerde, ailenin geline verebilecek mücevheri ya da parası olmazdı [7]; bu durumda başka bir nesne, örneğin –Harput'un Akhor köyünden Vartan Bey'in belirttiği gibi– oğlanın annesine ait bir eşya aynı işi görürdü. Kız tarafının oğlana yüzük taktığı da olurdu.

Genç kız ve erkeğin nişan öncesi ve nişanlılık dönemindeki ilişkisinde, yere ve duruma göre değişkenlik gösteren birtakım ilginç, kayda değer ayrıntılar söz konusuydu. Örneğin Kiğı-Hakusdunlu

Maryam Hanım, evlilik kararında ne kendisinin ne de kocasının fikrinin alındığını hatırlıyordu. Nişan için, kendisinin evde olmadığı bir sırada oğlan tarafı gelip bir yüzük bırakmıştı. Şebinkarahisar'da ise nişan kararı alınınca papaz oğlanın evine gelip yüzüğü takdis eder, ardından erkek tarafı yüzüğü kız evine götürürdü; bu ziyarete, nişanlanan genç erkek katılmazdı [33]. Kiği-Çanakçılı Arsen Bey, bazı köylerde oğlanın vaftiz annesinin büyük kazanlarda helva yaptığını söyledi. Harput'un Harseg^{+} köyünden Varter Hanım'ın [48] anlattığına göre, onun geldiği bölgede, nişan davetiyesi olarak komşulara, dostlara, yakın ve uzak akrabalara helva ve ekmek gönderilirdi. Amasyalı Mida Hanım ise, *kavor*, *kavorgin*, oğlan, oğlanın annesi ve babasının, papazla birlikte, nişan yüzüğünü vermek için, yanlarında bir tepsi şekerleme (genellikle, tüle sarılmış badem şekerleri) ile toplu olarak kız evine gittiğinden söz etti. Kevork Bey, Siverek'te iki tarafın erkeklerinin kilisede bir araya geldiğini, kadınların bu buluşmaya katılmadığını belirtti. Nişan için şekerlemelerle dolu güzel bir tepsi hazırlanır, yüzük tepsinin ortasına yerleştirilirdi. Papazın yüzüğü takdis etmesinin ardından erkekler şekerlemeleri yer, kızın babası da boş tepsiyi alıp evine dönerdi.

Arpine Hanım, Kesap bölgesindeki nişan âdetlerine ve kızın nişana nasıl hazırlandığına dair ayrıntılı bilgiler verdi. Bu bölgede nişan kutlamalarını oğlanın babası düzenlerdi; kız tarafı bu işe karışmazdı. Baba, oğlu ve diğer akrabalarıyla birlikte nişan yüzüğünü kıza götürürdü. Kız nişanlısını genellikle ilk kez bu ziyaret sırasında görürdü. Oğlan tarafının bütün kadınları ayrı ayrı tatlı yapardı; bazen kırk tepsi tatlı yapıldığı olurdu. Güzel kızlar için "bu kız kırk-elli siniye gider" denirdi. Kadınlar tepsileri başlarının üzerine alır, tilili çekerek kızın evine giderlerdi. Bu arada, ziyaretten önce kızın babasına haber verilir, o da kendi akrabalarını evine davet ederdi.

Kızın babası konuklara kahve ve başka içecekler ikram ederdi. Kız, yaşlıdan gence doğru ilerleyerek orada bulunan bütün kadınların elini öperdi. Her kadın, kızın eline madeni bir para sıkıştırır, kız

da parayı bir mendilin içine koyardı. Kadınlar onu konuşturmaya çalışsalar da kız konuşmazdı. Kız ne kadar yapılıysa kadınlar o kadar memnun olur, iri yarı ve güçlü kızlar için "Allah için, tam bir kadın!" derlerdi. Bu arada kızın ailesinin bütün tanıdıkları "*açki luys*"a ("gözünüz aydın" demeye) gelir, kendilerine ikram edilen tatlıdan yerlerdi. Daha sonra oğlan ve arkadaşları kız evine gelir, onlara da yağda yumurta ve şerbet ikram edilirdi.

Oğlan hem nişan hem de düğünde kullanılacak olan yüzüğü verdiği sırada bir tören yapılırdı. Kız yüzüğü düğüne kadar sağ eline, düğünden sonra ise sol eline takardı. Gelinin ve kız tarafının kadınlarının düğünde giyecekleri elbiselerin hazırlanması sırasında da bir tören olurdu. Oğlanın ailesi kumaşı genellikle düğün haftası içinde, perşembe günü getirirdi; düğün pazar günü yapılacağı için, elbiselerin cumartesiye kadar dikilmiş olması gerekirdi.

Düğün

Ermeni düğünleri, ince ayrıntılarla dolu, çok uzun törenlere sahne olurdu. Detroit'te görüşme yapılan kişiler, kendi memleketlerindeki düğünleri anlatırken, bu yerlerdeki cemaatlerin yapısı hakkında, doğrudan sorulsa belki de akıllarına gelmeyecek olan birçok ipucu sundular. Bu nedenle, burada, düğün âdetlerine ilişkin genel bir tablo sunulurken Harput bölgesinden[5] gelen kişilerin tanıklıkları esas alınacak, özel ve ilginç bir varyasyon söz konusu olduğunda ise diğer bölgelere ilişkin ayrıntılara da değinilecektir. Ancak, düğünlerin, genel hatları itibarıyla her yerde aynı olduğu söylenebilir.

Nikâh normalde nişanı takip eden bir yıl içinde yapılırdı fakat bazen, nişanla nikâh arasına yıllar girebiliyordu. Yine de, taraflardan biri nişanı bozmak isterse, diğer tarafın uğrayacağı itibar kaybına karşılık olarak bir tazminat ödemek zorundaydı.

Düğünün (*harsanik*) süresi bir günle yedi gün arasında değişse

de ortalama olarak üç gündü. Ritüel cuma günü başlardı; cumartesi günü kilise töreni yapılır, pazar gecesi ise zifaf olurdu. Düğünler çoğunlukla sonbaharda (Noel öncesi oruç döneminden önce) ve kış aylarında (Paskalya öncesi Büyük Oruç döneminden önce)* yapılırdı. Perhiz döneminde nişan ya da düğün yapılması yasaktı. Muş-Karagilli Misak Bey ve Sivas-Gavralı+ Flora Hanım[14], ilkbaharda yapılan düğünlere *dzur bsag* ("eğri düğün", yani yılın uygun olmayan bir döneminde yapılan düğün) dendiğini belirttiler. Yukarıda belirtilen "uygun" dönemlerde, yılın en ağır işleri tamamlanmış oluyordu. Sonbaharda, kış boyunca beslenmesi düşünülmeyen, ihtiyaç fazlası hayvanlar kesilirdi; dolayısıyla düğün şenlikleri için hayvan kesmek önemli bir kayıp teşkil etmezdi. Bu dönemde genellikle yiyecek de bol olurdu. Ocak ayında ise, yazın toplanan üzümden yapılan şaraplar içilmeye hazır olurdu.

Düğün için gelin ve damat ayrı ayrı özel hazırlıklardan geçerlerdi. Gelinin hazırlık sürecini damadınkinden ayıran en ilginç farklılıklardan biri, erkeğin düğün gününe genellikle güle eğlene, şakalaşmalar içinde hazırlanması, kız ve ailesinin ise bir arada oldukları bu son dönemi büyük ölçüde matem havası içinde geçirmeleriydi.

Oğlan evinin kadınları, düğünden birkaç gün önce kıza fındık-fıstık ve meyvelerle süslenmiş büyük bir tabakla kına götürürlerdi. Harput-Harsegli Varter Hanım, iki tarafın yakınları ve komşularının –genellikle yalnızca kadınların– kız evinde toplanıp kızın el ve ayak parmaklarına kına yaktıklarını anlattı. Bu, bazı Ermeniler tarafından, kadının doğurgan olması için uygulanan, Türklerden alınmış bir âdetti. Kına kuruyup çıkarılmaya hazır hale geldiğinde kızın,

* Ermeni Kilisesi'nin takvimine göre, 6 Ocak'ta kutlanan *Dzınunt*'tan yani Noel'den önce, 30 Aralık'ta başlayıp 4 Ocak'ta sona eren altı günlük bir oruç dönemi vardır. Büyük Oruç (*Medz Bahk*) ise, genellikle Mart ayına rastlayan Karnaval (*Paregentan*) sonrasındaki pazartesi günü başlayıp Paskalya'ya (*Zadig*) kadar süren, yalnızca bitkisel gıdaların tüketildiği yedi haftalık bir dönemi kapsar. [ç.n.]

kimi zaman da damadın kadın akrabaları kızı hamama götürür ya da avluda veya yemek pişirilen yerde yıkarlardı. Kadınlar, banyo faslının ardından, kendilerini bekleyen büyük gruba katılırlar, beraberlerinde getirdikleri düğün elbiselerini ortaya çıkarırlardı; bazen de gelin giyeceği elbiseyi ilk olarak orada görürdü.

Van-Kharzitli Levon Bey'in[5] aktardığına göre, geline eşlik eden kadınlar kimi zaman şöyle bir şarkı söylerlerdi:

> *Or, or*
> Yedi dükkândan gümüş topladım, bir yüzük yaptım,
> Yüzüğü İnci'nin [Markırit'in] parmağına taktım.

Ardemis Hanım[31] ve Armenuhi Hanım[32], istemediği bir erkekle evlendirilen bir gelinin annesiyle birlikte şöyle bir şarkı söylediğini hatırlıyordu:

> *Anne*: Ağlama gelin, ağlama, gözlerin acıyacak. Seni böyle küçük yaşta everenin evi yıkılsın.
> *Kız*: Nasıl ağlamayayım anacığım? Siz beni kandırdınız. Beni sevdiğime vermediniz, kalbimi paraladınız.
> *Anne*: O genç ve fakir; evi yok, durumu yok, hiçbir şeyi yok.
> *Kız*: Gücü kuvveti yerinde, evi ne yapayım? Evi kümes gibi de olsa sevdiğimle mutlu olurdum ben, verseydiniz beni ona.

Gelini arkadaşları ya da vaftiz annesi giydirirdi, duvağı ise genellikle *kavorgin* takardı. Damadın düğün kıyafetini genellikle kız tarafı alırdı. Görüşülen kişilerden biri, Şebinkarahisar'daki bir düğünde gelinin üç etek, üzerine de sırma işlemeli kadifeden bir yelek-ceket giydiğini hatırlıyordu. Gelinin başının üstüne yuvarlak, kimi zaman incilerle bezeli, tabak şeklinde bir süs konur, alnına ise altın süslemeler dizili bir zincir takılırdı. Duvak genellikle kırmızı olurdu. Ancak, savaşın başlamasından birkaç yıl önce, daha modern kıyafetler giyilmeye başlanmıştı. Van'da, birçok yerde olduğu gibi, gelinlik her-

hangi bir renkte olabiliyordu fakat genellikle ipek tafta ya da pamuklu kumaştan dikiliyordu. Levon Bey, kırmızı taftadan yapılmış bir elbise hatırlıyordu; gelin bu elbisenin üzerine simlerle süslenmiş, mavi kadifeden bir önlük takmıştı. Bazı gelinler, yüzü çevreleyip çenenin altında düğümlenen, kenarlarına madeni para dizilmiş bir eşarp da takarlardı. Gelin, ayrıca, yüzünü örten beyaz ipek bir tülbent takar, onun üzerine de kırmızı bir yazma bağlardı. Gelin kilisede yazmayı çıkarır ancak onun altındaki tülbenti çıkarmaz, damat gelinin yüzünü nikâh kıyılana kadar görmezdi. Gelin, nikâhtan sonra da, ilk çocuğunu doğurana kadar insanların yanına başını örterek çıkardı.

Damat, arkadaşları ve *kavor*u tarafından tıraşa ve hamama götürülürdü. Köyde ya da mahallede hamam varsa oraya gidilir, yoksa ahırın yıkanma işi için ayrılmış bölümü kullanılırdı. Ermeni köylerinin çoğunda berber bulunmaz, saç kesimi köye haftada bir gelen seyyar bir berber tarafından yapılırdı. Berberin ücreti genellikle sonbaharda, hasat sonrasında, ailelerin elleri biraz para gördüğü zaman ödenirdi. Berberi köye getirmek ve işini yaparken başında durup onu denetlemek *kavor*un göreviydi; köyün diğer gençleri de tıraş sırasında damadın etrafında toplanır, şamata yaparak ona cesaret verirlerdi. Bu fırsatı kollayan berber birdenbire durup yüksek sesle şarkı söylemeye başlar, *kavor* kendisine bahşiş verinceye kadar da işe devam etmezdi.

Düğün günü papaz kız evine gelip kızın düğünde giyeceği elbiseleri takdis ederdi. Çoğu zaman, evde *ges bsag* ("yarım nikâh") adı verilen bir tören yapılırdı. Bu törenle, kızın anne ve babasının gelin olarak verdikleri kızı değil de, onun yerine çirkin bir kızlarını göndermesi gibi bir ihtimalin önüne geçildiği varsayılırdı. Kızın annesi ve babası kilise törenine katılmıyorsa, *ges bsag* onların birlikte katıldıkları tek dini tören olurdu. Ardından, gelinin (kimilerine göre damadın) vaftiz annesi, kızı çocukluğunu geçirdiği evden ayrılmaya hazırlamak üzere giydirmeye başlardı. Mamigon Bey, bir annenin, gelin olan kızına verdiği öğütleri hatırlıyordu:

Anne: Neşeli bir komşu ol; kafan, aklın uyanık olsun.
Kayınbabana ve kaynanana layık ol;
Babanla annenden nasıl gördüysen sen de öyle yaşa
Kız: Öz annemi, anayurdumu hiç unutmayacağım

Erzincanlı Azniv Hanım ise, gelin ile vaftiz annesinin birlikte söyledikleri bir şarkıyı hatırladı:

Gelin: Ver elini öpeyim Ana
Senin tatlı sütünü emmişim
Vaftiz annesi: Akıllı, terbiyeli, sevgi dolu olasın
Git çocuğum, Tanrı seninle olsun.

Şarkıları ya kız tarafının kadınları ya da bu iş için özel olarak getirtilen bir okuyucu söylerdi. Yine de, düğünlerde daha çok gelinin anne ve babasına söylediği hüzünlü şarkılar duyulurdu. Kayseri-Feneseli Ağavni Hanım, gelinlerin annelerini ağlatmak için söyledikleri iki Türkçe şarkıyı Ermenice sözlerle okudu. Bunlardan ilkinin aslı, kız ve annesinin karşılıklı olarak okudukları bir şarkı olabilir.

Gelinin annesi artık kızından ayrı kalacak. Benim mekânım yaban ellerdir artık. Senin ellerinden uçup gideceğim. Bıraktım gittim, benim yerim boş bundan böyle. Çiçeğin kurudu kaldı. Senin yanına gelmeyeceğim bir daha.

Küçükken sütünü emdim. Kaşığımı kırıp bahçeye at. Benim yiyecek hakkımı fakirlere ver.

Diğer bir veda şarkısı ise şu sözlerle başlıyordu:

Gel kızın babası; sen besleyip büyüttün onu
Şimdi senden ayrılmadan önce gel de bir öp kızını.

Kızın babası kadınların bulunduğu odaya girer, etraftan yükselen ağlama sesleri içinde kızını kucaklardı. Hakusdunlu Maryam

Hanım, Kiğı bölgesinde, genellikle kız tarafından iki erkeğin birlikte söyledikleri bir şarkıdan söz etti. Şarkının sözleri şöyleydi:

Şarum, şar-şarum, şarum, şar-şarum
Beni almaya geldiler, beni almaya geldiler.
[Bırak] alsınlar, [bırak] alsınlar,
Paskalya'da seni geri getireceğiz.
Garbuju (?) bağlayın, gelinin üzerine takın,
Onu bahçeye götürün, elma toplayın,
Elmalardan kemer yapıp gelinin beline takın.
Şarum, şar-şarum, yarın gidiyorum.
Bırak götürsünler seni; Paskalya'da geri getirecekler.
Ah elma, büyük elma, göreceksin bir gün,
Ah elma, büyük elma, göreceksin bir gün.*

Bu şarkılar hem okuyanları hem de dinleyenleri hüzünlendirirdi. "Ev halkı tahtanın üzerine oturdu" sık kullanılan bir deyimdi; burada kastedilen, kimi zaman, tandırın ateşi sönüp közlerden duman çıkmaya başlayınca, tandırın üzerine yerleştirilen dar ve kalınca tahtalardı.

Bu arada düğün alayı, davul-zurna eşliğinde, gelini almak üzere kız evine gelirdi. Eğer kız ve damat aynı köydense oğlan tarafı kızı evinden almaya genellikle yürüyerek giderdi. Ancak, iki taraf farklı köylerde oturuyorsa, kızı almaya giden kafilede en az bir tane at bulunurdu. Damadın ailesi ve akrabalarından oluşan topluluk kız evine giderken damat kilisede, sabırla beklerdi. Kafile kızın evine ulaştığında kapıyı genellikle kilitli bulurdu; içeriye girebilmeleri için, *kavor*un, gelinin erkek kardeşine bahşiş vermesi gerekirdi. Daha sonra, eğer damat kilisede beklemeyip bu gruba katılmışsa, müstakbel kaynanasının elini öper, kaynana da ona kendi hazırladığı küçük bir hediye verirdi. Gelin evinin kapısını kilitleme

* Geleneksel düğün (gelin alma ve uğurlama) şarkılarından örnekler için bkz. Ek II [ç.n.]

gibi bir âdetin olmadığı köylerde, gelinin erkek kardeşi başka şekilde bahşiş isterdi: Hemen gelinin binmesi gereken ata biner, damat ya da damadın vaftiz babası avucuna madeni bir para sıkıştırıncaya kadar inmezdi.

Ardından, düğün alayı şarkılar söyleyerek damadın köyüne ya da bağlı olduğu kiliseye giderdi. Eğer köy uzaksa kız geceyi *kavor*un evinde geçirirdi. Kızın annesi ve babası, kızları evden ayrıldığı ve artık onun üzerinde herhangi bir hakları olmadığı için genellikle bu topluluğa katılmazdı. Ancak, ailenin diğer üyeleri –yani kız ve erkek kardeşler, teyzeler, halalar, amcalar, dayılar– kilisede yapılan törene giderlerdi.

Kilisedeki tören sırasında kız ve erkek el ele tutuşur, alınları ve burunları birbirlerine değecek şekilde dururlardı. Gelinin başında, yüzünü yarıya kadar örten bir duvak, hem gelinin hem de damadın elinde birer yanan mum bulunurdu; vaftiz babası ise, elindeki haçı yine onların kafasının üzerinde tutardı. Gelin ve damadın başlarının etrafına, alınlarının üzerinden, *narod* adı verilen, takdis edilmiş birer kurdele ya da ip bağlanırdı. (Daha önceleri ise başlarına taç takılırdı). Yeni evliler *narod*u üç gün ile sekiz gün arasında değişebilen bir süre boyunca başlarından çıkarmazdı; bu süre doluncaya kadar zifaf olmazdı. Ancak, görüşme yapılan kişilerin büyük bölümü papazın düğüne gelip kurdeleleri çözdüğünü söyledi. Ayrıca, gelinin *narod*u daha kiliseden ayrılmadan başından çıkardığını söyleyenler de oldu. Kiğılı Vosginaz Hanım, tören sırasında damadın ayağına basan gelinin evlilik hayatında kocasından üstün konumda olacağına inanıldığını hatırlıyordu.

Tören sona erince, damat, belinde büyük bir kılıçla gelini yeni evine götürürdü. Görüşülen kişilerden bazılarının anlattığına göre, zaman zaman, silahlı Kürtler aniden ortaya çıkıp gelini kaçırırlardı. Bu konuda yapılan çok sayıda şikâyet gidince, merkezi hükümet erkeklere evlendikleri gün yanlarında kılıç taşıma hakkı tanımıştı.

Törenden önce bütün akrabalar ve komşular çeşitli mezeler ha-

zırlayıp evlerinin önüne koymuş olurdu. Düğün alayı damadın evine dönerken her evin önünde durur, her durakta yiyip içilir, böylece, damadın evine varılana kadar saatler geçerdi. Eve yaklaşılırken damadın arkadaşları, eğlence olsun diye onu kaçırabilirlerdi. Bu durumda, *kavor* bir miktar para verene kadar damat düğüne dönemez, şakayı yapanlar aldıkları parayı yine düğünde, kendi eğlenceleri için harcarlardı.

Yeni evliler eve geldiğinde, hastalıklar ve kötü cinler evden uzak olsun diye, damat kurban (*madağ*) olarak bir koyun ya da –eğer fakirse– bir horoz keserdi. Gelin ve damat eve kanın üzerine basarak girerlerdi. Vartuhi Hanım, Bursa bölgesinde, yeni evlilerin alınlarına kan sürüldüğünden söz etti. Elmas Hanım ise, Muş ve çevresinde bu tür bir kurban âdeti olmadığını, bunun yerine, gelinin başının üzerine iki-üç parça lavaş ekmeği konduğunu, kızın o vaziyette evin bütün köşelerini dolaştığını söyledi. Birçok köyde, kaynana "hoş geldin, hoş geldin" diye şarkı söyleyerek geline çömlekten bir tabak, su dolu bir testi ya da şekerle dolu bir kavanoz verir, ona bu nesneyi kapının eşiğine fırlatıp kırmasını söylerdi. Çoğu zaman, damattan da, bir elmayı kapıya fırlatıp parçalayarak gücünü göstermesi beklenirdi.[6] Karaköylü Harutyun Bey'in anlattığına göre, Adana bölgesinde de, gelin kapıya doğru bir nar fırlatır, kapı bu sırada içeriden açılırdı; bu, gelinin iyi talihinin eve girişini simgelerdi. Levon Bey, Van bölgesinde, gelinin eve yumurtaların üzerinden yürüyerek girdiğini belirtti. Şebinkarahisar'da ise damat eve girince akrabaları onun ayakkabılarını çalar, bahşiş almadan da geri vermezlerdi.

Evde toplananlar hep birlikte yiyip içer, eğlenirdi.[7] Vanlı Kapriyel Bey, herkese açık olan bu ziyafetin damadın arkadaşlarının düğünden bir gün önce kendi aralarından seçtikleri, *asa baş* adı verilen biri tarafından idare edildiğini belirtti fakat görüşülen diğer kişilerden hiçbiri böyle bir şeyden söz etmedi. Gelin eğlenceye katılmazdı; yüzü duvakla örtülü vaziyette, bir köşede durup olan biteni izlerdi.[8] Levon Bey[5], gelinin kapalı bir perdenin arkasında otur-

tulduğunu ve yanında yalnızca nedimesinin bulunduğundan söz etti. *Daros* ("darısı başına") almak isteyen akraba ve konuklar için, gelinin beline ya da bileğine, içi kuru meyve, kabuklu yemiş ve şekerlemeyle dolu bir torba bağlanır, torbanın ağzı iple büzülerek kapatılırdı.* Gelinin, *daros* isteyen kişinin yüzüne bakmadan ona bir avuç şeker hediye etmesi gerekirdi. Gelin bu sırada hiç konuşmamalı ve genç yaşlı, kadın erkek demeden, yanına gelen herkesin elini öpmeliydi. Kimi zaman *kavorginin* elinde bir tabak olur, gelinin elini öptüğü kişiler bu tabağa para bırakırlardı. Şebinkarahisarlı kaynak kişiler, çocuklara, gelinin öptüğü ellerin beyazlaşacağının söylendiğini hatırlıyorlardı.

Şenlik bittiğinde sıra yeni evli çifti zifaf yatağına götürmeye gelirdi. Evin ikinci katı varsa yatak orada hazırlanır, yoksa *maran* ya da ahıra bakan bir odaya kurulurdu. Ancak, bazı köylerde gelin ve damat odalarına çekildikten sonra yakınları oradan uzaklaşmaz, kızlar gelinin, erkekler de damadın elbiselerinden birer parça kapmaya çalışırlardı. Tahmin edilebileceği gibi, en iyi koşullarda bile mahremiyeti sağlamak ya çok güç ya da imkânsız olurdu.

Görüşülen kişiler, hem kasabalarda hem de köylerde, zengin ya da fakir, her kesim için gelinin bekâretinin son derece önemli olduğu fikrinde birleşiyorlardı. Bekâretin kanıtlanması (ki bu kanıt genellikle zifaf yatağına serilen çarşafın üzerindeki kan olurdu) damadın ailesini memnun eder, gelinin ailesine de *badiv* (itibar ve onur) kazandırırdı. Sivaslı Arusyag Hanım'ın anlatımıyla, çarşaf *açki luys* için gelinin annesine götürülür ya da biriyle gönderilir, böylece iyi bir kız yetiştirdiği ve "alnı açık" olduğu için ona teşekkür edilmiş olurdu. Arusyag Hanım, bu olayın ardından damadın veya damadın annesinin, geline küçük bir hediye verdiğini ve düğünden sonraki cumartesi günü kadınların gelini hamama götürüp orada bir eğlen-

* "Darısı başına" deyiminin Ermenicedeki bire bir karşılığı "darosı kezi"dir. [ç.n.]

ce yaptıklarını belirtti. Hakusdunlu Maryam Hanım ise oğlanın annesinin, kızın annesi ve babasına, gelinin bekâretinin simgesi olarak kırmızı mendile sarılmış kırmızı bir elma gönderdiğini söyledi.

Görüşülen kişilerin çoğu, gelinin bakire olmadığının anlaşılması durumunda ne olduğunu bilmediğini, çünkü böyle bir olayla hiç karşılaşmadığını belirtti. Yine de birçoğu, bu durumda kızın kesinlikle evine geri gönderileceği fikrindeydiler; bazı olağandışı durumlarda da, oğlanın ailesi kızı göndermemeye karar verebilirdi fakat bunu söyleyenlerden hiçbiri böyle bir şey duymuş değildi. Van-Aralezli Yeğisapet Hanım, "iffetsiz çıkan" kadının dövüldüğünü, yüzünün çamura bulandığını, sonra da bir ata bindirilip köyden –"Rusya'ya ya da başka bir yere"– gönderildiğini söyledi. Zeytunlu Rebeka Hanım ise, zengin bir adamın kızının evlilik dışı bir ilişkiden hamile kalması üzerine yaşanan olayları hatırlıyordu: Kasaba halkı kızın yüzünü çamura bulamış, sonra onu çocuğuyla birlikte bir eşeğe bindirmiş, sokak sokak dolaştırarak teşhir etmişti. Bu olaydan sonra onunla evlenen kimse çıkmamış, çocuğuna da insan gözüyle bakılmamıştı.

Kırsal kesimlerde yaşayan Ermenilerde boşanma söz konusu değildi. Aldatma olaylarında (ki bu neredeyse hiç karşılaşılmayan bir durumdu), köylüler suç işleyen kadının saçını kazıdıktan sonra onu bir eşeğe ters bindirir, davul zurna eşliğinde köyün içinde dolaştırarak teşhir ederlerdi. Erkek de aynı şekilde cezalandırılabiliyordu.[9]

Evlilik töreni sona erip gelinin iffetli olduğunun kesinlik kazanmasının ardından, gelin ve damadın aileleri arasındaki hısımlık ilişkisinin pekiştirileceği dönem başlardı. Düğünden on beş gün sonra kızın anne ve babası beraberlerinde kızın çeyiziyle ziyarete gelirlerdi. (Bu ziyaret düğün günü ya da başka bir gün de gerçekleşebilirdi). Kız çocuklar ve aileleri, çeyizi hazırlamaya kızın gelinlik çağa gelmesinden yıllarca önce başlarlardı. Sandığın içine kızın yaptığı en iyi tığ işleri ve tezgâhta dokuduğu en güzel kumaşların yanı sıra, kendisine uzun süre yetecek miktarda giyecek konurdu. Bazı çeyizler yalnızca bunlardan oluşurdu; bazı kızlarsa, kendi hazırladıkları

çoraplar, eşarplar, mendiller, eldivenler, bacaklara sarılan yün dolaklar, kadınlar için nakışlı önlükler, erkekler için nakışlı beyaz pantolonlar gibi pek çok armağanla gelin giderlerdi. Varlıklı kasaba aileleri çeyize muhakkak evde kullanılacak kumaşlar, örtüler, tabakçanak da koyarlardı. Köylerde ise çeyizlerde bu tür parçalar olmazdı ama kimi zaman kızın ailesi bir inek ya da at verirdi.

Çeyizin gelişi heyecanla karşılanır, herkes sandıktan çıkan eşyaları inceler, küçük çaplı bir kutlama yaşanırdı. Ardından kızın annesiyle babası evlerine döner ve genel bir kural olarak, kızlarını bundan sonra ancak ilk doğumunu yapmadan hemen önce ya da ilk büyük bayramdan (genellikle Paskalya'dan) sonra, kısa bir süre için yanlarına gönderildiği zaman görürlerdi. Sivas-Khorsanalı Antaram Hanım ve Kiğılı Vosginaz Hanım ise, yeni gelinin, ailesini görmek için Paskalya'ya kadar beklemek zorunda olmadığını, ilk kırk günden sonra annesinin evini ziyarete gidebileceğini fakat bunun için kaynanasından izin alması gerektiğini söylediler. Yeni evli kadın bazen Noel'in birkaç gününü anne-babasının yanında geçirebilirdi fakat bu istisnai bir durumdu. Şehirlerde ise, erkek tarafı, gelini anne babasını ziyaret etme konusunda genellikle daha serbest bırakırdı.

Gelinin düğün için giydirilmesi sırasında okunan ağıtlarda da, annesinin evinden ayrılan kızın Paskalya'da yine gelecek olduğu söylenirdi. Bu ziyarete *marants yertal* ("anneyi/anaevini ziyaret") adı verilirdi. Şebinkarahisarlı Armenuhi Hanım, yeni gelinin *marants yertal*dan dönüşte, kocasının ailesi için, kaynatılıp kırmızıya boyanmış çok sayıda yumurta (Ermenilerin geleneksel Paskalya yumurtası) getirdiğini söyledi. *Khınami*ler de Paskalya sırasında genellikle birbirlerine tatlılar götürürlerdi. Varto-Gündemirli Elmas Hanım'ın [4] aktardığına göre evliliğin üzerinden belirli bir müddet geçtikten sonra gelin anaevine iki hafta, hatta bir ay gibi daha uzun süreler kalmak üzere gidebilirdi. Bu sürenin sonunda kocasının ailesi onu almaya gelir, yanlarında kızın ailesi için yiyecek ve çerez getirirlerdi.

Dulluk ve Yeniden Evlenme

Boşanma söz konusu olmadığı için ikinci evlilik yalnızca bir kadının ya da erkeğin dul kalması durumunda gündeme gelen bir meseleydi. Kasabalarda, dul kalan bir kadının evlenmeden, evlere ekmek pişirmeye gidip karşılığında ekmeklerden birkaç tanesini alarak tek başına ayakta kalması mümkündü. Bazı dul kadınlar yiyecek karşılığında çamaşır yıkar, dikiş diker, dantel yapar ya da örgü örer, bazıları ise ebelik ya da zengin çocuklarına dadılık yaparak geçinirdi. Varlıklı evlerde hizmetçi olarak çalışan dul kadınlar genellikle kendi çocuklarını da yanlarına alabilirlerdi.

Ancak, köylerde, dul kadınların kaderi daha ziyade yaşadıkları evin durumuna bağlı olurdu. Eğer ölmüş olan eşin *kertasdanı* genişse, kadın çocuklarıyla birlikte, yaşamında büyük bir değişiklik olmaksızın, o evde yaşamaya devam edebilirdi. Kadının yeniden evlenmeye karar vermesi durumunda ise ölen eşinin ailesi genellikle çocukların kendileriyle kalması konusunda ısrar ederdi; ancak, eğer ölen eşin ailesi yoksulsa, kadının çocuklarını beraberinde götürebilme şansı yüksek olurdu. Bununla birlikte, Hacınlı Noyemi Hanım, evli bir erkek öldüğünde ailesinin onun geride bıraktığı karısını kesinlikle unutmadığını, hatta ona duydukları sevginin ikiye katlandığını söyledi. Dul kadın genellikle yeniden evlenmeye teşvik edilir, eğer ailenin bekâr bir oğlu varsa onunla evlendirilmeye çalışılırdı.

Van-Kharzitli Levon Bey, ikinci kez evlenme konusuyla ilgili –kendisinin de tuhaf bulduğu– bir uygulamadan söz etti: Dul bir kadın evlenirse, ölen kocasına kendi ailesinin malvarlığından düşen pay, çiftin erkek çocuklarına geçerdi. Çocuklar büyüyene kadar bu toprakların ekimiyle kadının yeni kocası ilgilenirdi. Çocuklar belli bir yaşa gelince üvey babalarının evinden ayrılıp ölen babalarının evine dönerlerdi. Dolayısıyla, ölen adamın oğulları, annelerinin ikinci evliliği sırasında onunla beraber yaşasalar bile daha sonra öz babalarının *kertasdanına* yani üzerinde doğuştan hak sahibi oldukları yere döner-

lerdi. Levon Bey, ayrıca, toprağı olup bunlarla ilgilenecek erkek akrabaları olmayan bir kadının komşularından yardım isteyebildiğinden ve yardımcı olan komşuların hasattan pay aldıklarından bahsetti.

Karşılaştırmalar

Ermeni düğünlerine özgü ritüeller ile Doğu Avrupa ve Yakındoğu'nun diğer halklarının düğün ritüelleri arasında birçok benzerlik vardı. Bu benzerlikler söz konusu bölgelerin tümünde en elverişli modelin geniş aile yapısı oluşundan kaynaklanıyordu. Evlilik ritüelinin her yerde geçerli olan işlevlerinden biri, gelinin bir evden diğerine geçişini kolaylaştırmasıydı. Bu geçiş, kızın aidiyetinin bir ocaktan diğerine aktarılması anlamına geliyordu. Doğu Slav halkları ve Gürcülerde de, erkeğin karısının ailesiyle birlikte yaşaması anormal bir durum olarak görülürdü. Sözü geçen halklar arasında, yine Ermenilerde de olduğu gibi, kadınlar evlendikten sonra varlıklarını istedikleri şekilde kullanabilir ya da dağıtabilirlerdi.

Evlenme ritüeliyle kişinin yetişkinliğe geçişi de kutlanırdı. Gelin, bütün yetişkin ve evli kadınlar gibi, başını örtmeye başlardı. Damat ise iktidarını ispat etmiş olurdu. Yeni evli çift halen evin en genç ve kıdem bakımından en aşağıda olan üyeleri olarak görülmekle birlikte, tam anlamıyla bir yetişkin statüsü kazanma yönünde önemli bir adım atmış olurlardı. Son olarak, evlilik ritüelinin hamileliği yüceltmek ve kadını dünyaya sağlıklı bir çocuk getirmeye teşvik etmek gibi bir özelliği de vardı. Bu ritüelde, gelin ve damadı kötü ruhlardan korumak için çeşitli cinsel semboller ve büyü figürleri kullanılırdı.

Ermeni düğünlerinde karşılaşılan birçok âdet –örneğin geline (ve damada) yüzük verilmesi, gelinin yüzünün örtülmesi, doğurgan olması için üzerine tohum ve meyve atılması, gelinin akrabalarının damat alayının önünü kesmesi– Doğu Avrupa'da da yaygındı.[10] Kız tarafının evinde bir "yarı düğün" yapma âdeti Gürcülerde de vardı

fakat onlarda bu törene damat katılmazdı.[11] Kanlı çarşafın ya da gelinin iç gömleğinin bakireliğin kanıtı olarak teşhir edilmesi, on dokuzuncu yüzyıl sonunda özellikle Akdeniz, Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da yaygındı. Sicilyalılar, Türkler, Araplar, Kürtler, Doğu ve Güney Slav halkları, Makedonlar, Yunanlar ve İranlılar arasında görülen bu uygulama, Yakındoğu'nun birçok yerinde bugün hâlâ sürmektedir.[12]

Topluluğun cinsellik ve evliliğe ilişkin kurallarını ihlâl edenlerin eşeğe ters bindirilmesi ve bu şekilde dolaştırılarak cezalandırılması, erken modern dönem Avrupasında sık rastlanan bir âdetti.

Vaftiz annesi - vaftiz babası rolleri ve vaftiz akrabalığı kurumu da gayet yaygındı; bunlara İspanyollar, İtalyanlar, Yunanlar, Sırplar, Arnavutlar, Ukraynalılar ve Macarlar arasında da rastlanabiliyordu. Vaftiz akrabaları birbirlerine ekonomik, kimi zaman da siyasi anlamda destek olurlardı.[13] Türkler, Kürtler, Kuzey İranlılar, Kuzey Iraklı Araplar ve Anadolu ve Transkafkasya'daki diğer Müslümanlar arasında da benzer bir kurum ("kirvelik") vardı. Kirve, sünnet ritüeli sırasında çocuğa ve ailesine yardımcı olurdu.[14]

Düğün ritüellerini bir tarafa bırakıp evliliğe ilişkin kurallara döndüğümüzde ise Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bazı önemli farklılıklar olduğunu görürüz. İslam hukuku çokeşliliğe izin verirken Hıristiyan hukuku bunu yasaklamıştı. İslam hukukunda erkeğe karısını boşama hakkı tanınmıştı; Hıristiyan hukuku ise buna nadir görülen bazı özel durumlarda izin veriyordu ve kırsal bölgelerde Hıristiyanlar arasında boşanmaya neredeyse hiç rastlanmıyordu. İslam hukuku ikinci hatta birinci dereceden kuzenler arasında evliliğe izin verirken, Hıristiyan hukukunda bu tür evlilikler kesin surette –kiliselerin yetkili papazlarının kişiye özel izinler vermelerini mümkün kılacak şekilde– yasaklanmıştı. Son olarak, Müslüman kocalar zaman zaman karılarını dövebilir, bu davranış toplum tarafından kınanmazdı; Hıristiyan Ermeni kocalar ise böyle bir şey yapamazdı.[15] Dolayısıyla, evli Hıristiyan kadınların evli Müslü-

man kadınlara göre genel olarak daha iyi koşullar altında yaşadıkları söylenebilir. Bu durum, toplumsal açılımları bakımından önemli olmakla birlikte ayrıntılı bir şekilde incelenmemiş, söz konusu farklılıkların kökenleri üzerine yeterli sayıda ve derinlikte araştırma yapılmamıştır.

Müslümanlarda söz konusu olan birinci ve ikinci dereceden kuzen evlilikleri, hem getirileri hem de olumsuz yönleri olan bir uygulamaydı. En önemli getirisi malın bölünmeden geniş aile içinde kalmasıydı. Ancak, kuzenlerin birbirleriyle evlendirilmeleri, yarattığı küçük grup içinde kalma psikolojisiyle olumsuz düşünce ve davranış kalıplarının doğmasına yol açabilecek bir uygulamadır. Hıristiyanlığın kuzenler arası evliliklere getirdiği yasak insanları eş seçimi için yakın çevrelerinin dışına yönelmeye zorlamış, böylelikle aileye "taze kan" –ve yeni şahsiyetler– gelmesini sağlamıştır.

Şimdi yeni evlilerin yanına dönebiliriz.

38

Sivas bölgesinden iki Ermeni genç kız gelin kıyafetleriyle...

39

Erivan bölgesinde damat tıraşı: Düğün ritüelinin ayrılmaz bir parçası....

40

"Daron'da Düğün". Muş bölgesindeki Ermeni köy düğünlerinin çeşitli öğelerini bir arada gösteren bir illüstrasyon.

41

Amasya'da düğün alayı (1910). Ön tarafta kadınlar ve çocuklar, arkada ise papazlar ve erkekler görülüyor.

IV.

EVLİLİK HAYATI VE DOĞUM

Ermeni köylüleri, gelinlerinden, çalışkan, saygılı ve *hamesd* yani "alçakgönüllü" olmalarını beklerlerdi. Gelin, *badiv* kavramının taşıdığı hayati önemin bilinciyle, kendi hakkında dedikodu çıkmasına neden olabilecek ya da ailesinin itibarını gölgeleyebilecek her türlü davranıştan kaçınırdı. Zor koşullar altında yaşasa da bu duruma katlanırdı, çünkü kendisine, kocasına, ailesine ve tüm haneye itibar kazandırması gerektiğine inanırdı. Fedakârlığı ve çalışkanlığıyla annesinin ailesi için de itibar kaynağı olurdu. Kendi kaderi kocasının ailesinin kaderi ile birdi; onların iyiliği kendi iyiliği demekti. Hastalık, felaket, kötü hasat ya da ailenin fertleri hakkında söylenen olumsuz sözler evdeki herkesin hayatını etkilerdi. Gelin, evin çıkarlarını gözetmeyi ve eltilerini, görümceleri ve kayınbiraderlerini kendisinin bir parçası olarak görmeyi öğrenirdi.

Eğlencelerin sona ermesi ve düğüne gelen akrabaların ayrılmasıyla birlikte yeni gelin için *nor harsnutyun*, yani *kertasdan*daki en küçük gelin olma dönemi başlardı. Bu, yeni gelin için hem zor, hem de genç kızlıktan kadınlığa geçiş ritüelinin çok önemli bir parçasını oluşturan bir dönemdi.[1] Düğün âdetleri gibi *nor harsnutyun* ("yeni gelinlik") âdetleri de bölgeden bölgeye önemli farklılıklar gösteriyordu ve bu âdetler köylerde çok daha sıkı bir şekilde uygulanıyordu. (Görüşülen kişilerden bazıları, kasabalı kızların, köylü gelinlerin yaşadıkları zor hayata uyum sağlayamadıklarını, kasabalı bir aileye gelin giden köylü kızların ise göreli bir rahatlık ve sosyal özgürlük ortamıyla karşılaştıklarını vurguladılar.) Ayrıca, doğaldır ki, *nor*

harsnutyun döneminin süresi ve zorluk düzeyi söz konusu evde yaşayan bireylerin kişiliklerine göre de değişiyordu.

Bir köyde, belli bir eve gelin giden her kadın, genellikle, kendisinden, bütün alışılmış kadın işlerinin yanı sıra, evin en alt statüdeki kadını olması nedeniyle birçok başka görevin de yapılmasının bekleneceğini bilirdi. Ancak, görüşülen kişilerin çoğu, gelin gittikleri evde yemek pişirmediklerini belirttiler – en azından, Mida Hanım'ın anlatımına dayanarak, Amasya'da yemek pişirme işinin kaynanaya ait bir ayrıcalık olduğunu söyleyebiliriz. Yeni gelin, evlendiği günden itibaren, birçok köyde en az bir yıl boyunca yüzünün alt tarafını sürekli olarak örtülü tutardı. Ayrıca, evden her çıkışında, yalnızca gözlerini açıkta bırakan bir çarşaf giyerdi. Bazı köylerde yeni evli kadının başını ve yüzünü örtmekle kalmayıp sıkıca sarması da gerekirdi. Gelin yalnızca çocuklarla konuşabilirdi; hatta, onlarla bile ancak yanlarında kimse yokken konuşabilirdi. Sivas-Khorsanalı Antaram Hanım ve Kiğı-Hakusdunlu Maryam Hanım, *munç* adı verilen bu suskunluk dönemini "gelinin dilini yutması" olarak tarif ettiler.[2] Gelin, kocasıyla, yalnız oldukları zamanlar dışında konuşamazdı, fakat böyle bir mahremiyet için de pek fazla fırsat olmazdı.

Farklı bölgelerden gelen kaynak kişilerin anlattığına göre, genellikle, gelin ilk çocuğunu doğurduğunda kaynanası ona bir hediye verir ve "konuş kızım" diyerek sessizlik kuralını kaldırırdı [1, 22, 23, 42, 46]. Genç kadın, o andan itibaren, kendisiyle konuşulduğunda yanıt verebilirdi. Ancak, gelinin kayınbiraderleri ve kayınbabasıyla aynı evde yaşayıp onlarla konuşmasına hiçbir zaman izin verilmemesi de sık karşılaşılan bir durumdu. Birçok köylü gelin, erkeklerle konuşması yasaklanmış olmasa bile, onlarla konuşmamayı bir fedakârlık ve saygı göstergesi olarak görürdü. Köylerde bu sessizlik döneminin beş-on yıl, hatta daha uzun sürdüğü olur,[3] birçok bölgede gelin başını ve yüzünün bir kısmını kapatan örtüyü takmaya bu süre dolduktan sonra da devam ederdi.

Görüşülen kişilerin verdiği yanıtların geneline bakıldığında, ye-

ni evli kadının durumunun yaşadığı bölgeden ziyade gelin gittiği ailenin yapısına bağlı olarak değiştiği anlaşılıyor. Van'ın Aralez köyünden Yeğisapet Hanım, sessizliğin süresinin ailenin büyüklüğüne göre değiştiğini, aile ne kadar geniş olursa bu sürenin o kadar uzadığını belirtti. Amcasının karısı, kendi çocuklarının yaşı altmışı geçmiş bir "gelin" olarak, kayınbiraderleriyle hâlâ konuşmuyordu. Vanlı Kapriyel Bey ise yeni gelinin yalnızca ve yalnızca çocuklarla konuşabildiğini, fakat üzerine düşen görevlerin, büyüklerinin ve eve gelen misafirlerin elini öpmek, misafirler ellerini yıkarken onlara su dökmek gibi basit işlerden ibaret olduğunu söyledi. Buna karşılık, Van-Kharzitli Levon Bey, yeni evli kadının kayınbabası tarladan geldiğinde onun ayaklarını yıkaması ve yatağını hazırlaması gerektiğini hatırlıyordu. Ayrıca, papazın ve vaftiz babasının elini öpmesi, küçük çocuklar dışında kimseyle konuşmaması, büyüklere söyleyeceklerini çocuklar aracılığıyla iletmesi gerekirdi. Bazı köy evlerinde, geline ilk çocuğunu doğurduktan sonra bir miktar özgürlük tanınabilirdi ama bu genel bir kural değildi. Gelin normalde kaynanası kendisine konuşma izni verene kadar suskunluğunu korurdu ve bu dönemde kendisine herhangi bir hediye verilmezdi.

Görüşülen kişiler arasında, Muş bölgesinden gelmiş olanların tümü, gelinin görevlerini anlatırken yeni evli kadının ilk zamanlar yalnızca çocuklarla konuşabildiğini söyledi. Bu konuyla ilgili olarak belirtilen süreler ise bir ay [Erzincanlı Azniv Hanım] ile dört yıl [Muş-Karagilli Misak Bey] arasında değişiyordu. Misak Bey, kendi annesinin, alçakgönüllülüğünden ve gelin gittiği aileye olan saygısından dolayı yedi yıl boyunca gönüllü olarak susmuş olduğundan bahsetti.* Görüşü-

* "Gelinlik tutma" ya da "dil saklama" [Erm. *munç bahel*] olarak bilinen bu âdete, Anadolu'nun pek çok bölgesinde rastlanmaktadır. Ermeni taşra edebiyatının önemli temsilcilerinden Hagop Mıntzuri, Erzincan yöresindeki köy hayatını ele aldığı birçok öyküsünde, buradaki betimlemelerle neredeyse bire bir örtüşen ifadelerle, "gelinlik tutan" karakterlere yer verir. Örn. bkz. "Karım ve Ben," "Utanırım..." *Atina, Tuzun Var Mı?* içinde, çev. Silva Kuyumcuyan (İstanbul, Aras Yay., 2000). [ç.n.]

len kişiler, en küçük gelinin misafirlerin elini öpmek, kaynana ve kayınbabasının terliklerini getirmek ve ayakkabılarını temizlemek zorunda olduğu gibi noktalarda da birleşiyorlardı. Elmas Hanım ve Norayan Hanım, küçük gelinin, akşamları, yatmaya hazırlanan kayınbabasına yardımcı olması gerektiğini söyledi. Elmas Hanım ve Yüğaper Hanım, gelinin kayınbabasının ayaklarını da yıkamak zorunda olduğunu belirttiler. Ancak, Azniv Hanım, kaynanası ve kayınbabası ellerini yıkarken gelinin onlara havlu tutmasının bir saygı ve onur meselesi olarak görülmekle beraber bir mecburiyet olmadığını söyledi.

Örtünme konusundaki uygulamalarda ise daha yoğun bir çeşitlilik söz konusuydu. Elmas Hanım, yeni gelinlerin ilk çocuklarını doğurana kadar göz hizasının hemen altından başlayan bir peçe taktıklarını hatırlıyordu. Norayan Hanım, gelinin düğün sırasında iki duvak taktığını, düğünden sonra ise yüzünü tek bir örtüyle kapattığını ve bu örtünün yüzünü gösteren ince bir tülden ibaret olduğunu söyledi. Gelin, bu örtüyü çocuğu olana ya da aileden biri ölene kadar takardı.

Kayseri bölgesinden gelenlerle yapılan mülakatlar çok ilginçti, çünkü bu kişiler geleneksel davranış kalıplarının geçirdiği değişim konusunda gayet bilinçliydiler. Karnig Bey ve Hayganuş Hanım[42], yeni gelinin kayınbabası yatmaya hazırlanırken ona yardım ettiğini ve çekilmesine izin verilene kadar ayakta, ellerini göğüslerinin üzerinde birleştirmiş vaziyette beklediğini anlattılar. Karnig Bey, gelinin sabahları kayınbabasının giyinmesine de yardımcı olduğunu söyledi. Kayseri-Feneseli Ağavni Hanım ise bir zamanlar yeni gelinin, uykudan önceki hazırlıkları için kayınbabasına yardımcı olması ve –kaynanası gitmesine izin verene kadar– odada hazır bulunması gibi bir zorunluluk olmakla birlikte, kendi zamanında bu âdetin artık uygulanmadığını özellikle vurguladı. Ayrıca, Ağavni Hanım'ın annesi evliliğinin ilk on yılı boyunca kayınbabası ve kayınbiraderiyle konuşmamıştı; kendisi ise kaynanasıyla ilk altı aydan sonra konuşmaya başlamış, gelin giderken yüzünü örtmemiş, yalnızca başını bir eşarpla örtmüştü.

Kiğılı görüşmeciler de, kasabalar ve büyük köylerdeki yeni gelinlerin sürdürdükleri hayatın kırsal bölgelerdekilere oranla genel olarak daha rahat olduğunu doğruladılar. Kiğı'nın küçük bir köyü olan Hakusdun'dan gelen Maryam Hanım, küçük gelinin yüzünü örttüğünü ve ilk çocuğu iki-üç yaşına gelene kadar büyükleriyle konuşamadığını söyledi. Misafirler ve büyükler ellerini yıkarlarken başı öne eğik vaziyette yanlarında durur, gerektiğinde su dökerdi. Eve gelip giden herkese kapıyı açar, saygılı bir şekilde kapıda beklerdi; evin erkekleri tarladan döndüğünde onların ayaklarını yıkardı. Ayrıca erkeklerin ayakkabılarını temizler, çoraplarının söküklerini diker, en yaşlı erkeğin giyinmesine yardımcı olurdu. Buna karşılık, Kiğılı Vosginaz Hanım, yeni gelinin kaynanası ve kayınbabası ellerini yıkarken onlara su döktüğünü, fakat bunun yalnızca bir hafta sürdüğünü hatırlıyordu. Kendi annesi örtünmüş ve kayınbiraderleriyle on altı yıl boyunca konuşmamıştı fakat 1908'den sonra örtünmek ve susmak bir zorunluluk olmaktan çıkmıştı. Kendisi de, kayınbabası dışında herkesle konuşurdu. Bu görüşmeci, ayrıca, kısa bir süre Amerika'da kalıp Kiğı'ya dönen erkeklerin, köylerde bile bu tür şeylerin değişmesini savunduğunu belirtti.

Diğer taraftan, bu bölümde değinilecek olan son iki örnek, yerleşim merkezinin büyüklüğünün oradaki geleneklerin gücüne ilişkin doğru bir gösterge olmayabileceğine işaret ediyor. Sivas'a bağlı büyük bir köy olan Govdun'dan gelen Vosgi Hanım, yeni evli kadınların hayatını anlatırken hiç de olumlu bir tablo çizmiyordu: Gelin ilk üç gün kocasıyla beraber uyur, ardından evin bir köşesine atılırdı. Evin reisinin ve karısının ayaklarını yıkadıktan sonra nihayet ev halkına dahil olabilirdi. Ailede başka erkekler varsa onların da ayaklarını yıkardı. Sofrayı hazırlar, ekmeği pişirir, erkekler yemek yerken masanın başında hazır bekler, onların yemeği bittikten sonra masayı temizleyip kadınlar için tekrar kurardı. Kayınbabası geceliğini giyerken ona yardım eder, gitmesi söylenene kadar ayakta beklerdi. Sabah en erken o kalkardı. Kayınbabası giyinirken ona yardımcı

olur, kayınbabası ve kaynanasına havlu tutardı. Buna karşılık, Adana-Karaköylü Harutyun Bey, bu küçük köyde yeni evli kadınlar için koşulların gayet serbest olduğunu anlattı. Yeni gelin, misafir yoksa evin içinde örtünmez, evliliğinin yalnızca ilk beş-altı günü boyunca misafirlerin ellerini öperdi; ondan herhangi birinin ayaklarını yıkaması da beklenmezdi.

Gelin, bu uzun "kabul edilme" dönemini başarıyla tamamladıktan sonra geniş ailenin tam üyesi haline gelir, bunun sağladığı haklar ve ayrıcalıklardan faydalanabilirdi. Kocası sonraları evin reisi olursa kendisi de evin hanımı konumuna gelir, gelinler, erkek çocuklar ve torunlar üzerinde nüfuz sahibi olurdu. Kocasının kendisinden önce ölmesi durumunda ise ailenin başına geçer, erkek çocuklar da dahil olmak üzere, ailenin itaat ettiği "hanımağa" konumuna gelebilirdi.[4]

Hamilelik ve Doğum

Ermenilerde evin ayakta durabilmesi için çok sayıda insanın elbirliğiyle çalışması gerekirdi. Çocuklar çok sevilir, doğumlar sevinçle karşılanırdı; bu, kesinlikle, yalnızca çocuğun eve getireceği iktisadi katkıyla ilişkili bir sevinç değildi. Birçok Ermeni halk masalında insanların çocuk sahibi olmak için duydukları büyük arzudan söz edilir – masallardaki karakterler ne kadar rahat bir yaşam sürerlerse sürsünler, çocukları yoksa mutlulukları da tam değildir. Pek çok yazara göre, çocuk sahibi olma arzusu temelde ruha ilişkin inançlarla bağlantılıdır. Ermeniler, ölümden sonra ruhun bedenden ayrılıp serbest kaldığına, oradan oraya dolaştığına, ölen kişinin mezarı ziyaret edilip başında dua edilene kadar huzura kavuşamadığına inanır, çocuğu olmayan bir çiftin mezarlarının sahipsiz kalacağını düşünürlerdi.[5] Bazı araştırmacılar da, çocuk sahibi olma isteğini bir tür aile kültüyle bağlantılı olarak açıklarlar. Özellikle babanın mezarına büyük bir saygı gösterilir, çok iyi bakılırdı. Ölen kişi için *badarak* (Aşai

Rabbani) ayinine özgü ilahiler okunur; bu kişinin adına hayır işleri yapılır; cumartesi geceleri evde, ocakta günlük yakılır ve dualar okunurdu. Köyün papazı, en azından *Merelots*'ta –Paskalya'dan ve diğer önemli yortulardan sonraki ilk gün– mezarlığa gidip ölüler için dua okurdu.[6] Kız çocukları er geç evlenip baba evinden ayrıldıkları için, babanın ölümünün ardından evin idaresi ve bu tür dini görevlerin yerine getirilmesi erkek çocukların sorumluluğuna geçerdi.

Hamilelik ve çocuk doğurmak –özellikle de bir erkek çocuk dünyaya getirmek– Ermeni kadınına, bir eş ve anne olarak bir statü kazandırırdı, eşinin olası ölümüne karşı bir güvence teşkil eder, aynı zamanda kocasının erkeklik statüsünü pekiştirirdi. Dolayısıyla, Ermeni köylerinde, yeni evli kadın genellikle bir an önce hamile kalmak isterdi; eğer hamile kalamazsa köydeki kadınların kısırlığa karşı tavsiye ettikleri bütün tedavi yöntemlerine başvurabilirdi. Palulu+ Khatun Hanım [28] iki farklı tedavi yöntemi anlattı:[7]

> Kısır kadınları tedavi etmek için, yıkanmamış kara koyun yapağısı cıvık domuz yağına katılır. Sonra, kurutulmuş karanfil ile zencefil karıştırılır, içine bir bezelye tanesi atılır ve bu karışım, domuz yağı-yün karışımına katılır. Bir parça yıkanmamış mavi ip alınır, elde edilen karışımın etrafına, ufak bir yumurta oluşturacak şekilde sarılır. Bir miktar çekem* öğütülür, yapışkan bir kıvam alana kadar yoğrulur ve yumurta şekline getirilmiş karışımın üzerine sı-

* *çekem* (*Viscum album* L.; ökseotu): Anadolu'nun hemen her yerinde, söğüt, kavak, elma, armut, çam, köknar gibi çeşitli ağaçların üzerinde asalak olarak yaşayan, 20-80 cm boyunda bir bitki. Burç, purç, gökçe, gevele, güvelek, gövelek gibi adlarla da tanınır. Çok çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılır. Bezelye büyüklüğündeki parlak, beyaz, içi kaygan ve yapışkan meyvesinin içyağı veya tereyağıyla karıştırılmasıyla merhem yapılır. Örneğin Antep, Urfa ve Van yörelerinde, ökseotunun kurutulmuş meyvelerinin karasakız (yakı otu) ile birlikte dövülmesiyle elde edilen karışım, romatizma ağrılarının giderilmesinde kullanılır. Metinde anlatılan işlemde de muhtemelen kurutulmuş çekem tohumlarının ezilerek kullanımı söz konusudur. (Baytop, 1997: 54; Yakar, 2004: 46-7) [ç.n.]

vanır. Bu yumurta kısır rahmin içine yerleştirilir ve yirmi dört saat orada tutulur. Aynı şey bir hafta boyunca her gün tekrarlanır.

Yedinci günün sonunda kadın sıcak suyla yıkanır ve yüzükoyun yere yatırılır. Ebe, kadının belini esnetip genişletmek için parmaklarıyla gerdirir. Yeterince genişlediğine kanaat getirince, kadının ayaklarını kendi omuzlarına yerleştirir, leğen kuşağı kemikleri [rahmi?] yan dönmüşse yerine otursun diye kadını defalarca sarsar.

Sonra karanfil, zencefil ve günlük bir arada öğütülüp katranla karıştırılır, bu karışım daha önce hiç yıkanmamış olan bir bez parçasının üzerine yayılır. Bez hızlıca ateşin üzerinden geçirilir ve kadının beline yerleştirilir. Aynı şekilde hazırlanmış bir yakı da rahmin üzerine yerleştirilir.

Daha sonra, bir tavuk yumurtası bir süre ılık su içinde tutulur. Domuz yağı ile kara koyun yapağısı karıştırılır, yumurta bu karışımla sıvanır ve kadının rahmine yerleştirilir. Yumurta çıkarıldıktan sonra kadın kocasıyla birlikte olur – artık çocukları olacaktır.

Ebe, kadını yüzükoyun şekilde yere yatırır ve leğen kuşağı kemikleri [rahmi?] yerine oturana kadar parmaklarıyla kadının tenini ovalar. Sonra kadının belini rakıyla ovar. Bu arada günlük ile *medigin* sakızı* ya da katran, iyice yapışkan bir kıvama gelene kadar karıştırılır. Bu karışım, üzerine rakı serpiştirilmiş mavi bir kâğıdın üzerine yayılır ve kadının beline yapıştırılır. Kendiliğinden düşene kadar orada kalır; düşerken bütün sıkıntıyı [kısırlık derdini] alıp götürür.

İki-üç hafta sonra, kadın âdet döneminin başlamak üzere olduğunu hissederse aynı işlem tekrarlanır.

V. H. Bdoyan, bazı geniş ailelerde, çocuğu olmayan kadının hamile kalması için kocasının yerini aile içinden bir başka erkeğin ala-

* "Mezdeği" adı verilen köknar ağacından ya da "mezdeki" adı verilen sakız ağacından (*Pistacia lentiscus*) söz edilmektedir. Gerek köknarın kozalaklarından çıkarılan reçine, gerekse sakız ağacının gövdesinden ve dallarından çıkarılan mastika (damlasakızı), halk hekimliğinde sıklıkla kullanılan maddelerdir. (Baytop, 1997: 184, 233; TDK Der. Söz., 1993, c. IX: 3175) [ç.n.]

bildiğini kaydeder, fakat görüşülen kişiler arasında bu tür bir uygulamadan söz eden olmadı.[8]

Çocuk sahibi olmak için sarf edilen bütün çabaların sonuçsuz kalması durumunda bir bebeğin evlat edinilmesi söz konusu olabilirdi. Harputlu Hıripsime Hanım'ın aktardığına göre, bir bebeği evlat edinen kadın onu boynunun hemen altından, elbisesinin içine koyar, aşağı doğru kaydırır ve elbisenin altından dışarı çıkarırdı; doğumu temsil eden bu "gömleğinden geçirme" işlemiyle evlat edinme işi bir tür resmiyet kazanırdı. Ancak, bir erkeğin eşini (Müslümanlarda olduğu gibi) hamile kalamadığı için boşaması kesinlikle mümkün değildi.

Çocuk sahibi olma arzusu ne kadar yoğunsa, hamilelikle ilgili korkular ve tabular da o kadar güçlüydü. Pek çok Ermeni, özellikle de köylü kadınlar, *al* ya da *alk* adı verilen kötü ruhların varlığına inanırdı.* Bunlara inanmadığını söyleyenler bile, çoğu zaman, on-

* "Alk" sözcüğü, "al"ın Ermenicedeki çoğul halidir. TDK Derleme Sözlüğü'nde, "al", özellikle loğusa kadınların üzerine çökerek onları boğduğu sanılan görüntü olarak tanımlanmaktadır. (1993, c. I: 166) Al karısı, al kızı, albıs, almıs gibi adlarla anılan bu kötü cinlerin ahır, samanlık, değirmen, terk edilmiş virane, su kuyusu, su kaynakları gibi yerlerde bulunduğuna inanılır. Al karısı, çoğu zaman siyah ve darmadağınık saçları, uzun tırnakları ve parmakları, uzun ve seyrek dişleri, yağlı bir vücudu, ters ayakları olan, çok uzun ya da çok kısa boylu, son derece çirkin bir yaratık olarak betimlenir, ancak inanışa göre, insanların karşısına farklı kılıklarda çıkması da mümkündür – loğusa kadınlar ve bebeklerin yanı sıra erkeklere ve genç kızlara da musallat olup onları boğmaya çalışır, atları ahırlarından alıp son sürat koşturur, yelelerini örüp ahıra geri bırakır. Bu kötü cinler, özellikleri ve adları (Trabzon'da "tavara"; Çamlıhemşin'de "hipilik"; Erzurum ve Gümüşhane'de "karakura"; Malatya'da "kıbilik"; Diyarbakır'da "kepoz"; Bingöl'de "harparik"; Azerbaycan'da "hal", vs) bakımından bölgeden bölgeye değişiklik gösterse de, söz konusu inancın Şamanist geleneklere dayandığı ve Anadolu'nun farklı dinlere mensup toplulukları arasında ve Orta Asya'da çok yaygın olduğu araştırmacılar arasında genel kabul görmektedir. (Eyüboğlu, 1987: 121-23; Helimoğlu Yavuz, 1993: 413-6; Öztürk, 2005: 624, 1074; Şimşek, 1991: 539). [ç.n.]

lardan korunmak için muska takarlardı. Bir kadın hamile kaldığı zaman, ailesi ve içinde yaşadığı toplumun nazarında, özel bir ihtimam ve şefkate muhtaç bir insan haline gelirdi. Hamile kadının istediği her şeyi yemesine izin verilirdi ama soğuk su içmemesine dikkat edilirdi; Mida Hanım'ın aktardığına göre, soğuk suyun rahmin erken açılmasına neden olacağına inanılırdı. Görüşülen kişiler arasında *alk* diye bir şeyi hiç duymamış olanlar da vardı, fakat onlar da doğuma ilişkin bazı tabulardan söz ettiler. Erzincanlı Azniv Hanım'ın saydığı tabular uzun bir liste oluşturuyordu. Örneğin, hamile kadın bir şey almak için vücudunu gererse göbek bağı dolaşıp karnındaki bebeği boğabilirdi; kollarını fazla yükseğe kaldırmamalıydı, yoksa doğacak çocuk anormal olurdu; ayna karşısında durursa, çocuk hareket eder ve birtakım beklenmedik zorlukların çıkmasına neden olurdu; hayvanların karşısında durursa, çocuk anormal doğmasına neden olacak bir hareket yapabilirdi.

Doğum, normal koşullarda, evde, köyün ebesi tarafından yaptırılırdı. Ermeni kadınları çoğunlukla dizlerinin üzerinde doğum yapardı. Fakat, Arpine Hanım ve Hacınlı Noyemi Hanım öne doğru eğilerek ya da çömelerek doğuran; Elmas Hanım doğum yaparken elleriyle yanlarına bastıran; Yeğisapet Hanım da, doğum sancısı başlayınca odanın içinde yürümeye başlayan kadınlardan söz etti. Kiği-Hakusdunlu Maryam Hanım ise, erkeklerin, eşleri doğum yaparken utanıp kendilerini evin dışına attıklarını, bu sırada bütün diğer erkeklerin ve çocukların da mutlaka dışarı çıkarıldığını belirtti.

Bebek doğunca, ebe, göbek bağını sıkarak içindeki kanı çocuğun bedenine doğru yönlendirir, göbek bağını keser kesmez çocuğun yüzüne yaklaştırır ve yanaklarını kendi kanıyla ıslatırdı. Khatun Hanım ve Elmas Hanım'ın söylediğine göre bebeğin kırmızı yanaklı olması için, ilk banyosu yaptırılana kadar silinmezdi. Van-Kharzitli Levon Bey, doğan çocuk erkekse kimi zaman bütün köye ceviz ve kuru üzüm dağıtıldığını, kız çocukların doğumunda ise

bunu kutlamak için özel bir şey yapılmadığını belirtti. Zeytunlu Rebeka Hanım'ın aktardığına göre ebeler sakat doğan çocukları "sağ bırakmaz", aileye yalnızca çocuğun doğum sırasında öldüğünü söylerlerdi. Bu, çok sık rastlanmasa da, toplumsal olarak kabul gören bir uygulamaydı.

Doğumdan hemen sonra orada bulunan kadınlar bebeği ya tuzla ovar ya da tuzlu suyla yıkarlardı. Bazen bebeğin –gözleri, kulakları, ağzı ve cinsel organları hariç– bütün vücudu, kimi zaman da yalnızca eklem yerleri ovulurdu. Levon Bey, Rebeka Hanım ve Hakusdunlu Maryam Hanım, bebeğin birkaç saat ile üç gün arasında değişebilen bir süre boyunca bu durumda bırakıldığını söylediler. Ermeniler tuzun bünyeyi güçlendirdiğine, aşırı sıcak ve soğuğa karşı dayanıklılık kazandırdığına, soğuk algınlığını önlediğine, terlemeyi ve vücut kokusunu azalttığına inanırlardı. Karaköylü Harutyun Bey, yeni doğan çocuğun tuzlanmasına ilişkin ayrıntıları hatırlayamadı ama onursuzca davranan kimselere "tuz görmemiş" dendiğini belirtti.

Ölü doğan ya da doğumdan hemen sonra ölen bebekler dikkatlice, hayvanların eşeleyerek ulaşamayacakları bir derinliğe gömülürdü; Harputlu Hıripsime Hanım, bebeğin cenazesini toprağa vermemenin günah olduğunu vurguladı. Göbek bağı kurutulur, çok çeşitli biçimlerde sergilenebilirdi: Van-Kharzitli Levon Bey tavana asıldığını hatırlıyordu; Adana-Karaköylü Harutyun Bey ise ya dereye atıldığını ya da insanların üzerine basamayacağı bir yere gömüldüğünü söyledi. Bazıları da, göbek bağının, ailenin çocuğun geleceğine dair arzularıyla ilişkilendirilebilecek bir yere gömülmesi gerektiğine inanırlardı. Khatun Hanım göbek bağı bir okulun yanına gömülen çocuğun ileride eli kalem tutan bir insan, pazara yakın bir yere gömülen çocuğun ise zengin bir tüccar olacağını belirtti. Kayseri-Feneseli Ağavni Hanım, Harputlu Hıripsime Hanım, Kiğılı Vosginaz Hanım ve Maryam Hanım'ın söylediğine göre, göbek bağı kilisenin içinde sessizce yere bırakılan bebeğin büyüdüğü zaman şarkı-

cı olacağına inanılırdı. Geyve-Kurdbelemli Noyemi Hanım, çocuğun evine bağlı olmasını sağlamak için göbek bağının evin iç duvarının yanına gömüldüğünü; Feneseli Ağavni Hanım da, kız çocuğun ileride ev kadını olması için göbek bağının avluya, erkek çocuğunun göbek bağının ise, büyüyünce ticaret adamı olması için dışarıya gömüldüğünü söyledi.

Hamilelik ve doğum süreçleri başarılı geçse bile yeni anne tehlikeleri atlatmış sayılmazdı. Bursa-Çengilerli Vartuhi Hanım, *al*ları uzak tutmak için loğusa yatağının üzerine metal bir haç, yastığın altına ekmek, yan tarafına da sarmısak, mavi boncuk ya da İncil konduğunu belirtti. Annenin yanında, insana benzediği için *al*ların korkup kaçmasını sağlayacağına inanılan bir de süpürge bulundurulurdu. Yazılı bir kaynakta, yatağın üzerine, bütün bunların yanı sıra, Bakire Meryem resimleri asmak ve kutsal su serpmenin de loğusayı koruduğuna inanıldığı belirtiliyor.[9]

Görüşme yapılan kişilerden bazılarına göre kırk, bazılarına göre ise on beş gün boyunca, yeni anne evin dışına çıkarılmazdı. Yeni annenin, doğumdan sonraki kırk günlük dönem içinde birinin üzerinden geçmesinin uğursuzluk getireceğine inanılırdı. Bu korku, muhtemelen, âdet gören kadının çocukların üzerinden geçmesine dair özel bir tabuyla ilişkiliydi. Ayrıca, yerde oturan ya da yatan birinin üzerinden geçmek genel olarak kaçınılan bir davranıştı. Kesaplı Arpine Hanım, bir çocuğun üzerinden geçmenin onun büyümesini durdurduğuna inanıldığını, böyle bir şey olmaması için çocuğun üzerinden geçen kişinin geri adım atıp eski pozisyonuna dönmesi gerektiğini söyledi.

İlk kırk günlük dönemde anne ve yeni doğan çocuğun *al*lardan gelecek tehlikelere karşı da özellikle korumasız olduğu düşünülürdü; Van-Kharzitli Levon Bey ve Yozgat-Terzilili+ Hayganuş Hanım, bu yüzden annenin kesinlikle yalnız başına bırakılmaması gerektiğini söylediler.[10] Şebinkarahisarlı Levon Bey ve Kiği-Hakusdunlu Maryam Hanım'ın anlattığına göre kötü ruhlar onun karaci-

ğerini çekip çıkarır, suyun içine batırıp yiyerek onu öldürür diye anneye içmesi için su da verilmezdi. Bu tehlikeyi savuşturmak için başvurulan yöntemlerden biri, evin su ihtiyacının karşılandığı derenin yanına gidip demir aletleri havada sallayarak ıslığa benzeyen sesler çıkarmaktı; *al* eğer deredeyse, bu sesler ondan gelebilecek herhangi bir kötülüğü engellerdi. Ancak, Hıripsime Hanım ve Hakusdunlu Maryam Hanım, yeni doğum yapmış kadının delirip kötü ruhun yönettiği bir insan haline gelmesi için, *al*ın ellerini kadının üzerine koymasının yeterli olacağını belirttiler.*

Maryam Hanım[47] ve Harputlu Hıripsime Hanım, kendi dedelerinin dedesinin kırmızı elbiseler giymiş bir *al* yakaladığından söz ettiler. Adam yakaladığı bu cine bir çuvaldız saplamış, onu uzun yıllar boyunca kendi ailesi için çalıştırmıştı. Aile, bu olaydan sonra *al*-

* Halk arasında "albastı", "al basması" gibi adlar verilen loğusa hummasının, çoğunlukla, doğum sırasında temizlik koşullarının gereğince yerine getirilmemesi nedeniyle oluşan enfeksiyonlar ve idrar yolu iltihaplanmalarıyla ilişkili olduğu bilinmektedir. Ancak, loğusa dönemine özgü bu tür rahatsızlıkların "al karılarından" kaynaklandığı, bu kötü cinlerin anne ve bebeğe musallat olduğu, kimi zaman onları öldürdüğü inancı, Anadolu'da halen varlığını sürdürmektedir. Anneyi ve bebeği al basmasından korumak için, metinde belirtilenlerin yanı sıra, şu yöntemlere de başvurulur: Loğusa odasında maşa, demir çubuk, nal, silah gibi metal nesneler ve makas, bıçak, kama, balta, orak gibi kesici aletler bulundurmak; annenin başucuna İncil ya da Kuran, yastığının altına/yanına ayna, tarak, soğan koymak; anne ya da bebeğin yastığının altına iğne veya çuvaldız saplamak; beşiğin üst kısmına erkek paltosu, nazarlık, süpürge asmak. Loğusanın yanında eşi ya da yakın akrabalardan bir erkeğin sürekli olarak beklemesi ve geceleri odanın ışığının söndürülmemesi de bu konuda sık rastlanan uygulamalardır. Ayrıca, alların kırmızıdan korktuğuna inanıldığı için, odada bu renkte eşyalar bulundurulur, loğusa yatağı kırmızı kurdelelerle çevrilir, kadının başına beyaz yaşmak ve kırmızı tül bağlanır, kırmızı altın takılır ya da yüzüne kırmızı bir örtü örtülür – loğusa ziyaretine gelen konuklara kırmızı renkli loğusa şerbeti ikram edilmesi de bununla ilişkilidir (Şimşek, 1991: 537-8; Elmacı, 2002). [ç.n.]

lar tarafından bir daha rahatsız edilmemişlerdi.* Hakusdunlu Maryam Hanım[26] ise kendisinin de *al* gördüğünü, birkaçının aynı anda penceresinin önüne dizildiğini söylüyordu: Küçük varlıklardı; üzerlerinde elbiseler vardı, kafaları ise çıplaktı. Daha önce annesini ve ninesini aldıkları gibi, şimdi de kendisini almaya gelmişlerdi. Ama o, bazı akrabalarının *al*lardan nasıl kurtulduğunu hatırlayıp İsa Peygamber'in adını zikrederek ondan yardım dilemiş, böylece kötü ruhlar yok olmuştu.

Yeni doğan bebekler de *al*lardan gelecek kötülüklerin tehdidi altındaydı. *Al*lar bir bebeği kaçırabilir, onun yerine başka, çirkin bir bebek bırakabilirlerdi. Khatun Hanım'ın anlattığına göre, eğer bir bebeğin saçları ve el tırnakları çabuk uzuyorsa onun cinler tarafından getirilen bir bebek olduğundan kuşkulanmak gerekirdi. Vosgi Hanım bu konudaki şöyle ifade etti: "Böyle bir durumla karşılaşan zavallı anne, ne yapsın, hiç ses etmez, çaresiz, o bebeği sanki kendi çocuğuymuş gibi büyütürdü".

Hıripsime Hanım ve Maryam Hanım[47], özellikle daha önce düşük yapmış olan annelerin yeni doğurdukları bebeklerin sağlıklı olması için bazı köylerde uygulanan bir yöntemden bahsettiler. Bir berber ya da –daha çok– bebeğin büyükannesi bebeğin sırtını usturayla çizip bir miktar kan akıtırdı. Sonra çocuğun sırtı tuzla, kimi zaman da kınayla ovulurdu. Bu kan akıtma işlemi genellikle çocuk büyüyünceye kadar uygulanırdı.

Khatun Hanım'ın verdiği bilgiye göre, iki kadın birbirine çok yakın zamanlarda çocuk sahibi olursa, bu iki bebeğin anne ve babala-

* Al karısı inancının hâkim olduğu hemen her bölgede buna benzer pek çok efsane anlatıldığı anlaşılmaktadır. Bu efsanelerde, genellikle, loğusa ya da bebeğin ciğerini yemeye gelen al karısı birtakım hilelerle yakalanır, göğsüne bir iğne ya da çuvaldız saplamak suretiyle esir edilir, senelerce belirli bir ailenin hizmetinde çalıştırılır, sonunda çuvaldız çıkarılır ve serbest bırakılır, perilerin arasına döner fakat insanlara yakalanıp onlara hizmet ettiği için kabul edilmeyerek öldürülür. (Helimoğlu Yavuz, 1993: 105-7, 413; Şimşek, 1991: 539-40) [ç.n.]

rının kırk gün süreyle birbirlerinin evine gitmemeleri gerekirdi. Gittikleri takdirde, birbirlerine madeni para verirlerdi. Yani, yeni doğum yapan bir kadının kocası yeni çocuk sahibi olmuş bir çiftin yaşadığı eve ziyarete giderse, kadına bozuk para verir, o da karşılığında kendisine bozuk para verirdi. Eğer bu tür bir para değiş tokuşunda bulunulmazsa evlerine gidilen çiftin bebeği hastalanırdı. Bu hastalığı önlemenin tek yolu, diğer bebeğin kullanılmış bezlerinden birini gizlice alıp sıkarak içindeki idrarı boşaltmak ve hasta bebeği bu idrarın içinde yıkamaktı.

Kısırlık, art arda yapılan düşükler ve erken bebek ölümlerinin söz konusu olduğu diğer durumlarda, çaresiz kalan anneler, doğacak çocuklarını tehlikelerden korumak için adak adama yoluna başvurabilirdi. Örneğin, hamileliğinde, çocuğu yaşarsa yedi kapı dolaşıp her birinden birer parça mavi bez istemeye ve topladığı bezlerden bir elbise dikmeye ahdeden Maryam Hanım [47], yaptığı sağlıklı doğumdan kırk gün sonra ahdini yerine getirmiş, yedi yıl boyunca çocuğuna mavi giysiler giydirmiş ve çocuğun saçlarını kesmemişti. Maryam Hanım'ın anlattığına göre, bazı anneler de yedi ev dolaşıp gümüş istemeye, bu gümüşlerden bir küpe yaptırıp çocuğun sağ kulağına takmaya ahdederlerdi. Çocuk yedi yaşına gelince bir kiliseye götürülür, papaz ilk saç kesimini yapardı. Eğer kadın varlıklıysa kesilen saçları tarttırır, kiliseye saçların ağırlığında denk miktarda para bağışında bulunurdu. Harput'un Harseg köyünden Varter Hanım, sağlıklı bir erkek çocuk doğurmak için uzun süre bekleyen kadınların, çocuğun büyüdüğünde korkusuz bir insan olması için ona bir kurdun karaciğerini yedirebildiğini söyledi.

Özellikle geniş ailelerde, bebeği yıkamak, genel bir kural olarak babaannenin ayrıcalığıydı. Babaanne bebeği yıkarken anne de su, sabun ve havlu getirirdi. Babaanne, büyüdüğünde güçlü olsun, yüz hatları düzgün olsun diye bebeğin vücudunu dikkatle tutar, ona şekil vermeye çalışırdı ve Sivaslı Arusyag Hanım'ın aktardığına göre, bu esnada şöyle bir şarkı söylerdi:

Boynun uzun olsun.
Gözlerin kara kara olsun.
Yüzün yuvarlak olsun
Küçücük bir burnun olsun

Babaanne, bebek henüz ıslakken önce sol bacağını sağa doğru, sonra da sağ bacağını sola doğru çekip gererdi. Bebeğin kollarına da aynı işlemi uyguladıktan sonra ensesinden aşağı doğru, kaslarının esnemesini sağlayacak şekilde masaj yapardı. Daha sonra bebeği ayaklarından tutup baş aşağı vaziyette yukarı kaldırır, akciğerlerindeki suyun dışarı çıkması için sallardı. Bunu yaparken yine bir şarkı söylerdi. Şarkının sözleri, görüşme yapılan kişilerin birçoğunun [2, 14, 15, 24, 25, 36, 42] hatırında aynı şekilde kalmıştı:

Silkelen de at suyu,
Boynun uzun olsun
Etli butlu, güçlü kuvvetli olasın.

Hıripsime Hanım ise ilk dizeyi "su üzerinden sıçrayıversin, akıp gitsin" olarak hatırlıyordu. Vosgi Hanım yukarıdakilere iki dize daha ekledi:

Kolların uzun olsun.
Uzun ömürlü olasın.*

Bu işlemlerin sonunda babaanne bebeği bir havluya sarar, annenin de yardımıyla giydirirdi.

* Kadınların bebekleri yıkarken söylediği şarkılar ve mâniler ile ninni örnekleri için bkz. Ek II. [ç.n.]

Vaftiz

Bebekler, doğumdan vaftize kadar her gün yıkanırlardı. Vaftiz, doğumdan sonraki üçüncü günle sekizinci gün arasında herhangi bir gün yapılabilirdi [4, 16, 36], fakat bu süre kırk güne kadar uzayabiliyordu. Olağandışı durumlarda –örneğin söz konusu olan uzun süre beklenmiş bir erkek çocuksa– vaftiz, birtakım özel koşullar sağlanana kadar, bir yıl ya da daha fazla süreyle ertelenebilirdi. Kesaplı Arpine Hanım'ın aktardığına göre bazı anneler adak adar, çocuğunu belirli bir dini bayramda, belirli bir kiliseye götürmeye ahdederdi. Bu durumda köylüler yola çıkan anne ve çocuğa kilisenin bulunduğu tepeye ya da bölgeye kadar eşlik eder, yolculuk boyunca geceleri açık havada uyur, yemeklerini açık havada yerlerdi. Sabah yine açık havada ayin yapılır, ardından bir kuzu kurban edilir, arpa ve kuzu etiyle *harisa** pişirilir, şarkılar ve danslarla kutlamalar yapıldıktan sonra evlere dönülürdü.

Vaftiz, her koşulda, Ermeni ailesi için son derece önemli bir ritüel olagelmiştir. Ortaçağda, kırsal bölgelerde yaşayan Ermeniler vaftiz törenini evde, tandırın başında yapardı; on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ise bu tören artık genellikle kilisede yapılır olmuştu.[11] Yeni anne kırk gün süreyle dışarı çıkamadığı için törene neredeyse hiçbir zaman katılmazdı. Çocuğu kiliseye onun yerine ebe, bebeğin vaftiz ba-

* Anadolu'nun pek çok yerinde, bayramlar ve düğünler gibi özel günlerde pişirilen ve başta "keşkek" (Ermenice "keşkeg") olmak üzere "keşkef", "hırisi", "herse", "herise", "herisa" gibi çeşitli adlarla anılan, lapa kıvamında bir yemektir. İyice dövülmüş buğdayın, koyun, sığır, hindi ya da tavuk etiyle birlikte uzun süre kaynatılmasıyla, ya da bir çömleğin içine konan buğday ve etin, yine uzun süreli olarak bir odun fırınında tutulmasıyla pişirilir. *Kaşk/kişik* teriminin kökenine ve bu yemeğin Ortadoğu'da farklı halklar arasında yapılan çeşitlerine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz. F. Aubaile-Sallenave, "El-Kişk: Geçmişiyle, Bugünüyle Karmaşık Bir Yemek", *Ortadoğu Mutfak Kültürleri* içinde, S. Zubaida-R. Tapper (ed.), çev. Ü. Tansel (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000). [ç.n.]

bası, vaftiz annesi, anne ve babasının aileleri ve komşular götürürdü. Genellikle, annenin annesi ve babası torunlarını ilk olarak o zaman görürlerdi. Vaftiz babasının komünyon* alabilmesi için oruçlu olması gerekirdi. Bu törende çocuk üç kez suya sokulup çıkarılırdı.[12] Tören biter bitmez, papaz çocuğu kilise cemaatine kabul eder, çocuğun vücudunun her tarafına kutsal yağ sürer, ardından elbiselerini takdis ederdi. Elbiseler, geleneksel olarak, çocuğun vaftiz babası tarafından tedarik edilirdi; fakat bu sıkı sıkıya uygulanan bir gelenek değildi. Yeni anne, genellikle dizlerinin üzerine çöküp vaftiz babasının elini öperdi, ve çocuk nihayet annesinin kucağına dönerdi.[13]

Bazı bölgelerde, çocuğun vaftizden sonra yıkanmasında kullanılan su *müron* yani "kutsal yağ" içerdiği için herhangi bir su gibi atılmazdı. Vosginaz Hanım, suyun yakacak deposuna döküldüğünü söyledi. Hıripsime Hanım, Vartuhi Hanım ve Maryam Hanım [47] ise suyu –büyüyüp gelişsinler diye– en sevdikleri çiçeklere dökmüşlerdi. Elmas Hanım ve Heranuş Hanım'ın söylediğine göre, içinde kutsal yağ olan bu suyun, her halükârda, insanların el ve ayaklarının değemeyeceği bir yere boşaltılması gerekirdi.

Vaftizi takip eden kırk gün boyunca bebek evden dışarı çıkarılmazdı. Vosginaz Hanım, çocuğun dışarıya çıkarılmasının gerektiği durumlarda yanına ekmek konduğunu belirtti.

Karşılaştırmalar

Evlilik hayatı konusunda, Ermenilerle Doğu Avrupa ve Yakındoğu halkları arasında bir karşılaştırma yapmak çok güçtür, çünkü bu konuda, Ermenilere ve diğer halklara ilişkin yazılı kaynakların sayısı çok azdır. Antropologlar, üzerine çalıştıkları toplu-

* Kilisede, Aşai Rabbani ayininde İsa'nın vücudunu ve kanını temsilen sunulan kutsal ekmek ve şarap. [ç.n.]

lukların içinde, aile hayatının mahrem yönlerine ilişkin güvenilir gözlemler yapabilecek kadar uzun süreler geçirmemiş; söz konusu topluluğun dili üzerinde, bu tür gözlemler yapmalarına elverecek düzeyde bir hâkimiyet kazanmamışlardır. Ancak, eldeki dağınık malzemelere dayanarak, Ermeniler ve onlara komşu olan halkların bu alandaki âdetleri ve inanışları arasında bazı paralellikler kurmak mümkündür.

Yeni gelinin geniş aile evine dahil olma sürecinde birtakım küçük düşürücü işlere koşulması, Sırplar ve Türkler arasında, II. Dünya Savaşı sonrasında bile hâlâ karşılaşılabilen bir uygulamaydı.[14] Bu toplumlarda, yeni evli kadınların bu tür aşağılamalara katlanması onurlu bir tavır olarak görülürdü. Anne ve çocuğun doğumu takip eden kırk gün boyunca tehlike altında olduğu inancı Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da da yaygındı. Doğum sırasında ve sonrasında annede görülebilen ateşlenmeler, doğum sonrası psikozları ve çeşitli bebek hastalıkları göz önünde bulundurulursa, bu inancın tamamen temelsiz olmadığı söylenebilir.[15] Kötü ruhlar konusunda ise, İranlılar da *al*ların yeni annenin ciğerini söküp sudan geçirerek onu öldürebileceğine inanır, bu yüzden doğum yapan kadına ilk kırk gün boyunca su içirmezlerdi; ayrıca *al*ları kırmızı renkle ilişkilendirirlerdi. Kafkas halklarının birçoğunda benzer inanışlar mevcuttu. Sümerler, Babilliler, İbraniler ve Eski Yunanlar da *al* benzeri, dişi, kötü varlıklara inanırlardı.[16]

İranlılar da, uzun süre sonra gelen erkek çocuğa kız elbiseleri giydirir, saçlarını yedi yıl boyunca kesmezler, ilk saç tıraşının ardından, dini bir kuruma kesilen saçın ağırlığınca altın bağışlarlardı. Onlarda da, yeni doğmuş bebeğin burnuna, "düzgün olsun diye" masaj yapma âdeti vardı.[17] Kadının, evlat edindiği çocuğu gömleğinden geçirmesi, 1920'li yıllarda Filistinli Müslüman Araplar arasında da gözlemlenmiş bir ritüeldir.[18]

Yeni doğan bebeğin vücudunun, büyüdüğünde "sert" ve "alçakgönüllü" olması için, tuz katılmış yağ ya da tuzlu suyla ovul-

ması Yakındoğu'da sıkça karşılaşılan bir âdetti. Bu uygulama Eski Ahit'te de geçer (Hezekiel, 16:4).* Yeni doğan bebekleri tuzla ovma âdeti on üçüncü yüzyıl İngiltere'sinde de mevcuttu; on altıncı yüzyılda ise, papaz, vaftiz sırasında çocuğun ağzına tuz koyardı. Nazardan korunmak için tuz kullanılması, modern zamanlarda Avrupa ve Yakındoğu'da gayet yaygın bir uygulama olmuştur. Bu âdetlerin nasıl bir mantığa dayandığı ise belirsizdir. Belki, söz konusu bölgede hayvan etinin bozulmadan saklanması için tuz kullanıldığından, tuzla ovma işleminin bebeğin etini de koruyacağı düşünülüyordu.[19]

* "Doğduğun gün göbek bağın kesilmedi, seni temizlemek için su ile yıkamadılar, tuzla ovalamadılar, kundağa sarmadılar." [Eski Ahit - Hezekiel, 16:4]. Yeni doğan bebeklerin kokmamaları ve vücutlarında pişik oluşmaması için –kimi yerlerde kırk gün boyunca– tuzlu suyla yıkanmaları, koltuk altlarına tuz basılması ve kundaklarına tuz konması gibi uygulamalar, ölüme yol açabilecek derecede tehlikeli olsa da, Anadolu'nun pek çok yerinde hâlâ yaygındır. [ç.n.]

42

Köylerde kızlar küçük yaşta evlendirilir ve anne olurlardı. Erzurum'da bir Ermeni ailesinden beş kuşak bir arada; büyük ninenin kucağında torununun torunu...

43

44

Köylerde, yeni evli Ermeni kadınının hayatı, hem iş yükü hem de davranış kodları açısından son derece zordu. Bir eve gelin giden kadın en az bir yıl başını ve yüzünü örter, aile büyüklerinin yanında –bazen yıllarca– *munç* [suskunluk] tutardı. Üstte, Pazmaşen/Bismişen (Elazığ-Sarıçubuk) köyünden, altta, Van bölgesinden genç kızlar ve yeni evli Ermeni kadınlar.

V.

ÇOCUK BÜYÜTME

Ermeni köy hanesinde işlerin aksamadan yürümesi, ailenin her bir ferdinin, ailenin bütününün bireylerden önce geldiğini kabul etmesi, otoriteye saygı göstermesi ve ağır bir fiziksel emek ve fedakârlığın gerekli olduğuna inanmasıyla mümkündü. Kırsal bölgelerde yaşayan Ermenilerin çocuklarını yetiştirirken uyguladıkları tüm yöntemler, hane halkına eklenen her yeni üyenin eve uyum sağlayıp evin ayakta kalmasına katkıda bulunmayı öğrenmesi fikrine dayanıyordu; hatta bu yöntemlerin bazıları özellikle bu amaca hizmet edecek şekilde tasarlanıyordu. *Kertasdan*ın, yapı ve işlev itibarıyla, köylülük durumunu daimi kılması, bireylerin kendi hedefleri doğrultusunda çalışmalarını ve bu yönde risk almalarını teşvik etmeyişi (ve edemeyişi) gibi bir olumsuz yönünün olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, geniş ailenin evinde sorumlulukların ortak olması, her yetişkinin bütün çocuklarla yakından ilgilenmesini gerektiriyordu. *Kertasdan*, en azından idealde, aile fertlerine dış dünyanın zor koşulları karşısında duygusal, fiziksel ve ekonomik olarak güvenli bir ortam sağlıyordu.

Çocuğun ismi, bir anlamda, aile yapısına ve evin değerler sistemine dahil oluşunu simgelerdi.[1] Bazı toplumlarda çocuklara halen hayatta olan birinin isminin verilmesi tabu iken, Ermeniler, bu uygulamanın kişinin yaşam süresini uzattığına ve ismini kalıcı kıldığına inanırdı. Göbek adına az rastlanırdı; takma isimler ise çoğunlukla, Maryam-Maro, Sarkis-Sako, Garabed-Garo, Armenag-Armen, Arusyag-Arus örneklerinde olduğu gibi, ilk ismin kısaltılmasıyla

oluşturulurdu. Kimi zaman ismin küçültülmüş hali o kadar uzun süre kullanılmış olurdu ki kişinin yetişkinliğinde de değişmezdi (Vahan-Vanig, Mardiros-Mardig, Haç[adur]-Haçig, vb).

Bazı isimler olumlu, arzu edilir kişilik özelliklerine gönderme yapardı: Azniv: "asil, zarif"; Makruhi: "titiz kadın"; Zıvart, "neşeli, şen"; Hamesd, "alçakgönüllü"; Hayganuş, "tatlı Ermeni kadını"; İsguhi, "dürüst, doğruyu söyleyen"; Vartuhi, "gül gibi güzel, şirin"; Garabed, "öncü"; Hımayag, "akıllı, zeki"; Jirayr, "güçlü ve çalışkan erkek"; Hıraç, "ateşli, parıltılı, aydınlık bakışları olan"; Kurken, "yavru kurt". İncil'den ya da Hıristiyan bayramları, azizleri ve şehitlerinden alınan isimler de yaygındı: Bedros; Boğos; Maryam (Meryem); Hovhannes (Yahya); Avedis (müjdeci); Kapriyel (Cebrail); Mıgırdiç (vaftizci); Nışan; Hıripsime (Ermenistan'da şehit edilmiş ve pek çok kutsal yere ismi verilmiş olan bir rahibe); Hampartzum (İsa Peygamber'in göğe yükselişi); Harutyun (diriliş); Mardiros (şehit).

Daha eski zamanlara dayanan isimler de vardı: Vahan (Hıristiyanlık öncesi döneme ait tanrılardan biri); Anahid (eski bir Ermeni tanrıçası); Mihran (güneş tanrısı). Bu listeye doğadan alınan isimler de eklenebilir: Arpine (doğan güneş); Arşaluys (seher vakti); Asdğig (küçük yıldız); Dzovinar (gök gürlemesi olmadan çakan şimşek); Lorig (bıldırcın); Lusine (ay); Manuşag (menekşe); Zepür (meltem); Şuşan (zambak); Dzağig (çiçek); Vart (gül); Vosgi, Vosginaz ya da Vosgetel (sırma); Elmas.

Birçok isim tarihsel atıflar taşıyordu: Satenig (bir Ermeni prensesi); Dikran (Tigranes yerine; Kralların Kralı, İÖ 95-55); Hayg (Hayasdan'ın –Ermenistan'ın– kurucusu); Pakrad (İS 8. ve 9. yüzyıllar arasında hüküm süren Pakraduni hanedanının kurucusu); Raffi (19. yüzyılda yaşamış ünlü bir yazar); Parantzem (Kral Arşag'ın karısı); Zabel (13. yüzyılda yaşamış bir Ermeni prensesi); Aram (Kral Ara'nın babası); Ardaşes (Yunanlara karşı isyan eden Ermeni kralı, İÖ 189); Aşod (bir Ermeni kralı); Dırtad (İS 301 yılında Hıristiyanlığı kabul eden Ermeni kralı); Hamazasp (Vartan'ın generallerinden

biri); Antranig (ilk çocuğa konulan bir isim, General Antranig)*; Garo (Armen Garo)**; Sosi (Antranig'in karısı); Vartan (Hıristiyan Ermeni ulusunu Zerdüşt savaşçılara karşı savunan kişi).

Bazı isimler ise coğrafi yer adlarından geliyordu: Araksi (Aras Nehri); Masis (Ararat Dağı'na halk dilinde verilen bir isim); Ara (Ararat düzlüklerine ismini veren Ara Keğetsig); Ani (Eski Çağ Ermeni başkenti). Az sayıda olmakla birlikte, toplumsal konumla ilişkili isimler de vardı. Bütün önemli konumlarda Müslümanlar bulunduğu için Ermenilerde Sultan, Hatun ve Ağabap*** gibi bazı Türkçe isimlere rastlanması şaşırtıcı değildir; Takuhi (kraliçe), Arşag (bir Ermenistan kralı), Azad (özgür –erkek için) ve Diran (yöneten kişi) ise bu tür Ermenice isimlerdir.

Elbette, ilerleyen yaşlarda, günlük hayat içerisinde kişiye bir sıfat yakıştırılabilir, bir lakap takılabilirdi. Bazı lakaplar yalnızca meslek belirtirdi: keçeci Vartan, marangoz Arsen, *tertzag* (terzi) Aram, *çağatsban* (değirmenci) Krikor, hamamcı Levon, pastırmacı Kapriyel, *çobanonts* (çoban) Hrant, fırıncı Gaspar gibi. Kimi lakaplarsa, birtakım istenmeyen özelliklere işaret ederdi: Topal Levon, *mazod*

* Antranig Ozanyan: 1894-96 Abdülhamid katliamları sırasında, Muş ve Sasun bölgelerindeki Ermeni köylerinde silahlı direniş örgütlenmesinde oynadığı önemli rolle tanınan, Taşnaktsutyun Partisi üyesi Antranig Ozanyan (1865 Şebinkarahisar-1927 Fresno, Amerika). Ayrıntılı bilgi için bkz. Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Ermeniceden çev. M. Arpi ve N. Arek (İstanbul, Pêrî Yay., 2003). [ç.n.]

** Armen Garo: Osmanlı mebusu (1908-14) ve Taşnaktsutyun Partisi üyesi Karekin Pastırmacıyan'ın (1872 Erzurum-1923 Cenevre) takma ismidir. Avrupa kamuoyunun dikkatini 1894-96 katliamlarına çekmek amacıyla düzenlenen Osmanlı Bankası Baskını'nda (1896) oynadığı rolle tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Simon Vratzian (ed.) *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo*, Ermeniceden çev. H. T. Partizian (Detroit, Michigan, 1990). [ç.n.]

*** *Bab* Ermenicede "ata" demektir; *Ağabap* ismi, Türkçede büyükbaba anlamına gelen "ağababa" sözcüğünün karşılığı olarak düşünülebilir. [ç.n.]

(kıllı) Maryam, *şil* (şaşı) Garo, *gudı bagas* (tahtası eksik) Mardig, *khul* (sağır) Armen örneklerinde olduğu gibi,

Eril isimler çeşitli eklerle dişilleştirilebilirdi: Örneğin *-uhi* eki ile Azad ismi Azaduhi'ye, Dikran ismi Dikranuhi'ye, Armen ismi Armenuhi'ye, Berc ismi Bercuhi'ye, Diran ismi Diruhi'ye; *-anuş* eki ile Hayg ismi Hayganuş'a dönüştürülürdü.

Yeni Doğmuş Bebeklerin Bakımı

Yeni doğan bebekler, bacakları bitişik duracak şekilde kundağa (*khındağt*) sarılırdı. Sivas bölgesindeki Gavra köyünden Flora Hanım iki farklı kundak olduğunu söyledi: Belin üst kısmı ve kolların sarılmasında kullanılan *tevlot* ("kolluk") ve belden aşağısı ve bacakların sarılmasında kullanılan *kovlot* ("yanlık"). Zeytunlu Rebeka Hanım ise, karın kısmına sarılan ve bebeğin sabit durmasını sağlayacak şekilde ayarlanabilen, el ve ayak parmaklarını kapatan, *khumaş* ya da *vırakaş* ("üstlük") adı verilen üçüncü bir kundaktan söz etti. Hıripsime Hanım, göbek deliğinin üstünün, bebeğin karnının çıkıntı yapmasını önlemek için sıkıca sarıldığını söyledi. Dzovinar Hanım ve Vosginaz Hanım ise, kundağın en fazla bebek uyutulmadan önce sıkıldığını, diğer zamanlarda bebeğin bacaklarının o kadar sıkı bir şekilde kundaklanmadığını belirttiler.

Kundağa sarılan çocuk, tuvaletini yaptığında temizlenebilecek şekilde hazırlanmış tahta bir beşiğe konurdu. Rebeka Hanım, beşiklerin alt tarafında bir delik bulunduğunu, çocuk tuvaletini yaptığında beşiğe dolan sıvının, boru işlevi görecek şekilde bu deliğe yerleştirilen hafif bir şeker kamışının içinden aşağıdaki bir kaba aktığını anlattı. Geyve-Kurdbelemli Noyemi Hanım da bebeğin altına denk gelen yerde deliği olan beşikler görmüştü. Dışkı, deliğin altına yerleştirilen kaba giderdi. Buna karşılık, Erzincan-Karadiginli Yüğaper Hanım birçok evde beşiğin zeminine ince, emici özelliği olan bir

kum dökülüp üzerine bir bez serildiğini ve ıslanan kumun kolaylıkla boşaltılabildiğini söyledi. Hakusdunlu Maryam Hanım'ın aktardığına göre, bezin kuru kalması için bir parça pamuk parafine batırılır, bebek erkekse cinsel organının, kızsa poposunun altına yerleştirilirdi. Kesaplı Arpine Hanım, Yüğaper Hanım'ın bahsettiği kumun dağlardan getirildiğini, Elmas Hanım ise çoğu evin sonbaharda bol miktarda kum satın aldığını ve bunu kışlık yiyecekler gibi, *maran*da, küplerin içinde muhafaza ettiğini belirtti. Gerektiği zaman biraz kum alınıp ısıtılır, beşiğin içine konurdu. Bebek tuvalet eğitimini tam olarak alana kadar –bu iş iki yıl bile sürse– bu sıcak kumun üzerinde tutulurdu. Bebek büyüdükçe altına daha çok geceleri kum konulmaya başlanırdı. Bazı Ermeniler, kum kullanmanın, işgücü tasarrufunun yanı sıra kumdaki gücün çocuğa geçmesi gibi bir faydası da olduğuna inanırlardı. Ancak, Azniv Hanım'ın aktardığına göre, I. Dünya Savaşı'ndaki katliamın hemen öncesinde, kumun bu şekilde kullanımı artık yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştı.*

Ermeniler, kalabalık evlerde yaşadıklarından ve özellikle uzun kış mevsimi boyunca çamaşır yıkamak çok zor bir iş olduğu için, çocuklarına tuvalet eğitimini mümkün olduğunca erken bir yaşta verirlerdi. Elmas Hanım, çocuğa tuvalet alışkanlığı kazandırma görevinin babaanneye ait olduğunu belirtti fakat diğer görüşmeciler arasında bu bilgiyi teyit eden olmadı; hatta, görüşmelerde söylenenler, bunun bilhassa annenin sorumluluk alanındaki bir iş olduğuna işaret ediyor. Harput-Harsegli Varter Hanım'ın anlattığına göre, anne, genellikle bebek henüz birkaç aylıkken ona tuvalet eğitimi vermeye başlardı. Bunun için kendisi ayaklarının tabanlarını bitiştirip dizlerini

* Kundak çocuklarının altına konulan toprağa "höllük" adı verilir. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da bulunan, kimi yerlerde çuvalla satılan bu toprak elenerek inceltilir. Bir tavada ısıtıldıktan sonra kalın bir bezle kundağın içine sarılan höllük, idrarın aşağıya süzülmesini sağlar; bu nedenle, bebeğin her altını ıslatışında toprağın değiştirilmesi gerekmez. Ayrıca, höllük uzun süre ısısını kaybetmez ve bebeğin üşümesini engeller. [ç.n.]

hafifçe kırarak yere oturur, poposundan destekleyerek oturur konumda ya da bacaklarını ayırarak dik konumda tuttuğu bebeğe çişini yaptırmaya çalışırdı. Görüşülen diğer kişiler de aynı yöntemin türevlerinden söz ettiler. Yüğaper Hanım, annenin çocuğun tuvalet eğitimine erken bir dönemde, bebeği bir leğenin üstünde tutarak başladığını söyledi. Diğer birçok kişi ise bebeğin sırtı annesine dönük, bazen de bacakları ayrılmış bir vaziyette, yere konan bir kabın üzerinde tutulduğunu, tuvaletini yapana kadar bu şekilde beklendiğini anlattılar. Varter Hanım, büyüdüğü halde tuvalet terbiyesi edinmeyi reddeden çocukların arkalarına süpürgeyle vurularak dövülebildiğini söyledi; diğer görüşmeciler ise bu tür cezaların varlığını teyit etmedi. Ermeniler çişini tutamayan çocuğun sorununun asıl olarak belinin gevşek olmasından kaynaklandığına inanırlardı.

Bebeğin beşiği, tavandan zemine uzanan, birbirine yakın iki sağlam sütuna tutturulan bir tür salıncaktı. Sütunlara sıkıca bağlanan iki kalın ipin arasına bir kumaş parçası konarak bir cep oluşturulur, bunun dibine minderler yerleştirilirdi; kenarlardaki yüksek kısımlar bebeğin düşmesini önlerdi. Beşik, üzerine bağlanan uzun bir ip ya da halatı çekmek suretiyle sallanabilirdi. Görüşülen birçok kişi, evlerinde, sağlam sütunlara bağlanmış olan ve sürekli olarak sallanan tahta bir beşik bulunduğunu hatırlıyordu. Çocuk altını ıslatmamaya başlayınca ya da iki yaşına geldiğinde beşikten alınırdı ve kendinden büyük bir çocuğun yanında ya da bir yatakta tek başına uyumaya başlardı.

Anne tarladayken beşiği evin küçük çocukları sallardı. Ancak, Sivas'ın Gavra köyünden Flora Hanım, Kemah'ın Tortan+ köyünden Peprone Hanım[26] ve Harput'un Harseg köyünden Varter Hanım, kimi zaman beşik için üç ayaklı bir destek yapıldığını ve bebeğin, emzirme vaktine kadar bir ağaç gölgesinde bırakıldığını söylediler. Bazen de annenin çalıştığı tarlada bebek için ot öbeklerinden bir minder yapılırdı. Yüğaper Hanım, herkesin çalıştığı sırada, bebeğin kendi kendisini sallayabileceği bir düzenekten söz etti. Bebeğin emzirilmesi gerektiğinde evdeki çocuklardan birinin onu sır-

tına alıp tarlaya götürmesi de mümkündü [17, 40]. (Anneler bebeklerini sırtlarında değil kucaklarında taşırlardı.) Bazı köy evlerinde anne tarlaya gitmeden önce bebeğini emzirir, eğer tarlada çok iş yoksa bebeği tekrar emzirmek üzere öğleyin eve dönerdi. Bazen de evin çocukları bebeği ona getirirlerdi.

Bebekler en az iki yıl boyunca emzirilirdi; anne tekrar hamile kalmamışsa bu süre dört yıla kadar çıkabiliyordu. Yeni annenin sütünün yeterli olması için bir ya da birkaç farklı yönteme başvurulabilirdi. Her halükârda, ilk emzirme öncesinde kadının memeleri boşaltılırdı. Göğüslere hafif masaj yapılması da tavsiye edilirdi. Flora Hanım, kendisine, sütünün devamlılığını sağlamak için omuzlarını sıcak tutmasının söylendiğini ve bebeğin meme emmeye başlamadan önce yutmayı öğrenmesi için iki-üç defa ağzına ılık suyla karıştırılmış bal konduğunu hatırlıyordu.

Çorba, et ve tatlıların, kadının sütünü artıran yiyecekler olduğu düşünülürdü. Görüşülen kişilerin büyük bir bölümü, bebeği rahatsız edeceği için baharatlı, ekşi ve acı yiyeceklerden kaçınılması gerektiğini belirttiler. Varter Hanım ise bebeğe en baştan itibaren her türlü yiyeceği yedirerek onu farklı lezzetlere alıştırmak gerektiği, ileride beslenme konusunda çıkabilecek sorunların bu şekilde önceden engellenebileceği düşüncesindeydi. Varter Hanım, ayrıca, sütü yetersiz olan annelerin, bebeği doyurmak için, haşlanıp ezilmiş kuru üzüm gibi mamalar hazırlayabildiklerinden de bahsetti. Bu konuda bilgi veren bütün görüşmeciler, sıcak havalarda, sütün hazmının kolay olması için emzirmeden önce memelerin soğuk suyla yıkanması gerektiğini belirttiler.

Anne evde yokken, ağlayan bebeğin evdeki kadınlardan herhangi biri (bir elti ya da görümce) tarafından emzirilmesi olağan bir durumdu; ancak, anne ya da evin diğer kadınları emziremiyorsa, bu işi yeterince sütü olan bir sütanne üstlenirdi. Sütanneye, verdiği bu hizmet için kesinlikle para ödenmez, karşılık olarak yiyecek ya da yine hizmet verilirdi. Erzincanlı Azniv Hanım'ın aktardığına göre sü-

tannenin kendi çocuğu ile emzirdiği herhangi bir çocuk, aynı sütü emmiş oldukları için büyüdüklerinde birbirleriyle evlenemezlerdi. Kiğılı Nıvart Hanım ise, köylerde anne sütü ememeyen ve sütannesi de olmayan bebeklerin, biberon işlevi gören küçük bir dana boynuzu kullanılarak beslendiğini söyledi. Nıvart Hanım ayrıca kendi memleketinde nazar yüzünden sütü kuruyan annelere *Gatnağpür* ("Süt Pınarı / Çeşmesi") adı verilen bir kutsal çeşmeyi ziyaret etmelerinin salık verildiğini belirtti. Nazara gelip sütsüz kalan kadın, başka bir kadının yeni doğmuş kızıyla birlikte Gatnağpür'e giderdi. Kadın bu yürüyüş sırasında hiç arkasına bakmaz, çeşmeye vardığında bir parça ekmeği suya batırıp yer, ardından göğüslerini yıkardı. Göğüsleri o anda sütle dolan kadın mutluluk içinde evine, bebeğinin yanına dönerdi.

Diğer taraftan, bir annenin sütü çok bolsa ve çocuğu –özellikle emme içgüdüsünün henüz tam olarak gelişmediği ilk günlerde– çok az emiyorsa, bu sütten köydeki bir başka bebeğin de faydalanabilmesi için, elden gelen her şey yapılırdı. Nıvart Hanım, bu çabanın sonuçsuz kalması durumunda annenin göğüslerinin üzerine yeni doğmuş bir köpek yavrusu konulup, kadının bütün sütünün köpeğe emdirildiğinden bahsetti; böylece, bebek güçlü bir şekilde emmeye başlayana kadar annenin süt üretmeyi sürdürmesi sağlanmış olurdu. Varto-Gündemirli Elmas Hanım ise çocuğun iyi emmediği zamanlarda annenin biraz rahatlatılması için sütle dolu olan göğüslerin üzerinde tarak gezdirmek suretiyle süt bezlerini yumuşatmak gibi bir yönteme de başvurulabildiğini söyledi.

Genellikle bebek ne zaman acıkırsa o zaman emzirilirdi; bununla birlikte, görüşülen kişiler, bebeğin ağlamaya başlar başlamaz alınıp emzirilmesinin doğru olmadığını birçok defa belirttiler. Çocuğun biraz ağlaması akciğerlerinin "açılmasını ve genişlemesini" sağlardı. Ancak, geceleri ağlama sesi bütün evi rahatsız edeceği için bebeğin daha çabuk emzirildiğini söyleyenler de oldu. Görüşmelerde anlatılanlardan anlaşılıyor ki, istisnasız olarak, bütün anneler bebe-

ği emzirmek için kendi yatağına götürmekten özellikle kaçınırdı. Çünkü çoğu zaman çok yorgun olan annenin sıkıca kundaklanmış olan bebeğin üzerinde uyuyakalarak onu nefessiz bırakması gibi ciddi bir tehlike söz konusuydu. Anne bebeği gündüzleri yerinden alıp emzirirdi. Geceleriyse, sandalye olmadığı için diz çökerek beşiğin yanına oturur, beşiği kendine doğru eğip bebeğin üzerine eğilir, onu bu vaziyette emzirirdi [14, 23, 25, 35].[2]

Görüşmelerden çıkan bir başka sonuç ise, annenin emzirme işini mümkün olduğunca yalnızken yaptığıydı. Vosgi Hanım ve Arpine Hanım, başkalarının yanında emzirmenin ayıp olmadığını söylediler. Buna karşılık, Kiği-Hakusdunlu Maryam Hanım ve Kemah-Tortanlı Peprone Hanım'ın anlattıklarına göre, emzirme sırasında göğüslerin dışarıda olması doğal karşılanan, alışılmış bir şey değildi; kadınlar bundan mümkün olduğunca kaçınırlardı. Azniv Hanım ve Kayseri-Feneseli Ağavni Hanım, annenin bebeği emzirirken ninni bile söylemediğini, bunu yalnızca bebeği uyuturken yapabildiğini belirttiler. Hatta, Elmas Hanım ve Maryam Hanım'ın [47] anlattığına göre, annenin bebeğini uyuturken söylediği ninniyi büyüklerin duyması da *amot* [ayıp] olarak değerlendirilirdi.

Anne bir sonraki çocuğuna hamile kalınca emzirmeyi bırakırdı çünkü karnındaki bebeğin bundan zarar göreceğine inanırdı [44, 48]. Çocuk memeden genellikle emzirme sıklığı düzenli bir şekilde azaltılarak kesilirdi. Bu dönemde "annesinin sütünün kokusunu almasın diye" bebeğin bakımını bir eltinin ya da görümcenin devraldığı da olurdu. Bu arada anne sıvı tüketimini azaltarak, göğüslerini bağlayarak, bazen de göğüslerinin üstüne soğuk bezler yerleştirerek sütünü azaltırdı [4, 40]. Kiğılı Nıvart Hanım, birçok bölgede, kadınların lahana turşusu yapraklarını bir havluya sarıp göğüslerinin üzerine koyduğunu; Erzincan-Karadiginli Yüğaper Hanım ise bu işlemde lahana yaprağı değil sabun kullanıldığını söyledi.

Bazen, çocuğu sütten kesmekte zorluk çeken kadın göğüslerinin üzerine kırmızıbiber [44, 48] ya da mürekkep [44] sürer, bir yandan

da süt emmek isteyen bebeğe memenin *kıkh*, yani "pis" olduğunu söylerdi. Azniv Hanım, Vosginaz Hanım ve Kevork Bey, göğüslerin ucuna "tadı kötü olan ya da siyah, yünlü şeyler" konulduğundan bahsetti; Vosgi Hanım ise, kadının koltukaltına sabun da konulabildiğini söyledi. Varter Hanım'a göre, çocuğu memeden kesmenin kesin yolu, annenin boynuna kuru naneyle dolu küçük bir torba asmasıydı, fakat bu yönteme nadiren başvurulurdu çünkü bunun annenin bir daha emzirememesine yol açacağı düşünülürdü. Son olarak, görüşülen birçok kişi, ezilmiş kuru üzüm, yoğurt ve bal, ya da evde yapılmış bir tatlının ince bir tüle sarılmasıyla hazırlanan emziklerden söz etti.

Bebek büyüdükçe anne onu katı gıdalara alıştırmaya başlar, lokmaları önce kendisi çiğneyip yumuşatır, sonra da kendi kaşığıyla bebeğe yedirirdi. Çocuğun hangi yaşta kendi başına yemeye başlayabileceği konusunda ise yoğun bir değişkenlik söz konusuydu. Peprone Hanım çocukların bu beceriyi henüz bir yaşındayken, Flora Hanım ise iki-üç yaşlarında kazandıklarını belirtti. Bir başka görüşmeci de bazı çocukların bir yaşına geldiğinde kendi karnını doyurabilecek kadar *carbig* yani becerikli olduğunu söyledi; Arusyag Hanım ve Vosginaz Hanım ise bunun için ideal yaşın on sekiz ay olduğu düşüncesindeydiler.

Çocuk ilk dişini çıkardığında *hadig* yapılır, ailenin yakınları kutlamaya davet edilirdi. Oldukça yaygın olan bu âdet, bazı bölgelerde, bebeklik döneminde yapılan tek kutlamaydı.[3] Evin kadınları buğday haşlar, içine kuru üzüm, badem, nohut ve şekerleme katarlardı. Çocuğun dişlerinin, pişirilen buğdayın hacminin artması gibi, hemen çoğalması umulurdu. (Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da yeniden doğuşu temsil eden ve birçok ritüelde kullanılan bu yiyeceğe Yunancada *koliva*, İngilizcede *frumenty*, Rusçada da *kutia* adı verilir).[4] Harputlu Hıripsime Hanım, neredeyse bütün konukların beraberlerinde bir miktar *hadig*, kimi zaman da çocuk için bir armağan getirdiklerini belirtti. Komşuları davet etmek yerine evlerine *hadig* de yollanabilirdi [2, 14, 15].

Bir çarşafın üzerine oturtulan çocuğun yanına tabanca, kitap, makas, tarak gibi çeşitli nesneler konurdu. Çocuğun başından aşağıya *hadig* boşaltılır, bu esnada çocuğun uzandığı ilk eşyanın onun gelecekteki mesleğini gösterdiğine inanılırdı [8, 39, 46]. Vosginaz Hanım ve Norayan Hanım da benzer bir uygulamadan bahsettiler: İçinde kuru üzüm, fındık-fıstık-ceviz ve para bulunan *hadig* küçük bir eleğe konur, sonra bu elek çocuğun başının üzerine yerleştirilirdi. Çocuk kafasını hareket ettirince elek düşer, içindekiler yere dağılırdı. Çocuk ilk olarak paraya uzanırsa "büyüyünce zengin olacak" denirdi.

Hediğin diş çıkarma sürecini hızlandırma amacıyla kullanıldığı da olurdu. Bunun için, ipe dizilen hedik erkek çocukların şapkalarının üzerine dikilir, kız çocuklarının ise boynuna, bir kolye gibi asılırdı. Peprone Hanım, her iki durumda da, dişleri "akan suyun sıçraması gibi çabucak çıksın" diye çocuğun sık sık yıkandığını söyledi. Geyve-Kurdbelemli Noyemi Hanım ise kendi köylerinde hedik kutlaması yapılmadığını fakat çocuğun çıkardığı ilk dişi en önce gören kişinin ona yeni elbiseler alması gerektiğini duyduğunu belirtti. Bu kişinin çocuğun üzerindeki elbiseyi yırtması gerekirdi – böylece, elbise nasıl yırtılıvermişse çocuğun dişleri de öyle hızla çıkıverirdi. Süt dişlerinin yerine kalıcı dişler çıkmaya başladığında anneyle baba çocuğa düşen dişlerini alıp omuzlarının üstünden arkaya doğru fırlatmasını, bu sırada arkaya bakmadan "eşek dişi gitsin, kuzu dişi gelsin" demesini tembih ederdi. Bu âdetin Detroit'te de sürdürüldüğü gözlemlenmiştir.

Anne-babalar, çocuklarının yürümeye başlaması konusunda aceleci davranmaz, onları bu yönde zorlamazlardı. Bununla birlikte, Rışdunig bölgesindeki* Urants+ köyünden Ağavni Hanım, Sivas-Govdunlu Vosgi Hanım ve Harputlu Hıripsime Hanım, kendi köylerinde, çocuk emeklemeye ya da yürümeye başladığında, ilk diş

* Van Gölü'nün güneyinde yer alan, Ermeni krallıkları altında sınırları dönemsel olarak genişleyip daralmış ve farklı idari statüler (prenslik, kaza, nahiye, vs) almış bir bölge. [ç.n.]

kutlamasında yapıldığı gibi, uzanıp alması için etrafına birtakım nesneler konduğunu söylediler. Görüşülen diğer kişilerin büyük bir kısmı, emekleme ve yürümeye ilişkin herhangi bir özel kutlama hatırlamadıklarını belirttiler ya da bazı farklı âdetlerden bahsettiler. Örneğin Kiğı'da bebek ilk adımlarını attığında *şekerlik* adı verilen bir tören yapılırdı. Bebeğin ayağına ortası delik, iki tarafına kırmızı ip bağlanmış, keke benzer bir şekerleme iliştirilir, bebeğin hangi yöne gittiğine bakılırdı. Eğer evin dışına yönelirse büyüdüğünde "yabancı" olacağına (yani köyden ayrılıp cemaatin dışına çıkacağına), evin içine doğru giderse evcimen olacağına inanılırdı. Nıvart Hanım da başka bir şekerlik âdetinden söz etti: Evin küçük çocukları bebeğin etrafına dizilir, bebeğin bacaklarının üzerine bir kete konur, çocuklar aynı anda keteden birer parça koparıp etraftaki tepelere kaçarlar, anne kendi çocuğunun da büyüyüp bu çocuklar gibi hızlı koşmasını ümit ederdi. Bursa-Çengilerli Vartuhi Hanım'ın aktardığına göre, bebek ilk adımlarını attığında kime doğru yürümüşse, o kişiden bebeğe bir hediye vermesi beklenirdi. Harput-Harsegli Varter Hanım ise, kadınların yürümekte geciken bebeğin bacağına ekmek sarıp birkaç adım atması için onu cesaretlendirdiğini, ilk adımlardan sonra ekmeğin çıkarıldığını ve artık çocuğun kendi başına yürüyüp koşmaya başladığını anlattı.

Çocuğa Kültürel Değerlerin Aşılanması

Kertasdan içinde fiziksel anlamda bir mahremiyet söz konusu olmadığından, yetişkinler aralarında belirli bir psikolojik mesafe oluşturmak için birbirlerine resmi sözlerle hitap ederlerdi. Aile üyeleri, birbirlerine karşı düşmanca davranışlar sergilemedikleri gibi, sevgilerini ifade etmekten de kaçınırlardı. Birçok bölgede, *kertasdan* mensubu genç anne ve babalar, büyüklerinin yanında çocuklarını azarlamaya ya da onları kucaklayıp öpmeye çekinirdi. Detroit'te görüşü-

len kırk sekiz kişiden on beşi, evin çocuklarına terbiye verme sorumluluğunun ve onlara açıktan sevgi gösterme imtiyazının yalnızca büyüklere (dede, büyükanne, büyük amca ve büyük halaya) ait olduğunu, altını çizerek belirtti. Anne ve babanın çocuklarına açıktan sevgi göstermesinin ayıp sayıldığını kabul etmeyenler yalnızca Erzincan-Meğutsigli Sahag Bey ve Kiğılı Vosginaz Hanım oldu.[5] Gürcistan'daki Ahılkelek köyünden gelen Satenig Hanım ise, kendi memleketinde, çocuğun eğitiminin anne ve baba tarafından verilmeyip ailenin diğer fertlerine bırakılmasının modası geçmiş bir âdet olarak görüldüğünü belirtti.

Görüşülen diğer kişilerden Sivaslı Arusyag Hanım ve Hacınlı Noyemi Hanım, annenin çocuğunu başkalarının yanında öpüp sevemediğini, babanınsa, kendi babası ve amcalarının yanında olmasa da, annesinin yanında sevebildiğini söylediler; bir kişi de (Adana-Karaköylü Harutyun Bey) babanın çocuğu emeklemeye başlayana kadar sevemediğini belirtti. Noyemi Hanım'ın aktardığına göre, kimi zaman, babaanne ve dede çocuğun belirli bir konuda ıslah edilmesi gerektiğini düşündüklerinde, oğullarına "Dığayit khosk hasgıtsur; dığayet mart şine" ("Oğluna laf anlat; oğlunu adam et") derlerdi; fakat eldeki veriler, çocuğa terbiye verme işine babanın genellikle karışmadığını gösteriyor. Norayan Hanım'ın anlattığı dokunaklı bir hikâye ise, anne ve babanın bu konuda kendilerini her zaman gönüllü olarak sınırlamadıklarına işaret ediyor: Norayan Hanım'ın babası, âdetlere olan saygısından ötürü çocuklarına karşı pek fazla sevgi ifadesinde bulunmamıştı. Ancak, küçük oğlu öldüğü zaman gözyaşları içinde çocuğun bedenini kucaklamış, "Seni yaşarken sevemedim, bari şimdi seveyim" diyerek ağlamıştı. Elbette, büyükbabanın ölmesi ve hanenin çekirdek ailelere bölünmesi durumunda söz konusu âdet uygulanmıyordu.

Büyükler çocuklara sevgilerini ev içinde, herkesin yanında göstermeseler de, yakından denetimle hoşgörüyü bir arada barındıran bu eğitim ve terbiye yönteminin çocuklardaki duygusal emniyet his-

sini kuvvetlendirdiğini tahmin etmek zor değildir. Görüşülen kişilerin verdikleri yanıtlar, altı yaşından küçük kız ve erkek çocuklara büyük ölçüde aynı şekilde davranıldığı, yabani otları temizlemek gibi basit işlerde ortak sorumluluk verildiğini gösteriyor. Hatta, Van-Aralezli Yeğisapet Hanım'ın aktardığına göre, bu yaşlardaki kız ve erkek çocuklar beraber kilim dokuyabilirlerdi. Ancak, aşağı yukarı yedi yaşından sonra, kız çocuklar ve erkek çocukların görevleri (ve ayrıcalıkları) ayrışmaya başlar, gitgide daha da farklılaşırdı.

Kız çocukları, yedi yaşlarındayken, her gün evi ve ahırı silip süpürmek, dereden su getirmek, ekmek ve *tan* yapılırken yardımcı olmak, sabahları yatakları katlayıp kaldırmak gibi basit ev işlerine başlarlardı. Bir görüşmeci, beş-altı yaşındaki çocukların kendilerinden küçük çocuklara bakmaktan sorumlu olduğunu, fakat bu işin genellikle on yaşlarındaki kızlara verildiğini belirtti. Bu yaşa gelen kız çocuğu kendisinden küçüklere bakıp onlarla oynar, hatta annelerinin emzirmesi için küçük bebekleri tarlaya götürürdü. Ancak, bakımından sorumlu olduğu çocuklardan herhangi birinin başına bir şey gelirse, cezayı o çocuğun kendisi değil en büyük kız çocuğu alırdı [1, 2, 46]. Kızlar yine bu yaşlarda çorap örmeyi öğrenir, ördükleri çorapları çeyizlerinde biriktirmeye başlarlardı. Flora Hanım, kız çocuğunun on beş –hatta kimi durumlarda on iki– yaşına geldiğinde çıkrık ve dokuma tezgâhını kullanmada iyice ustalaşmış olduğunu, annesi ve halalarıyla birlikte çok çeşitli dikiş ve dokuma işleri yaptığını söyledi.

Erkek çocuğa ise su taşımak, odun kesmek, odunları üst kata taşımak ve –genellikle yalnızca kasabalarda– bakkala gidip annesinin istediği şeyleri almak gibi işler verilirdi. Kız çocukları da küçük yaştan itibaren bakkala gidebilirlerdi fakat altı-yedi yaşından sonra ne bakkala, ne de köy dışındaki herhangi bir okula gönderilmezlerdi. Bursa-Çengiler'den Vartuhi Hanım'ın anlatımına göre, Ermeni köylerinde erkek çocukların çoğu on iki yaşına geldiğinde hasat ve harman işinde iyice ustalaşmış, ipek üretilen bölgelerde yaşayanlar ise ipek böceği yetiştirmeyi öğrenmiş olurdu; kızlar da on yaşından

itibaren işlerin nasıl yapıldığını öğrenmek için yerel ipek fabrikalarına gider, on iki-on üç yaşlarında bu fabrikalarda çalışmaya başlarlardı. Kiğılı Nıvart Hanım bazı evlerde erkek çocukların en azından yedi yaşına kadar yemeklerini kadınlarla ve evin diğer çocuklarıyla yediklerini, fakat yedi yaşından sonra erkeklerin sofrasına geçtiklerini söyledi. Harput'un Harseg köyünden Varter Hanım ise, erkek çocukların yetişkinlerle beraber yemeye başlama yaşının yediyle on iki arasında değiştiğini belirtti.

Çocuklar ve gençler, evde olsun tarlada olsun, bütün bu işleri yaparken, bir işin nasıl yapıldığını öğrenmenin tek yolunun o işi bilfiil yapmak olduğunun bilincine varırlardı. "yap ki öğrenesin", "benim için yap, kendin için öğren," "benim için yap, al yanında götür," "iyi kötü bir yap, sonra düzeltirsin" gibi deyimler, bu tür bir 'pratik yaparak beceri kazanma' felsefesine dayanır. Gençler üzerlerine zor ya da ağır işler aldıkları zaman, yetişkinlerin onları yönlendirmeleri, onlara işi öğretmeleri ve fiziksel olarak yardımcı olmaları gerekirdi. Genellikle, çocuktan kendi kapasitesini aşan bir işi yüklenmesi beklenmezdi.

Çocuklar yedi yaşına geldiklerinde hem cinsiyet rolleri birbirinden ayrılmaya başlar, hem de kendi davranışlarının sonuçlarından sorumlu tutulabilecek kadar büyümüş sayılırlardı. Görüşülen kişiler, bu konuda kendilerine yöneltilen soru karşısında çok çeşitli yanıtlar verdiler: Kimileri bunun için altı yaşın yeterli olduğunu söylerken [4, 25], on yedi [10], hatta yirmi yaşından [31, 32] söz edenler de oldu. Rebeka Hanım ise, annesinin kendisine "Yedi yaşına kadar senin davranışın benim hatamdır; yedi yaşına geldin mi artık kendinden sorumlusun" dediğini hatırlıyordu. Bu anlayışa göre kızlar erkeklerden daha erken olgunlaşırlardı. Kayseri-Feneseli Ağavni Hanım, kızlar erken evlendiği için on iki yaşındaki bir kızın yetişkin olarak kabul edildiğini, on beşine kadar evlenmemiş olanlara ise yaşı geçmiş, evde kalmış kız gözüyle bakıldığını belirtti.

Bununla birlikte, Ermeni çocukları, bebeklikle erken yetişkinlik

dönemi arasında doğru davranış biçimleri konusunda sıkı bir terbiyeden geçerler, bu kuralları ihlal etmenin getireceği toplumsal sonuçlara dair güçlü bir bilinç geliştirirlerdi. Evin herhangi bir yetişkin ferdi, her zaman için, daha genç fertleri azarlama ve onlara nasihat etme hakkına ve sorumluluğuna sahipti. Üstelik bu hak ve sorumluluk çocuğun ailesinin fertleriyle sınırlı değildi. Bir Ermeni "bizim Aram", "bizim Miryam" derken kendi ailesinin bir ferdini olduğu gibi aynı köyde yaşayan herhangi birini de kastediyor olabilirdi ve bu kişinin çocuğa terbiye vermesi, yakın bir akrabanın terbiye vermesi kadar doğal karşılanırdı. Çocuklar büyüklere saygı göstermeyi çok küçük yaşta öğrendiklerinden bu tür nasihatler onları gücendirmezdi. Her halükârda, çocuğun yaptığı hata genellikle kendisine değil, "hak ettiği cezayı verebilmeleri için durumu bilmeleri gerekir" düşüncesiyle, anne-babaya iletilirdi.

Cemaat içi denetimin daha olumlu bir yönü, çocuklara, başkalarının ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmanın ve kötü durumdaki insanlara merhamet göstermenin öğretilmesiydi. Diğerlerine yardım etme görevi en fazla aile içinde güçlüydü; oradan akrabalara, arkadaşlara ve komşulara doğru genişlerdi. Rebeka Hanım, Türklerin bu görev-sorumluluk çemberinin dışında olduğunu belirtti. Çocuklara, yoksul oldukları için ellerinde ne varsa kendilerine saklamaları gerektiği yönünde bir telkinde bulunulmaz, geçim sıkıntısı içindeki bir evde bile çocuklar sık sık daha yoksul evlere ekmek, yoğurt ya da çorba götürmeye yollanırdı. Çocuğun bu konudaki gelişiminde yalnızca anne-babasından dinledikleri değil, ailenin diğer fertleri arasındaki ilişkileri gözlemlemesi ve kendilerinden daha kötü durumda olanlara gösterilen şefkate ve komşular arasındaki arkadaşlıklara tanık olması da etkili olurdu.

Vartuhi Hanım cimri insanlara "çingene" dendiğini belirtirken, Yüğaper Hanım, insanların fazla eli açık olup ellerindeki paranın uçup gitmesine göz yummaya da teşvik edilmediklerini söyledi. Merhamet "iki yanı keskin bir bıçak"tı. Görüşülen birçok kişinin

anlattıklarına göre, çocuğa, muhtaç durumdaki insanlara ve özellikle yaşlılara yardım etmesi öğretilir ama sakatlara acımaması tembihlenirdi, çünkü birine acırsa aynı derdin onun başına da musallat olabileceği düşünülürdü. Bu, hamile kadınlar söz konusu olduğunda daha da güçlenen bir tabuydu. Hıripsime Hanım ve Satenig Hanım, doğumda ya da günlük hayatta karşılaşılan felaketleri açıklamak için, sık sık "acıdım da geldi boğazıma yapıştı" ("Merhametten maraz doğar") deyiminin kullanıldığını belirttiler.

Ermeni çocuklarına kültürel değerler genel olarak bu şekilde verilirdi fakat "iyi oğlan" ve "iyi kız" modelleri köyden köye değişiklik gösterebiliyordu. Mida Hanım, ideal Ermeni erkek çocuğunu, alçakgönüllü, itaatkâr, sadık, dürüst ve *harkank* sahibi ("saygılı") terimleriyle tanımladı. Flora Hanım ve Arusyag Hanım ise, bu tanıma ek olarak, erkek çocuğun fazla uysal ve yumuşak başlı olmaması için bir ölçüde *iynad* ("inatçı") olmasının beklendiğini belirttiler. *Açkapats* ("açıkgöz" ya da "dikkatli") ve *carbig* ("becerikli") olmak, erkekler için makbul diğer özelliklerdendi. *Carbig*, Ermenilerin konuşma dilinde sık kullandıkları, başka dillere tercüme edilmesi zor bir sıfattır – becerikliliğin yanı sıra, zekâ, kurnazlık ve talihlilik gibi anlamlar da barındırır. Ermeniler, içinde bulundukları koşullarda hayatta kalabilmek için *carbig* olmak zorundaydılar.[6] Görüşülen kişilerin birçoğu, oğullarının cesur ve intikamcı olmasını arzu ettiğini söyledi. Her anne baba çocuğunun *azkaser* ("milletsever") olmasını, ancak bu duyguları nerede ve ne zaman ifade edeceği konusunda dikkatli davranmasını isterdi.

Kasaba ve şehirlerde büyüyen erkek çocukların ticaret ve iş hayatında eğitimli ve becerikli olmaları çok önemliydi; köy aileleri ise sağduyu ve çalışkanlığa değer verirlerdi. Örneğin Yüğaper Hanım, Yeğisapet Hanım ve Maryam Hanım [47], oğullarının ekip biçmeyi, hayvanlara bakmayı bilen iyi birer çiftçi olmalarını istediklerini vurguladılar; her ikisi de, erkek çocuğun okulda başarılı olmasının pek bir anlam ifade etmediğini ama tarlada olağanın üzerinde bir perfor-

mans göstermenin ona büyük bir itibar kazandırdığını belirttiler. Bu söylenenlerden anlaşılıyor ki, Ermenilerin içinde bulunduğu yaşam koşullarında, erkek çocuk çok başarılı bir öğrenci olsa bile, çoğu zaman ilk birkaç sınıftan sonra okula devam edemiyordu. Çünkü, bir sonraki kış kullanılmak üzere hazırlanacak fazladan birkaç kap bulgur her şeyden önemli olabiliyordu.

İyi Ermeni kızı ise, "itaatkâr", "alçakgönüllü", "iffetli" ve "çalışkan" sıfatlarıyla tarif ediliyordu. Kızlarda yüz ve vücut güzelliği makbul, ama elzem olmayan özelliklerdi. Ancak, kızın temiz ve düzenli olması gerekirdi. Okuma yazma bilmek kızın itibarını artırmazdı ama sağduyu ve pratik zekâya çok değer verilirdi. Aslında bazılarına göre bir kadın için okuryazar olmak olumsuz bir özellikti; çünkü bu durumda, kocası evden uzakta olduğunda onu, annesi ve babasının öğrenmesini uygun görmediği şeylerden haberdar edebilirdi. Yüğaper Hanım bu konudan söz ederken yaygın bir deyime başvuruyordu: "Okuma yazma bilen kadın yuva yıkar."

Ermeni kızı, *dan digin* yani "ev hanımı" olmayı annesinin yanında, onu çeşitli el işleri ve evin rutin işlerini yaparken gözlemleyerek ve bunları uygulayarak öğrenirdi. Ayrıca, büyükler, günlük hayat içerisinde yaptıkları çeşitli uyarılarla onu alçakgönüllü olma ve hanımefendi gibi davranmaya teşvik ederlerdi. Eteğinin boyuna, oturup kalkmasına dikkat etmesi, –kızlık zarının zarar görmesinden kaçınmak için– bacaklarını fazla açmaması ve sert hareketler yapmaması istenirdi. "Amot e" ("ayıptır"), kızların çok erken öğrendikleri bir sözdü; herhangi bir davranışın *amot* olduğu kendisine bir kez söylendiğinde onu bir daha kesinlikle yapmaması gerekirdi. Kimi zaman, gereken dersi alamadığında, onun için "Yeresı badradz e" ("Yüzü yırtılmış", yani geleneksel ahlak kurallarını hiçe sayan) denirdi. Hacınlı Noyemi Hanım, genç kızların en büyük arzusunun itibarlı bir aile tarafından gelin olarak seçilmek olduğunu, bunun için gereken nitelikleri edinmeye çalıştıklarını söyledi.

Kız olsun erkek olsun, çocukların hamilelik ve doğum hakkında

bir şey bilmeleri istenmezdi. Vartuhi Hanım, *kertasdan*da yeni bir erkek çocuk dünyaya geldiği zaman kendisine "Asmaların altında sana bir erkek kardeş bulduk" dendiğini hatırlıyordu; kız çocuk doğduğunda ise "İncir ağacının altında bir kız kardeş bulduk" denirdi. Ardemis Hanım ve Armenuhi Hanım, annenin çocuğa cinsellikle ilgili hiçbir şey anlatmadığını, bunun ayıp sayıldığını belirttiler. Rebeka Hanım'ın büyüdüğü evde bu konuda bir şey merak edip soran çocuklara ceza verilirdi. Varter Hanım'ın anlatımına göre, kadınlar bir yandan sohbet edip bir yandan çalışırlarken küçük kızların da basit işler yaparak kendileriyle birlikte oturmasına izin verirlerdi; daha büyük kızlar ise uygunsuz şeyler duymalarından çekinildiği için böyle ortamlardan uzak tutulurdu.

Kız çocuğun ilk âdetinde herhangi bir kutlama ya da ritüel yapılmazdı. Erzincanlı Azniv Hanım, akrabalar arasından bir kadının kızı bu konuda bilgilendirebildiğini, bu konuşmayı yapan kişinin genellikle kızın annesi olmadığını belirtti. Kimi zaman, komşu kızlardan biri gelip kendi bildiklerini aktarırdı. Buluğ çağına erip âdet görmeye başlayan kızlar biyoloji konusunda bilgisiz oldukları için, doğal olarak endişelenir, korkuya kapılırlardı. Azniv Hanım, üvey ablası gelene kadar ağladığını, ablasının onu sakinleştirdiğini ve yumuşak bezden bir mendil hazırlamasına yardım ettiğini hatırlıyordu. Annesiyle bu konuda hiç konuşmamıştı ama üvey ablasının durumu annesine anlattığını biliyordu.

Kırsal bölgelerde yaşayan Ermeniler, çocuklarını yetiştirirken genel olarak cezalardan çok ödüllendirmelere başvururlardı. Zaten ciddi disiplin önlemleri almayı gerektirecek durumlarla pek karşılaşılmazdı. Görüşülen kişiler, bu tür durumlara dair örnek vermeleri konusunda ısrar edildiğinde itaatsizlik, saygısızlık ve yalandan söz ettiler; Arpine Hanım, ceza gerektiren davranışlar arasında işten kaçma ve kötü sözler söylemenin de bulunduğunu belirtirken, Yüğaper Hanım, yaşı kendini bilecek kadar büyükse, üstünü kirleten çocukların bile cezalandırıldığını söyledi. Görüşülen kişilerin bu ko-

nuda yaptıkları açıklamalar, cezanın, çocuğun hatasını gören herhangi bir yetişkin tarafından o an verilmesi gerektiği noktasında büyük ölçüde örtüşüyordu; görüşülen kişilerin fikir birliği sergiledikleri bir diğer nokta da, cezanın uygulanmasından sonra olayın hemen unutulduğuydu. Varter Hanım, "annenin, çocuğun terbiyesini, anlamlı, işe yarayacak bir ceza bulana kadar ertelediği olur muydu?" sorusuna şöyle yanıt verdi: "Çocuk hatayı ne zaman işlemişse o zaman cezalandırılmalıdır. Yoksa, insan öfkesi geçtikten sonra bir çocuğa nasıl el kaldırabilir ki?" Aslında yetişkinlerin çocuklara tokat atması ya da onları dövmesi Ermenilerde sık rastlanan bir durum değildi; görüşme yapılan kişiler, çocuklara on-on iki yaşlarından sonra kesinlikle vurulmadığı noktasında birleşiyorlardı. Tehditlere ise sık başvurulurdu; Hacınlı Noyemi Hanım "Abdag mı gudam, yeresıt müys goğm gerta" ("Sana öyle bir tokat atarım ki yüzün öbür yana gider" yani "Bir çarparım bir de yer çarpar") sözünü hatırlıyordu, ama bu söylediğini gerçekten yapan olmazdı.[7]

Çocuğun hatalarını düzeltmek için genellikle birtakım psikolojik baskı yöntemlerine başvurulurdu. Bunların bazılarını "olumlu baskılar" olarak nitelendirmek mümkündür. Örneğin fiziksel dışlama gibi bir yöntem uygulanmazdı; zaten evin kalabalığı içinde çocuğun kapatılabileceği bir yer de yoktu. Çocuğu görmezden gelip o yokmuş gibi davranarak cezalandırma da söz konusu değildi. Çocuğun davranışı çoğu zaman aile içinde, orada bulunan herkesin duyacağı şekilde konuşulup tartışılırdı. Detroit'e gelen Ermeni göçmenler –çocuklar ve Ermeni olmayan konuklar bundan rahatsız olsalar da– akrabaları, komşuları ve misafirleriyle kendi çocukları hakkında konuşarak bu yöntemi uygulamayı sürdürmüşlerdir. Ayrıca, çocuğu cezalandırmak yerine, ona çekirdek aile içinde anne, köy *kertasdan*ında ise büyükanne tarafından *hamozel* yani "ikna etmek" [5, 25, 26, 34, 43] ya da *khıradel* yani "nasihat etmek" [5, 7, 25, 26, 34, 36] yoluna gidilirdi. Anne ya da babaanne, sakin ve yumuşak bir dille, çocuğa davranışının *amot* olduğunu, kendisi ve ailesinin tüm fertleri için

bir utanç kaynağı teşkil ettiğini anlatmaya çalışırdı. Bu tür konuşmalarda en çok, "[Böyle yaparsan] Seni hakir görürler", "İyi bir çocuk ol ki insanlar senin hakkında konuşmasınlar; bu hem senin için hem de ailen adına *amot* olur", "İyi ve çalışkan bir çocuk ol ki diğerleri senin ne kadar iyi olduğunu, ne kadar çalışkan ve iyi bir aileden geldiğini görsünler" gibi ifadeler kullanılırdı. Özellikle ciddi durumlarda, çaresiz kalan anne-baba dinin gücüne başvurabilirdi. Sivas-Gavralı Flora Hanım iki olasılıktan söz etti:

> Eğer çocuk sürekli olarak yaramazlık yapıyorsa, çocuğun annesi köyün yakınlarındaki kutsal bir mezara gidip bir mum yakmaya ve çocuğunun uslanması için Tanrı'dan yardım istemeye teşvik edilirdi.
>
> Aynı bölgede, bir manastırın etrafındaki geniş arazide kötü çocukların davranışlarını düzeltmedeki etkisiyle tanınan bir başka kutsal mezar daha bulunuyordu. Anne çocuğunu alıp bu ziyaret yerine götürür, bir mum yakar, ardından hem kendisi hem de çocuk dua ederdi. Sonra çocuk bir takla atardı ve böylece kötü davranışlar geride kalmış olurdu.

Görüşülen kişilerin çoğu, Ermeni annelerin ve büyükannelerin, çocukları iyi davranmaya yöneltmek için çoğu zaman rol modellerine başvurduklarını söyledi. Ahlaki içerikli hikâyelerde, karakterler aracılığıyla, elbette, doğru davranış biçimlerine vurgu yapılırdı;[8] yetişkinler ayrıca, sık sık, ailenin diğer üyelerini ya da tanıdıkları bazı kimseleri, çocuğa örnek almaları gereken kişiler olarak gösterirlerdi. Bu şekilde, çocukta daha başarılı olmak ya da davranışlarını düzeltmek yönünde bir *pari nakhantz* (imrenme, özenme; rekabet) duygusu gelişmesini umarlardı. Örneğin bir anne kızına "(Falanca kişi) ne kadar çalışkan, (şu kadar) kumaş dokumuş. Herkes çalışkanlığından söz ediyor. Sen de onun gibi olmaya çalışsana" diyebilirdi.

Ancak, şaşırtıcı bir şekilde, aynı evin çocukları arasında gözle görülür boyutlara varabilecek kıskançlıklara çok az rastlanırdı. Dargınlıklar, tartışmalar ve hatta ciddi kavgalar söz konusu olabilse de

bu tür durumlarla sık karşılaşılmazdı. Elmas Hanım, Levon Bey[5] ve Karnig Bey çocukların, kendi aralarında, geniş aile yapısı içinde geçerli olanın ötesinde bir eşitlik beklemediklerini belirtirken, bu konuda genel kabul gören anlayışı ifade etmiş oluyorlardı.

Ermenilerin çocuk eğitiminde başvurdukları diğer yöntemler psikolojik anlamda –en azından potansiyel olarak– daha yıpratıcıydı. Yetişkinler, çocuğun davranışlarını düzeltmesi için, fiziksel ceza tehditlerinin yanı sıra, bazı çocuksu korkuları da kullanırlardı. Görüşülen pek çok kişi, "Öyle yaparsan Tanrı seni cezalandırır", "İyi çocuk olmazsan Kürtler seni kaçırır", "Oraya gitme, ayı kapar" gibi sözler işittiğini hatırlıyordu. Çocuklara genel olarak gök gürültülü fırtınalardan, Türklerden, şeytandan, kurtlardan ve ölülerden korkmaları öğretilirdi.

Bazı evlerde, çocuğun eğitiminde, "akıllandırma" anlamına gelen, fakat "kızdırma, sataşma, takılma" gibi anlamları da olan *zurutsnel* yöntemine başvurulurdu.* Bu yöntemde, yetişkinler, çocuğa insanlara her zaman güvenmemek ve bu dünyada dikkatli olmak gerektiğini öğretmek için onu kandırırlardı ve çocuk bu durumdan rahatsızlık duyduğunda ona gülerlerdi. Gerçekten de, gafil avlanmamak, başkalarının kendisine gülmelerine meydan vermemek için insanın dikkatli olması gerekirdi. Karnig Bey, Maksime Hanım, Dzovinar Hanım, Rebeka Hanım, Norayan Hanım, Hacınlı Noyemi Hanım ve Feneseli Ağavni Hanım, böyle bir sözcük duymadıklarını belirtmiş olsalar da, bu yöntemin varlığı ve en azından bazı aileler tarafından Amerika'da da uygulandığı konusunda şüphe yoktur. Birinci kuşaktan pek çok Amerikalı Ermeni büyürken bu sıkıntıyı çekmiştir.

* Bu sözcüğe Ermenice sözlüklerde rastlanmamaktadır. Ses benzerliği bakımından "güçlendirmek" anlamındaki *zoratsnel* ve "konuşturarak meşgul etmek" anlamındaki *zrutsnel* sözcüklerini çağrıştırsa da, metinde, muhtemelen, "deli" anlamındaki *dzur* sözcüğünden türetilmiş olan *dzurutsnel* (delirtmek, kızdırmak) sözcüğü kastedilmektedir. [ç.n.]

Karşılaştırmalar

Ernestine Friedl, insanların sözlerine ve davranışlarına aldanmamaları için çocukları kızdırıp kandırma yöntemini Yunanlar arasında da gözlemlemiştir. Bu çok ilginç bir durumdu; çünkü Yunanlar da, Ermeniler gibi, akıllı olmakla övünüyorlardı. Sicilyalılar, İranlılar ve yerleşik Araplar da çocuklarına kuşkucu ve akıllı olmayı öğretirlerdi.[9]

Ailelerin topluluk içindeki itibarlarını koruyabilmek için yoğun bir çaba göstermeleri tüm Akdeniz havzasında karşılaşılan bir durumdu. Kız çocukların bekâretlerini evlenene kadar korumaları ve evlendikten sonra kocalarına sadık kalmaları, aile şerefinin önemli bir bileşenini oluşturuyordu. Bu konu birçok antropologun ilgisini çekmiştir. Bir teoriye göre, yönetimlerin zayıf olduğu yerlerde şerefe daha fazla önem veriliyordu; ayrıca her hane ve her aşiret kendini savunabilecek güçte olmak zorundaydı. Şeref, sülalenin erkeklerini bir arada tutar, ekonomik meselelerden doğabilecek anlaşmazlıkları ve buna bağlı olarak evler ve aşiretler içindeki bölünmeleri geciktirirdi.[10] Her halükârda, ticaret ve sanayi alanında çalışabilme olasılığı zayıf olduğu müddetçe, çocuk genellikle ailenin ve toplulğun isteklerine boyun eğmek zorundaydı çünkü onu çeşitli tehlikelerle dolu dünyadan yalnızca ailesi ve komşuları koruyabilirdi. Bununla birlikte, Ermenilerde birey, ailenin ve içinde yaşadığı topluluğun sağladığı bu desteğin bedelini içindeki güçlü duyguların büyük bir kısmını bastırarak öderdi.

Psikolojik açıdan, Ermeni olmanın getirileri olduğu kadar bedelleri de vardı. Temel getirisi kişiye destek olan bir aile ve arkadaşların varlığıydı. Çok çalışmak gerekirdi, ama düğünler gibi eğlence zamanları da oluyordu. "İyi" bir Ermeni çocuğu, büyük bir hanenin reisi olup saygı görmek için çalışır, nihayetinde bu hedefe ulaşırdı. "İyi" Ermeni kızı da, zorlu bir "yeni evli" döneminin ardından evin hanımı olmayı umabilirdi. Ermeni olmanın bedeli ise, olağanüstü

bir soğukkanlılığı sürekli olarak koruma ihtiyacının yarattığı baskıydı. Aldatılmaya karşı tetikte olmak gerekirdi; aptal yerine konmak utanç verici bir durumdu. Öfkeyi, kıskançlığı ve gururu gizlemek gerekirdi. Kısa bir kur yapma dönemi dışında, cinsel arzuları açığa vurmak da ayıptı. Kuşkusuz, Hıristiyan öğretileri, yetişkinlerin çocuklarına yönelik taleplerini güçlendiriyordu. Bu öğretiler, bir bütün olarak, çocuğu gurur, kavgacılık, kıskançlık ve şehvet dürtülerini bastırmaya zorluyordu. Hıristiyanlık inancı, aynı zamanda, bu tür dürtülere kapıldıktan sonra tövbe edenlerin sığınabilecekleri bir liman gibiydi.

45

İran'da, iki bebeğiyle beşik başında bir Ermeni anne. Kalabalık bir çocuk nüfusu barındıran köy evlerinde, bebeklere genellikle iki yaşına kadar beşikte bakılır, üç-dört yaşındaki çocuklar ise evin bebeklerinin beşiklerini sallardı.

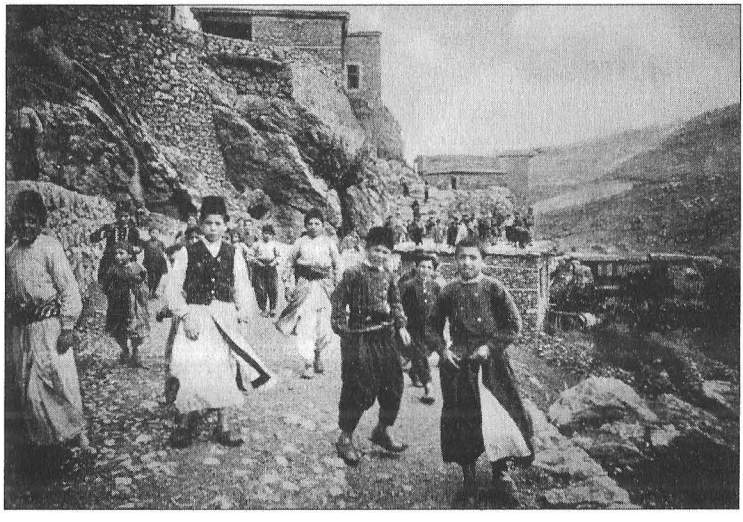

46

Van'da bir Ermeni *kertastanı*nın [geniş aile] kadınları ve çocukları. Önde, solda bir çıkrık; ortada, yalnızca başı açıkta kalacak şekilde kundağa sarılmış, sağda ise tahta beşik içinde bir bebek görülüyor.

47

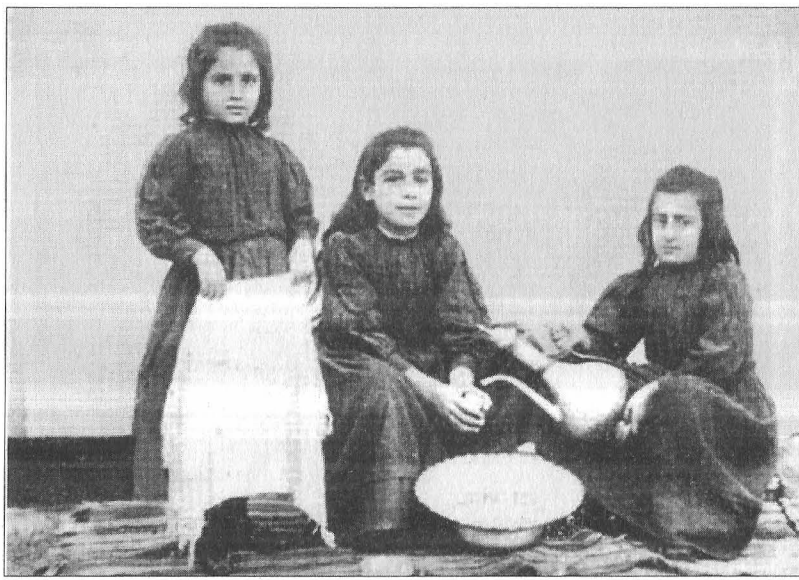
48

Ermeni köylerinde, çocuğa kültürel değerlerin aşılanması ailenin yanı sıra köyün tüm yetişkinlerini içine alan kolektif bir sorumluluk olarak görülürdü. Üstte, Sivas yakınlarındaki Hanzar (Hafik-Çukurbelen) köyünde çocuklar ve kadınlar; altta, Çınguş'ta (Diyarbakır-Çüngüş) geleneksel uzun entarileri ve şalvarlarıyla erkek çocuklar.

49

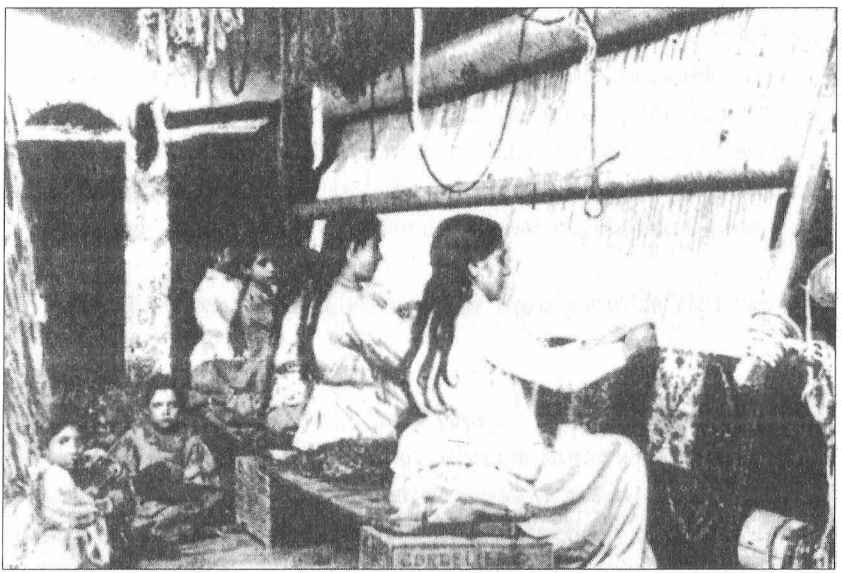
50

Yedi-sekiz yaşına gelen çocuklar işbölümüne dahil edilir, oğlanlar tarlada, kızlar ev işlerinde küçük sorumluluklar almaya başlardı. Üstte, Ermeniler ve Kürtlerin bir arada yaşadığı Dzıvıstan (Van, Edremit-Elmalık) köyünde, harman yerinde erkek çocuklar; altta, Harput'ta, el-yüz yıkayan konuklara ve evin büyüklerine su döküp havlu tutma işini gösteren üç kız.

51

52

Dokumacılığın yaygın olduğu bölgelerde, kız çocuklar küçük yaşta dokuma tezgâhının başına geçer, on iki - on üç yaşına geldiklerinde bu işte ustalaşmış olurlardı. Üstte Van'da, altta Kula'da kilim dokuyan kızlar.

VI.

RİTÜELLER, İNANIŞLAR VE KEHANETLER

Doğaya İlişkin Tutumlar

Ermenilerin doğaya ilişkin düşünceleri büyük olasılıkla Hıristiyanlık öncesi dönemde şekillenmişti. Ermeni köylüleri, Avrupa ve Yakındoğu'nun diğer köylüleri gibi, kilise yöneticilerinin tasvip etmemesine rağmen eski çağlardan kalma inanç ve pratikleri canlı tutabilmişlerdir. Bu pratikler, sözcüğün etimolojik anlamıyla, pagan nitelikliydi (İngilizcedeki "pagan" sözcüğü Latincede "köylü" demek olan *paganus* teriminden gelir). Hıristiyanlık öncelikle Avrupa ve Yakındoğu'nun kentlerinde yayılıp güçlenmiş, bu dinin kırsal bölgelerde kökleşmesi çok uzun sürmüştür. Örneğin on yedinci yüzyılda İngiltere'nin kırsal bölgelerinde Hıristiyanlık öncesi dönemden kalma öğeler hâlâ çok güçlüydü. Hıristiyanlık öncesi dinlere ait öğeler, on dokuzuncu yüzyılda bile, Avrupa'nın kırsal bölgelerinde yaygınlığını koruyordu.[1] Her ne kadar Ermenistan'da Hıristiyanlık 301 yılında devlet dini haline gelmiş ve Ermeniler yeni dini resmi olarak kabul eden ilk ulusal topluluk olmuşlarsa da, on dokuzuncu yüzyıl sonunda, kırsal bölgelerde yaşayan Ermenilerin âdetlerinde eskiçağa ait pagan inançları ve uygulamalarının izlerine hâlâ rastlanıyordu. Bu dönemde Ermenilerin doğaya ya da doğayla ilişkilendirilen çok sayıda tanrıya tapındıklarını, bilinçli bir çoktanrılı inanç sistemi içerisinde olduklarını söylemek kuşkusuz yanlış olur. Ermenilerdeki mevsimsel ritüellerin ve belirli nesneler ya da mekânlarla ilişkili inançların çoğu, gayet açık bir biçimde, Hıristiyanlık öncesi

dönemden kalma renkler barındırıyordu, fakat bu öğelerin hemen hepsi Hıristiyanlık bağlamı içine yerleştirilmiş durumdaydı.

Örneğin, Ermenilerin on dokuzuncu yüzyılın bitiminde güneşe, aya ya da yıldızlara taptıklarına ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamakla birlikte, güneşe ilişkin eski çağlara ait düşüncelerin, "arevit mernem" ("güneşine öleyim"), "arevıt şadna" ("güneşin bol olsun" yani "ömrün uzun olsun"), "açkıt luys" ("gözün aydın") gibi sık kullanılan tipik Ermenice deyimler içinde, günümüz Amerikasında bile yaşamakta olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ermeni köylerinde işlerin zamanlamasının gök cisimlerinin hareketlerine göre yapıldığı ya da nazarlıkların üzerinde bunları temsil eden imgelere yer verildiği olurdu ama gök cisimlerinin gündelik hayat içindeki kullanımı bununla sınırlıydı.[2] Ermenilerin doğada en çok saygı gösterdikleri üç unsur, toprak, su ve ateşti. Özellikle verimli toprağa, saf kaynak sularına ve evlerdeki ocaklarda yanan ateşe hürmet edilirdi. Toprak, su ve ateş, hayatta kalma mücadelesinde temel bir öneme sahipti. Ermeniler, bu üç unsurun yanı sıra, belirli dağlara, ağaçlara, hayvanlara ve kuşlara da, insanlarda olmayan niteliklere sahip oldukları için saygı gösterirlerdi.

Ermeniler, insanlar ve hayvanlar için iyi olan her şeyin kaynağı olarak gördükleri Toprak Ana'nın canlı olduğuna ve mucizevi bir güç taşıdığına inandıklarından, ona tanrısal özellikler atfederlerdi. Toprağı verimli kılmak amacıyla uygulanan çok çeşitli ritüeller vardı. Alüvyonlu, ekilebilir alanların az bulunduğu, bu dar toprak parçalarının da kayalık dağ kütleleriyle çevrili olduğu bir ülke için bu durum kesinlikle şaşırtıcı değildir. Ancak, Ermeniler taşı yabancı bir nesne olarak görmezlerdi; onlar için taş, Toprak Ana'nın yoğunlaşmış haliydi. Tarlalardan topladıkları taşları tarlanın kenarında öbekler halinde biriktirirlerdi çünkü taşların tamamen ortadan kaldırılmasının toprağın gücünü yitirmesine neden olacağına inanırlardı. Harput-Akhorlu Vartan Bey, kurumuş bir ağacın budağına bir taş bırakıldığında ağacın canlanıp meyvelendiğini söyledi. Ermeni-

ler, ayrıca, bazı özel taşların kısır kadınları doğurganlaştırma, sütü olmayan kadınların süt vermesini sağlama, hastalıkları iyileştirme ve yağmur yağdırma gücü olduğuna inanırlardı.[3] Benzer şekilde, dağ zirvelerine de saygı gösterirlerdi. Yazın sürülerini otlatmak için yaylalara çıktıklarında dağların tepesine tırmanıp kurban keserlerdi. Dağların zirvelerine yakın yerlerde buldukları bazı mağaraları ibadet etmek için kullanırlardı. Bu zirvelerin en yücesi Ararat Dağı'nın karlı zirvesiydi.

Ermenilerin suya, özellikle de saf su kaynaklarına karşı çok belirgin bir hürmetleri vardı. Köylerinin dışında bulunan pınarların etrafını birer sanat eseri niteliği taşıyan taş döşemelerle kaplarlardı; kutsal sayılan bir pınarın başında kurban kesip mum yakıldığında oradaki suyun göz hastalıklarını, zona hastalığını, kurdeşeni, sağırlığı ve ruhsal bunalımları gidereceğine, –bazı özel taşlar gibi– kısır kadınlara doğurganlık, sütsüz göğüslere süt vereceğine, bahçelere ve tarlalara serpildiğinde ise verimliliği artıracağına ve yağmur getireceğine inanırlardı.[4]

Ermeniler, pınarların mucizevi gücünü kimi zaman bir su perisi ya da tanrıça Anahid üzerinden kişileştirirlerdi. Pagan inançlarında tanrısal bir varlık olan Anahid'e tapınmaya ilişkin izler, Ermenilerin yaşadığı coğrafyada on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Ermeniler, Dersim bölgesinde, Fırat Nehri ve Murat Çayı'nın buluştuğu noktada bulunan bir kayanın üzerinde, göğüsleri çıplak, vücudunun belden aşağısı balık şeklinde olan güzel bir bakirenin oturup saçlarını ördüğüne inanırlardı ve ona "Anahid Anamız" derlerdi. Harput bölgesindeki Akhor köyünde, Ermenilerin "Anahid'in Suyu" adını verdikleri şifalı bir pınar vardı. Anahid aynı zamanda doğum tanrıçasıydı. Ermeni kadınları onun gücüne duydukları saygıdan ötürü pazar, çarşamba ya da pazartesi günlerinden önceki geceler çalışmaktan kaçınırlardı. Bebeği hastalanan kadın, cuma sabahı tan vaktinde çıkıp köyün yakınındaki bütün kuyu ve çeşmeleri dolaşır, bebeği buralardan getirdigi suyla yıkardı.[5] Gü-

nümüzde bile, akan suyun kutsal olduğuna ve kirletilmemesi gerektiğine inanan Ermenilerin, belirli su kuyularını kutsal mekân saydıklarını, bu yerlerde tavuk kurban ettiklerini, günlük yakıp özel dualar okuduklarını Manuk Abeghian da teyit eder.[6]

Kuraklıkların sık olduğu bir bölgede yaşadıklarından, köylüler büyü yoluyla yağmur yağdırmaya çalışabilirdi. Bunun için uygulanan yöntemlerden biri kutsal pınarlardan getirilen suyun tarlalara serpiştirilmesiydi; bir diğer yöntem ise, kadınların çektiği bir sabanla, kurumuş toprağın üzerinde bir yarık açmaktı. Bazı yerlerde, aynı amaçla, "Nuri" adı verilen, bezden yapılmış bir kadın kuklası köy içinde gezdirilirdi.[7] Harputlu Hıripsime Hanım, bu geleneğin Hıristiyanlığa uyarlanmış bir türevi olduğu izlenimi uyandıran bir ritüelden söz etti. Köyün çocukları tahtadan bir haç yapar, üzerine elbiseler giydirir, tepesine renkli bir başlık takıp dışarı çıkarır, "[Yüce/Sevgili] Tanrım, bize çırandan ışık verirsin, ekmek kutusundan ekmek verirsin, ambardan tahıl verirsin; yukarıdan da yağmur ver" diye şarkı söyleyerek sokaklarda yürürlerdi. Ardından, yetişkinler çocuklara hububat taneleri ve ekmek verir, bunun karşılığında Tanrı'nın da kendilerine yağmur vermesini ümit ederlerdi.* Hıripsime Hanım'ın eşi, yağmur yağdırmanın en şaşmaz yollarından birinin, bir Müslüman'ın cesedinin kafası-

* Metinde tarif edilen bebek, "nuri"nin yanı sıra "khuntsgululu", "khuncgululu", "çamçakhatun", "çömçe gelin" gibi adlarla da anılır. Hıristiyanlık öncesi dönemden kalan ve ilkin yağmur çağırma ritüellerinde kullanılan bu bebek, sonraları bolluk ve bereketi de simgeler hale gelmiştir. Kuraklık zamanlarında, bir ağaç parçasının ya da çalı süpürgesinin üzerine bir çaput bağlayan çocuklar, bebeği şarkılar eşliğinde sokaklarda dolaştırır, evlerden bebeğin üzerine su serpilirdi. (Malkhasyants, 1944-45, c. II: 300) Pikichian ise, bebeği köyde köyde kapı kapı dolaştıranların –çocuklar değil– kadınlar olduğunu; her evde, kırmızı elbiseler giydirilmiş bebeğin üzerine su serpildiğini; evlerden yumurta, tereyağı ve un alındığını; toplu halde köyün yakınındaki dereye gidildiğini ve bebeğin suya bırakıldığını; ardından, toplanmış olan yiyeceklerin burada hep birlikte yendiğini belirtiyor (Pikichian, 2001: 227). Bu ritüel sırasında okunan mânilerden çeşitli yörelere özgü örnekler için bkz. Ek II. [ç.n.]

nı kesip ırmağa atmak olduğunu söyledi. Bdoyan da köylülerin ölüyü mezarından çıkarıp kafasını kestiklerinden ve üzerine su serptiklerinden söz ederek bu dehşet verici uygulamanın varlığını teyit eder.[8] Bu âdet, muhtemelen, yeni ölenlerin susadığına dair çok eski ve yaygın bir inanışa dayanıyordu; buna göre, yaşayanlar ölülerin susuzluğunu giderirlerse belki Tanrı da yaşayanların susuzluğunu giderirdi.*

Ermeni inanışlarına göre, ocak ateşi, toprak ve su gibi dişil bir varlıktı. Ocağı yakmak ve ateşin sürekliliğini sağlamak kadının sorumluluğundaydı. Birinci bölümde açıklandığı gibi, ocak ateşi, ayrıca, aileyi ve aşireti simgeler ve aile arasında yapılan ibadetin odağını oluştururdu. Evden ayrılacak olan kişi ocağın önünde çömelip onu öperdi. Hane bölündüğünde yani evin üyelerinden biri ayrı bir ev kurduğu zaman, yeni evin ocağı ilk evin ocağından alınan ateşle yakılırdı.[9] Feneseli Ağavni Hanım'ın anlattığı bir hikâye, ateşin taşıdığı simgesel önemi gayet açık bir şekilde ortaya koyuyordu. 1915'te, Tehcir sırasında amcası onu Halep'te bulunan bazı Avrupalıların yanına yerleştirmiş, oradan ayrılmadan önce ona "Seni burada bırakıyorum ki, biz ölecek olursak, hiç değilse arkamızda ocağımızdan ateş yakacak biri kalsın" demişti. Ermenilerin günlük dilde kullandıkları bazı deyimler de söz konusu anlayışa işaret eder: "Mukhıs maretsav" (yorgunluk ifadesi olarak, "dumanım söndü"), "sirdıs gı vari" (bir kimse ya da konuyla ilgili üzüntünün ya da özlemin ifadesi olarak, "yüreğim yanıyor").

Ermeniler belirli ağaçların da kutsal ya da mucizeli olduğuna inanırlardı. Büyük ağaçlar Ermenilerin yaşadığı kıraç topraklarda son derece az bulunduğundan genellikle olağandışı ya da doğaüstü olaylarla ilişkilendirilirlerdi. Bu ağaçlar köyün hemen dışında veya –Rebeka Hanım, Arusyag Hanım ve Geyve-Kurdbelemli Noyemi Hanım'ın söylediğine göre– bir ibadet ya da hac yerine giden yolun ke-

* Benzer bir uygulama Aksaray'ın Selime köyünde kaydedilmiştir. Yöredeki mağaralarda bulunan Hıristiyan mumyalarının Melendiz Irmağı'na atılmasının yağmur yağdırdığına inanıldığı, Müslüman ahali tarafından pek çok mumyanın bu şekilde yok edildiği anlatılmıştır. (F. Ertuğ'la yazışma) [ç.n.]

narında, kimi zaman da mezarlığın ya da manastırın yolu üzerinde bulunurdu. Bursa-Çengilerli Vartuhi Hanım ve Kiği-Hakusdunlu Maryam Hanım, böyle ağaçların azizlerin gömülü olduğu ya da kutsal bir insanın yaşamış olduğu topraklarda yetiştiğini belirttiler; Adana-Karaköylü Harutyun Bey ise bunun yalnızca kadınlar arasında yaygın olan bir inanış olduğunu söyledi. Vanlı Kapriyel Bey, kendi geldiği bölgede bulunan bir kutsal ağaçtan söz etti; kurumuş olan bu ağacın dallarına çeşitli renklerde bir sürü bez parçası bağlanmıştı. İnsanlar elbiselerinden kumaş parçaları kesip bu ağaca asarlarsa dualarının kabul olacağına inanırlardı. Kimi zaman, hastalıklarına şifa arayanlar da "Hastalığım geride kalsın" diyerek ağacın dalına kumaş parçası bağlarlardı.[10]

Kutsal ağaçlar, elbette yararlı ağaçlar olarak görülürdü fakat ceviz ağacının uğursuz olduğuna dair yaygın bir görüş de mevcuttu. Ceviz ağacında "elektrik" olduğuna, insanın suretinin bu ağacın kabuğuna kaydolabildiğine ve böyle bir durumda insanın kesinlikle öleceğine inanılırdı. Dolayısıyla sadece yaşlıların ceviz ağacı dikmesine izin verilirdi.

Ermeniler rengi beyaz olan boğa, at, katır, koç gibi bazı hayvanları da kutsal sayarlardı. At, katır, eşek, köpek, kedi, fare, kurbağa, yılan, kertenkele eti yemek tabuydu. Baharda gelen kuşlardan leylek, turna, kumru, bülbül ve sığırcık avlanmazdı.[11]

Ancak, görüşülen kişilerin hayvanlar konusunda aktardıkları en ilginç ve kapsamlı inanışlar, yılanlara, özellikle de "kutsal / evliya yılan" adı verilen yılanlara ilişkin olanlardı. Ermeni aileler, bir yılan evlerinin içine ya da yakınına yuva yaptığında bundan rahatsız olmaz, onu mallarının koruyucusu olarak görür ve sütle beslerlerdi.[12] (Yılanlar, elbette, *maran*da saklanan tahıllara dadanan kemirgenleri yok ediyorlardı.) Maryam Hanım'ın [47] anlatımına göre, bir evin içinde öldürülen yılan o eve düşman olur, kötü talih getirirdi. Vosginaz Hanım, evliya yılanların tandırın yanında yaşamayı sevdikle-

rini, Levon Bey [5] ise *danik*te, toprağın içinde yaşadıklarını söyledi.* Bazı aileler, evlerindeki sütunların, kapıların ve ev eşyalarının üzerine yılan resmi yapar veya evin yakınında bulunan bir pınarın taşına yılan resmi oyarlardı. Hamile kadınlar da kimi zaman yılan şeklinde nazarlıklar takardı.[13]

Maryam Hanım [47], Ermeni inanışları içinde yılanın ne kadar önemli bir yer tuttuğuna işaret eden iki hikâye anlattı:

> Tarsus'ta çok derin bir kuyu varmış; içinde envai çeşit yılan yaşarmış. Bunlar çok uzun ve kalın yılanlarmış. Yeryüzüne çıkacak olurlarsa dünyayı ve üzerinde yaşayan herkesi yok edebilecekleri ne inanılırmış. Bu yüzden, yılanların karnı doysun, dışarı çıkıp yiyecek aramasınlar diye kasabada yaşayan her erkek kuyuya her gün bir tane karaciğer atarmış.
>
> Adamın biri evinin bahçesine girmiş, bakmış ki, bir yılan yuvadaki kuş yavrularını yemek için bir ağaca tırmanıyor. [Bu, Ermeni halk masallarında sık rastlanan bir motiftir.] Yılana "Aşağı in yoksa seni vururum" demiş. Yılan hiç oralı olmamış. Adam aynı şeyi üç defa daha söylemiş, yılan her defasında onu duymazdan gelmiş.

* Karadeniz ve özellikle Doğu Anadolu'da yılanın kutsallığı, "ev meleği" olarak evi koruduğu inancı için bkz. Araz, 1995: 61-63. Bitlis kökenli Amerikalı Ermeni yazar William Saroyan'ın bu tema üzerine kurulu bir öyküsü vardır. Yazar, *Najari Levon's Old Country Advice to the Young Americans on How to Live with a Snake* [Nazarların Levon'dan Genç Amerikalılara Bir Yılanla Nasıl Yaşanacağı Konusunda Eski Ülkeden Tavsiyeler] adlı öyküde, Levon adlı kahramanın ağzından, özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler arasında yaygın olan bu inanışı canlı bir şekilde betimler:

> Bitlis'teki evimizde çok büyük, kara bir yılan yaşardı. O bizim ailenin yılanıydı... Yılanımız bilgeydi; Bitlis'in en yaşlı ev yılanıydı... Evimize girip çıkmak için kullandığı kapı, uyuduğum odanın taş duvarının en tepesindeydi... Akşamları ... onu orada aşağı doğru bana bakarken görürdüm... [Baharda onun için bir kaba süt doldurup odama götürdüğümde] ailemizdeki herkes (...) yılanı görmeye odama gelir[di], çünkü evde yılanın olması berekettir. (*Yetmiş Bin Süryani*, "Yılan," çev. Arman Artuç, İst., Aras Yay., 2004) [ç.n.]

Yılana zarar verebilmek için, adamın özel olarak yılanlara karşı yazılmış bir duayı okuması gerekiyormuş. Bu öylesine güçlü bir duaymış ki, okunduğunda yılanlar tamamen çaresiz kalırmış. Adam duaya başladığında yılan da etkiyi hissetmeye başlamış ve ağaca sıkıca sarılmış. Ama sonunda direnemeyecek duruma gelip ağaçtan düşmüş; adam da bir taş atıp onu öldürmüş.

Karşılaştırmalar

Doğu Avrupa ve Yakındoğu'nun pek çok halkı gibi, Ermeniler de, doğanın birtakım "özel" unsurlarını kutsal sayarlardı. Toprak Ana'ya, belirli taşlara ve pınarlara hürmet eder, su perilerine inanırlardı.[14] Birçokları, cuma gününü saf su ve dişi varlıklarla ilişkilendirir ve bu günü kutsal kabul ederlerdi. Çarşamba ve cuma günleri çalışmak, Ermeni kadınlar için olduğu gibi İranlı kadınlar için de tabuydu – özellikle, cuma günleri suyun "Fatima'ya ait" olduğuna inanıldığı için o gün çamaşır yıkamaktan kaçınırlardı.[15] Yağmur yağdırmak için sabanın kadınlara çektirilmesi Kuzey Hindistan'da da görülen bir uygulamaydı.[16] Yeni gömülmüş cesedin, susadığı için mezarın etrafındaki toprağın bütün nemini çektiği, dolayısıyla yeni ölenlerin kuraklık getirebilecekleri inancı Doğu Slav halkları arasında da mevcuttu.[17]

Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da yaşayan köylülerin çoğu ocak ateşini kutsal sayardı. Eski Yunanlar ve Romalılar için de aynı şey geçerliydi.[18] Yüksek dağların zirveleri, Ermenilerde olduğu gibi diğer Kafkas halkları arasında da kutsal sayılırdı. Girit'te, Minoalılar döneminde (İÖ ikinci binyıl), dağ zirvelerine yakın birçok mağarada tapınaklar bulunuyordu; bu durum, yazın hayvanları otlatmak için yüksek yerlere çıkılıyor olmasıyla ilişkilendirilmektedir.[19] Bir dileğin gerçekleşmesi için kutsal sayılan bir ağaca bez parçası bağlama âdeti Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da çok yaygındı; Batı'da da, Britanya Adaları'ndan doğuda Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada

görülmekteydi.[20] Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da köylüler arasında çok yaygın olan bir diğer âdet de, aile için faydalı olduğu düşüncesiyle evin içinde ya da yakınında yuvalanmış yılanı beslemekti. [21]

Aziz Efsaneleri

Büyük Ermeni kiliselerinin birçoğunda, kiliseye adı verilen azizden kalmış kutsal emanetler bulunurdu. Örneğin, duvarında Aziz Toros'un bileğinin asılı olduğu Surp Toros Kilisesi, kutsal gücünü bu kutsal emanetten, Surp Krikor Kilisesi ise haçtan alıyordu;* Kana Gudur'da, bu gücün azizin göğüs kemiğinden geldiğine inanılıyordu.**

* Anadolu'da Surp Krikor (Lusavoriç) ve Surp Toros adını taşıyan çok sayıda kilise ve manastır bulunduğu için burada sözü geçen kiliselerin nerede olduğu muğlaktır. [ç.n.]

** Muhtemelen, Sivas yakınlarında, şehrin batısında yer alan *Surp Khıntragadar / Khonenktur Manastırı* kastedilmektedir. Episkopos Dırtad Balyan, Anadolu'daki manastırları konu alan 1914 tarihli kitabında, "Khonırgıdur Vank" [Huykesen Manastır] başlığı altında şu bilgileri verir:

> İnşa tarihi bilinmiyor. Manastırın şapeli Surp Asdvadzadzin'e [Meryem Ana] ithaf edilmiştir. Şapel ve ziyaretçilere ayrılmış birkaç oda yıkıntı durumdaydı ama son zamanlarda birtakım küçük onarımlarla yetimhaneye dönüştürüldü. Fakat yetimhanenin faal olup olmadığı konusunda bilgimiz yok. Manastırın bulunduğu bölgenin havası temiz, suyu sağlıklı, temiz ve tatlıdır. Bölgede pek çok pınar bulunur. Manastırın bayram günü Surp Asdvadzadzin'in göğe çıkış günüdür. Şehirliler buraya hava almaya gelir. Çadırlar kurup birkaç ay kalırlar. Manastırın on beş dönüm kadar, üç parça arazisi var. Bölgede yaşayanlar arasında bu manastıra *khıntragadar* [dilekleri yerine getiren] adını verenler vardır. Fakat böylesi bir söyleyişin ne kadar doğru olduğu şüphelidir. Yerli halkın tamamı ve komşu halklar bu manastırı "Huykesen (*Khonırgıduri*) Kilise" olarak da adlandırır ve buraya şifa bulmaya giderler. (Balyan, 1914: 114-5)

Anadolu'nun pek çok yerinde, halen, özellikle çocukların kötü huylarından uzaklaşmaları için götürüldüğü, "huykesen" adı verilen ziyaret yerleri ve yatırlar vardır. [ç.n.]

Ancak, köylülerin bu büyük kiliseleri ziyaret etmek gibi bir şansları neredeyse hiç olmuyordu. Yine de, Hıristiyanlık köy hayatının önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Görüşülen kişiler, bu konuyla ilişkili olarak, kendi köylerinde anlatılan çeşitli efsanelerden ve kişisel deneyimlerden söz ettiler.

Harput vilayetinin küçük bir köyü olan Akhor'da, hakkında pek çok mucize efsanesi anlatılan Akhor Bab adlı bir kilise vardı. Hıripsime Hanım, bu efsanelerden birini kocasından dinlemişti:

> Bir gün bir çoban ayine katılmak için Akhor Bab'a gitmiş. Bir de bakmış ki kilisede bulunan herkesin sırtında bir semer, papazın sırtında ise iki tane semer var. Çoban kendi kendine "Demek ki şimdi âdet böyle. Ben de gidip bir tane alıvereyim" diyerek hayvanlarının yanına dönmüş, bir semer almış, omuzlarının üzerine yerleştirip kiliseye girmiş.
>
> Kilisedeki insanlar bu tuhaf manzarayla karşılaşınca sıradan bir çoban olan bu adama gülmeye başlamışlar. Papaz ona neden semer taktığını sormuş; çoban yanıt vermiş: "Etrafıma bakıyorum, herkesin sırtında bir semer var. Bakın sizde de var, hem de iki tane!"
>
> Zeki bir adam olan papaz cemaate dönüp şöyle demiş: "Ey cemaat, bu adama gülmeyiniz. O, aramızdaki günahsız kişidir. Hepimiz onun sırtındaki gerçek semeri görebiliyor, onunla alay ediyoruz. Ama bizler kendi omuzlarımızda taşıdığımız günahları ve hataları göremiyoruz. Bunları yalnızca günahkâr olmayanlar görebilir."

Kendisi de Akhorlu olan Vartan Bey, Akhor Bab'ın, bütün civar köylerde, mucizevi şifalar veren bir yer olarak tanındığını hatırlıyordu. Akhor Bab'ı özellikle felç geçirmiş insanlar ziyaret eder, hepsi de şifa bulurdu. Buraya Hıristiyanlar kadar Türkler ve Kürtler de gelir, dua edip mumlar yakarlardı. Duaları kabul olduğu halde yaktığı mumları söndürmeden gidenler ise "su katılmamış kâfirler"di. Hatta bu yüzden büyük bir yangın çıkmış, kilise ancak çok kapsamlı bir onarımdan sonra tekrar kullanıma açılabilmiş, fakat bu olaydan sonra hiçbir zaman eski gücüne kavuşamamıştı.

Harput bölgesindeki diğer kiliseler de mucizevi şifa olaylarına sahne olurdu. Hıripsime Hanım, Hüseynig'deki Surp Varvara Kilisesi'nin, göz rahatsızlığı olanları iyileştirmesiyle tanındığını söyledi.* Vartan Bey de, Harput ile Hüseynig arasında yer alan Asdvadzımer' deki [Asdvadzamayr, yani Meryem Ana] bir kilisenin, sara hastalarından rağbet gördüğünü belirtti. Bu kilisenin arka tarafında küçük bir beşik vardı. Hasta, mavi bir tespihi beşiğe değdirirdi; inanışa göre, beşik sallanırsa şifa verilmiş, sallanmazsa verilmemiş demekti.

Mucize olayları yalnızca kilisede değil başka mekânlarda da yaşanabiliyordu. Kiğı yakınlarında bir dağ köyü olan Hakusdun'dan gelen Maryam Hanım, köy kilisesinin yanında bulunan mağaralarla ilgili ilginç bir hikâye anlattı: Bir zamanlar bu mağaralarda hayatlarını dua ederek geçiren, günlük yiyecekleri bir parça *nışkharktan* (komünyondan) ibaret olan kutsal insanlar yaşarmış. Yeni bir kilise inşa edilmesi söz konusu olmuş ve bu ermişler oradan kovulmuşlar. Onlar da köyden uzaklaşınca arkalarına dönerek şu sözlerle köyü lanetlemişler: "Ne büyüyesin, ne küçülesin; ne inesin, ne de çıkasın." Tam da dedikleri gibi olmuş – o zamanlar Hakusdun'da altmış hane varmış, ve bu sayı hiçbir zaman değişmemiş.

Hıripsime Hanım, Hüseynig köyünün yakınında bulunan ve özellikle Surp Sarkis'le ilişkilendirilen dikkat çekici bir kaya yapılanmasına dair ayrıntılı bilgiler verdi. Burada, doğal bir kemer teşkil eden iki yüksek kaya, kayaların alt kısımlarında ise çok sayıda nal izi bulunuyormuş. Bu izlerin bir zamanlar atıyla bu kayaların üzerinden geçmiş olan Surp Sarkis'ten kaldığına, dolayısıyla bu mekânın mucizeli olduğuna inanılırmış. Hastalanan bebekler iyileşmeleri için oraya götürülürmüş. Genç kızlar da, yakın bir zamanda evle-

* Yirminci yüzyıl başında Harput (Mamuretülaziz) Vilayeti merkez kazasına bağlı olan Hüseynig kasabası bölgedeki önemli Ermeni yerleşimlerinden biriydi. Günümüzde, Elazığ şehir merkezine bağlı bir mahalle durumundadır (Ulukent Mahallesi). Metinde geçen Surp Varvara Kilisesi'nin bir fotoğrafı için bkz. s. 217, resim 61. [ç.n.]

nip evlenmeyeceklerini ya da evlenecekleri kişinin iyi bir koca olup olmayacağını sormak için bu mekânı ziyaret ederlermiş. Bunun için her kız yerden küçük bir taş alıp iki kayanın arasına bırakırmış – inanışa göre, eğer taş yere düşmeyip iki kayayı birleştirecek şekilde arada kalırsa, kızın dileği gerçekleşirmiş.*

Surp Sarkis'in özellikle romantik aşkla ilişkilendirildiği, diğer kaynaklarda da teyit edilmektedir. Genç âşıkların kaderini belirlediğine inanılan Surp Sarkis, bu bakımdan Eski Yunan tanrısı Eros'a ve eski çağ Ermeni tanrısı Güzel Ara'ya** benzer. Surp Sarkis'in isim günü

* Amerika'nın Boston kentinde yaşayan Ermeni göçmenler arasında yapılmış bir araştırmaya dayanan 1899 tarihli bir makalede bu efsaneye ilişkin ayrıntılı bir anlatım bulunmaktadır:

> Fırat Nehri'nin kollarından birinin kıyısında, Ermenilerin yılda bir kez gidip ibadet ettikleri bir yer vardır. Burada suyun genişliği 35 metre, suyun iki kıyısındaki kayaların yüksekliği ise 35 ile 50 metre arasıdır. (...) Suyun her iki yanındaki kayaların tepesinde nal izleri bulunur. Anlatıldığına göre, zamanın birinde, kendisine işkence etmek isteyen düşmanları tarafından takip edilen bir aziz, atını dörtnala buraya sürmüştür. Ulaştığı yerde, nehir, üzerinden atlanmayacak kadar geniştir ... fakat geri dönecek olsa düşmanın eline düşecektir. Tanrı'ya sığınıp atını uçuruma doğru sürer, diğer tarafa geçmeyi başarır ve kurtulur (...). Atın böyle bir sıçrayışı yapabilmek için harcadığı güç ve diğer tarafa inişinin şiddetiyle, suyun her iki yanında, kayaların üzerinde nal izleri kalır. Geliş yönünde atın arka ayaklarının, karşı tarafta ise ön ayaklarının izleri daha derin ve belirgindir. Her iki taraftaki izler de ... tam olarak atın nallarının şeklindedir. Her yıl, bu olayın gerçekleştiği varsayılan günde burada toplanılır. İnsanlar, ibadet etmenin yanı sıra, nal izlerine belirli bir mesafede durup isteklerde bulunur, sonra da belirli sayıda çakıl taşı, bozuk para, boncuk, misket, vb. alıp bu nal izlerinin oluşturduğu oyuklara doğru atarlar. Avuçlarındaki nesneyi atmadan önce bir sayı söylerler; eğer oyuklara o sayıda nesne girerse isteklerinin gerçekleşeceğine inanılır. (Edwards, 1899: 104) [ç.n.]

** *Ara Keğetsig* [Güzel/Yakışıklı Ara]: Asur kraliçesi Şamiram'ın (Semiramis) kendisine beslediği aşka karşılık vermeyip onun davetlerini reddeden, bunun üzerine çıkan savaşta Şamiram'ın askerleri tarafından öldürülen efsanevi Ermeni kralı. [ç.n.]

olan 21 Ocak'ta* gençler rüyalarında evlenecekleri kişiyi görmek için tuzlu ekmek yer, bu kişinin gelip arzularını yerine getirmesini umarlardı. Ayrıca, kuşların gelmesi için dışarıya yiyecekler bırakır, kuşların yiyecekleri ne tarafa götürdüklerine bakarak evlenecekleri kişiyi bulacakları yeri tahmin etmeye çalışırlardı. Nor Nahçıvan'da** genç kızlar nişanlı kızların evinde toplanıp dedikodu yaparlardı. Genç erkekler içeri giremezlerdi ama bazen evin etrafını sarıp içeride konuşulanları gizlice dinlemeye çalışırlardı. Kızlar, kimi zaman, evlenecekleri gün havanın güzel olması için beş gün oruç tutarlardı.[22]

Surp Sarkis günü için, geleneksel olarak, un ve tereyağından yapılıp balla tatlandırılan bir tür kete olan *pokhint* yapılırdı. İnanışa göre, Gürcülerle savaşan Surp Sarkis'in cebindeki kavrulmuş un *pokhint*e dönüşmüştü. Ermeniler bu yüzden Surp Sarkis gününde *pokhint* hazırlar, bunun bir kısmını evlerinin kapısının önüne bırakarak azize sunarlardı. Surp Sarkis'in kendilerini özellikle seyahatler sırasında karşılaşabilecekleri fırtınalardan koruduğuna inanırlardı. Söylenceye göre, Bizanslı bir kızı kaçıran aziz, at sırtında hızla batıdan doğuya doğru ilerlerken, geçtiği yolun üzerinde hiç kar olmadığı halde, arkasında bir kar ve toz fırtınası bırakmıştı.***

* Ermeni Kilisesi'nin azizlerinden olan Surp Sarkis'in isim günü her yıl Ocak ya da Şubat ayı içinde bir güne denk gelir, fakat –metinde belirtilenin aksine– bu tarih sabit değildir; yıldan yıla değişir. Örneğin 2006'da, Surp Sarkis günü 11 Ocak tarihine denk gelmiştir. [ç.n.]

** 1778 yılında, Kırım'dan göçen Ermeniler tarafından, Azak Denizi'nin kuzeydoğu ucunda, Don Nehri kıyısında kurulmuş olan Nor (Yeni) Nahçıvan, günümüzde Rostov şehrinin bir parçası haline gelmiş durumdadır. [ç.n.]

*** Efsaneye göre, Bizans İmparatoru Julianus Ermenilere savaş açmış, Surp Sarkis de kırk neferiyle onun karşısına çıkmıştır. Yedi gün süren mücadelenin ardından yorgun düşen Surp Sarkis, açlık içinde bir yere oturur. Nereden bir lokma ekmek bulabileceğini düşünürken rüzgâr gökten birkaç buğday başağı getirip önüne döker. Aziz, buğdayları alıp avucunda öğütür, ağzına atıp açlığını giderir ve Tanrı'ya şöyle niyaz eder: "Bundan böyle her kim yıl içinde yedi gün başakların anısına ... oruç tutar ve cu-

Vartan Bey, Nadir Baba adı verilen ermişle ilişkilendirilen birtakım mucize öykülerinden söz etti: Nadir Baba geceleri küçük türbesinden çıkıp dışarıda dolaşırmış. Onun etrafındaki ışığı iyi insanlar görebilir, günahkârlar göremezmiş. Türbesine gidip içtenlikle dua eden hastalar şifa bulurmuş.* Ancak, Türkler Nadir Baba'nın gücünün çok büyük olduğunu fark edince türbeyi kapatmışlar ve inançlı insanları oradan uzak tutmak için kapısına bir bekçi dikmişler. Bir gece bekçi pencerenin altına küçük tuvaletini yapmış; bekçinin ağzı o an çarpılıp kafasının arkasına gitmiş, kolları ve bacakları da felç olmuş. Durumdan haberdar edilen hükümet yetkilileri, azizin güçlerine inanmadıkları halde, hikâyenin yayılmasını sağlamışlar ve şifa bulmaya gelenlerden giriş parası alması için kapıya birini koymuşlar.

Türbenin içindeki mezar doğuya bakıyormuş. Türkler mezarın yönünü sürekli olarak değiştirip batıya döndürüyorlarmış ama her defasında, sabah olduğunda mezarı yine doğuya bakar vaziyette buluyorlarmış.

---

ma günü *pokhint* ile ... oruç açar ise muradını yerine getir, dilediğine bağışla." Bu nedenle, kırsal kesimlerde Ermeni kadınları, özellikle kısmet bekleyen genç kızlar, niyetlerinin gerçekleşmesi amacıyla üç gün katıksız oruç tutarlar. Kilise takviminde 'Araçavorats' adıyla anılan ve 19 Ocak ile 23 Şubat arasına denk gelen bu oruç döneminin son gününde (cumartesi akşamı), avlulara ve damlara bir kap içinde *pokhint* bırakılır. Bu geleneğin kökeninde, Surp Sarkis'in, pagan bir Rum kızını Hıristiyan yapıp beyaz atının terkisinde Bizans surlarından kaçırdığı ve dağlardan sekerek Ararat'a götürdüğü inancı vardır. Surp Sarkis'in, bu yolculuk sırasında, orucunu tutanların evine uğrayacağına ve üzeri haç işaretli hamur işi ya da çöreklere atının nal izini bırakacağına inanılır. [http://www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm] (Kalustyan, 1982: 139-42) [ç.n.]

* 1200'lü yıllarda yaşamış, Yesevi tarikatına mensup bir şeyh olduğu düşünülen Nadir Baba'nın Harput'taki türbesi, günümüzde halen ayaktadır. "Nazar Baba Zaviyesi" olarak da bilinen bu türbenin geçmişte Müslümanlardan çok Ermeniler tarafından ziyaret edildiği, özellikle pazar günleri çevre köylerden pek çok Ermeni'nin buraya geldiği ve hasta çocukların iyileşmeleri için bir süre türbenin içinde bırakıldığı bilinmektedir. [ç.n.]

Mevsimsel Kutlamalar

Kırsal bölgelere özgü ritüeller, diğer Hıristiyan ülkelerde olduğu gibi, temel olarak, önemli dini bayramlarla bağlantılıydı. Bunlar elbette aynı zamanda mevsimsel kutlamalardı. Köylüler en büyük kutlamaları Büyük Oruç döneminin öncesinde, Paskalya'da (ekim işi bittikten sonra) ve yazın, hasat zamanından önce yaparlardı. Sık sık düğünlerin yapıldığı güz aylarında ise büyük mevsimsel ritüeller olmazdı.

1 Ocak gününe özgü, her yerde uygulanan belirli bir ritüel yoktu. Bazı araştırmacılara göre Ermeniler eskiden Yeni Yıl'ı ocak ayının ilk günü kutlamazlardı. Lisitsyan, Ermenilerin Yeni Yıl gecesi o yıl ölenlerin mezarlarına içki döktüklerini, yıl içinde vaftiz olan ya da evlenen çocukların ailelerinin ise vaftiz babalarına hediyeler verdiğini kaydeder.[24]

Bdoyan ise, 1 Ocak'ta, yalnızca Güney Ermenistan'da ve iç bölgelerde yaşayan kimi Ermenilerin ciddi bir kutlama yaptığını belirtir. Yılbaşı gecesinden önce bütün anlaşmazlıkların sona erdirilmesine çalışılırdı. Yeni yılın ilk günü, erkekler arkadaşlarını, muhtarı ve papazı ziyarete gider, yanlarında armağan olarak konyak ve meyve götürürlerdi. Kadınlar, evlenecek olan oğullarıyla birlikte, oğlanın sözlüsünü / nişanlısını ziyaret ederlerdi. Kız ve oğlan birbirlerine elma verirlerdi. *Dan digin* evin kapılarını kırmızı kurdeleler ve haçlarla süslerken diğerleri de evin dış duvarlarına kırmızı kumaşlar asarlardı. Evin erkeği ve evin hanımı aile üyelerine meyve ve reçel verirdi. Bazı bölgelerde kadınlar insanları, hayvanları ve yılın on iki aylık döngüsünü temsil eden, özel olarak şekil verilmiş ekmekler yaparlardı. Kimi zaman da, yeni yılda yağmur bol olsun diye suya un dökerlerdi.

Bdoyan, ayrıca, yılbaşında insanların günlük hayatta kullandıkları aletleri hatırladıklarını kaydeder. Bazı bölgelerde kadınlar evin dış duvarlarına çeşitli aletlerinin resimlerini, ön kapının üzerine de bir saban demiri resmi çizerlerdi. Yılbaşında, az meyve veren ya da hiç vermeyen meyve ağaçları ve asma kütükleri "korkutulur"du.

Kurumuş ağacın/asmanın sahibi, bitki korksun ve yeni yılda daha verimli olsun diye, elinde bir baltayla yanına yaklaşır, onu kesecekmiş gibi yapardı.[25]

Detroit'te görüşülen kişilerden yalnızca Harputlu Hıripsime Hanım, doğrudan doğruya 1 Ocak'la bağlantılı olan bir törenden bahsetti: Her aile yıl boyunca su aldığı mahalle çeşmesine bir Noel hediyesi sunardı (*gağantel*). Yılbaşı günü, anne ve çocuklar ellerinde fındık-fıstık ve kuru meyvelerle çeşme başına gidip geçmiş yılın olayları için şükran duaları okur, gelen yılın iyi talih getirmesini dilerlerdi. Bir testi su doldurduktan sonra hediyeleri orada bırakıp eve dönerlerdi. Çeşmeden aldıkları su genellikle eve varıncaya kadar donardı; birçokları bu suyun bir mucizeyle altına dönüşmesini hayal ederdi.

Ermeni köylüleri, bazı Ortodoks Hıristiyanlar gibi, Noel'i 6 Ocak'ta kutlarlardı. Ermenilerde yılbaşı ise *Gağant* adıyla bilinir; Ermenilerin Noel Babası da, *Gağant Baba* adında görünmez bir cindir. Diğer dini bayramların arifesinde olduğu gibi Noel arifesinde de oruç tutulurdu. Arife günü derelerden akan suyun mucizeli olduğuna inanılır, bazı yerlerde köyün papazı o gün dereye bir haç indirirdi. Ayrıca, arife günü güvercinler azat edilirdi.[26]

Noel günü, çocuklar bir ipin ucuna bağladıkları boş bir çorap ya da torbayla köyün damlarını bir bir dolaşır, her evde ipi *yertik*ten aşağı sarkıtırlardı. Evdekiler de çorabı fındık fıstık ve kuru üzümle doldurup yukarı gönderirlerdi. Bu arada, babalar, çocukların yeni ayakkabı ya da elbiseye ihtiyacı olduğu halde, çocuklar "Gağant Baba getirmiş" diyebilsinler diye alışverişi Noel zamanına bırakırlardı. Hıripsime Hanım, bazı yerlerde çocukların "Gağant Baba geldi, bize pabuç, pabuç, pabuç [alınan giyeceğin adı] getirdi" diye şarkı söyleyerek ev ev dolaştığından bahsetti.* Evlerde de bütün gece uyunmaz, misafirlerle birlikte yenir içilirdi.

* Geleneksel *Dzınunt* ve *Gağant* şarkılarından birer örnek için bkz. Ek II. [ç.n.]

Her yıl, Noel ile Büyük Oruç'un başlangıcı arasında bir gün *Diyarnıntaraç* (Diarendas, Terındas) kutlanırdı.* Bu kutlama geleneksel olarak 14 Şubat'a denk gelir, fakat görüşülenler arasında farklı tarihler verenler de oldu. Bazı araştırmacılar, şenlik ateşlerinin yakıldığı bir ritüel olduğu için, *Diyarnıntaraç*'ın çıkış itibarıyla ateş ve güneş tanrısı Mihr (Mithra) için yapıldığını düşünüyorlar. Pagan dönemde, Ermeniler şubat ayına "Mihr ayı" adını verirlerdi. Kökeni ne olursa olsun, bu törendeki tipik kutlamalar ile doğurganlık ayinleri arasında açık benzerlikler bulunmaktadır.

Diyarnıntaraç'ın odak noktasını büyük bir ateş oluştururdu. Anlatılanlara göre, bu ateş ayinden sonra, kilisenin bahçesinde yakılırdı. Ancak, Van-Kharzitli Levon Bey [5] ateşin ağılın damında, Feneseli Ağavni Hanım ise "evin hemen önünde" yakıldığını belirttiler. Çoğu köyde, bu şenliklerde asıl olarak yeni evli çiftler yer alırdı, ama diğerleri de onlara katılırlardı. Avedis Aharonian bu töreni gayet ayrıntılı bir biçimde betimler:

> Her yıl, şubat ayının 13'üncü gününde, akşam duasından sonra kilisenin bahçesinde büyük bir ateş yakılır. Bütün köy ateşin etrafında toplanır. En önde, ellerinde kutsal ateşte yaktıkları mumlarla, o yıl içinde evlenmiş olanlar yer alır. Ateşin etrafında üç kez dönerler, çünkü ateş, evlilik yoluyla oluşturulan birliği verimli kılma ve gelecek nesillere sağlık ve mutluluk verme gücüne sahiptir. Yeni evlilerin ardından kucaklarındaki bebekleriyle anneler gelir. Onlar da, çocuklarını kötü ruhlar ve hastalıklardan korumak için aynı şekilde ateşin etrafında dönerler. Kısır gelinler doğurganlık kazanmak için başörtülerinin kenarlarını yakarlar. Diğerleri de arınmak için ateşin üzerinden atlarlar. Şenlik çığlıkları alevlerin

* Ermeni Kilisesi'nde, İsa'nın doğumunun kırkıncı günü için kutlanan *Diyarnıntaraç* (İsa'nın mabede götürülmesi yortusu), metinde bahsedildiği gibi, Hıristiyanlık öncesi dönemden kalma unsurlar içerir ve kutlamalarda yer alan ateş öğesi nedeniyle halk arasında "ateş gecesi" ya da "ışık bayramı" olarak da bilinir. [ç.n.]

çıtırtısına karışır. Bir süre sonra kalabalık bir araya toplanır; herkes, ateşi kendi ailesi içinde de yüceltmek üzere, yanan bir mum alıp evine döner. Kiliseden getirilen mumlarla evlerin damlarında ateşler yakılır ve aynı ritüeller aile ocağının etrafında tekrarlanır. Her taraftan silah atışları duyulur.

Yeni evli çiftlerin bulunduğu evlerde bu şenlik farklı bir önem taşır ve özel bir törenle kutlanır. Yeni evlilerin anne babaları ve arkadaşları, hediyelerle, "genç gelini dama çıkarma" adını verdikleri törene katılmak için o eve gelirler. Damat elindeki mumla ateşi yakar, alevler yükselirken müzisyenler bir düğün şarkısı çalar. Genç çift ateşin etrafında üç kez döner. Düğünde olduğu gibi, yeni ocağın sağlığına içerler. Evin reisi, dumanın gittiği yöne bakıp tarlanın en verimli olacak bölümünü tahmin etmeye çalışırken, büyükanne de hayvanları hastalıktan korumak ve tavukların bol yumurta vermesini sağlamak için bir avuç kül alıp ahırlara doğru savurur. Diğerleri ise "tereyağının bol olması için" söylenen kutsal bir sözü tekrarlayarak omuzlarının üzerinden arkaya doğru kül atarlar.* Ateş Şenliği'nin çaresiz hastalıkları iyileştirme gibi bir etkisi vardır; hastaların bir halat yardımıyla dama çıkarılmasının nedeni budur.[27]

Detroit'te yapılan görüşmelerde edinilen bilgiler, yukarıdaki anlatımda yer alan pek çok ayrıntıyı doğrular nitelikteydi; ayrıca, pek çok görüşmeci, bunlara birtakım küçük varyasyonlar ekledi. Khatun Hanım, gecenin bitiminde herkesin yanmış odundan bir parça alıp evine götürdüğünü, bunun uğur getirdiğine inanıldığını belirtti. Van-Kharzitli Levon Bey ise herkesin halen yanmakta olan odundan birer parça alıp bunu meşale olarak kullanarak akrabalarının mezarlarını ziyarete gittiğinden söz etti.

Ancak, Ermenilerin en önemli geleneksel kutlamaları, her za-

* Bazı bölgelerde, şenlik ateşinden alınan küller, bereket ve iyi talih getirmesi için, *yertik*ten [baca deliği] evin içine savrulurdu. (Marutyan, 2001: 280n6) [ç.n.]

man için Paskalya zamanında yapılanlar olmuştur. Örneğin, Büyük Oruç'tan hemen önce *Paregentan* kutlanırdı. Bu kutlamada insanlar hep birlikte yiyip içerlerdi. Sofralarda çok çeşitli yiyecekler ve kete olurdu, fakat Büyük Oruç sırasında evde bu tür yiyecekler bulundurulamayacağı için artakalan bütün yemekler atılırdı.*

Nişanlar ve düğünler de genellikle Büyük Oruç'tan önce yapılırdı. Bu dönemde insanlar kısa bir süre için toplumda kendilerinden üst konumda bulunanlarla alay etme özgürlüğüne sahip olduklarından, keşişler ve rahip adayları, zenginler ve yoksullar, gençler ve yaşlılar arasında gülünç rol değişimleri olurdu. Bu kutlama, husumetlere karşı bir emniyet sübabı işlevi görür ve uzun vadede, mevcut toplumsal hiyerarşinin korunmasına hizmet ederdi. Böyle günlerde insanlar kılık değiştirir, yürüyüş alayları düzenlenir, oyunlar oynanırdı. Ermenilerin bir de salıncak ritüeli vardı: Kızlar salıncaklara oturur, erkekler de onları sallardı. Van Gölü havzasında evin hanımı kucağına kızını ya da ağır bir taş dibek alıp bir salıncağa oturur, bir başkası onu sallardı; böylece, kadının yeni yılda o ağırlığa denk miktarda tereyağı yapabileceğine inanılırdı.[28]

Ermeniler Büyük Oruç'u çok katı bir biçimde uygularlardı; perhiz dönemi boyunca tereyağı, peynir, süt, yumurta ve et yenmez,

* *Paregentan*: Ermenicede "mutlu/iyi yaşam" anlamına gelir. Kökleri Hıristiyanlık öncesi döneme dayanan ve Büyük Oruç'tan önceki son pazar gününe denk gelen bu bayramda insanlar eğlenmek için kılık değiştirir, maskeler takar, birbirlerine şakalar yapar, şarkılar söyleyip dans ederlerdi. Ayrıca, evlerde çok çeşitli yiyecekler olur, pek çok yerde kurban kesilir ve hazırlanan ziyafet sofralarında bolca et bulunur. *Pun Paregentan* ("Asıl Paregentan") gününden artakalan yiyeceklerin saklanmayıp atılmasının nedeni, ertesi gün başlayacak olan yedi haftalık oruç döneminde tahıl ve sebze dışındaki yiyeceklerin tüketilemeyecek olmasıdır. Aynı nedenle, Paregentan akşamı ya da ertesi sabah, evin kadınları toplanır, evdeki tüm tencereleri ve sinileri, törensel bir ciddiyetle, iyice ovup yıkarlardı. [http://www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm] Geleneksel Paregentan şarkılarından örnekler için bkz. Ek II. [ç.n.]

içinde bu gıdaların bulunmadığı özel yemekler pişirilirdi. Büyük Oruç'un başlangıcında büyükler –Ahılkelekli Satenig Hanım'ın aktarımına göre– bir soğana ya da –Zeytunlu Rebeka Hanım'ın aktarımına göre– portakala yedi tane kuş tüyü saplar, perhiz döneminin bitimine kadar her hafta tüylerden bir tanesini çıkarırlardı. Evin çocukları, her tüy çıkarılışında, Paskalya'nın bir hafta daha yaklaştığını anlarlardı.*

Bdoyan, bazı bölgelerde, yaşlı bir erkeği temsil eden bir kukla yapıldığını ve "Agladiz" ya da "Akhıloc" adı verilen bu kuklanın bir ayağından, üzerine tüyler takılmış bir kuru soğan sarkıtıldığını belirtir. İnanışa göre, Büyük Oruç'un son günü bu figür bir kuşa dönüşür, bir sonraki yıl tekrar gelmek üzere uçup giderdi. Agladiz, belki de, Ermenilerin Merelots gününde andıkları ölmüşlerin ruhlarını temsil ediyordu.** Yukarıda belirtilen kaynaklarda, Hark böl-

* *Medz Bahk* yani Büyük Oruç döneminde hazırlanan bu geleneksel "takvim", Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Agladez, Akheludz, Akhatsel, ve ayrıca Mırmıras, Mormoras (asık suratlı, aksi, sürekli olarak söylenen kişi) gibi adlarla da anılırdı. Büyükçe mor bir soğanın üzerine herhangi bir kuşun yedi tüyü eşit aralıklarla fırıldak şeklinde batırılır, altına kırmızı kuru biberler asılırdı. Yedi tüy Büyük Oruç'un yedi haftasını, mor soğan yedi günahla yaralanmış olan kalbi, kırmızıbiber ise oruç tutmayanları bekleyen manevi ateşi temsil ederdi (bkz. s. 215, resim 56). Bu soğan Karnaval'ı takip eden pazartesi günü yemek odasının tavanından sarkıtılır, her oruç haftası bitiminde soğanın üzerindeki tüylerden biri çıkarılırdı. Kilisedeki Paskalya arifesi töreninden önce sonuncu tüy de alınır, kiliseden eve dönüldüğünde soğan kırılır, o günün geleneksel yemeği olan balıkla birlikte yenirdi. [http://www.lraper.org] [ç.n.]

** Kafkasya'da yaşayan Ermeniler arasında, bu kuklaya *bab* ("büyükbaba") adı da verilirdi. İki tahta parçasından oluşan *bab*'ın üzerine koyun derisinden bir uzun ceket ve yün bir başlık giydirilir, yüzüne beyaz yünden sakal ve bıyık yapılır; iki elinden –oruç tutmayanları bekleyen cezayı simgeleyen– taş parçaları, bir ayağından da bir soğan ya da patates sarkıtılırdı. Soğanın üzerine yedi tane horoz tüyü takılırdı; bu tüylerden biri, perhizin son haftası altı gün sürdüğü için yarım olurdu. Uzun bir iple tavanda-

gesinde* Büyük Oruç'un ilk günü her evde kadınların hamurdan yıldızlar yapıp bir gökyüzü haritası çıkaracak şekilde tandırın bulunduğu odanın kararmış tavanına yapıştırdıkları, sütunların üzerine de yine hamurla yaptıkları hayvan figürleri koydukları kaydedilir. Bazı köylerde, Kutsal Cuma günü** demirciler çocukları yıldırımdan ve karabasanlardan koruyacak nazarlıklar yaparlardı. Genç kızlar da, nişanlılarına, duvara asıp kötü büyülerden korunmaları için, renkli yünlerden örülen kılıfların içine konmuş yumurtalar yollarlardı.[29]

Ermenilerin en büyük dini bayramı olan Paskalya'da şenlikler yapılır, insanlar birbirlerine ziyaretlerde bulunurlardı. Bazı köylerde kurban olarak bir boğa kesilir, hazırlanan yemeği köy halkı hep birlikte yerdi. Yumurtalar, soğan kabuğuyla birlikte koyu kırmızı bir renk alana kadar kaynatılır, yumurta tokuşturma oyunu oynanırdı. Bu oyunda iki kişi eline birer yumurta alır, yumurtaların uç kısımları tokuşturulur, yumurtası sağlam kalan taraf diğerinin çatlamış yumurtasını alırdı. Muş-Karagilli Misak Bey, Paskalya gününde, âdet olarak, diyakozların*** birbirlerine kırmızı yumurta vererek *khaç yeğpayr* (vaftiz kardeşi) olduklarını hatırlıyordu. Bu değiş tokuş bir erkek ile bir kadın arasında yapılmışsa, bu kişiler birbirlerinin

ki *yertik*ten sarkıtılan kukla, ocaktan yükselen dumanların arasında sallanır, çocuklar için ürkütücü bir imge oluştururdu. (bkz. s. 215, resim 57) Evin hanımı oruç dönemi boyunca her pazar günü bir tüyü yerinden çıkarıp ateşe atardı. (Pikichian, 2001: 227, 229) [ç.n.]

* Van Gölü'nün kuzeybatısında, Yukarı Aradzani (Murat) Irmağı vadisinde kurulduğu tahmin edilen ilk Ermeni yerleşim bölgelerinden biri. Aynı adla anılan kaza, Malazgirt'in batısında, "...Murat Çayı'nın orta mecrasında, Manazgerd ve Zernak arasında, Bizans eyaleti Daron'un kuzeydoğusunda" yer alıyordu. (Grousset, 2005: 485) [ç.n.]

** Kutsal Cuma (*Avak Urpat*): *Zadig* (Paskalya) Yortusu'ndan önceki cuma. İsa'nın bu gün çarmıha gerildiğine ve gömüldüğüne inanılır. [ç.n.]

*** *diyakoz*: Kilise veya cemaat işlerinde gönüllü olarak papaza yardım eden kimse. Bu rütbenin Ermeni Kilisesi'ndeki karşılığı "sargavak"tır. [ç.n.]

khaç yeğpayrı ve *khaç kuyru* ("vaftiz kardeşi" ve "vaftiz kız kardeşi") olur, birbirleriyle evlenemezlerdi.

Paskalya'nın ertesi günü yiyecek ve içeceklerle köy mezarlığına gidilerek ölmüşler için dualar okunurdu. Görüşülen kişilerden bazıları duadan sonra mezarların arasında oturulup yemek yendiğini belirtseler de, birçok aktarıma göre, yiyecekler o bölgede yaşayan fakir insanların alabilmeleri için mezarların üzerine bırakılırdı.* Köyün papazı hafta içinde kendi kilisesine mensup kişileri evlerinde ziyaret eder, sıhhatleri için dua okurdu.[30]

İlkbaharın belirli günlerinde de küçük ritüeller yapılırdı. 7 Nisan Müjde Günü olarak kutlanırdı.** O gün, çocuğu olmayan kadınlar dilekte bulunmak için kutsal bir dağı ziyaret edebilirlerdi. Van bölgesinde insanlar tarlalarından toprak alıp takdis ettirmek üzere kiliseye götürür, takdis işlemi biter bitmez tarlaya koşup toprağı aldıkları yere bırakırlardı. 6 ve 7 Mayıs günlerinde ise, gelecek yıl ne kadar ürün alacaklarını tahmin edebilmek için fal bakarlardı.[31]

Ermeniler, Paskalya'dan kırk gün sonra (yani genellikle mayıs ayına denk gelen bir günde), "Hampartzum" adını verdikleri "Göğe Yükseliş" yortusunu kutlarlardı. Asıl olarak kadınlara ait ritüellere sahne olan bu yortu, Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da doğaüstü dişil varlıklarla ilişkilendirilen cuma gününe denk gelirdi.*** Van-

* "Bayramlarda yanlarına yiyecek ve günlük alıp mezarlığa giderler. Mezarların başında günlük yakar, dualar okurlar. Adaklar sunulurken, ölünün ruhu cennetten çıkıp mezarın üzerine iner. İnsanlar ağlarlar, toprağı ya da mezar taşını öper, mumlar yakıp taşın yanına koyarlar." (Edwards, 1899: 105) [ç.n.]

** Ermenicede *Avedum* adı verilen bu yortuda, Cebrail'in Meryem Ana'ya bir çocuk doğuracağı haberini verişi kutlanır. [ç.n.]

*** Hıristiyanlık öncesi döneme dayanan ve bir tür bahar karşılaması niteliği taşıyan *Hampartzum*, genellikle mayıs ayı sonlarına denk gelir. Kutlamalar cuma değil perşembe günü yapılır. Ritüeller açısından, bu bayramın doruk noktasını çarşambayı perşembeye bağlayan gece oluşturur. O

Kharzitli Levon Bey'in aktarımına göre, Hampartzum'da köyün kızları bir testiyi çiçeklerle süsleyip yedi farklı dereye gider, her dereden bir miktar su alıp testiye koyarlardı; sonra kızların her biri testinin içine bir nesne bırakırdı. Ardından *vicag*la (kısmet, baht, nasip) ilgili bir şarkı [ya da mâni] söylenir, bu sırada küçük bir kız çocuğu elini testinin içine sokup nesnelerden birini alırdı. Şarkının o an söylenmekte olan sözlerinin, söz konusu nesneyi testiye atmış olan kişinin bahtını işaret ettiğine inanılırdı.

Harputlu Hıripsime Hanım, bu törenin bir başka versiyonunu ayrıntılı bir biçimde betimledi. Genç kızlar, Paskalya'dan sonraki kırkıncı güne 'Vicag' adını verirlerdi; o gün, kilden, bir genç kız figürüne benzer büyük bir testi yapar, bu figüre renkli ve parlak kıyafetler giydirir, başına da bir yaşmak örterlerdi. Ardından dağa gider, orada yetişen bütün çiçek türlerinden toplarlardı. Sonra yedi farklı dere dolaşıp her dereden birer bardak su alır, suyu ve çiçekleri, genç kız figürünü andıran testinin içine koyarlardı. Daha sonra, kızların her biri kendisine ait herhangi bir eşyayı, örneğin bir yüzük ya da iğneyi testinin içine bırakırdı. Görüşülen kişilerden bazıları, gökyüzünde parıldayan yıldızlar kızların bahtını belirlediği için, bu testinin bir süre dolunayın altında bırakılması gerektiğini söyledi. Genç kızlar, renkli mendillerle süslenip yüzüne uzun bir peçe örtülmüş küçük bir kız çocuğu ve papazın karısı ile birlikte köyü dolaşır, her evi ziyaret ederlerdi. Bu sırada söyledikleri şarkının sözleri şöyleydi:

> Talih geldi, kapımıza geldi.
> Mendillerden elbisesi, yüzünde peçesi.
> Taş çalacağım, yedi dereden su çalacağım;

gecenin pek çok mucize barındırdığına ve gelecekten haber vermek için en uygun zaman olduğuna inanılır:

> Vakit tam gece yarısı olduğunda doğa dile gelir, sular bir an için tamamen hareketsiz kalır, yeryüzü gökyüzüyle kucaklaşır, yıldızlar sarmaş dolaş olur, dünyanın çarkı durur. Bu sihirli olaylara şahit olanların rüyaları gerçek olur. [http://www.armeniainfo.am/about/?section=holidays] [ç.n.]

Çiçekleri köklerinden koparıp çalacağım.
Hampartzum günüdür bugün!
Kızlara sorarsanız dünyanın altı üstüne gelir.*

Ziyaret ettikleri evlerden genellikle un ve tereyağı alırlardı; kimi zaman da kendilerine güzel yiyecekler ikram edilirdi. Bu arada köyün yetişkinleri belirli bir yerde toplanır, evlerden alınan yiyecekler de buraya götürülürdü.

Genç kızlar köyün bütün evlerini dolaştıktan sonra papazın evine giderlerdi. Kızların hepsi gelince, papazın karısı "Açıl bahtım açıl; çiçekler açtı sen de açıl" derdi. Ardından, küçük kız çocuğu kabın içine atılmış eşyaları çıkarmaya başlar, genç kızlar da ilk çıkan eşyanın kime ait olduğunu görmek ve papazın karısının bu kişinin geleceği hakkında yapacağı kehaneti dinlemek için kabın etrafında toplanırlardı. Daha sonra, bütün grup toplanan yiyeceklerin gönderildiği yere gider, orada birikmiş olan köy halkına katılırdı. Burada hep birlikte dans edilir, yenip içilirdi.**

* Son dizede, bir kızla evlenmek isteyen erkeğin bu isteğini doğrudan doğruya kıza değil onun anne babasına iletmesi gerektiği, yoksa düzenin bozulacağı, işlerin karışacağı kastedilmektedir. Geleneksel Hampartzum şarkılarından örnekler için bkz. Ek II. [ç.n.]

** Bir başka kaynakta, bu ritüelde, *vicag* testisinin içine yedi dereden getirilmiş suyun yanı sıra –yine yedili setler halinde– çeşitli tür ve renklerde çiçek yapraklarının, farklı derelerden getirilmiş taşların, çeşitli ağaçların kabuklarının ve yapraklarının konduğu, ve ayrıca, iki tahta parçasının üzerine bir gelin elbisesi giydirilerek yapılmış bir bez bebeğin testiye bağlandığı belirtiliyor (Pikichian, 2001: 227). Niyet çekme ritüelinin sonraki aşamaları, aynı yerde, şu şekilde sıralanıyor: Testi köyde, gelinlik giydirilmiş bir küçük kız çocuğuna taşıtılarak dolaştırılır; evlenmemiş kızlar, kendilerine ait birer yüzük, bilezik ya da değersiz süs eşyasını testinin içine atarlar; geniş bir bakır tepsinin içine yerleştirilen ve etrafı çiçeklerle donatılan testi, "yıldızlardan gelip yansıyan ışıkların, [testideki nesnelere] kızların kısmetlerine dair mesajlar bırakması için" bir evin damına ya da bir tepenin zirvesine konur. Kadınlar sabaha kadar testinin başında nö-

Görüşülen kişilerden Misak Bey, Levon Bey[5] ve Mida Hanım, baharın başlangıcının kendi köylerinde de kutlandığını, fakat bu kutlamalarda daha ziyade genç erkeklerin yer aldığını hatırlıyorlardı. Delikanlılar bir kütüğü ya da "ağacı" çiçeklerle süsleyip üzerine bir çan taktıktan sonra köyde kapı kapı dolaştırır, evlerden tereyağı, yumurta ve un isterlerdi. Daha sonra dağlara çıkıp piknik yaparlardı. Kimi zaman yanlarında davul-zurna da olurdu. Yazılı kaynaklara göre diğer bölgelerdeki kutlamalarda erkekler aralarından en yakışıklı olduğunu düşündükleri kişiyi "damat" seçer, rengârenk kumaşlar ve küçük çanlarla süslerlerdi. Köyde yiyecek topladıktan sonra onlar da genç kızlara katılır, topluluk hep beraber pikniğe giderdi.[32]

Paskalya'dan doksan sekiz gün sonra, çoğu zaman temmuz ayına rastlayan günlerde ise, *Vartavar* ritüeli yapılırdı. Melik-Paşayan'a göre Hitit dilinde *vart* "su sıçratmak, püskürtmek" anlamına gelir. Sözcüğün Ermenicedeki anlamı ise "gül"dür. Ermeniler temmuz ayında genellikle, hayvan sürüleriyle birlikte yaylalarda olurlardı; Vartavar Bayramı'nda insanların birbirlerini ıslatmaları, dereye itmeleri âdettendi. Bazı yerlerde ise beyaz güvercinler uçurulurdu. Bir genç kız ve delikanlının Vartavar gününde tanışmaları uğurlu sayılırdı. Dersim bölgesinde ise alnında yıldız ya da yarım ay şeklinde bir akıtma olan büyükbaş hayvanlar Vartavar'da pagan tanrıça Anahid'e kurban edilirdi. Bu hayvanların Anahid'e ait olan ve dağlarda yaşayan boğaların yavruları olduğuna inanırlardı.[33]*

bet tutar; sabah, açık havada, genç erkeklerin meraklı bakışlarından ve kulaklarından uzak bir yerde toplanılır; küçük kız çocuğu süs eşyalarını testiden birer birer çıkarmaya, genç kızlar da, hep bir ağızdan, sözlerinde birtakım "olası kısmetlerin" geçtiği bir şarkıyı söylemeye başlar. Her eşyanın testiden çıkarıldığı ana denk düşen sözlerin, o eşyanın sahibinin kısmetine işaret ettiği varsayılır. (*a.g.y*, s. 227-9) Ermenice, Rumca ve Türkçe *vicag* mânilerinden örnekler için bkz. Ek II. [ç.n.]

* *Vartavar*, Büyük Tufan'dan kurtuluşu simgeleyen bir bayramdır. İnanışa göre, Tufan'dan sonra, Nuh Peygamber gemiden inerken son bir kez yağmur yağar ve hayat yeniden başlar; o da, Tanrı'ya şükranlarını sunmak

15 Ağustos'tan önceki son pazar günü Bakire Meryem'in göğe kabulü kutlanır, o yılın ilk hasadının meyveleri kilisede takdis edilirdi.

Bazı araştırmacılar, pagan Ermenilerde yeni yılın 6 Ağustos'ta ya da buna yakın bir tarihte başladığı düşüncesindedir. Bdoyan'a göre, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, İran'da ve Sünik, Artsakh ve Gandzak* bölgelerinde yaşayan Ermeniler yeni yılı 1 Ağustos ile 6 Ağustos arasında, açık havada yaptıkları *harisa* (keşkek) şöleniyle kutlarlardı.[34] Benik E. Tumanian, bu kutlamanın –Ermenilerin, Ermeni halkına ismini veren Hayg'la ilişkilendirdikleri– Orion Takımyıldızı'nın güneşle beraber doğduğu zamana denk geldiğini ileri sürer.[35] Bu hipotezi dolaylı olarak destekleyen kanıtlar da mevcuttur. Eski çağlarda, Ermenilerin yeni yılı ağustos ayının ilk yarısında başlatmaları mantıklıydı, çünkü bir yıl boyunca (bir sonraki ağusto-

için kurban kesip güvercin uçurur. Ermeniler Hıristiyanlık öncesi dönemden beri her yıl bu olayın yıldönümünde kutlamalar yaparlar. Şenliklerde, sözü geçen yağmuru hatırlamak için insanlar birbirini ıslatır, Nuh Peygamber gibi güvercin uçurur ve kurban keserler. Vartavar, Hıristiyanlıkla birlikte, İsa Peygamber'in suret değiştirmesi (Ermenice *Baydzarageṙbutyun Diaṙn*) yortusuyla birleştirilmiştir. [http://www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm] Ayrıca, Çamlıhemşin'de ve Doğu Karadeniz'in diğer bölgelerinde, ağustos ayında, yayladaki işlerin bitimi "Vartivor" / "Vartevor" şenlikleriyle kutlanmaktadır; bazı Müslüman Kürt toplulukların da kuzuların sütten kesilme zamanını (7 Ağustos) "Vartivor" şenliğiyle kutladığı bilinmektedir. (Öztürk, 2005: 1155) Bu bayramın Diyarbakır'daki kutlanışını konu alan bir öykü için bkz. Mıgırdiç Margosyan, "Rışeş", *Biletimiz İstanbul'a Kesildi* içinde (İstanbul, Aras Yay., 1998). [ç.n.]

* Sünik, günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin güneydoğu ucunu oluşturan; güneyde İran, doğuda Azerbaycan ile çevrili; zaman zaman Zankezur adıyla da anılan dağlık bir bölgedir. 1995'ten beri eyalet statüsünde olan bölgenin idari merkezi Kapan, diğer önemli şehirleri ise Goris, Sisyan ve Meğri'dir. Artsakh, günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Dağlık Karabağ özerk bölgesinin, Gandzak ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci büyük şehri olan Gence'nin (19. yüzyılda "Yelizavetpol", Sovyet döneminde "Kirovabad") Ermenice adıdır. [ç.n.]

sa kadar) ihtiyaç duyacakları ürünün hasadına bu dönemde başlarlardı. Keskin soğukların yaşandığı ocak ayının tersine, ev dışında, açık havada yapılan kutlamalar için ağustos gayet uygun olurdu. Ayrıca, önemli kadın şahsiyetler (Anahid ve daha sonraları da Bakire Meryem) bu bayramla ilişkilendiriliyordu; Hıristiyanlık öncesi dinlerde de, genellikle dişi figürler baskın durumdaydı.

Karşılaştırmalar

Doğu Avrupa ve Yakındoğu'daki diğer Ortodoks Hıristiyanlar arasında da, 6 Ocak günü Noel değil Tecelli Yortusu kutlanır, akarsuya ya da göle haç indirilirdi.

Yunanlar da Büyük Oruç'un ilk günü ya da 26 Kasım'a denk gelen Azize Catherine gününde* tuzlu ekmek yiyerek ne zaman ve kiminle evleneceklerini tahmin etmeye çalışırlardı.[36]

Avrupa'nın pek çok yerinde *Diyarnıntaraç*'a benzer ritüellere rastlanırdı. Bunlar genellikle gündönümünde yapılmakla birlikte, Diyarnıntaraç'takilere benzer şenlik ateşlerinin yakıldığı kutlamalardı. Ermenilerde şenlik ateşi ritüelinin yıl içindeki zamanlamasında belirleyici olan unsur büyük bir olasılıkla Zerdüştlükle ilişkilidir. Eski dönemlerde Zerdüşt olan Azeriler de, 21 Şubat'ta buna benzer bir ritüel yaparlardı.[37]

Avrupa'nın her yerinde ve Yakındoğu'daki Hıristiyan topluluklar arasında, Şrovetid, Carnival, Fastnacht, Mardi Gras ve Maslenitsa gibi çeşitli adlarla anılan Büyük Oruç öncesi dönemde maskeli balo gibi eğlenceler, rol değiş tokuşları, şenlikler olurdu. Örneğin Litvanya'da köylüler salıncak ritüeli yaparlardı.[38] Başka yerlerde ise bu ritüel Paskalya zamanında ya da gündönümünde yapılırdı. Soğan

* Rum Ortodoks Kilisesi'nde "Ayia Ekaterini" adıyla anılan bu yortu 26 Kasım'da değil 25 Kasım'da kutlanır. [ç.n.]

ve kuş tüylerinden yapılmış yedi günlük Büyük Oruç "takvimi" Pontus Rumlarında da vardı. Filistinli Hıristiyan Araplar, Büyük Oruç döneminde ölülerin ruhlarının yaşayanları ziyaret ettiğine inanırlardı.[39]

Ermenilerin Hampartzum'da testiyle yaptıkları kehanet ritüeli ile Yunanların 24 Temmuz'da yaptıkları Klidonas töreni arasında benzerlikler vardı: Klidonas'ta da su dolu bir testi bir gece yıldızların altında bırakılır, daha sonra herkes testinin içinden birer nesne çekerdi.[40] İranlılarda da, 25 Temmuz'da yapılan bir 'birbirini suyla ıslatma ritüeli' vardı.[41]

Yunanlar ve Slavlar, 6 Ağustos'ta, hasadın ilk ürünlerinin takdis edildiği, Bakire Meryem'le ilişkilendirilen bir kutlama yaparlardı. Ayrıca, Yunanlarda da, Ermenilerde olduğu gibi, ağustos ayının ilk yarısının bir zamanlar yeni yılın başlangıcı olarak kabul edildiğine dair işaretler mevcuttur.[42]

Özet olarak, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında, kırsal bölgelerde yaşayan Ermenilerin, Hıristiyanlığa ve bu dinin uygulamalarına bağlı olmakla birlikte pagan döneme ait birçok inanış ve âdeti de muhafaza ettikleri söylenebilir. Ermeniler doğanın çeşitli unsurlarını, özellikle de verimli toprağı, saf kaynak suyunu ve ocak ateşini kutsal sayarlardı. Mevsimsel değişimleri, pagan ritlerinden izler taşıyan fakat Hıristiyanlaştırılmış olan çeşitli ritüellerle kutlarlardı. Ermeniler, doğanın "özel" unsurlarına ilişkin yaklaşımları açısından Avrupa ve Yakındoğu'nun diğer halklarına benzerlerdi. Pınarlara ve dağ zirvelerine özel bir saygı gösterilmesi Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın yarı kurak ve dağlık bölgelerinde yaşayan halklar arasında sık rastlanan bir durumdu. Ermenilere özgü bazı mevsimsel ritüeller, özellikle de Büyük Oruç öncesinde ve Paskalya sonrasında yapılan şenlikler de Doğu Ortodoks Hıristiyanlarının, özellikle Rum Ortodoksların şenliklerine benzerdi.

Kehanetler

Ermeniler kadere, yani *cagadakir*'e inanırlardı (kelimenin bire bir karşılığı "alın yazısı"dır); buna göre, insanın kötü talihi soğukkanlılıkla kabullenmesi gerekirdi çünkü kaderden kaçılamazdı. Bununla birlikte, geleceğin ne getireceğini önceden öğrenme isteği de, kaderin önceden tayin edildiğine duydukları inanç kadar güçlüydü. Bunun için fallara başvururlar, ayrıca rüyaları ya da günlük olayları yorumlamaya, bunlardaki gizli anlamları çıkarmaya çalışırlardı. Örneğin, kendisi de bir falcı ve şifacı olan Maryam Hanım[47], Erzincan'da, kim olursa olsun, isteyen herkese gelecekle ilgili olarak bilmek istediği her şeyi söyleyebilen çocuklar olduğundan bahsetti. Bunun için çocuğun kafasının üzerine bir kumaş örtülürdü; çocuk, kumaşın altında, bir bardağın içindeki suya bakardı. Maryam Hanım, aynı köyden bir kızın da el tırnaklarını ovduğunu ve yorumlamak ya da önceden görmek istediği her şeyi tırnaklara bakarak görebildiğini anlattı.

Ermeniler, hem geleceğe dair tahminler yürütmek hem de geçmiş ve gelecekle ilgili sırları ortaya çıkarmak için günlük hayat içindeki işaretlere bakarlardı. Aşağıda, II. Dünya Savaşı yıllarında, Detroit ve civarında yaşayan Ermenilerden derlenmiş olan ve yaygınlığını halen koruyan bazı kehanetler yer alıyor:

> Kulakların çınlaması, o sırada birilerinin o kişi hakkında konuştuğunu gösterir.
>
> Sol gözün seğirmesi uğursuzluk getirir. (Bu iki kehanet Yunanlar ve İranlılarda da vardı.)[43]
>
> Birini hıçkırık tutarsa, o kişi bir şey çalmış demektir.
>
> Yılbaşı gecesi veya yılın ilk günü hapşırmak, eski yılın üzerine bir kalem çekip yeni bir sayfa açmak anlamına gelir.
>
> Gece vakti aynaya bakan kişi delirir. (Benzer bir inanış İranlılar ve Güney Slavlar arasında da vardı.)[44]
>
> Yemeğini bitirmeyip tabağında artık bırakan kişi, yüzünde

yara izi olan biriyle evlenir; tabağındakini silip süpürenin nişanlısı güzel olur.

Yerde yatan bir çocuğun ayaklarının üzerinden geçersen, adımını aynı şekilde geri alman gerekir, yoksa çocuk büyüyemez.

Yere bir saç teli düşürürsen ve üzerine biri basarsa başın ağrır.

Sana âşık olan biri, bir tutam saçını ele geçirirse, seni kendi aşkına karşılık vermeye zorlayabilir. (Benzer bir inanışa İran' da ve Özbekler arasında da rastlanıyordu.)[45]

Sofrada kötü söz söyleyeni Tanrı cezalandırır, rızkını keser. Sofrada gülmek günahtır.

Bir elbise dikerken odaya bir şifacı kadın girerse iş kolaylaşır.

Köpek uluması duyan kişinin ailesinden biri kısa süre içinde ölür. Bunun çaresi, böyle bir tehlike altında olabileceği düşünülen kişinin terliklerini tabanları tepeye bakacak şekilde ters çevirmektir. (Bu inanışa İran'da da rastlanırdı.)[46]

Yanık ekmek yiyen cesur olur; ayılar ona saldırmaz.

Bir kiliseden para, mum ya da başka bir şey çalan felç olur, dili tutulur.

Aynı şekilde, rüyalardan da gelecek hakkında bilgi edinilebileceğine inanılırdı. Biri rüya gördüğünü söylediğinde, kötü talihi önlemek için "hayırdır" demek âdettendi.

Rüyada görülmesi hayra yorulan işaretler şunlardı:

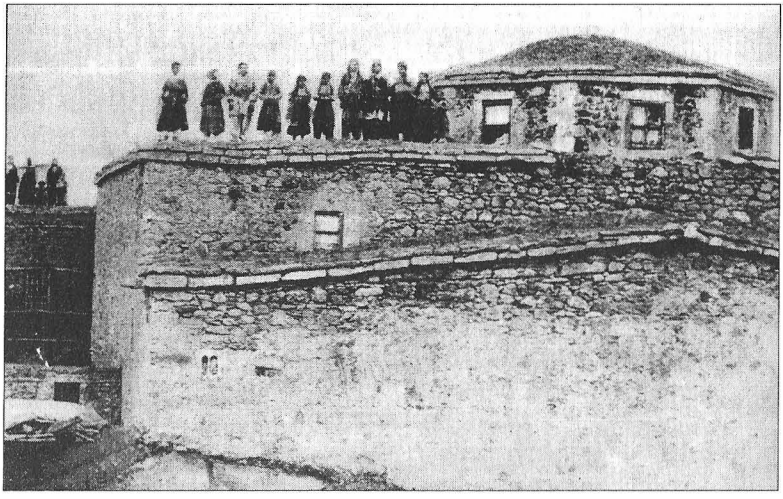
at, balık, ekmek, şarap, uzun saç, okumak, yazmak, aydınlık oda, kilise, saat, temiz su içmek ya da temiz bir suda yıkanmak, oyun oynamak, gümüş ya da kâğıt para

Şu imgeler ise hayra yorulmazdı:

deve, öküz, inek, eşek, yılan, köpek, aslan, yeni ayakkabılar, yıldırım çarpması, kirli su içmek ya da kirli suda yıkanmak, saç kesmek, dans etmek, kendi evini kötü halde görmek

Diğer bazı işaretler ve anlamları da şöyledir:
bir kedi tarafından kovalanmak: bir şeyi yerken başkalarıyla paylaşmamışsın demektir; kedi olup rüyana giren de, yemek yerken görmezden geldiğin kişidir.
fare: bela demektir; birisi hakkında söylediğin bir şey o kişinin kulağına gitmiştir.
güvercin: masumiyet
tavuk, yumurta: dedikodu
ayakkabıyı ayağından çıkarmak: dertten kurtulmak
bir düğüne katılmak: rüyada evlenen kız ya da erkeğin ailesinden birisi ölecek demektir
dut ya da dışkı: eline para geçecek demektir
kendini yabani otlar arasında görmek: bir güçlükle karşılaşacaksın demektir
parmağında yüzük görmek: mutsuzluk demektir, ama yüzük gümüşse rüyayı gören kişi mutlu olacaktır
bir aileyi ziyaret edip beraber yemek yemek: beklenmedik bir yerden bir hediye gelecek demektir
ölünün elini ya da yüzünü öpmek: uzak bir yerden bir haber gelecek demektir
sarhoş bir adam: yakın bir arkadaştan kötü bir haber alacaksın demektir
sağ birini ölmüş görmek: o kişi daha uzun yaşayacak demektir
bir hastanın iyileşmesi: o kişi ölecek demektir
evini beyaza boyamak: ailenden biri ölecek demektir
şarkı söylemek: iyi ya da kötü bir haber alacaksın demektir
bir lambayı söndürmek: evdekilerin başına kötü bir iş gelecek demektir
sabunlu saç: üzüntü demektir (fakat saç iyice durulanıyorsa, mutluluk anlamına gelir)
bir tepeye tırmanmak: başındaki dertten kurtulacağını gösterir, ama tepeye tırmanmaya çalışıp bunu başaramıyorsan başın büyük belada demektir.

53

54

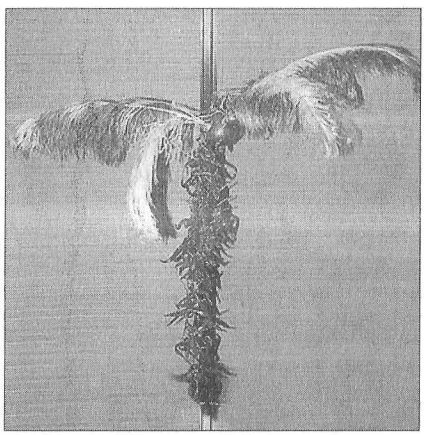
Ermeni köylerinin sosyokültürel yapısı içinde dinin belirleyici bir rolü vardı. Üstte, Pazmaşen/Bismişen (Elazığ-Sarıçubuk) köyündeki Surp Asdvadzadzin Kilisesi; altta, Harput'un Kesrig köyünde (Elazığ-Kesrik Mahallesi) köy papazı Hagop Der Hagopyan ve ailesi.

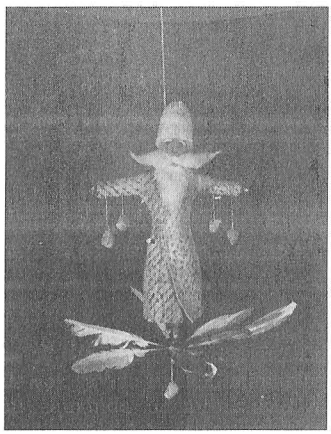
55

Ermenilerin 6 Ocak'ta kutladığı *Dzınunt* [Noel] yortusunda, bayramlık kıyafetleriyle Sivaslı Ermeni köylüler.

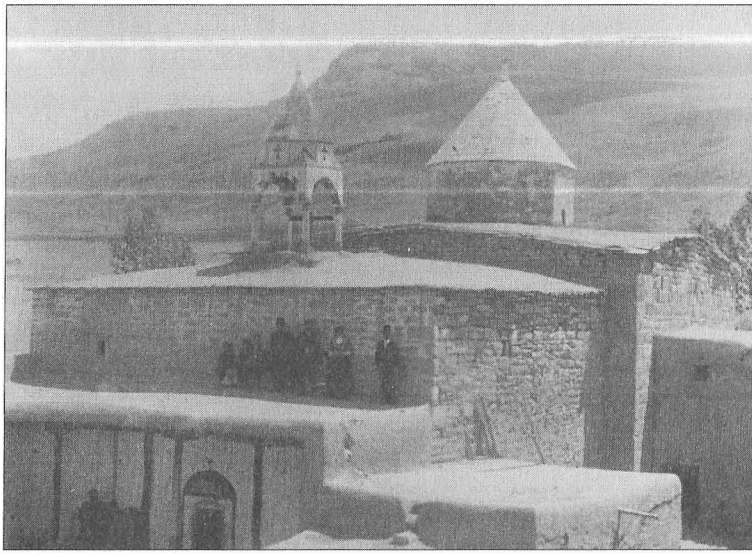
56

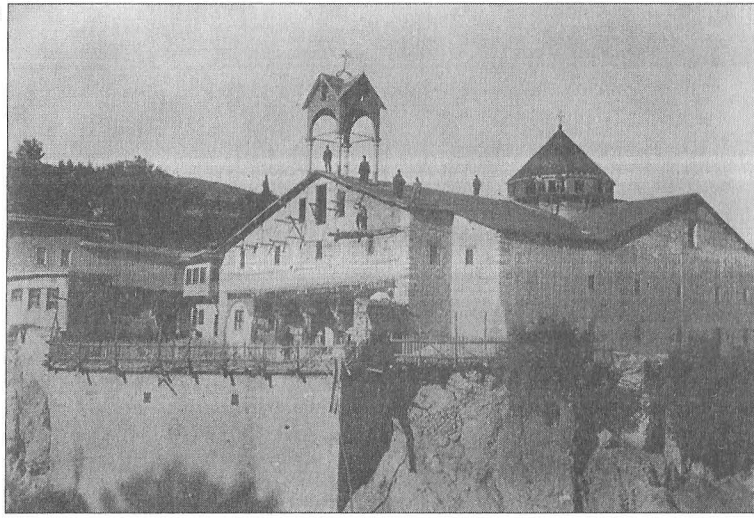
57

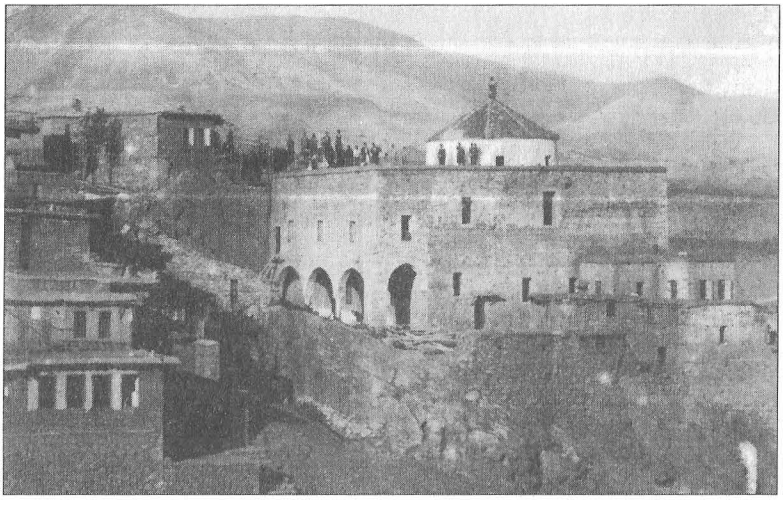
Ermenilerin Büyük Oruç döneminde kullandığı geleneksel takvimler: Solda, bir soğan, yedi tavuk tüyü ve kurutulmuş biberlerle yapılmış bir *mırmıras*; sağda, Gürcistan'ın Cavakh bölgesinden bir *agladiz*.

58 Van bölgesindeki Garmravor Kilisesi [Kızıl Kilise]

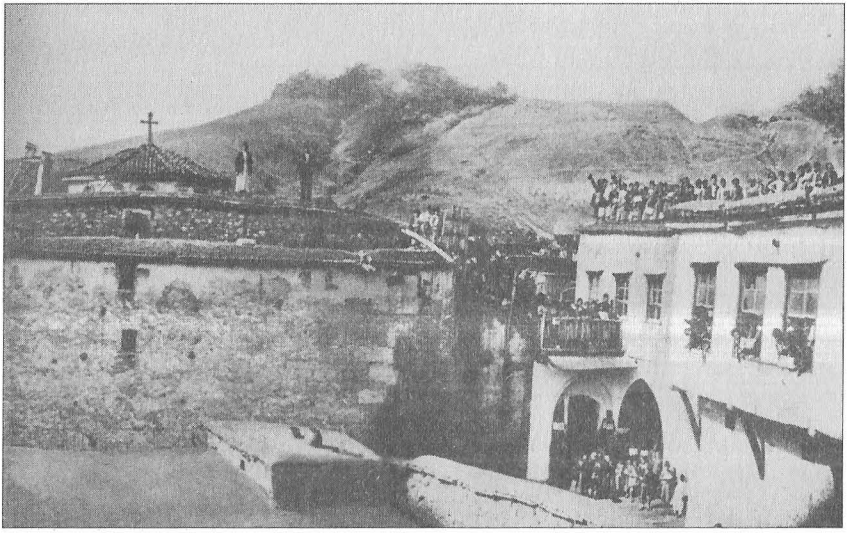

59 Arapkir, Surp Asdvadzadzin Kilisesi

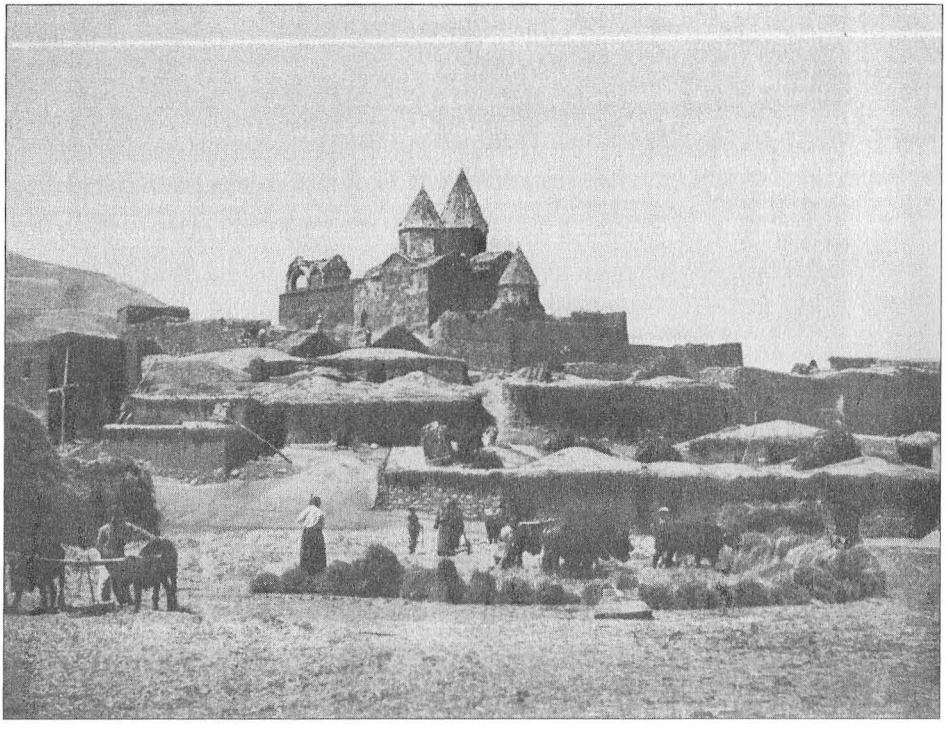
60

Çınguş'taki (Diyarbakır-Çüngüş) Katolik Ermeni kilisesi

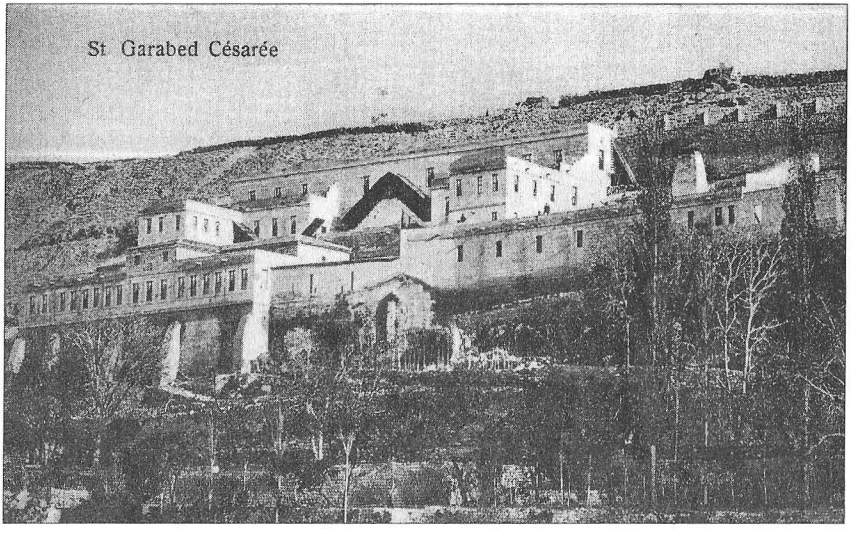
61

Harput'a bağlı Hüseynig'deki (Elazığ-Ulukent Mahallesi) Surp Varvara Ermeni Kilisesi bölgenin en önemli ziyaret ve adak yerlerinden biriydi; göz rahatsızlığı olanlardan özellikle rağbet görürdü.

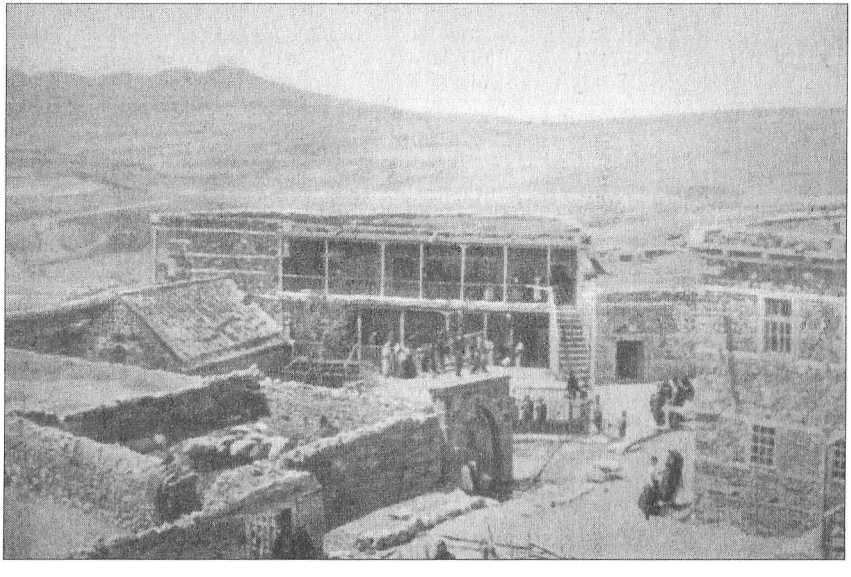

62

Anadolu'da çok sayıda Ermeni manastırı vardı; bunlar yalnızca dini kurumlar değil, aynı zamanda önemli kültür ve eğitim merkezleriydi. Üstte, Van Gölü'nün güneyindeki Nareg (Gevaş-Yemişlik) köyünde, X. yüzyılda yapılmış, şimdi yerinde bir cami bulunan ünlü Nareg Manastırı; karşı sayfada üstte Kayseri-Efgere'deki ünlü Surp Garabed Manastırı ve yüksekokulu; altta Erzurum-Mudurga'daki (Çayırtepe) Surp Krikor Manastırı.

63

64

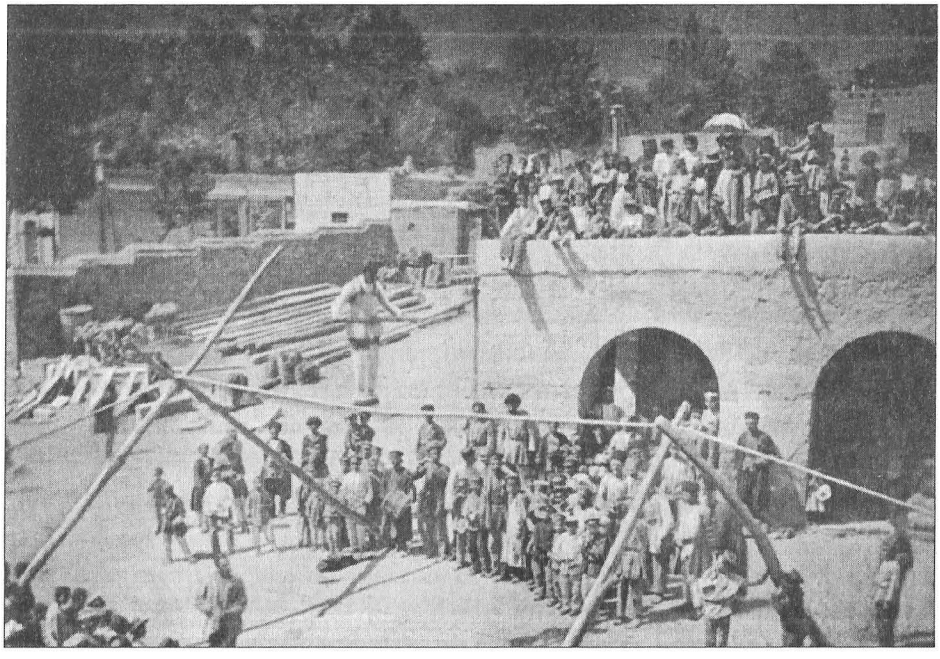

65 Karabağ-Şuşa'da yağmur duası için kilisede toplananlar

66

Ermenistan'ın Davuş bölgesindeki Açaçur köyünden, yağmur çağırma ritüelinde kullanılan bir *nuri* bebeği. Çalı süpürgesinden yapılan ve "khuntsgululu", "çömçe gelin" gibi adlarla da anılan bu bebek, kuraklık zamanlarında, köyün çocukları tarafından, maniler eşliğinde, ev ev dolaştırılırdı.

67

Muş bölgesindeki Surp Garabed Manastırı'nda, davul-zurna eşliğinde cambaz gösterisi. Ermenilerin en önemli ziyaret yerlerinden biri olan bu manastıra adını veren azizin, cambazlar ve halk ozanlarının koruyucusu olduğuna inanılır, manastır *Vartavar* ve *Asdvadzadzin* yortularında bu kişilerin gösterilerine ve şenliklere sahne olurdu.

VII.

HALK HEKİMLİĞİ, HASTALIK VE ÖLÜM

Ermeni köylerinde sürekli olarak görev yapan doktorlar yoktu. Üniversitede tıp eğitimi almış doktorların zaman zaman kırsal bölgelerdeki yerleşim birimlerini ziyaret ettiği oluyordu fakat birçok insan da bir kez olsun doktor yüzü görmeden uzun bir hayat yaşayabiliyordu. Her köyde, doğumlarda yardımcı olan ebeler, kırık-çıkıkçılar, kaza sonucu yaralanmalar ve diğer acil durumlarda müdahale edebilme becerisine sahip kişiler bulunurdu. Ancak, köylüler hastalıkların tedavisinde, asıl olarak, nesilden nesle aktarılan yöntemlere başvururlardı. Ne yazık ki Yakındoğu halkları arasında geleneksel tedavi yöntemleri ya da ölümle mücadelede başvurulan geleneksel yöntemler konusunda şu ana kadar yapılmış ciddi çalışmaların sayısı çok azdır.[1]

Kırsal bölgelerde yaşayan Ermeniler, hastalıkların dört farklı kaynağı olabileceğine inanırlardı: 1) genellikle "kem göz" tabir edilen, hayatta olan bir insanın etkisi, yani "nazar"; 2) kötü ruhlar – örneğin al; 3) hayatta olmayan bir insan, özellikle de bir kimseyi öbür dünyaya götürmek isteyen yeni ölmüş bir kişi; 4) mezarına ya da türbesine hakaret edilip öfkelendirilmiş bir aziz.[2] Yirminci yüzyıl başında, hastalıkların mikroplardan kaynaklandığı teorisi Ermeni köylerinde genel olarak henüz bilinmiyordu. Buna karşın, Ermeni halk hekimlerinin uyguladığı geleneksel yöntemler hasta için genellikle zararlı olmuyor, hatta birçok durumda yararlı oluyordu.

Nazar

Ermenilerin nazara ilişkin inançları ve uygulamaları çok ilginçtir. Yakındoğu'da komşu oldukları tüm diğer halklar ve Avrupa ve Afrika'nın birçok diğer halkı gibi, Ermeniler de insanın başka birinin sahip olduğu bir şeye ya da kendisine bakarak, onu kıskanarak o kişiye zarar verebileceğine inanırlardı. Ayrıca, bu gücün hafife alınmaması gerektiği düşünülürdü. Varter Hanım'a göre, nazar bir taşı çatlatabilir, tarlada çalışan bir hayvanın ölmesine neden olabilirdi. Yakındoğu'da bu inanış muhtemelen Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam'dan daha önceki dönemlere dayanıyordu.

John M. Roberts, çeşitli kültürleri karşılaştırmalı olarak incelediği bir çalışmasında, nazar inancıyla bir arada görülen bazı değişkenler saptar. Bunların tümü, yirminci yüzyıl başında Ermeni kültürü için geçerli olan özelliklerdi: Besicilik, özellikle sütçülük ve süt ürünleri üretimi; tahıl yetiştiriciliği ve saban kullanımı; madencilik, taş ocaklarının varlığı, metal işçiliği ve ergitme yönteminin kullanımı; toplumsal eşitsizlik, vergi toplama işini belirli şahıs ve gruplara tahsis eden istikrarsız bir yönetim, kırsal bölgelerin yağmalara maruz kalması; kayırmacılık ve hısımlık ilişkileri; ataerkil bir veraset sistemi; çocuğun yetiştirilme sürecinde babanın hemen hiç yer almaması, çocuğun ilk motor becerilerini geliştirmeye teşvik edilmemesi ama erken yaşlardan itibaren alçakgönüllülüğe ve cinselliğini bastırmaya yönlendirilmesi; erkek çocuklara çalışkan, sorumluluk sahibi, itaatkâr ve şüpheci olmanın öğretilmesi; tek ve her şeyden üstün bir tanrının varlığına inanma. Ancak, antropologlar nazar inancının nasıl açıklanması gerektiği konusunda fikir birliğine varmış değildir.[3]

Nazar inancının temelinde yatan nedenler bir yana, görüşülen kişilerin anlatımları nazardan çok korkulduğunu gösteriyor. Herhangi bir nedenle kıskanılabilecek olan kişiler ve hamile kadınlar (çocuklara özel bir değer verilen bir kültürde bunun da kıskançlığa

yol açması mümkündü) özellikle tehlike altındaydılar. Ermeni köylüler, nazara karşı, yine bütün Akdeniz ve Ortadoğu'da rastlanan birtakım önlemlere ve tedavilere başvururlardı. En yaygın önlemlerden biri mavi giysiler giymekti. Bebek elbiselerinde mavi özellikle çok kullanılırdı. Genellikle, küçük çocukların kuşağına, şapkasına ya da omzuna mavi bir boncuk takılır ya da bir diş sarmısak bağlanırdı. Kayseri-Feneseli Ağavni Hanım, kimilerinin de koltuk altına mavi bir kurdele taktığını belirtti.

Arusyag Hanım'ın aktardığına göre, metalin kötü ruhlardan ve kem gözlerden yayılan "titreşimleri" çekerek insanlardan uzaklaştırdığına, dolayısıyla metal eşyaların nazara karşı özellikle etkili olduğuna inanılırdı. Arusyag Hanım, bir ninenin, torununun hamile eşini nazardan korumak için genç kadının karnına doğru bir bıçak tutarak iki dakika boyunca dualar mırıldandığını, ardından bıçağı kadının kafasının üzerinde dolaştırdığını, sonra da kadının kafasıyla beli arasında getirip götürdüğünü hatırlıyordu. Yaşlı kadın, son olarak, bıçağa tükürmüş ve genç kadına, yerin yanındaki tahta pervaza sapladığı bıçağı en azından bir hafta boyunca oradan çıkarmamasını tembih etmişti. Bu evin kapısının üst tarafında mavi taşlarla süslenmiş bir nal asılmıştı. Bıçak gibi, nal da, kötü etkileri evin fertlerinden uzak tutacağına inanılan bir nesneydi. Kiği-Hakusdunlu Maryam Hanım[26], metallere ilişkin bu inanışın bir benzerinden, nazar değen bebeğin beşiğinin alt tarafındaki toprak zemine çivi çakıldığından söz etti.

Konuklar, kıskançlık ve dolayısıyla zarar vermeye çalışmak gibi bir zan altında kalmamak için evdeki çocukları övmekten kaçınırlardı. Bu durum özellikle Ermeniler arasında az rastlanan kızıl saçlılar ve göz rengi mavi olanlar ya da griye çalanlar için geçerliydi, çünkü bu kişilerin zarar verme olasılığının yüksek olduğuna inanılırdı. Konuk, evdeki bir çocukla ilgili güzel şeyler söyleyecekse, söze "Allah bağışlasın, maşallah" gibi bir ifadeyle başlardı. Varter Hanım'ın aktardığına göre, konuğun söylediği güzel sözlerin ardından, duruma

göre çocuğun annesi ya da babası, nazar değmesini önlemek için çocuk hakkında kötü bir şey söylerdi.[4] Yaşça daha büyük çocuklara da, birinden övgü aldıkları zaman –yine nazara karşı bir önlem olarak– kendi kaba etlerini çimdiklemeleri tembih edilirdi. Kıskanıldığını düşünen kişi, suya, yanmakta olan bir odun ya da kömür parçası atıp "Allah nazardan saklasın" derdi.[5]

Elmas Hanım ve Maryam Hanım[47], nazar değen kişilerde görülen bitkinlik ve esneme gibi bazı hafif belirtileri, şifacıların belirli yöntemleri uygulayarak giderebildiğini belirttiler. Örneğin, şifacı kadın avucuna bir miktar tuz alıp bir kısmını o kişinin alnına sürer, kalanını ağzına koyar, bir yandan da dua ederdi. Kadın bu sırada esnerse nazarı kırmış demekti; nazar değmiş kişi de kendini daha iyi hissetmeye başlamışsa tedavinin etkili olduğuna inanılırdı. Kadın daha sonra köyün çeşitli yerlerine, insanlar yürürken üzerine bassınlar diye tuz serperdi. Bazen de, nazar değdirdiği düşünülen kişinin kapısının eşiğine tuz serpilir, böylece, üzerinde nazar olanın geçirdiği fiziksel rahatsızlık nazar değdirene iade edilmiş olurdu.[6]

Bütün bu formüller ve önlemler, hem güvenlik hem de toplumsal kabul görme ihtiyacı açısından birbirlerine bağımlı olmalarına rağmen, Ermenilerin komşularından korktuklarını ve onlara güvenmediklerini gösteriyor. Bu anlamda bir tür ikilem yaşıyorlardı: Başarısız olduklarında toplum tarafından ayıplanıyorlar, fazla başarılı olduklarında ise kıskanılıyorlardı.

Şifacılık

Görüşülen kişiler, ailelerin ve halk hekimlerinin sık görülen rahatsızlıklar karşısında başvurdukları birtakım tedavi yöntemlerini anlattılar. Fakat sıtma, tifo, tifüs, çiçek gibi ciddi hastalıklarda uygulanan herhangi bir tedavi yönteminden bahseden olmadı.[7] Öte

yandan, belsoğukluğu ve çiçek hastalığının, Ermenilerin yaşadığı topraklara Türk ordusu tarafından, Ermeni erkeklerini güçsüzleştirmek amacıyla getirildiğine dair yaygın bir kanı olduğu kaydedildi. Rebeka Hanım, *Franki ağd* ("Frenk kiri") adı verilen belsoğukluğu karşısında, hastayı kırk gün boyunca aç bırakma gibi bir yöntemin uygulandığından bahsetti; bu hastalıkla ilgili herhangi bir başka tedavi belirten olmadı.

Dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi, Ermenilerde de, halk hekimleri belirli durumlarda vücuttan kan akıtma yoluna başvurulmasını salık verirlerdi.[8] Ermeni şifacılar bu yönteme asıl olarak vücudun belirli bir bölgesinde ağrı ya da şişme olduğunda başvururlardı. Böyle durumlarda aileden yaşlı bir kadın ya da köy berberi öncelikle ağrıyan noktayı küçük bir keçinin boynuzuyla vantuzlardı. Bunun için bir parça kâğıdı tutuşturup boynuzun içine atar, boynuzu hastanın derisinin üzerine kapatırdı ve boynuz hemen deriye yapışırdı. Bir süre sonra, soğuyan boynuzu kaldırır ve bir daire şeklinde kabarmış olan derinin üzerine jiletle çizikler atar, kan aktıktan sonra o noktayı rakıyla temizlerdi. (Arnavutlar ve Güney Slav halkları arasında da rastlanan bu uygulamada rakının aynı amaçla kullanıldığı görülür.[9]) Bu işlemde jilet kullanılmayıp vantuzlanan derinin sülüklere emdirilmesi de mümkündü [16, 47]. Şifacı, sülükleri vantuzlanmış bölgeye koyar, yeterince emip şiştikleri zaman derinin üzerinden alır ve emdikleri kanı kusmaları için tuzun üstüne bırakırdı. Ardından, kalan kanı da boşaltmak için sülükleri sıkar ve gerektiğinde tekrar kullanılmak üzere temiz suyla dolu bir kavanoza koyardı.

Görüşülen kişilerden Hıripsime Hanım, Murad Bey ve Maryam Hanım[47] ve Feneseli Ağavni Hanım, bazı hastalıklar karşısında sıkça başvurulan birtakım diğer yöntemlere de değindiler:

kansızlık: Hastaya tereyağı ile bal karışımı yedirilir.
kellik: "Teğt" adı verilen bitkinin çiçekleri öğütülür, bir mik-

tar suyla karıştırılıp yumuşak bir macun kıvamına getirilir ve saçsız bölgeye sürülür.*

çıban: Bir yumurtanın sarısı tuzla karıştırılıp kuru bir bezin üstüne yayılır ve çıbanın üzerine yerleştirilir.

kırık: Bir ağaç dalının kabuğu soyulur, kırık için destek yapılır. Kemiğin kırılmış parçaları birleştirilip yerine oturtulur, o bölgeye masaj yapılır. İncir ve kuyruk yağından bir karışım hazırlanıp bir bezin üstüne konur, kırığın üstüne bağlanır. Bir sonraki gün ilk karışım alınıp yerine siyah kuru üzüm ve öğütülmüş karabiberle hazırlanan yeni bir karışım konur ve beş - altı gün boyunca o şekilde bırakılır.

Kırık kemiğin kaynamasını hızlandırmak için bir yumurtanın sarısı tuzlanır, bir parça yıkanmamış yapağıyla karıştırılır, karışım kuru bir bezin üzerine yayılır ve kırığın etrafına sarılır.

yanık: Tereyağı, zeytinyağı ve bal peteği birlikte kaynatılır; karışım soğumaya bırakılır ve daha sonra tavuk tüyü yardımıyla yanığın üzerine sürülür.

Ihlamur kaynatılır, süzgeçten geçirilir ve tekrar kaynamaya bırakılır. Aynı işlem yedi kez tekrarlandıktan sonra, bir tavuk tüyüyle sıvı yanığın üzerine sürülür.

Bir torbaya yoğurt konur, iyice kuruyana kadar kurutulur ve kalan çökelek yanığın üzerine konur.

üşütme: kurutulmuş gülhatmi çiçeği ufalanır, suyla kaynatılır ve hastaya içirilir.

öksürük: Hastaya, içine günlük doldurulup közlenmiş ayva yedirilir.

kist: Kurşun eritilir ve şişen bölgenin üstüne konur.

dizanteri: Hastaya çiğ pirinç yedirilir.

---

* Ermenice sözlükte verilen bilgiye göre, *teğt* bitkisinin çiçekleri ebegümecinin çiçeklerine benzerdi; ancak, saçları dökülenler ve keller, başlarını bu çiçeklerle değil, bitkinin sabun gibi köpüren kök kısmıyla yıkarlardı. (Malkhasyants, 1944-45, c. I: 503) [ç.n.]

göz hastalıkları: Gözleri bağlanan hasta, *hodet** adı verilen yabani otun büyüdüğü bir yere götürülür. Kökünden kesilen otun sütümsü özsuyu alınır, hastanın gözüne sürülür.

baş ağrısı: Hastanın başına kına sürülür. (Detroit-Delray'de yaşayan yaşlı Ermeni kadınlar, bu tedavi yöntemine halen sık sık başvuruyorlardı – şehirdeki kızıl saçlı büyükannelerin sayısı hiç de az değildi.)

aşırı şişmanlık: Fazla kilolar eriyinceye kadar elbiselerin altına kurşun koyulur.

şok (korku): Hastanın vücuduna, göğüs bölgesinden başlanarak masaj yapılır. Aynı işlem gerektikçe tekrarlanır.

Hasta göğüs kısmından sıkıca kavranır ve gövdesinin her iki tarafına basınç uygulanır. Kollar gevşetildiğinde, vücuduna sıcak, karıncalanma gibi bir his yayılmaya başlayan hasta, şokun etkisinden yavaş yavaş kurtulacaktır.

Hastaya kendi idrarı içirilir.

Soğan, elma ya da ayva, içine bir parça günlük konularak kızartılır, hastaya yedirilir.

Pangzeyr adı verilen taştan** başparmak ucu büyüklüğünde bir parça alınıp suda eritilir, hastaya içirilir.

---

* Sözcük, metnin orijinalinde "hohdehd" şeklinde yazılmıştır, ancak İngilizce telaffuza uyarlanan bu yazım, söz konusu bitkinin Ermenice adı hakkında pek fazla fikir vermemektedir. Yazar, kırlarda kendiliğinden yetişen, küçük beyazımtırak çiçekleri ve tüylü yaprakları olan, göz iltihapları ve göz nezlesinin yanı sıra soğuk algınlığı, öksürük, boğaz ağrısı gibi rahatsızlıkların tedavisinde de kullanılan "gözotu"ndan (Euphrasia rostkovina, Euphrasia officinalis; gözlükotu) bahsediyor olabilir. [ç.n.]

** "Panzehir taşı," yani dolaşım halindeki sulardan, çeşitli şekillerde (yumru, sarkıt kütlesi, kabuklanma, vb) çökelen ve her tür kayaç içinde oluşabilen değerli bir taş olan opal kastedilmektedir. "Gökkuşağı taşı" ve "güneş gözü" gibi adlarla da anılan bu yarı saydam taşın birçok farklı rengi ve ateş opali, ballı opal, süt opal, ağaç opal gibi türleri bulunur. Ayrıca, zehiri önleyici etkisi olduğuna ve eklem iltihabına iyi geldiğine inanılır. [ç.n.]

yılan sokması: Yılanın soktuğu bölge sütle yıkanır, üzerine bir miktar öğütülmüş *gatnug* otu* konur. Bir saat sonra ot yerinden kaldırılır, yine sütle yıkanır. Bu işlem yedi kez tekrarlanır.
yara: Yaranın üzerine öğütülmüş *gatnug* otu konur.
Hastanın ellerine, öğütülmüş çeşitli yabani otlar ve kına konur.
karın ağrısı: Hastaya nane ya da kaynatılmış anason [tohumu] yedirilir.
şişik: Yağ ve un karıştırılıp şişen bölgenin üzerine yapıştırılır.
diş çıkarma ağrısı: Çocuğun dişetleri rakıyla ovulur.
idrarla ilgili sorunlar:[10] Maydanoz suyla kaynatılır, idrara çıkamayan hastaya içirilir.
Aşırı sık idrara çıkma, belin güçsüz olmasından kaynaklanır; bu durumda bir yumurtanın akı alınıp hastanın beline sürülür.
boğmaca öksürüğü: Hastanın başının tepesi tıraş edilir, o bölgeden bir miktar kan alınır. Hastanın boynuna balkabağı tohumlarından yapılmış bir kolye takılır.
Hastalığın diğer çocuklara geçmemesi için mavi bez parçalarının içine sarmısak ya da kâfur konulup çocukların boyunlarına asılır.

* *gatnug* (Taraxacum officinale; karahindiba): Özellikle Doğu Anadolu, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde, ekilmemiş yerlerde yaygın olarak bulunan, yaklaşık 50 cm boyunda, sarı çiçekli, otsu bir bitki. Anadolu'da acıgünek, güneyik, güneğik, könik, acıgıcı gibi adlarla da bilinen bu bitkinin yaprakları ("radika") salata halinde ya da pişirilerek yenmekte, halk hekimliğinde de yoğun olarak kullanılmaktadır. (Yakar, 2004: 114-5) Bitkinin öğütülerek kullanıldığı belirtilen kısmı, muhtemelen kökleridir. [ç.n.]

Ölüm

Ermeni köylüsü ölümü genellikle evinde, kendisine destek olmak için etrafında toplanan ailesiyle birlikte karşılardı. "Ölüm meleği" ölüm döşeğindeki kişinin ruhunu alıp götürebilsin diye hastanın odasının kapıları açık bırakılırdı. Toprağa verilen ölünün üzerinde bulunacak giysiler akrabaları tarafından hasta henüz ölmeden giydirilebilir, üzerine hayattayken kullandığı alet edevat konurdu.[11] Ailelerin ölüm süreci ve olgusuna ilişkin tutumlarında, doğaya yaklaşımlarında olduğu gibi, Hıristiyanlıktan ve Hıristiyanlık öncesinden gelen inanışlar bir arada yer almaktaydı.

Örneğin, her ruhun bir hacmi ve ağırlığı olduğuna, günahı çok olan ruhların diğerlerinden daha ağır olduğuna inanılırdı. Hıripsime Hanım'a göre, ruh eğer fazla ağırlaşmışsa, öbür dünyaya giden "kıldan köprü"yü geçemez, "sönmez ateş"in içine düşerdi. İyi ruh güvercine benzer, nurla parıldar, kötü ruh ise kömür gibi kara olurdu.[12] Ermeniler, ayrıca, her ruhun uğurlu ya da uğursuz bir yıldızla bağlantısı olduğuna inanırlardı. Buna göre, kişinin yaşamı kötü gittiğinde yıldızı sönükleşirdi; ölen insanın yıldızı ise gökten düşerdi. Bazı yazılı kaynaklarda, Ermenilerin bedenden kurtulan ruhun cennete uçuşunun yedi gün sürdüğüne inandığı belirtilir. Bu yedi gün hem ölen kişi hem de ardında bıraktığı insanlar için özellikle tehlikeli bir dönemdi. Ölenin evinde iki günden yedi güne kadar uzayabilen bir süre boyunca yemek pişmezdi; bazı yerlerde de ölenin erkek akrabaları yedi gün boyunca tıraş olmazlardı.

Ölüm birdenbire gelen ve hemen olup biten bir olay gibi değil, aşamalı olarak gerçekleşen bir yok olma süreci olarak görüldüğünden, ölülerin gömüldükten sonra belirli bir süre boyunca acıktıklarına ve susadıklarına inanılırdı. Bu yüzden köylüler yeni mezarlara yiyecek sunarlardı. Ayrıca, yeni ölenlerin ölümü hemen kabullenmediklerine ve direnç gösterdiklerine inanılır, bu nedenle onlardan korkulurdu; örneğin, yeni ölmüş birinin ruhunun, yaşa-

yan birinin kafasına ya da karaciğerine girebileceğine inanılırdı. Akrabalarından ayrılmanın ıstırabı içindeki ölü onlardan birini alıp beraberinde götürmeye çalışabileceği için mezarına iyice gömülmeli, eve giden yol ondan saklanmalıydı. İnanışa göre, ölüler sahip oldukları eşyalara da bağlı kalırlardı; aileler de ölen kişinin bu dünyada kalmaması (ya da geri dönmemesi) için bu eşyaları dağıtırlardı.[13]

Ölünün bedeni, içine kötü ruhlar yerleşmesin diye yıkanır ve beyaz –kimi zaman da mavi– bir kefene sarılırdı. Bu uygulama, "insan dünyaya 'gömleğe sarılı olarak' (embriyo kesesi içinde) geliyorsa, Toprak Ana'ya o şekilde dönmeli" gibi bir düşünceye dayanıyordu. Ölünün gözleri, kendisini kimin gömdüğünü bilmesin ya da evin yolunu bulamasın diye kapatılırdı.[14]

Yapılan görüşmelerde, ölümlerde yapılan törenlerin altında yatan inançlardan fazla söz edilmedi fakat farklı bölgelerdeki geleneksel uygulamalar ayrıntılı bir biçimde betimlendi. Bu anlatıların tümünde değinilen bazı ortak uygulamalar şunlardı: Ölüler yıkanır, keten kumaşa sarılır (ya da Muş-Karagilli Misak Bey'in [3] aktarımına göre, kefene dikilir) ve genellikle orada bulunan mezarlığa gömülürdü. Defin, kış aylarında bile, ölümle aynı gün ya da –eğer ölüm çok geç bir vakitte olmuşsa– bir sonraki gün yapılırdı. Bazı köylerde ölüler bir gece kilisede [25, 2, 15, 27, 23] ya da kilisenin yanındaki bir odada [24] tutulurdu. Ölünün gömülmesini takip eden birkaç gün içinde, ailesi onu anmak için toplu bir yemek verirdi; buna *hokehats* (sözlük anlamı "ruh/can ekmeği", daha geniş anlamıyla "can yemeği") denirdi. Birçok yerde –örneğin Elmas Hanım'ın memleketi Varto'da– aile, kaybettiği üyesinin anısına yemek vermeye bir yıl gibi uzun bir süre boyunca devam ederdi. Bunun yanı sıra, eldeki veriler, ölümü takip eden dönemde, yine belirli bir süre için, ateş yakmamak gibi bir tabunun bir zamanlar çok yaygın olduğunu gösteriyor. Bu tabu on dokuzuncu yüzyıl sonlarında bazı köylerde halen yaşıyordu [13, 17, 42], bazılarındaysa tamamen ortadan

kalkmıştı [2, 4, 23, 34, 38, 46]. Rebeka Hanım'ın anlattığına göre, söz konusu tabu kaybolmadan önce biçim değiştirmiş, şu tür ilginç bir uygulamaya dönüşmüştü: Ölünün yıkanmasında kullanılacak suyun ısıtılması için gereken ateş büyük odun parçalarıyla değil ince uzun kıymıklarla yakılır, odundan ve ısıtılan sudan artakalanların tümü atılırdı.

Yukarıda sözü geçen görüşmecilerin verdiği bilgiler, günlük hayatta olduğu gibi, ölümle ilişkili törenlerde de erkek ve kadın rolleri arasında güçlü ayrımlar bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu rollerin birbirinden ne şekilde ayrıldığı ise yerine göre değişiyordu. Örneğin Van-Kharzitli Levon Bey, Sivaslı Vartuhi Hanım ve Kiğılı Vosginaz Hanım, kadın cenazelerinin kadınlar, erkek cenazelerinin ise erkekler tarafından yıkanması gerektiğini belirttiler. Siverekli Kevork Bey'in aktardığına göre ölen bir kadını gömülmeye hazırlama görevi kaynana ve görümcelere aitti, erkeklerin cenazeleri ise bir diyakoz tarafından yıkanırdı. Ancak, Malatyalı Murad Bey ve Erzincan-Karadiginli Yüğaper Hanım bütün cenazelerin kadınlar tarafından yıkandığını söylediler; Zeytunlu Rebeka Hanım ve Efgereli Karnig Bey ise, bu işi ev dışından getirtilen yaşlı kadınların yaptığını belirttiler.

Harput'un Akhor köyünden Vartan Bey'in aktardığına göre, geldiği bölgede, ölüyü kim yıkarsa yıkasın, ölünün dudaklarının üzerine ekmek koyar ve göz kapaklarını kapatırdı. Gözleri tam olarak kapanmayan ölüler için "açkı yedevn e" ("yanında birisini götürmek istiyor" anlamında, "gözleri arkada kaldı") denirdi. Vartan Bey, ölünün dudaklarının üzerine konan ekmekle ilgili olarak özel bir şey belirtmedi, fakat Rebeka Hanım, Arusyag Hanım ve Hayganuş Hanım bunun takdis edilmiş ekmek olduğunu söylediler. Vartuhi Hanım'ın aktardığına göre, ağıtçılar kimi zaman mezarın içine ölüyle birlikte bir şişe rakı bırakırlardı. Karnig Bey de, Kayseri-Efgere'de, âdet olarak, ailenin erkeklerinden birinin mezarlığa rakı götürdüğünü ve ölünün yakınlarının mezarlıktan ayrılırken

"oreri tzezi" ("onun günleri sizin hayatınıza eklensin") diyerek kadeh kaldırdığını söyledi.

Kiliseye ve mezarlığa kimin gideceği de cinsiyete göre belirlenirdi. Eldeki veriler, cenaze alayının normalde tamamen erkeklerden oluştuğuna işaret etmektedir. Adana-Karaköylü Harutyun Bey, alaya kadınların katılmasının yasak olmadığını, fakat kendisinin böyle bir durumla hiç karşılaşmadığını belirtti. Kadınlar cenaze alayına mezarlıkta katılır [38] ya da mezarlığa ertesi gün giderlerdi [3, 4, 25, 34]. Bununla birlikte, kadınların ev dışında, herkesin bulunduğu yerlerde ağıt yakmaları gayet sık rastlanan bir durumdu; Kesaplı Arpine Hanım bir zamanlar profesyonel ağıtçıların tutulduğunu bildiğini, ama kendi zamanında bu uygulamaya artık rastlanmadığını söyledi. Karnig Bey ise Efgere'de bir cenaze olduğunda evin kadınlarının "çok fazla gürültü yaptıkları için" mezarlığa gitmelerine bile izin verilmediğini belirtti; Hayganuş Hanım da, kadınların kilisede yapılan törene katıldıklarını ama mezarlığa gitmediklerini hatırlıyordu.

Detroit'te görüşülen kişilerden hiçbiri, geldiği köy ya da kasabanın mezarlığına ilişkin ayrıntılı bir betimlemede bulunmadı. Ancak, on dokuzuncu yüzyıla ait bazı gözlemlerin yer aldığı yazılı kaynaklarda, tipik bir mezarın, yerini belli etmek için üzerine bir ya da birkaç yassı taş konulmuş bir toprak yığınından ibaret olduğu anlatılır. Ramsay, hem Müslümanların hem de Hıristiyan Ermenilerin, zaman zaman, kazılarda ortaya çıkmış, eski çağlardan kalma kitabeli taşları mezar taşı olarak kullandığından bahsetse de, normalde mezar taşlarının üzerinde kesinlikle kitabe bulunmazdı.[15] Köylerde kereste çok az olduğu için ölüler genellikle tabutla gömülmezdi. Ölü mezarlığa tahta bir sedyeyle ya da tabutla taşınır, sedye/tabut daha sonra tekrar kullanılmak üzere köye geri getirilirdi.

Her büyük dini bayramdan sonraki ilk pazartesi, ölmüşleri anma günü idi. Bunlardan en önemlisi Paskalya'dan sonraki ilk pazartesi

günüydü. "Merelots" adı verilen bu günde aileler bütün fertleriyle ölen yakınlarının mezarı başında toplanır, köyün papazı mezarları takdis ederdi. Ermenilerin Merelots'ta sevdiklerinin mezarları başında yemek yiyip yemedikleri konusunda çelişkili açıklamalar bulunmakla birlikte, birçok yerde mezarlığa yiyecek götürüldüğü biliniyor. Kevork Bey, mezarlığa gidilirken papazın halka eşlik ettiğini ama mezar başına yiyecek götürülmediğini söyledi. Fakirler bu âdeti bilirler ve kendilerine verilecek yiyecekleri almak üzere mezarlığın girişinde beklerlerdi. Daha sonra aile ölen kişinin evine gidip cemaate yemek verirdi. Karnig Bey, Kayseri bölgesinde, Merelots'ta mezarlığa baklava götürüldüğünü söyledi. Dini törenlerin ardından baklavanın istedikleri kadarını yerler, kalanını papaza bırakırlardı. Karnig Bey'in sözleriyle ifade edecek olursak, "papaz o gün evine çok baklava götürürdü". Vartuhi Hanım'ın aktardığına göre, tüccar ve zanaatkârlar da mezarlığın dışına pazar kurup ürünlerini satarlardı. Levon Bey[5], çocukların, Paskalya'dan sonraki gün mezarlıkta yumurta yuvarlama oyunu oynadığından söz etti. Khatun Hanım ise, erkeklerin, mezarlığın bir ucunda, at üstünde cirit oynadıklarını hatırlıyordu.

Ermeni köylüleri, Merelots'ta ve ölüm ve defin sırasında çeşitli törenler yaptıkları gibi, ölmüş akrabalarını anarken "Asdvadz lusavore hokin" ("Tanrı ruhunu nurlandırsın") ve "voğormadz hokin" ("rahmetli") gibi belirli kalıplaşmış deyimler kullanmaya da özen gösterirlerdi. Evde, aile arasında yapılan törenler de vardı. Örneğin Maryam Hanım[47] her cumartesi gecesi küçük bir teneke kutunun içinde günlük yakıldığını çok iyi hatırlıyordu. Ailenin bütün fertleri günlük dumanını içine çekip haç çıkarır, ölmüşlerin ruhu için dua ederdi. Mardiros Ananikian'ın "Armenian Mythology" [Ermeni Mitolojisi] başlıklı makalesi ve Avedis Aharonian'ın *The Ancient Beliefs of the Armenians According to Armenian Folklore* [Ermeni Folkloruna Göre Eski Ermenilerin Eski Çağlardaki İnançları] başlıklı tez çalışmasında, eskiçağda Ermeniler arasında

atalara tapınmanın söz konusu olduğundan bahsedilse de, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında halk arasında bu tür inanışların yaşadığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Karşılaştırmalar

Söz konusu bölgede yaşayan diğer pek çok halkın ölülerle ilgili inanışları, Ermenilerinkilere benzerdi. Kafkas ve Altay halkları arasında ölenlerin öbür dünyaya gidebilmek için "kıldan bir köprü"yü geçmeleri gerektiği inancı yaygındı. Doğu Slav halkları da iyi ruhları güvercinlerle eş sayarlardı. Romalılar, ölenlerden kalanları kimi zaman bir *columbarium* (güvercin evi) içine koyarlardı. Her ruhun bir yıldızı olduğu ve bahtının o yıldızınkiyle bir olduğu düşüncesine Doğu Avrupa, İtalya ve Hindistan'da da rastlanmaktaydı. Ölülerin gömüldükten sonra bir süre boyunca acıkmaya ve susamaya devam ettikleri inancı ise daha da yaygındı.[16]

Ölen kişiyle ilgili olarak, keder ve korku gibi çelişik duygular beslenmesi çok yerde rastlanan bir durumdu. Ölenin bu dünyadan ayrılmak istemediği ve sevdiği birini alıp götürmek için geri gelebileceği düşüncesi de, aynı şekilde, çok yaygındı.[17]

Ölünün gömülmeden önce kefene sarılması, Doğu Avrupa ve Yakındoğu'nun birçok bölgesinde karşılaşılan, çok yaygın ve tipik bir uygulamaydı. Definden hemen sonra cenaze yemeği vermek ve bir yıl boyunca belirli aralıklarla anma yemekleri düzenlenmek de yaygın âdetlerdi. Doğu Slavlar, Yunanlar ve İranlılarda, cenaze yemeği, ölümü takip eden kırkıncı günde verilirdi. İranlılar, yedinci günde de bir tören yaparlardı.[18]

Doğu Hıristiyanları arasında da, ilkbaharın sonlarına denk gelen belirli bir gün, bütün aileler ölmüşlerinin mezarlarına yemek götürürdü. Bu töreni, Ruslar Paskalya'dan sonraki ilk salı günü olan Radunitsa'da; Yunanlar Paskalya'dan sonraki kırk dokuzuncu gün

olan ve cumartesiye denk gelen Rousalia'da; İranlılar mayıs ayı içindeki Tirdjian gününde; Filistinliler Paskalya'dan önceki cumadan bir hafta önce, perşembe ya da cuma günü, veya Paskalya'dan önceki perşembe günü yaparlardı.[19]

İranlı kadınlar da, Ermeni kadınları gibi, ölünün gömülmesi sırasında mezar başında bulunmazlardı. Gürcülerde de kadın ölüleri kadınlar, erkek ölüleri erkekler yıkardı.[20] Ancak, bu âdetlere Doğu Avrupalı Hıristiyanlar arasında rastlanmazdı.

68

69

Cenaze töreninde ölünün yüzünün açık bırakılması Ermeniler arasında yaygın bir âdetti. Kadınlar kilisede yapılan törene genellikle katılırlar ancak defin sırasında mezarlıkta bulunmazlardı. Üstte Sivas'ta genç bir erkeğin, altta Harput'ta tüccar Garabed Ağa Yeğyayan'ın cenazelerinin başında çekilmiş hatıra fotoğrafları.

NOTLAR

Önsöz

1. Ermenistan tarihi üzerine son dönemde yayımlanmış iyi çalışmalardan bazıları şunlardır: Louise Z. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley, California, 1963); Sirarpie Der Nersessian, *The Armenians* (Londra, 1969); David M. Lang, *Armenia: Cradle of Civilization* (Londra, 1970).*
2. Kimi zaman Gregoryen Kilisesi olarak da anılan modern Ermeni Kilisesi, ulusallık niteliği ağır basan bir kilise olagelmiştir. Ritüelleri, bazı farklı özellikler taşımakla birlikte, temelde diğer Doğu Ortodoks kiliselerinin ritüelleriyle aynıdır. Tepesinde patriğin bulunduğu, kendine özgü bir örgütlenme yapısı vardır. Örn. bkz. Patriarch Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, yeni basım (Londra, 1955); Hrand Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie*, 2. basım (Paris, 1964); Aziz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity* (Londra, 1967).
3. Rebeka K. Hagopyan [5] ve Hayganuş K. Saatciyan'ın [42] aktarımları.
4. Lang, *a.g.y.*, s. 286.
5. *a.g.y.*, s. 287.
6. *Hamaskaine Armenian Cultural Association* [Tüm Ermeniler Kültür Der-

---

* Kitabın yayımlanmasından bugüne kadar geçen yaklaşık yirmi beş yıllık süre göz önünde bulundurulduğunda, yazarın belirttiği çalışmalara şunları da eklemek mümkündür: Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times* [Eski Çağlardan Modern Zamanlara Ermeni Halkı] (2 Cilt), New York: St. Martin's Press, 1997; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia* [Ermenistan Cumhuriyeti] (4 Cilt), Berkeley: University of California Press, 1971, 1982, 1996, 1997; George A. Bournoutian, *A History of the Armenian People* [Ermeni Halkının Tarihi] (2 Cilt), Costa Meza: Mazda Publishers, 1993, 1994. [ç.n.]

neği] tarafından yayımlanan *An Anthology of Historical Writings on the Armenian Massacres of 1915* (Beyrut, 1971) adlı kitapta, Vikont James Bryce, Herbert Adams Gibbons, Henry Morghentau ve Fridjhof Nansen'in yazılarından alıntılar ve kapsamlı bir kaynakça yer almaktadır.

7. Örn. bkz. Kerop Bedoukian, *Some of Us Survived: The Story of an Armenian Boy* (New York, 1978).

I. Bölüm

1. Max Weber'in sınıflandırmasında, bu tür yönetim biçimlerine *patrimonyal* adı verilir (*The Theory of Social and Economic Organization*, Glencoe, Illinois, 1947, s. 346-47.) Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York, 1974) adlı çalışmasında aynı temayı geliştirir (özellikle s. 1-47). Fernand Braudel, bu tür yönetimlerin özellikle dağlık bölgelerde zayıf olduğuna işaret eden kanıtlar sunar (*The Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2. basım, New York, 1976, 1. cilt, s. 38-40, 2. cilt, s. 692-3). Bu duruma *The Ottoman State and Its Place in World History* (der. Kemal H. Karpat, Leiden, 1974) adlı çalışmada da değinilir (s. 10, 72).
2. M. V. Akopyan, "Obşinniye skhod v sisteme sotsyalnayi organizatsii armiyanskoi selskoi obşçinıy poreformennovo perioda," *Lraper obşçestvennukh nauk* 2 (1975): 37-46.
3. E. T. Karapetyan, *Rodstvennaia Gruppa 'Azg' u Armian* (Erivan, 1966), s. 49-58.
4. *a.g.y.*, s. 63-140.
5. Jacques Heers, *Familial Clans in the Middle Ages* (New York, 1977); John Davis, *People of the Mediterranean* (Londra, 1977), s. 167-238; Paul Stirling, *Turkish Village* (New York, 1965), s. 26, 155-62; Edit Fel ve Tamas Hofer, *Proper Peasants: Traditional Life in a Hungarian Village* (Chicago, 1969), s. 152; Joel Halpern, *A Serbian Village* (New York, 1958), s. 150-7; John K. Campbell, *Honour, Family, and Patronage* (Oxford, 1964), s. 50-7; Paul J. Magnarella, *The Peasant Venture: Tradition, Migration and Change among Georgian Peasants in Turkey* (Boston, 1979), s. 29-30.

6. S. D. Lisitsyan, "Oçerki etnografii dorevolvtsionnai: Armenii," *Kavkazskii Etnograficheskii Sbornik* [Moskova] 1 (1955): 257-8; Karapetyan, *a.g.y.*, s. 66-7.
7. E. T. Karapetyan, *Armianskia Semeinaya Obşçina* (Erivan, 1958), s. 38-41; "Armiane," *Narody Kavkaza* 2 (1962): 524.
8. M. O. Kosven, *Semeinaya Obşçina i Patronimia* (Moskova, 1963); Robert F. Byrne (ed.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga* (Notre Dame, Ind., 1976); R. L. Kharadze, *Gruzinskaya Semeinaya Obşçina*, 2 cilt (Tiflis, 1960, 1961).
9. Karapetyan, *a.g.y.*, s. 91-103; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 232-45; V. H. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* (Erivan, 1974), s. 124-31, 158-64; "Armiane," *Narody Kavkaza* 2 (1962): 524-6.
10. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 202-3.
11. James Mellaart, *Catal Huyuk: A Neolithic Town in Anatolia* (New York, 1967), s. 67-9.
12. August von Haxthausen, *Transcaucasia* (Londra, 1854), s. 212.
13. J. O. Barrows, *On Horseback in Cappadocia* (Boston, 1884), s. 130.
14. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 73.
15. "Yertik" terimi, Ermeni halk destanı *Sasuntsi Tavit*'te de geçer. Dolayısıyla, söz konusu destanın son halini aldığı dokuzuncu yüzyılda, Ermenilerin burada anlatılana benzer evler inşa etmekte oldukları söylenebilir. Bu tür bacalara, Çatalhöyük'teki İÖ yedinci ve altıncı binyıllara ait yerleşmelerde de rastlanmıştır (Mellaart, *a.g.y.*, s. 56).
16. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 204-9.
17. Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzeroom* (Londra, 1854), s. 44.
18. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 210-3.
19. Mardiros Ananikian, "Armenian Mythology," *Mythology of All Races* içinde, John MacCulloch (ed.), (Boston, 1925), s. 55; Manuk Abeghian, *Der Armenische Volksglaube* (Leipzig, 1899), s. 69.
20. Clarence E. Ussher, *An American Physician in Turkey* (Boston, 1917), s. 12-3.

II. Bölüm

1. S. D. Lisitsyan, "Oçerki etnografii dorevolvtsionnai: Armenii," *Kavkazskii Etnograficheskii Sbornik* [Moskova] 1 (1955): 199.
2. James Barton, *Daybreak in Turkey* (Boston, 1908), s. 233; Haxthausen, *Transcaucasia* (Londra, 1854), s. 181; Barrows, *On Horseback in Cappadocia* (Boston, 1884), s. 206-8.
3. V. H. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* (Erivan, 1974), s. 46.
4. V. H. Bdoyan, *Yergrakordzagan Mışaguytı Hayasdanum* (Erivan, 1972), s. 257-65.
5. Catherine D. Smith, *Western Mediterranean Europe* (Londra, 1979), s. 197.
6. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun*, s. 63-4; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 201.
7. "Armiane," *Narody Kavkaza* 2 (1962): 471.
8. Profesör Parrot, Ararat'a yaptığı seyahatte rastladığı bu liken türünün bölge sakinleri tarafından yendiğini kaydeder (Ulysses P. Hedrick (ed.), *Sturtevant's Edible Plants of the World*. New York, 1972, s. 330).
9. Parsadan Ter Mowsesjanz, "Der Armenische Bauernhaus," *Anthropologische Gesselschaft in Wien* 22 (1892): 125-72; Barrows, *a.g.y.*, s. 120-22; W. M. Ramsay, *Every-Day Life in Turkey* (Londra, 1897), s. 56-57. Alıntı, Ramsay'in çalışmasından yapılmıştır.
10. Koyunun derisinin şişirilip içine konan sıvıyı sızdırmayacak hale gelecek şekilde işlenmesine [tulum/tuluk yapımına] ilişkin olarak bkz. Hoogasian-Villa, *One Hundred Armenian Tales* (Detroit, 1966), s. 354-5. E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey* (Londra, 1879) adlı kitabında, keçi derisinden yapılmış bir yayıktan şu şekilde söz eder: "İçi sütle dolu olan yayık, üç köşesinde tutamakları olan bir üçgene asılır. Kadınlar ... yayığı ileri geri sallayarak çalkalarlar" (s. 121).
11. Bu uygulamayı Schneider ve Hamlin de teyit eder: E. C. A. Schneider, *Letters from Broosa, Asia Minor* (Chambersburg, 1846), s. 84; Cyrus Hamlin, *Among the Turks* (New York, 1878), s. 174. Detroit'te yaşayan yaşlı Ermeniler, bugün bile, banyo küvetinde bir taburenin üzerine oturur, yıkanırken suyu almak için tas kullanırlar.

12. Bu ve bundan sonraki üç paragrafta verilen bilgiler Lisitsyan'dan alınmıştır (*a.g.y.*, s. 222-32).
13. Barrows, *a.g.y.*, s. 116.
14. Helene Balfet, "Bread in Some Regions of the Mediterranean: A Contribution to the Study of Eating Habits," *Gastronomy* içinde, Margaret L. Arnott (ed.), (Lahey, 1975), s. 305-14.
15. Anadolu'yu hariç tutarsak, Ermenilerin maddi kültür ürünlerine en yakın örnekler, kerestenin çok kıt olduğu İran'da bulunur. Bkz. Clara C. Rice, *Persian Women and Their Ways* (Londra, 1923), özellikle s. 56-8, 168-76.
16. Jean Luis Flandrin, *Families in Former Times* (Cambridge, 1979), s. 98-101.
17. Paul Stirling, *Turkish Village* (New York, 1965), s. 22; Edit Fel ve Tamas Hofer, *Proper Peasants: Traditional Life in a Hungarian Village* (Chicago, 1969).
18. Örn. bkz. Mary Matossian, "In the Beginning, God Was a Woman," *The Journal of Social History* (Bahar 1973): 325-43; Lucienne Roubin, "Male Space and Female Space within the Provençal Community," *Rural Society in France* içinde, R. Forster ve O. Ranum (Baltimore, 1977), s. 152-80.

III. Bölüm

1. Parsadan Ter Mowsesjanz, "Der Armenische Bauernhaus," *Anthropologische Gesselschaft in Wien* 22 (1892): 139.
2. Aralarında yedi göbekten daha yakın kan bağı bulunanların birbirleriyle evlenmelerinin yasak olduğunu Haxthausen da doğrular (*Transcaucasia*, Londra, 1854, s. 225).
3. V. H. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* (Erivan, 1974), s. 137.
4. Bu duruma Bdoyan da değinir (*a.g.y.*, s. 139-40).
5. Henry Van Lennep'in, bu bölgedeki düğünlerin temel özelliklerine ilişkin olarak dikkat çektiği noktalar, mülakatlarda betimlenen tabloy-

la örtüşmektedir: Gelinin düğüne hazırlanması sırasında yanında arkadaşları da bulunur; gelinin ellerine ve ayaklarına kına yakılır; gelin hamama götürülür; gelinin babaevinden ayrılışı sırasında hüzünlü şarkılar söylenir; düğün alayına davul-zurna eşlik eder. Yazar, gelinliğin masrafının damat tarafından karşılandığını belirtir. (*Bible Lands: Their Modern Customs and Manners*, New York, 1875, s. 545-47).

6. Elma, birçok Ermeni masalında kısırlığa çare olan bir meyve olarak geçer; ayrıca, masallardaki kadın ya da erkek kahramanlar, kendilerine eş olarak seçtiği kişiye bu meyve aracılığıyla işaret eder (bkz. Hoogasian-Villa, *One Hundred Armenian Tales*, Detroit, 1966, s. 71-72).
7. Barrows, birden fazla oda varsa, kadınlarla erkeklerin ayrı ayrı oturduklarını belirtir (*On Horseback in Cappadocia*, Boston, 1884, s. 283).
8. Bu durumu Henry Van Lennep de doğrular (*Travels in Unknown Parts of Asia Minor*, 2 cilt, Londra, 1870; c. 1, s. 274). Yazar, aynı çalışmada, on yaşında bir erkek çocuğun damadı taklit ettiğini ve bu çocuğa 'sahte damat' adı verildiğini belirtir (s. 270). Ancak, görüşülen kişiler arasında böyle bir âdetten söz eden olmadı.
9. S. D. Lisitsyan, "Oçerki etnografii dorevolvtsionnai: Armenii," *Kavkazskii Etnograficheskii Sbornik* [Moskova] 1 (1955): 235-41.
10. Edmund Shneeweis, *Serbokroatische Volkskunde* (Berlin, 1961), s. 81.
11. Alexander Grigolia, *Custom and Justice in the Caucasus: The Georgian Highlanders* (Philadelphia, 1939), s. 69-70.
12. John Gulick, *The Middle East: An Anthropological Perspective* (Pacific Palisades, California, 1976), s. 184; Johannes Piprek, *Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebrauche* (Stuttgart, 1914), s. 174; Bernhard Stern, *The Scented Garden: Anthropology of the Sex life in the Levant* (New York, 1934), s. 158-61; Henri Massé, *Persian Beliefs and Customs* (New Haven, Connecticut, 1954), s. 61; D. K. Zelenin, *Russiche (Ostslawissche) Volkskunde* (Leipzig, 1927), s. 209-10; Jane Schneider ve Peter Schneider, *Culture and Political Economy in Western Sicily* (New York, 1967), s. 91; Stirling, *Turkish Village*, New York, 1966, s. 185; Magnarella, *Peasant Venture* (Boston, 1979), s. 49-50.
13. Sidney W. Mintz ve Eric R. Wolf, "An Analysis of Ritual Co-parenthood (compadrazgo)," *Southwestern Journal of Anthropology* 6 (1950):

341-68; Eugene E. Hammel, *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans* (Englewood Cliffs, N. J., 1968); Mary E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balkans* (Londra, 1928), s. 304-5; Julian Pitt-Rivers, "Ritual Kinship in the Mediterranean; Spain and the Balkans," J. G. Peristiany (ed.), *Mediterranean Family Structures* içinde, (Cambridge, 1976), s. 317-34; Charlotte G. Chapman, *Milocca: A Sicilian Village* (Londra, 1973), s. 115-22; Edit Fel ve Tamas Hofer, *Proper Peasants: Traditional Life in a Hungarian Village* (Chicago, 1969), s. 163; Campbell, *Honour, Family, and Patronage* (Oxford, 1964), s. 218-21; Halpern, *A Serbian Village* (New York, 1958), s. 161; Davis, *People of the Mediterranean* (Londra, 1977), s. 223-38.

14. A. K. Sertel, "Ritual Kinship in Eastern Turkey," *Anthropological Quarterly* 44, no. 1 (1971): 35-50; Paul Magnarella ve Orhan Türkdoğan, "Descent, Affinity and Ritual Relations in Eastern Turkey," *American Anthropologist* 75, no. 5 (1973): 1626-33.
15. Stirling, *a.g.y.*, s. 112, 189, 210-12.

IV. Bölüm

1. Ermeniler, yeni evlilerin, düğünden sonraki ilk kırk gün boyunca kötü ruhların tehdidi altında olduğuna inanırlardı. Bu yüzden, yeni gelin su almak için dereye gitmez, hava karardıktan sonra dışarıya çıkmazdı (Minas Tcheraz, *L'Orient Inédit*, Paris, 1912, s. 153; Lucy Garnett, *The Women of Turkey and Their Folklore: Christian Women*, Londra, 1894, s. 230-46, 316, 326). Manuk Abeghian, yeni evlilerin, kötü ruhlar ve kötü güçler karşısında özellikle hassas oldukları için, yanlarında her zaman kapatılmış bir kilit ya da üstü örtülü bıçak bulundurmaları gerektiğine, çünkü metal nesnelerin bu tür tehlikelere karşı koruma sağladığına ilişkin bir inanıştan söz eder. Ayrıca, gelin ve damat eve ilk kez birlikte girerken, kapıda kılıçla haç işareti yapıldığını ve bunun, kötü ruhların eve girmesini kesin olarak engelleyeceğine inanıldığını belirtir. (*Der Armenische Volksglaube*, Lepzig, 1899, s. 91).

2. Bu bilgiyi teyit eden başka kaynaklar da mevcuttur: Bkz. Haxthausen, *Transcaucasia* (Londra, 1854), s. 228; Schneider, *Letters from Broosa* (Chambersburg, 1846), s. 78; James Creagh, *Armenians, Koords, and Turks*, 2 Cilt, (Londra, 1880), c. 2, s. 118.
3. Van Lennep, bu suskunluk döneminin kimi durumlarda on beş-yirmi yıl sürebildiğini söyler (*Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, Londra, 1870, c. 1, s. 276); Ussher da, kırk yıldır evli olan ve kayınbabasıyla konuşmasına hâlâ izin verilmeyen bir kadından söz eder (*An American Physician in Turkey*, Boston, 1917, s. 13). Bununla birlikte, Kayseri'nin Germir köyünden Maksime T. Bahaduryan [8], babasının, gelinlerinden birini düğün günü konuşturduğunu anlattı: Adam yeni gelinine bir soru sorup kendisine yanıt vermesini istemiş, gelin de kayınbabasının elini öpüp o andan itibaren onunla konuşmuştu.
4. Haxthausen (*a.g.y.*, s. 228) ve Creagh (*a.g.y.*, s. 116) bu bilgiyi teyit ederler.
5. Hoogasian-Villa, *One Hundred Armenian Tales* (Detroit, 1966), yorumlar ve kaynakça bölümü, s. 60-2, 72.
6. G. Aharonian'ın söz ettiği eski inanışlara göre, ölenlerin ruhları cennete yükselir, bedenleri ise dünyada kalıp maddi bir hayat sürdürür; ölüler mezarlarına ne kadar saygı gösterildiğini bilir ve dolayısıyla yaşayanlar ölünün huzuru, ölüler de ailenin kaderi üzerinde etkili olabilir (*Husseynik*, Boston, 1966, s. 73-74).
7. Bir Ermeni halk masalında, kısırlığa çare olarak nohut kullanılır. Bkz. Hoogasian-Villa, *a.g.y.*, s. 235.
8. V. H. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* (Erivan, 1974), s. 128. Paul Essabel, kısırlıktan ve doğan çocukların erkek olmamasından, kadının sorumlu tutulduğunu söyler ("The Door and Threshold in Armenian Folklore," *Western Folklore Journal* 20, 1961: 271).
9. John Elyah Blunt, *The People of Turkey*, 2 cilt (Londra, 1878), c. 2, s. 21.
10. Allara ilişkin bir tartışma için bkz. Hoogasian-Villa, *a.g.y.*, s. 64-6; bu cinlerle ilgili bir halk masalı için bkz. *a.g.y.*, s. 352-4.
11. Artin K. Shalian (çev.), *David of Sassoun* (Athens, Ohio, 1964), s. 15.
12. Palulu Khatun Muradyan'ın [28] aktardığına göre, altın rengi büyük bir kazanda kutsal su hazırlanırdı. Kazan, içine çeşit çeşit çiçekler atıl-

dıktan sonra temiz bir yere kaldırılırdı. Çiçekler kırk gün kırk gece kazanda kaynatılır, bu süre boyunca papazlar dualar okurlar ve sonunda kutsal su süzülmeye hazır olurdu.

13. Tavernier de, söz konusu dönemden yaklaşık iki yüzyıl önce yazdığı kitapta, burada anlatılana benzer bir tablo sunar (*Collections of Travels through Turkey into Persia and the East Indies*, Londra, 1684, s. 171).
14. Joel M. Halpern, *Serbian Village* (New York, 1958) s. 199; Joe E. Pierce, *Life in a Turkish Village* (New York, 1964), s. 83.
15. Magnarella, *Peasant Venture* (Boston, 1979), s. 52; Campbell, *Honour, Family, and Patronage* (Oxford, 1964), s. 154; D. K. Zelenin, *Russische (Ostslawisch) Volkskunde* (Leipzig, 1927), s. 293; Henri Massé, *Persian Beliefs and Customs* (New Haven, Connecticut, 1954), s. 14, 23; Julian Morgenstern, *Rites of Birth, Marriage, Death, and Kindred Occasions among the Semites* (New York, 1973), s. 27-28.
16. Alexander Grigolia, *Custom and Justice in the Caucasus: The Georgian Highlanders* (Philadelphia, 1939), s. 99-106.
17. Massé, *a.g.y.*, s. 21, 39; Morgenstern, *a.g.y.*, s. 20
18. Hilma Granqvist, *Birth and Childhood among the Arabs* (Helsinki, 1947), s. 114.
19. Granqvist, *a.g.y.*, s. 97-8; Morgenstern, *a.g.y.*, s. 7-9, 13-5; Mary McLaughlin, "Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries," *The History of Childhood* içinde, Lloyd de Mause (ed.), (New York, 1974), s. 133; M. J. Tucker, "The Child as Beginning and End: Fifteenth and Sixteenth Century English Childhood," *a.g.y.*, s. 239.

V. Bölüm

1. Bu bölümde isimler ve isim verme pratiklerine ilişkin olarak verdiğimiz bilgiler için, Martha B. Atikian ve Hagop Atikian'ın *Armenian Names* (yer belirtilmemiş, 1973) başlıklı çalışmasından yoğun bir biçimde yararlanılmıştır.
2. Bu bilgiyi Frederik Davis Greene de teyit eder (*The Rule of the Turk*, New York, 1896, s. 160).

3. Muş-Karagilli Misak Amroyan [3], büyükbabaların ölüm yıldönümlerinde *hadig* yapıldığından ve evin çocuklarıyla okula yollandığından söz etti.
4. Vladimir I. Propp, *Russkie agrarnye prazdniki* (Leningrad, 1963), s. 15-6.
5. Van Lennep, annenin çocuğuna şefkat göstermesinin hoş karşılanmadığını, kadının çocuğunu yalnızca tek başınayken öpebildiğini ve çocuğun kontrolünün babaannenin elinde olduğunu belirtir. Yazar, aile içi ilişkiler konusunda pek çok bilgi verir (*Travels in Unknown Parts of Asia Minor*, 2 cilt, Londra, 1870; c. 1, s. 256).
6. Barrows şöyle yazar: "Ermeniler, başkalarının cehaletinden ve sahip olduğu / içinde bulunduğu koşullardan her zaman faydalanmak gerektiğini düşünürler. Bu şekilde davranmayan kişinin de kendisine sunulan fırsatları değerlendirme yeteneğinden yoksun olduğuna inanır, 'Eğer adamın gözü açık değilse [yani olup biteni göremiyorsa], bu onun derdidir [yani başına ne gelirse gelsin hak etmiştir]' derler." (*On Horseback in Cappadocia*, Boston, 1884, s. 83-84).
7. Görüşülen birçok kişi (15, 23, 30, 31, 39, 41 ve 44), öğretmenin çocuğun terbiyesi üzerindeki rolünü açıklarken, değer yargılarının çocuğa aile tarafından öğretildiğini, okulun ise bu eğitimi pekiştirdiğini vurguladılar. Okulda sert cezalar uygulanabiliyordu; Rebeka K. Hagopyan [15], çocuklarını ilk kez okula götüren anne ve babanın, öğretmene "Eti senin, kemiği bizim" dediğini söyledi. Adana-Karaköylü Harutyun Fincanyan [41], evde sürekli olarak kötü davranışlarda bulunan çocukların anne ve babalarının bu durumu öğretmene aktardığını, öğretmenin de çocuğu cezalandırdığını anlattı. Uygulanan cezalar, çocuğun yalnız bırakılması ve poposuna vurularak dövülmesiydi.
8. Hoogasian-Villa'nın *One Hundred Armenian Tales* adlı çalışmasında yer verdiği hikâyelerde geçen bazı önemli değerler şunlardır: Kader inancı (s. 322-48); zekâ (s. 376-79); dürüstlük (s. 345-48); çocuk sevgisi (s. 350-51); çalışkanlık (s. 327-28); şeref (331-38); sabır (s. 175-80); anlık zevklere kapılmama (s. 340-44); büyükleri sayma (s. 255-66).
9. Ernestine Friedl, *Vasilika, A Village in Modern Greece* (New York, 1963), s. 78-80; John C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion* (New Hyde Park, N.Y., 1964), s. 31; Richard Blum ve

Eva Blum, *The Dangerous Hour* (New York, 1970), s. 221-22; Jane Schneider ve Peter Schneider, *Culture and Political Economy in Western Sicily* (New York, 1976), s. 82-86; Sania Hamady, *Temperament and Character of the Arabs*, (New York, 1960), s. 36-37, 100-101; Norman Jacobs, *The Sociology of Development: Iran as an Asian Case Study* (New York, 1966), s. 252-63.

10. Davis, *People of the Mediterranean* (Londra, 1977), s. 100-101; Jane Schneider, "Of Vigilance and Virgins," *Ethnology* 9, no. 1 (1971): 1-24.

VI. Bölüm

1. Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (New York, 1971); Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (New York, 1978).
2. V. H. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* (Erivan, 1974), s. 206-7; Nıvart Yernçakyan, "Lusını Joğovırtagan Havadaknerum yev Sovorutyunnerum," *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri*, no. 2 (1979), s. 53-60.
3. V. H. Bdoyan, *Yergrakordzagan Mşaguytı Hayasdanum* [Ermensitan'da Tarım Kültürü] (Erivan, 1972), özellikle s. 436-7; Bdoyan, *Hay Azgakrutyun*, s. 46, 198.
4. S. D. Lisitsyan, "Oçerki etnografii dorevolvtsionnai: Armenii," *Kavkazskii Etnograficheskii Sbornik* [Moskova] 1 (1955): 257; Bdoyan, *a.g.y.*, s. 201; K. V. Melik-Paşayan, *Anahid Titsuhu Başdamunkı* (Erivan, 1963).
5. Melik-Paşayan, *a.g.y.*, s. 59, 143, 154-5; Lucy Garnett, *The Women of Turkey and Their Folklore: Christian Women* (Londra, 1894), s. 230. Bdoyan'a göre, "Anahid" Ermenilere ait bir tanrıçaya verilmiş, Ermenice olmayan bir isimdir. Yazar, Anahid'in orijinal isminin Nari olduğunu öne sürer (*a.g.y.*, s. 218). Anahid kültünün merkezi, Yegeğiats (Akilisene) bölgesindeki Eriza'dır (Erez) [Erzincan yöresi] (Melik-Paşayan, *a.g.y.*, s. 88). Zerdüşt dininde, Anahid pınarların ve ırmakların tanrıçasıdır; gelinlik çağına gelmiş kızlar, iş yapan kadınlar ve bebek emziren anneler ona dua ederler (James Hastings (ed.), *Encyc-*

lopedia of Religion and Ethics, Edinburgh, 1908, c. 1, s. 414). Özbekler, yakın zamanlara kadar, Anahid'i kutsal pınarlar ve Ardvi (Oxus, Amu-Darya) Irmağı ile ilişkilendirirlerdi (Gleb P. Snesarov, "Remnants of Pre-Islamic Beliefs and Rituals Among the Khorezm Uzbeks," *Soviet Anthropology and Archaeology* 13, no. 1, Yaz 1974: 27, no. 2, Güz 1974: 3-32).

6. Abeghian, *Armenische Volksglaube* (Leipzig, 1899), s. 61-2; suyun sihirli gücüyle ilgili masallar için ayrıca bkz. Hoogasian-Villa, *One Hundred Armenian Tales* (Detroit, 1966), s. 253-55, 430-33.
7. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 201, 213.
8. *a.g.y.*, s. 213.
9. *a.g.y.*, s. 201-2; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 257-58.
10. İnsanların hastalıklardan, özellikle de ateş yükselmesi ve sıtma nöbetlerinden kurtulmak için dallarına bez parçaları bağladığı kutsal çalılardan Barrows da söz eder. (*On Horseback in Cappadocia*, Boston, 1884, s. 203). Ayrıca bkz. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 257.
11. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 208-10.
12. Aziz yılanlarına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hoogasian-Villa, *a.g.y.*, s. 67.
13. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 209-10.
14. D. K. Zelenin, "Magiçeskaya funktsiya primitivnukh orudii," *Investiia Akademii Nauk, Otdelenie Obşçestvennukh Nauk*, no. 6 (1931), s. 397; S. A. Tokarev, *Religiozniye Verovaniye Vostoçnaslavyanskiy Narodov* (Moskova, 1957), s. 74-7; A. N. Afanesev, *Poetiçeskiye vasreniye slavyan pa prirodu*, 3 cilt (Moskova, 1865-69), c. 1, s. 139-45; Oskar Loorits, *Grundzuge des estnische Volksglaubens* (Lund, 1951), s. 71-3; Gleb P. Snesarov, "Remnants of Pre-Islamic Beliefs and Rituals Among the Khorezm Uzbeks," *Soviet Antropology and Archaeology* 12, no. 4, Bahar 1974: 14-6; Mircea Eliade, *Patterns in Comparative Religion* (New York, 1964), s. 220-2; Afanesev, *Poetiçeskiye vasreniye slavyan pa prirodu* (Moskova, 1865-69), c. 2, s. 170-1; John C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion* (New Hyde Park, N.Y., 1964), s. 159-62; Jonas Balys, "Die Sagen von den litauischen Feen," *Die Nachbarn*, c. 1 (Gottingen, 1948), s. 31-71; V.

K. Sokolva, *Vesenne-Letnie Kalendarnye Obriady: Russkikh, Ukraintsev, i Belorusov* (Moskova, 1979), s. 213-23; Boris A. Rybakov, "The Rusalki and the God Simargl-Pereplut," *Soviet Anthropology and Archaeology* 6, no. 4, Bahar 1968: 34-59; Gleb P. Snesarov, "Remnants of Pre-Islamic Beliefs and Rituals Among the Khorezm Uzbeks," *Soviet Anthropology and Archaeology* 10, no. 1, Yaz 1971: 18-20.

15. Mary Matossian, "In the Beginning, God Was a Woman," *The Journal of Social History* (Bahar 1973): 324-43; Afanesev, *a.g.y.*, c. 1, s. 231-2; Richard Blum ve Eva Blum, *The Dangerous Hour* (New York, 1970), s. 324; John Abbot, *The Keys to Power* (Londra, 1932), s. 190, 243-4, 324; V. Iu. Leshchenko, "The Position of Women in the Light of Religious-Domestic Taboos among the East Slavic Peoples in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries," *Soviet Anthropology and Archaeology* 17, no. 3, Kış 1978-79: 22-40; Grigolia, *Customs and Justice in the Caucasus* (Philadelphia, 1939), s. 37; Massé, *Persian Beliefs and Customs* (New Haven, Connecticut, 1954), s. 262.
16. William V. Crooke, *The Popular Religion and Folklore of Northern India*, c. 1 (Westminster, 1896), s. 69.
17. Zelenin, *a.g.y.*, s. 326, 329.
18. Tokarev, *a.g.y.*, s. 68-70; *a.g.y.*, s. 327; Snesarov, "Remnants of Pre-Islamic Belief," Bahar 1974, s. 10-1; Grigolia, *a.g.y.*, s. 57; Maria Leach (ed), *Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend* (1949-50), s. 633; Martin P. Nilsson, *Greek Folk Religion* (New York, 1961), s. 72-3.
19. "Armiane," *Narody Kavkaza* 3 (1962): 141, 318, 411; F. W. Carter (ed), *An Historical Geography of the Balkans* (Londra, 1977), s. 94.
20. Abbot, *a.g.y.*, s. 325-8; Massé, *a.g.y.*, s. 220-3; Crooke, *a.g.y.*, s. 161-2; Arthur J. Evans, *The Mycenaean Tree and Pillar Cult* (Londra, 1901), s. 103; James M. MacKinlay, *Folklore of Scottish Lochs and Springs* (Glasgow, 1893), s. 233-4; John Rhys, *Celtic Folklore, Welsh and Manx* (Oxford, 1901), s. 322, 354-62; Robert C. Hope, *The Legendary Role of Holy Wells of England* (Londra, 1893), s. 12, 87, 100, 109, 180, 185.
21. Edit Fel ve Tamas Hofer, *Proper Peasants: Traditional Life in a Hunga-*

rian Village (Chicago, 1969), s. 81; Edmund Schneeweis, *Serbokroatische Volkskunde* (Berlin, 1961), s. 5; Tokarev, *a.g.y.*, s. 52.

22. Abeghian, *a.g.y.*, s. 95.
23. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 261.
24. *a.g.y.*, 260-1.
25. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 187-8.
26. Abeghian, *a.g.y.*, s. 95; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 261-62; Bdoyan, *a.g.y.*, s. 188-89; Mariam J. Serabian [47].
27. Avedis Aharonian, "The Ancient Beliefs of the Armenians According to Armenian Folklore" (Yayımlanmamış doktora tezi, Lozan Üniversitesi, 1913), s. 34-35. Ayrıca bkz. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 189-90.
28. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 262; Bdoyan, *a.g.y.*, s. 191; Victor Turner, *The Ritual Process* (Chicago, 1969), 5. bölüm.
29. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 263; Bdoyan, *a.g.y.*, s. 193.
30. Ter Mowsesjanz, Paskalya arifesinde, *madağın* hazırlanışı sırasında yapılan bir başka törenden söz eder. Köyün gençleri iki uçlu, çatal şeklinde bir ağaç dalı alıp kabuğunu soyar, bunu tenis raketine benzer bir şekle getirir, kurban edilen hayvanın kanına bular ve kırlarda korunaklı, özellikle fare ve çekirgelerin ulaşamayacağı bir yere bırakırlardı ("Der Armenische Bauernhaus," *Anthropologische Gesselschaft in Wien* 22 (1892): s. 147). Ancak, Detroit'te görüşme yapılan kişiler böyle bir âdetten söz etmediler.
31. Melik-Paşayan, *a.g.y.*, s. 142; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 263; Bdoyan, *Yergrakordzagan*, s. 455.
32. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 194; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 264.
33. Melik-Paşayan, *a.g.y.*, s. 129-31, 147; Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 264.
34. Bdoyan, *a.g.y.*, s. 195; A. A. Odabaşyan, "Navasartyan Donakhımputyunneri Verabrumneri," *Badma-Panasiragan Hantes* (Erivan), no. 3 (1974), s. 113-26; V. H. Bdoyan, "Vanadur yev Amanor Dzıpdyal Başdamunkneri Hartsi Şurçı," *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri*, no. 12 (1976), s. 78-92. Bu kutlama *Sasuntsi Tavit*'te de geçer (*David of Sassoun*, İngilizceye çeviren A. Shalian, s. 204).
35. Benik E. Tumanian, "Measurement of Time in Ancient and Medieval Armenia," *Journal for the History of Astronomy* 5, bölüm 2 (Haziran 1974): 95.

36. Lawson, *a.g.y.*, s. 303.
37. *Narody Kavkaza*, s. 141.
38. Jonas Balys, "Fastnachtbrauche in Lituaen," *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 45-46 (1948-49): 42; Patience Kemp de, Güney Slav halklarının, sallanmanın sağlığa iyi geldiğine, doğum ve evliliği çabuklaştırdığına inandıklarını kaydeder (*Healing Ritual*, Londra, 1935, s. 155).
39. George A. Megas, *Greek Calender Customs* (Atina, 1958), s. 76; Morgenstern, *Rites of Birth, Marriage, Death, and Kindred Occasions among the Semites* (New York, 1973), s. 157.
40. Lawson, *a.g.y.*, s. 304-5.
41. Massé, *a.g.y.*, s. 159-60.
42. Megas, *a.g.y.*, s. 147; Boris A. Rybakov, "Kalendar IV v. Iz zemli polian," *Sovetskaia Arkheologiia*, no. 4 (1962), s. 81.
43. Lawson, *a.g.y.*, s. 329; Massé, *a.g.y.*, s. 266-9.
44. Massé, *a.g.y.*, s. 264; Kemp, *a.g.y.*, s. 45.
45. Massé, *a.g.y.*, s. 304; Snesarov, *a.g.y.*, s. 361-3.
46. Massé, *a.g.y.*, s. 159-60.

VII. Bölüm

1. Avrupa ve Yakındoğu'daki halk hekimliği gelenekleri konusuna giriş niteliği taşıyan en önemli kaynaklar şunlardır: L. I. Minko, "Magic Curing," 1. bölüm, *Soviet Anthropology and Archaeology* 12, no. 1 (Yaz 1973): 3-33; 2. bölüm, *Soviet Anthropology and Archaeology* 12, no. 2 (Güz 1973): 34-60; Iu. V. Bromlei ve A. A. Voronov, "Folk Medicine as a Subject of Ethnographic Investigation," *Soviet Anthropology and Archaeology* 18, no. 1 (Yaz 1979): 3-31. Ayrıca bkz. Richard Blum ve Eva Blum, *Health and Healing in Rural Greece* (Stanford, California, 1965) ve *Dangerous Hour* (New York, 1970); Patince Kemp, *Healing Ritual* (Londra, 1935); Phyllis Williams, *South Italian Folkways in Europe and America* (New Haven, Connecticut, 1938).
2. S. D. Lisitsyan, "Oçerki etnografii dorevolvtsionnai: Armenii," *Kavkazskii Etnograficheskii Sbornik* [Moskova] 1 (1955): 258.

3. Clarence Maloney (ed.), *The Evil Eye* (New York, 1976), s. 8-10, 77-81, 240-55, 293-303; ayrıca bkz. Blum ve Blum, *a.g.y.*, s. 221; Irwin Sanders, *Balkan Village* (Lexington, Kentucky, 1949), s. 37.
4. Bu bilgiyi Barrows da teyit eder (*On Horseback in Cappadocia*, Boston, 1884, s. 303).
5. Güney Slavlar da suyun içine kor halinde bir kömür parçası koyarlardı. Bkz. Kemp, *a.g.y.*, s. 134-5; Olga Penavin, "Folk Medicine in a Settlement of the Szekely People in the Southern Banat Region of Yugoslavia," Agehananda Bharati (ed.), *The Realm of the Extra Human: Ideas and Actions* içinde (Lahey, 1976), s. 422.
6. Ayrıca bkz. Maloney (ed.), *a.g.y.*, s. 8-10. Blunt, Hıristiyanların nazarı engellemek için, methedilen kişinin üzerine kutsal su serpmek ya da Kudüs'e Giriş Yortusu'nda kullanılan hurma ağacının dallarını yakıp dumanını onun üzerine tutmak gibi bazı yöntemlere başvurduklarından söz eder (*People of Turkey*, Londra, 1878, c. 1, s. 244).* Ramsay de, bir papaz tarafından bu amaçla takdis edilmiş olan bir zeytin dalıyla uygulanan benzer bir dumana maruz bırakma işlemini anlatır (*Everyday Life in Turkey*, Londra, 1897, s. 60-4). Barrows ise, ürünü nazardan korumak için tarlalara ve kimi zaman da evin kapısının üzerine kuru kafa asıldığını kaydeder (*a.g.y.*, s. 302). Görüşme yapılan kişiler arasında Barrows'un sözünü ettiği gibi bir âdetin varlığını teyit eden olmadı.
7. Ermeni halk ilaçlarına ilişkin bazı yazılı kaynaklar mevcuttur fakat söz konusu kaynaklara ulaşmamız mümkün olmamıştır: S. P. Zelinskiy, *Materialu po Narodnaye Meditsine u Armiyan Nekotarukh Mestnosteyi Zavkavkazia* (Tiflis, 1898); H. H. Sepetçiyan, *Hayasdanum Joğovurti Meç Kordzadzvoğ Teğapuyseri*, c. 1 (Erivan, 1949); Garuş Gasparyan, "Joğovırtagan Pıjışgutyun Hay Panahisutyan yev Titzapanutyan meç," *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri*, no. 1 (1978), s. 82-87. Ussher ve Knapp da, bebeklerin yüzde altmışının iki yaşına gelmeden öldüğünü, çiçek hastalığının yaygın olduğunu ve çoğu zaman körlükle sonuçlandığını belirtirler (*An American Physician in Turkey*, Boston, 1917, s. 13).

---

* İsa Peygamber'in Kudüs'e girişinin kutlandığı, Paskalya'dan önceki pazar gününe denk gelen bu yortu, İngilizcede *Palm Sunday* (Hurma Ağacı Pazarı), Ermenicede ise *Dzağgazart* ("çiçeklerle süslenmiş") adıyla anılır. [ç.n.]

8. Erwin H. Ackerknecht, "Primitive Surgery," *American Anthropologist* 49, no. 1 (1947): 25-45.
9. M. Edith Durham, *High Albania* (Londra, 1909), s. 94; Kemp, *a.g.y.*, s. 256.
10. Hıripsime N. Ğugasyan [16], ailesine ait, fildişinden yapılmış bir gerdanlıktan bahsetti. Gerdanlığın üzerindeki boncukların sayısı, dolayısıyla gerdanlığın uzunluğu, yedi yılda bir ikiye katlanırdı; aile fertlerinden birinin idrara çıkmakta zorlanması durumunda boncuklardan biri çıkarılıp toz haline getirilir, suyla karıştırılarak hastaya verilirdi.
11. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 259; V. H. Bdoyan, *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* (Erivan, 1974), s. 171.
12. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 258; Bdoyan, *a.g.y.*, s. 171.
13. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 258, 260; Henri Massé, *Persian Beliefs and Customs* (New Haven, Connecticut, 1954), s. 90.
14. Lisitsyan, *a.g.y.*, s. 33; Massé, *a.g.y.*, s. 98.
15. Ermeni mezarlıkları ve mezarlıklara ilişkin bazı yasaklarla ilgili olarak bkz. W. M. Ramsay, *Every-Day Life in Turkey* (Londra, 1897), s. 90-8; Henry Van Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), c. 1, 287-8; J. O. Barrows, *On Horseback in Cappadocia* (Boston, 1884), s. 77-9.
16. Mircea Eliade, *Shamanism* (New York, 1964), s. 202, 395-6 (dipnot); Grigolia, *Custom and Justice in the Caucasus* (Philadelphia, 1939), s. 44; Felix J. Oinas, "Russian 'Golubec' Grave Markers, etc., and Some Notions of the Soul," *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 8 (1964): 77-86; Stith Thompson, *Motif Index of Folk Literature* (Bloomington, Ind., 1956), s. 503; Robert Hertz, *Death and the Right Hand* (Glencoe, Illinois, 1960), s. 48; Richard B. Onians, *The Origins of European Thought* (Cambridge, 1951), s. 254, 289; Edmund Schneeweis, *Serbokroatische Volkskunde* (Berlin, 1961), s. 107; Massé, *a.g.y.*, s. 225.
17. Eliade, *a.g.y.*, s. 207.
18. Kurt Ranke, *Indogermanische Totenverehrung: Der Dreissigste und Vierzigste Tag in Totenkult der Indogermaner* (Helsinki, 1951); Massé, *a.g.y.*, s. 94, 99; Lawson, *Modern Greek Folklore* (New York, 1964), s. 486-7.
19. Mary K. Matossian, "Birds, Bees, and Barley: Pagan Origins of Ar-

menian Spring Rituals," *Armenian Review* 32, no. 3 (Eylül 1979): 292-302; Vladimir I. Propp, *Russkie Agrarnye Prazdniki* (Leningrad, 1963), s. 20-1; Morgenstern, *Rites of Birth, Marriage, Death, and Kindred Occasions among the Semites* (New York, 1973), s. 154-60; F. K. Litsas, "Rousalia: The Ritual Worship of the Dead," A. Bharati (ed.), *Realm of the Extra Human* içinde, s. 447-65.

20. Clara C. Rice, *Persian Women and Their Ways* (Londra, 1923), s. 264; Grigolia, *a.g.y.*, s. 50.

GÖRÜŞME YAPILAN KİŞİLERİN BİYOGRAFİLERİ

1. Azniv Surmanyan Altunyan [Azniv Surmanian Altounian]
1900 yılında Erzincan'da doğar. Babası manifaturacıdır. Altı yıl, Ermeni kilisesine bağlı olarak eğitim veren okula devam eder. Bir süre Trabzon ve İstanbul'da yaşadıktan sonra 1918 yılında Amerika'ya gider ve 1919 yılında evlenir. Üç kızı, bir de oğlu olur. Ermeni kilisesinin ve *Armenian Relief Society** adlı yardım kuruluşunun faaliyetlerinde yer alır.

2. Ağavni Vanaryan Alzaryan [Agavnee Vanarian Alzarian]
14 Şubat 1905'te, Kayseri'ye bağlı bin beş yüz hanelik bir kasaba olan Fenese'de doğar. Bir tüccar olan babası otuz bir yaşında –büyük ihtimalle apandisitten– ölünce onun ve kardeşlerinin bakımını amcası üstlenir. 1915'te tehcir edilen aile yürüyerek Halep'e ulaşır. Ağavni Halep'te yaşayan bir Fransız ailenin yanında

---

* *Armenian Relief Society* [Ermeni Yardım Derneği]: Dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermenilere insani yardımda bulunmak ve eğitim olanağı sağlamak amacıyla, 1910 yılında ABD'nin New York kentinde kurulmuş olan bir kadın örgütü. İlk genel kurulu, ABD ve Kanada'daki 33 şubenin katılımıyla, Mayıs 1915'te yapılmış; Haziran 1919'da yapılan ikinci genel kurulda adı Ermenice "Haygagan Garmir Khaç" [Ermeni Kızıl Haçı], İngilizce "Daughters of Armenia" [Ermenistan'ın Kızları] olarak değiştirilmiştir. Merkezi Massachusetts-Watertown'da bulunan örgüt, çok sayıda şubesiyle, Ermenistan'da ve dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni toplulukları arasında özellikle eğitim, kültür ve sağlık alanlarında destek vermeye dönük faaliyetlerini halen sürdürmektedir. [http://www.ars1910.org/main.htm] [ç.n.]

dört yıl boyunca hizmetçi olarak kaldıktan sonra Şam'da bulunan ailesinin yanına geçer. Ardından, Feneseli bir aileye mensup bir işadamıyla evlenmek üzere Detroit'e gider. Dünyaya getirdiği çocuklardan yalnızca biri (bir kız çocuğu) yaşar.

3. Misak Amroyan [Mesock Amroian]

6 Temmuz 1892'de, Muş yakınlarındaki iki yüz hanelik bir köy olan Karagil'de doğar. Köy nüfusunun hemen hemen yarısını oluşturan bir aşirete mensuptur. Üç yıl süreyle bir Ermeni okuluna devam eder, daha sonra yüksek eğitimli bir Ermeni din adamından özel dersler alır. Annesi genç yaşta ölür, babası ise Amerika'ya gider. Babasının *kertasdanı* içinde büyür. Türk ordusuna alınması söz konusu olunca babası onu yanına getirebilmek için girişimlerde bulunur. 12 Ağustos 1912'de Detroit'e ulaşır. İki kez evlenir; ilk eşi ölür, ikinci eşinden boşanır. İki evlilikten toplam altı oğlu, bir kızı olur.

4. Elmas Artinyan [Elmas Artinian]

1895 (?) yılında, Varto'nun Gündemir köyünde dünyaya gelir. Dört kardeşin en büyüğüdür. Babası genç yaşta ölür. On üç yaşında, henüz erişkinliğe ulaşmamışken, on yedi - on sekiz yaşlarındaki bir gençle evlendirilir. İlk çocuğunu on altı yaşındayken doğurur. I. Dünya Savaşı sırasında evin bütün erkekleri öldürülür, kadınları ise tehcir edilir. Elmas Hanım'ın küçük kızı yolda ölür; kendisi ise önce Harput'a, sonra da Halep'e gider ve oradaki misyonerlerin yanına sığınır. Kocası da bir şekilde hayatta kalıp Rusya Ermenistanı'na kaçmayı başarır ve yanına gelmesi için ona para gönderir. Elmas Hanım, iki arkadaşıyla birlikte eşinin yanına gitmek üzere yola çıkmak üzereyken hastalanır; arkadaşları onsuz giderler. Gidenlerden biri, Elmas Hanım'ın kocasına onun öldüğünü söyler. Bunun üzerine kocası bir süre sonra tekrar evlenir. Elmas Hanım bu arada iyileşir, ona mektuplar yazar fakat mektuplar yerine ulaşmaz. Amerika'da bulunan bir akrabasının gönderdiği parayla Amerika'ya gider, orada tekrar ev-

lenir ve iki kızı olur. İkinci kocası kısa bir süre sonra bir trafik kazasında ölür. Bir kez daha evlenir fakat üçüncü kocası da altı ay sonra hayatını kaybeder.

5. Levon Asaduryan [Levon Asadourian]
1901 yılında, Van'ın Rışdunig bölgesinde, kırk haneli bir köy olan Kharzit'te doğar. Bir ağabeyi, iki de kız kardeşi vardır. Ailesinin büyük bölümü katledilir; kendisi ise Erivan'a kaçıp bir yetimhaneye sığınır. 1921'de, kuzeninin gönderdiği parayla Detroit'e gider ve Ford fabrikasında* çalışmaya başlar. 1924'te kendi memleketinden bir kızla evlenir; bir erkek, bir de kız çocukları olur.

6. Ağavni Parseğyan Asaduryan [Agavnee Parseghian Asadourian] (Levon Asaduryan'ın eşi)
1906 yılında, Rışdunig bölgesindeki Urants'ta doğar ve *kertasdan* içinde büyür. Erkek kardeşlerinden biri Amerika'ya göç eder. 1915 katliamları sırasında, henüz dokuz yaşında bir çocukken, Erivan'a kaçar. Erkek kardeşinin çabalarıyla 1924 yılında Amerika'ya gider ve orada evlenir.

7. Karnig Bahaduryan [Karnig Bahadourian]
1894 yılında, iki bin nüfuslu bir kasaba olan Efgere'de doğar. Babası baytar ve demircidir. Karnig, iki ağabeyiyle birlikte metal işleri yapar; özellikle bıçak ve makas imalatında uzmanlaşır. Annesinin babası bir kız okulunun kurucusudur. Annesi ise çok çeşitli alanlarda, çok kitap okuyan bir insandır. İlkokulu bitirdikten sonra Detroit'e gider ve oradaki Ford fabrikasında çalışmaya başlar. 1924 yılında evlenir; iki çocuğu olur.

* Sanayici Henry Ford tarafından, 1903'te Detroit'te kurulmuş ve bu şehirdeki ilk fabrikasında otomobil üretimine başlamış olan *Ford Motor Company* adlı şirketin merkezi halen bu kenttedir. Anadolu'dan Detroit'e göç eden Ermenilerin çoğu ilk kez bu fabrikada işe girmiştir [ç.n.]

8. Maksime Tabibyan Bahaduryan [Maxime Tabibian Bahadourian] (Karnig Bahaduryan'ın eşi)

Kayseri'nin Germir+ köyünde, varlıklı bir ailenin on çocuğundan en küçüğü olarak dünyaya gelir. 1915 olayları nedeniyle eğitimi yarıda kalır. Amerikalı misyonerlerin, Türk arkadaşlarının ve resmi hizmette olan doktor ağabeyinin yardımlarıyla kurtulur. Amerika'da yaşayan bir ağabeyi de para gönderir; 1923 yılında annesi ve ablasıyla birlikte Amerika'ya göçer. 1924'te evlenir.

9. Vosgi Begyan [Oskee Begian]

1888 yılında, Sivas yakınlarında üç yüz - üç yüz elli hanelik bir köy olan Govdun'da doğar. İstanbul'da kâtiplik yapan babasının *kertasdanı* içinde büyür. 1908'de evlenir. Eşi, ilk çocuklarının doğumundan bir süre önce Amerika'ya gider; kendisi ise 1915 olayları sırasında tehcir edilir. Sonraki beş yıl boyunca iş bulmak için dolaşır. Kızı ölür. Bir gün, iki Amerikalı misyonerden, kocasının kendisini aradığını öğrenir. 1918 yılında, Amerika'da bulunan kocasının yanına gider; üç oğlu olur.

10. Heranuş Nefyan Dabanyan [Heranoush Neffian Dabanian]

1895 yılında Kayseri'de doğar. Bir *kertasdan*da değil, anne, baba ve beş çocuktan oluşan bir çekirdek aile içinde büyür. Babası kürkçüdür. Heranuş on altı yaşına kadar Kayseri'deki Protestan Kız Okulu'na, sonraki iki yıl boyunca da Talas Kız Okulu'na* devam eder. Eşinin annesi onu Talas'taki okulda öğrenci olduğu dönemde görür, hakkında araştırma yapar ve onu Amerika'daki oğluyla evlendirmeye karar verir. Annesi ve babası, bu evliliğe olumlu baktıklarını ama kızlarının, damat adayını beğenmediği takdirde, evlen-

* *Talas Girls' Boarding School* [Talas Amerikan Yatılı Kız Okulu] 1889 yılında, *American Board* (bkz s. 23, ç.n.) örgütüne bağlı misyonerler tarafından kurulmuştur. Aynı yıl içinde, bu kuruma bağlı olarak orta dereceli bir erkek lisesi açılmış, Talas Amerikan Koleji adını alan okul 1967'ye kadar eğitim vermeyi sürdürmüştür. [ç.n.]

mek zorunda olmadığını söylerler. Evlenmeye karar verir ve 1913'te Amerika'ya göç eder. Evlendikten sonra kayınvalidesiyle birlikte yaşarlar. Annesi 1915'te öldürülür; babası ve kardeşleri ise Amerika'ya kaçar. Üç kızı, bir de oğlu olur. Protestan kilisesinde ve dernek faaliyetlerinde görev alır.

11. Dzovinar Prudyan Engoyan [Tsovinar Proodian Engoian]
1894 yılında Erzurum'da doğar. Üç kız kardeşin ortanca olanıdır. Babası eczacı, annesi ise iyi eğitim görmüş bir kadındır. Hıripsimyan Akademisi'ne* devam eder ve on beş yaşındayken bu okuldan mezun olur. 1915 olayları sırasında, iki kız kardeşi hariç, tüm yakın akrabalarını kaybeder. 1922'de Amerika'ya gider ve orada evlenir; beş kızı bir de oğlu olur.

12. Arpine Boğikyan Garpusyan [Arpeneh Boghikian Garboosian]
1920 yılında Halep'te dünyaya gelir. 1923'te Kesap'a taşınırlar; orada, babasının öğretmenlik yaptığı okula devam eder. Beş kardeşin en küçüğüdür. 1936'da evlenip Detroit'e yerleşir. İki çocuğu olur. Güzellik uzmanı olarak çalışır. *Armenian Relief Society* etkinliklerinde yoğun olarak yer alır.

13. Vartan Giragosyan [Vartan Geragosian]
Yaklaşık olarak 1885 yılında, Harput vilayetine bağlı Akhor köyünde doğar. Babası, o küçükken ölür; annesi tekrar evlenir. Okula gitmez. Hayatını boyacılık yaparak kazanır. Evlenir; Amerika'ya giderken eşini köyde bırakır. Detroit'teki Ford fabrikasında iş bulunca onu da yanına alır. Üç oğulları olur.

* Erzurum'da açılan ikinci Ermeni kız okulu olan Hıripsimyan (ilki 1870'te öğretime açılan Surp Tarkmançats Okulu'dur) 1875 yılında bir ortaokul olarak kurulmuş, sonraları lise kısmı ve bir öğretmen hazırlık programı eklenerek genişletilmiştir. (Young, 2003: 265-6). Yüzyıl başında, okulda altı sınıf ve 405 öğrenci bulunduğu kaydedilmiştir (*Azkayin Varjaranats*, 1901: 14). [ç.n.]

14. Flora Derbabyan Gopikyan [Flora Derbabian Gopigian]
1893 yılında Sivas'ın Gavra köyünde doğar. Ailenin üç çocuğundan biridir. Babasını çok küçük yaşta, annesini de on yaşlarındayken kaybeder. Evin sorumluluğunu ağabeyi üstlenir. Okula gitmez. Yedi yaşında nişanlanır, on altı yaşında evlenir. Kocası 1910 yılında, ilk çocuklarının doğumundan sonra, iş bulmak için Amerika'ya gider. Kendisi ise 1915 yılında tehcir edilir ve altı yıl boyunca dolaşır. Bir Türk zaptiye, küçük oğlunu, ağladığı için tekmeler ve çocuk ölür. Der-el-Zor Çölü'nde, kendisine yardım edip onu bir peçe ile Kürt kılığına sokan iki Türk kadını sayesinde ölümden kurtulur. Oradan İngilizlerin elinde olan Antep'e gider ve hizmetçi olarak iş bulur. Misyonerler ve Amerika'daki Ermeni basını aracılığıyla kocasının nerede olduğunu öğrenir. Kocasının isteği üzerine onun erkek kardeşinin çocuklarını bulur; 1921 yılında onlarla birlikte Amerika'ya gider. İki oğlu, bir de kızı olur.

15. Rebeka Khıdışyan Hagopyan [Rebecca Kheteshian Hagopian]
1901 yılında Zeytun'da doğar. Protestan bir ailenin yedi çocuğundan biridir. İlkokulu Zeytun'da bitirdikten sonra, aldığı bursla Maraş'ta bulunan Kız Koleji'ne* devam eder. Ailesi 1922 yılında Suriye'ye gitmek zorunda kalır. 1924 yılında Halep'te kolej diploması alır; Kesap'ta üç yıl boyunca zor koşullar altında öğretmenlik yapar. Ar-

* 1880 yılında, *American Board* örgütüne bağlı misyonerler tarafından kurulmuş olan *Central Turkey Girls' College* [Merkezi Türkiye Kız Koleji] kastediliyor. Öğrencilerinin büyük bölümünü Adana, Antep, Hacın [Saimbeyli] gibi yakın yerlerdeki kız okullarının mezunlarının oluşturduğu bu okulda iki yıllık bir eğitim programı uygulanıyordu; bu programı bitirenlerin bazıları, yüksek öğrenimlerini İstanbul'daki okullarda tamamlıyorlardı (Stone, 2006: 144). I. Dünya Savaşı sonrasında kapatılan Merkezi Türkiye Kız Koleji, Antep'teki erkek okulu *Central Turkey College*'la [Merkezi Türkiye Koleji] birlikte Suriye'ye taşınmış ve 1924'te, burada bulunan *Aleppo College* [Halep Koleji] adlı okulla birleştirilmiştir. (Kieser, 2005: 529) [ç.n.]

dından Beyrut'taki hemşirelik okuluna başlar. Birkaç ay sonra –1927 yılında– evlenip Amerika'ya gider. Eşiyle birlikte önce Pennsylvania'ya, ardından Detroit'e yerleşirler.

16. Hıripsime Nakuşyan Ğugasyan [Hripsima Nakushian Hoogasian]
1891 yılında Harput'ta doğar. İki kız kardeşin büyüğüdür. Babası o çok küçükken ölür; annesi dört çocuklu, dul bir adamla evlenir. Kendisi babaannesiyle kalır ve Harput'ta misyoner okullarına devam eder. Bir demirci ustasıyla evlenir. Üç çocuğu olur fakat üçü de 1915'te ölür. Annesi, teyzesi ve kız kardeşiyle birlikte Der-el-Zor'a ulaşır, oradan Hindistan'a geçer. İngiliz Kızıl Haçı'nın yardımıyla 1921 yılında Amerika'ya gider. Orada yeniden evlenir; üç çocuğu olur. Çocuklarından biri, bu kitabın yazarlarından Susie Hoogasian Villa'dır.

17. Yüğaper Khaçaduryan Hovsepyan [Euphapehyr Kachadoorian Hovsepian]
1898 yılında, Erzincan'a yakın, yüz hanelik bir köy olan Karadigin'de doğar. Altı kardeşten biridir. Babası zengin bir çiftçidir. Okula gitmez. 1915'te, aynı köyde yaşayan Türk dostlarının aileyi saklaması ve kadınlarını da hizmetçi olarak yanlarına alması sayesinde kurtulurlar. Yüğaper 1921 yılında kayınbiraderlerinden birinin yardımıyla Detroit'e gider. Orada, Karadigin'e komşu köylerden birinden gelip Detroit'e yerleşmiş olan bir adamla evlenir. Bir oğlu olur.

18. Antaram Balyan Canigyan [Antaram Balian Janigian]
1895 yılında Sivas'ın Khorsana köyünde dünyaya gelir. Sekiz kardeşten biridir. Nişanlısı, 1915'ten önce Amerika'ya gider. Kendisi ise Tehcir'de Suriye'ye, 1920'de Kuzey Amerika'ya gider. Montreal'de evlenir; Amerika'nın Wisconsin eyaletindeki Racine şehrine yerleşir. Kocasıyla birlikte bu şehirdeki Surp Mesrob Ermeni Kilisesi'nin kurucuları arasında yer alır. İki erkek, bir de kız çocukları olur.

19. Dikranuhi Eglinyan (?) Cernukyan [Dikranouhi Eglinian (?) Jernukian]

Temmuz 1908'de, Ankara [Çorum] yakınlarındaki Sungurlu'da doğar. Dört kardeşten biridir. Babası manifaturacı, annesi ise bir misyoner okulunda eğitim görmüş bir Protestan'dır. 1915'te varlıklı ailelerin öldürülmeyip köylere dağıtılması emri çıkar. Ailecek kasabadan ayrılmalarının ardından orada bulunan bütün Ermeniler öldürülür. Ailesi kurtulmuş, evleri ve dükkânları ise yıkılıp yağmalanmıştır. Bir süre sonra kasabaya geri dönerler. Bazı Türk aileler onları yanlarına alıp korur. Yeğenlerinden biri dükkânı yeniden açar fakat bir süre sonra tehcir edilir ve onu bir daha gören olmaz. Dikranuhi Amerika'ya gider, orada evlenir. İki kızı ve bir oğlu olur.

20. Harutyun Cernukyan [Harioutioun Jernukian] (Dikranuhi E. Cernukyan'ın eşi)

16 Mayıs 1897'de, İstanbul'a doksan kilometre mesafede bulunan bir kasaba olan Sapanca'da doğar. Zengin bir Protestan çiftin yedi çocuğundan dördüncüsü ve ilk erkek çocuğudur. Babası eğitime önem veren biridir; bütün çocuklarını okutur. Harutyun, Türkçe okuma yazmayı öğrenip aile işini daha iyi yürütebilmesi için bir Türk okuluna gönderilir. I. Dünya Savaşı sırasında Türkçe bilgisi sayesinde hayatta kalabilmiştir. Türk ordusunda subay olarak görev yaptığı sırada bir Ermeni köyünün katliamdan kurtulmasını sağlar. Kendi hayatı için de endişelenerek önce Sapanca'ya, oradan da, annesi, bir kız ve bir erkek kardeşiyle birlikte Yunanistan'a kaçar. 1922'de, yanına kız kardeşlerinden birini alarak Amerika'ya göç eder.

21. Sahag Cevizyan [Sahag Jevizian]

15 Haziran 1888'de, Erzincan yakınında dört yüz hanelik bir köy olan Meğutsig'de dünyaya gelir. Beş kardeşten biridir. Babası ailenin geçimini havluluk bez dokuyarak sağlar. Kendisi de ilkokulu bitirdikten sonra ipek böceği sanayiinde çalışmaya başlar. Yirmi yaşındayken Romanya'ya gider; 1910'da, çocuklu ve dul bir erkek olarak Amerika'ya

göçer. 1915'te ailesinden yalnızca kendisi ve kardeşi Barkev hayatta kalır. 1921'de tekrar evlenir; iki erkek, bir de kız çocuğu olur.

22. Arusyag Elibüyükyan Kazanciyan [Arusiag Elibeyukian Kazanjian]
1895 yılında Sivas'ta doğar. Beş kardeşten biridir. Babası kahve tüccarıdır. On üç yaşına kadar okula gider, ardından iki yıllık bir kursa devam edip terzilik diploması alır. Savaş başlayınca, ailesi ağabeyini orduya alınmaması için Amerika'ya gönderir. 1915'te bütün aileden yalnızca kendisi ve Amerika'ya gitmiş olan ağabeyi sağ kalır. Savaş başlamadan önce evlenmiştir; 1915 başlarında bebeği henüz birkaç aylıktır. Dört dil bilen kocası Türkler için dört yıl boyunca tercümanlık yapar fakat savaşın bitiminden çok kısa bir süre önce öldürülür. Arusyag Hanım ise 1915'te tehcir edilir; İngilizlerin kontrolundeki Antep'e ulaşır ve 1920'de, Connecticut-New Haven'da bulunan erkek kardeşinin yanına gider. Evlenir; bir kızı ve bir oğlu olur.

23. Vartuhi Keteyan Korkyan [Vartouhi Keteyian Korkian]
1903 yılında, Bursa yakınlarında bin sekiz yüz hanelik bir kasaba olan Çengiler'de doğar. Üç kardeşin en büyüğüdür. Babası taş ustasıdır ve bir ipek böceği üretim işletmesinde çalışır. 1915'te ailesinin bütün fertleri ölür. Ailesinin onu emanet ettiği yaşlı kadın tarafından Halep'teki bir Arap ailesine köle olarak satılır. Dört yıl bu aile için çalıştıktan sonra kaçar ve bir yetimhaneye sığınır. Bir süre sonra İstanbul'daki teyzesinin yanına gider. Orada, İstanbul'a bir eş bulup evlenmek amacıyla Amerika'dan gelmiş olan biriyle evlenir. 1920'de, kocasıyla birlikte Detroit'e gider. Beş çocukları olur.

24. Yeğisapet Zaruhyan Krikoryan [Yeghisapert Zaroyhian Krikorian]
1906 yılında, Van yakınlarındaki iki yüz elli - üç yüz hanelik bir köy olan Aralez'de doğar. Yalnızca bir kış okula gider. 1915'te ailesiyle birlikte Rusya Ermenistanı'nda geçici olarak güvenli bir yer bulurlar ve bir süre sonra köylerine geri dönerler. 1918'de yine kaçmak zorunda kalırlar, fakat bu kez Rusya Ermenistanı'na giremezler.

Bunun üzerine, önce İran'a, oradan da Bağdat'a giderler. Orada, kendi köyünden bir gençle evlenir ve 1921'de onunla birlikte Detroit'e gider. İki kızı, bir oğlu olur.

25. Vosginaz Gırcigyan Maloyan [Vosginaz Grjigian Maloian]
1896 yılında Kiği'da doğar. Ailenin dokuz çocuğundan biridir. Okula gitmez. 1914'te evlenir ve bir çocuğu olur. 1915'te hem çocuğu hem de kocası ölür. Beş yıl boyunca dolaştıktan sonra, 1920'de Detroit'teki erkek kardeşinin yanına ulaşır. 1923'te tekrar evlenir; bir oğlu, bir de kızı olur.

26. Maryam Makburyan Mosoyan [Mariam Makboorian Mossoian]
1887 yılında, Kiği yakınında altmış hanelik bir dağ köyü olan Hakusdun'da doğar. Ailenini beş çocuğu içindeki tek kızdır. Okula gönderilmez. On yedi yaşında evlenir. 1915'te, Tehcir'de dört çocuğundan biri ölür. Bir süre dağlarda ve Kafkasya'daki Ermeni bölgelerinde yaşadıktan sonra, 1924'te Detroit'teki ailesinin yanına gitmeyi başarır.

27. Murad Muradyan [Moorad Mooradian]
1890'ların başlarında Malatya'da doğar. Ailenin on iki çocuğundan biridir. Hem Ermeni hem de Amerikan okullarına devam eder. Harput'taki Yeprad Koleji'nde* öğrenim görür. On sekiz yaşındayken Amerika'ya gider. Otuz beş yıl boyunca *Ford Motor Company* için

* *Yeprad (Fırat) Koleji*: 1876'da, *American Board* misyonerleri tarafından "Armenia College" [Ermenistan Koleji] adıyla kurulmuş, erkek ve kız öğrencilere açık bir öğretim kurumu. Öğretim kadrosu Amerikalılar ve yerli Ermeni öğretmenlerden oluşan okulun eğitim dili Ermenicedir; ayrıca Türkçe ve İngilizce de öğretilir. 1888'de, Osmanlı yönetiminin tepkisi nedeniyle adı "Yeprad (Fırat) Koleji" olarak değiştirilmiş, 1891'de hükümet tarafından resmen onaylanmıştır. 1895 kırımları sırasında, anaokulundan yüksekokula kadar her düzeyde eğitim veren kuruma ait binalar neredeyse tamamen yakılır. 1898-99 ile 1902-03 yıllarına ait veriler, toplam öğrenci sayısının binin üzerinde olduğunu göstermektedir. Faaliyetleri 1914'te kesintiye uğramaya başlamış, 1915'ten sonra tamamen durmuştur. (Stone, 2002) [ç.n.]

çalışır. Ardından imalat şirketinin kuruluşunda yer alır. Evlenir; dört oğlu, bir de kızı olur. Çevresinde şakacılığı ve keskin zekâsı ile tanınır.

28. Khatun Muradyan [Katoon Mouradian]
1890'lı yıllarda Harput yakınlarındaki Palu'da doğar. 1915'te bütün aile Halep'e kaçar. Kendisi ise oradan Fransa'ya, ardından Kanada'ya, son olarak da Detroit'e gider. Evlenir; iki oğlu olur. Usta bir hikâye anlatıcısı, halk dansçısı ve halk hekimidir.

29. Arsen Muşeğyan [Arsen Moushegian]
Tahmini olarak 1901 yılında, Kiğı'nın Çanakçı köyünde doğar. 1915'e kadar Ermeni okullarına devam eder. 1915 yazında, Bingöl yaylalarındaki Kürtler ona yardım edip yanlarına alır; iki yıl onlarla kalır. 1924'te, bir kuzeninin yardımıyla Detroit'e gider. Evlenmez. Bir kuru temizlemeci dükkânı işletir, ayrıca Ford fabrikasında çalışır.

30. Bercuhi Culduryan Nahnigyan [Berjouhie Juldurian Nahnikian]
1905 yılında Şebinkarahisar'da doğar. Ailenin beş çocuğundan biridir. İki yıl okula gider. 1915'te ailesinden ayrı düşer. Hıristiyan bir Kürt aile onu yanına alıp iki yıl boyunca saklar. Bir yıl da bir Türk ailenin yanında kaldıktan sonra Samsun'daki kız kardeşinin yanına gider. 1921'de birlikte Amerika'ya giderler. 1943'e kadar kız kardeşi ve eşinin yanında kalır. 1943'te evlenir.

31. Ardemis Tazyan Hovagimyan [Ardemis Tazian Hovagemian]
1905 yılında Şebinkarahisar'da doğar. Üç kardeşin en küçüğüdür. İki yıl okula gider. Ablasıyla birlikte bir Türk evinde çalışmaya başlar; ağabeyi bir süre sonra onları bulur. 1920'de Detroit'e gider ve orada evlenir. Çocuğu olmaz.

32. Armenuhi Tazyan Derderyan [Armenouhie Tazian Derderian] (Ardemis T. Hovagimyan'ın ablası)
1915 öncesinde anaokulu öğretmenliği yapmıştır. 1921'de Amerika'ya gider ve orada evlenir. Üç çocuğu olur.

33. Levon Nahnigyan [Levon Nahnikian] (Bercuhi Nahnigyan'ın eşi)
1892 yılında Şebinkarahisar'da doğar. Bir manifaturacının dört çocuğundan biridir. Bir yandan okula gider, bir yandan da kunduracılık mesleğini öğrenir. 1912'de orduya alınır, fakat altı ay sonra kaçıp Amerika'ya gider. Çeşitli ayakkabı fabrikalarında çalıştıktan sonra Detroit'te bir kuru temizleme ve ayakkabı tamir dükkânı açar. 1943'te evlenir; hiç çocuğu olmaz.

34. Kevork Nacaryan [Gevork Najarian]
1895 yılında Siverek'te doğar. Babası marangozdur. On yedi yaşına kadar okula gider. 1915'te babasının arkadaşı olan bir Türk binbaşı hayatını kurtarır. 1917'de evlenir. 1922'de eşiyle birlikte Halep'e kaçar. Dört çocukları olur. 1930'da Fransa'ya, oradan da –1957 yılında– Amerika'ya göçerler.

35. Tumya Nacaryan [Toumia Najarian] (Kevork Nacaryan'ın eşi)
Siverek'te doğar. Beş kardeşin ortancasıdır. Babası hali vakti yerinde bir tüfek ustasıdır. On dört yaşına kadar okula gider. 1915'te, ailesi bir Türk aileye para vererek onu saklamalarını sağlar. 1917 yılında evlenir.

36. Noyemi Güleseryan Nazaryan [Noami Gulesarian Nazarian]
1897 yılında, İstanbul yakınlarındaki Geyve kasabasına bağlı Kurdbelem köyünde doğar. Ailenin altı çocuğundan biridir. İlkokulu bitirdikten sonra, on sekiz yaşına kadar o bölgedeki bir ipek fabrikasında çalışır. 1915'te Konya'ya gider. Daha sonra İstanbul'a dönüp terzilik yapmaya başlar. 1926'da evlenir; bir kızı olur.

37. Satenig Babayan Osyan [Satenik Babaian Ossian]
1900 yılında, Gürcistan'da, üç yüz hanelik bir kasaba olan Ahılkelek'te doğar. Ailenin altı çocuğundan biridir. Babası fırıncıdır. Beş yıl boyunca Ermeni kilisesine bağlı olarak eğitim veren okula devam eder, ardından biçki-dikiş okuluna gider. 1920'de evlenir. Şubat 1921'de,

Amerika'ya giden *Alexander* adlı buharlı gemide dünyaya getirdiği ilk çocuğunun adını Alex koyar. Amerika'da üç çocuğu daha olur.

38. Mamigon Osyan [Mamigon Ossian] (Satenig B. Osyan'ın eşi)
1895 yılında, Kiğı'nın Çanakçı köyünde, yirmi beş kişinin yaşadığı bir *kertasdan* evinde doğar. 1913'te Missouri-Saint Louis'e gider fakat 1917'de memleketine döner. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Gürcistan'daki Ahılkelek'te, *Near East Relief** adlı yardım kuruluşu için çalışarak muhtaç durumdaki Ermenilere yiyecek dağıtır. 1920 yılında, bu çalışmalar sırasında tanıştığı Satenig Babayan'la evlenir. 1921'de eşiyle birlikte Amerika'ya gider. Yirmi dokuz yıl boyunca Chrysler Şirketi'nin Plymouth'taki fabrikasında çalışır.

39. Noyemi Arslanyan Uzunyan [Noyemi Arslanian Ouzounian]
Tahmini olarak 1901 yılında, Hacın'da dünyaya gelir. Toprak sahibi bir Protestan olan babasının tarlalarında ve bağlarında Türk köylüleri çalışır. 1915'ten sonra İstanbul'a gidip bir öğretmen okuluna kayıt olur. Mezun olduktan sonra, 1926 yılında Amerika'ya gider. Orada, kendisi gibi Hacınlı olan ve Chicago'da bir terzi ve kuru temizleme dükkânı işleten biriyle evlenir. Chicago'daki okullarda Fransızca öğretmenliği yapar. İki kızı olur.

---

* *Near East Relief* [Yakındoğu Yardım Derneği]: 1915'te, Amerika'da, Osmanlı Ermenilerine insani yardım göndermek üzere, "American Committee for Armenian and Syrian Relief" adıyla kurulmuş bir dernek. Derneğin bölgedeki çalışmaları öncelikle ve ağırlıklı olarak *American Board* adlı örgüte bağlı misyonerlerce yürütülmüş, I. Dünya Savaşı'ndan sonra çalışma alanına –binlerce Ermeni'nin sığınmış olduğu– Rusya Ermenistanı da dahil edilmiş ve adı "American Committee for Relief in the Near East" [Yakındoğu Amerikan Yardım Komitesi] olarak değiştirilmiştir. 1919'da ABD'de Kongre kararıyla resmen tanınmış ve "Near East Relief" adını almıştır. Etkin olduğu 1915-1930 yılları arasında ABD'de geniş çaplı yardım kampanyaları düzenleyip bölgeye gemilerle yiyecek, giyecek ve barınak malzemesi göndermiş, ayrıca bölgede mülteci kampları, klinikler, hastaneler, yetimhaneler ve mesleki eğitim merkezleri açmıştır. [ç.n.]

40. Peprone Paşyan [Pepperone Pashian]
Kemah yakınlarındaki Tortan köyünde doğar. Kendi köyünden bir gençle evlenir. Bir oğlu olur. İlk çocuğu 1915'te öldürülür. Amerika'da iki kız çocuğu dünyaya getirir.

41. Harutyun Fincanyan [Harootiun Phinjanian]
1892 yılında, Adana yakınlarında, yaklaşık altmış hanelik bir köy olan Karaköy'de doğar. Babası erken yaşta ölür. İlkokulu bitirir; on sekiz - on dokuz yaşlarındayken evlenir. 1913'te, hamile karısını köyde bırakarak Amerika'ya gider. 1915'te hem karısı hem de kızı ölür. Amerika'da kalır ve 1929'de yeniden evlenir. Bir oğlu, bir de kızı olur. Ford fabrikasında çalışır.

42. Hayganuş Khızarcıyan Saatciyan [Haiganoush Khezarjian Saatjian]
1898 yılında, Yozgat yakınlarında, yüz elli hanelik bir köy olan Terzili'de doğar. Ailenin dört çocuğundan biridir. Babasının bakkal dükkânı vardır. 1915'e kadar Amerikan misyoner okullarına devam eder; Protestan olur. Sonraki beş yıl boyunca Türk ordusu için giysilerin hazırlandığı dikimevinde terzilik yapar ve Adana'daki Amerikan hastanesinde hemşire olarak çalışır. 1920'de, bu hastanede tanıştığı biriyle evlenir. Hemen ardından eşi ve (doksan dokuz yaşında ölene kadar onlarla yaşayacak olan) kayınvalidesiyle birlikte Detroit'e gider. Kocası bir fabrikada çalışmaya başlar, bir yandan da terzilik yapar; daha sonra otel işine girer. İki kızları olur.

43. Kapriyel Sabunciyan [Kapriel Saboonjian]
1895 yılında Van'da dünyaya gelir. Varlıklı bir ailenin beş çocuğundan biridir. Doğduğu yıl babası öldürülür. 1915'te, geri çekilen Rus birlikleriyle birlikte Erivan'a gider. 1921'de İstanbul'daki kız kardeşinin yanına, iki yıl sonra da Detroit'e gider. Ayakkabı tamirciliği yapmaya başlar. Evlenir, iki kızı ve bir oğlu olur.

44. Nıvart Sirunyan Sarkisyan [Nevart Siroonian Sarkisian]
1901'de Kiğı'da doğar. İki kardeşten biridir. Babası İstanbul'da çalışır, annesi ise iki çocuğuyla birlikte kocasının *kertasdanı* içinde yaşar. Bazı gizli Ermeni örgütleriyle ilişkisi olan bu *kertasdan*ın evi de cephanelik olarak kullanılmaktadır. Amcası bu yüzden tutuklanır ve dört ay boyunca işkence gördükten sonra öldürülür. 1915'te Kiğı'nın erkeklerinin çoğu öldürülür, kadınlar ve çocuklar ise tehcir edilir. İki yıl boyunca Harput'ta bulunan bir hastanede, ardından yetimhanede çalışır. 1925'te evlenip Detroit'e yerleşir. Kısa bir süre sonra annesini ve erkek kardeşini de Amerika'ya alır. İki oğlu olur.

45. Norayan Sarukhanyan [Norayan Sarookanian]
1908 yılında, Varto'nun Gündemir köyünde, altı kardeşin en küçüğü olarak dünyaya gelir. 1915'te, ilkokul birinci sınıfı henüz bitirmişken bütün ailesi katledilir. Kendisi ise bir Kürt ailenin yardımıyla hayatta kalır ve bu ailenin yanında çalışmaya başlar. Bir süre sonra onlarla birlikte Harput'a göçer ve orada bulunan Amerikalı misyonerlerin yanına sığınır. Bir süre de Suriye ve Yunanistan'daki yetimhanelerde kaldıktan sonra, 1924'te Kanada'ya gider. Detroit'te evlenir; iki çocuğu olur.

46. Mida İpekciyan Semerciyan [Mida Ipekjian Semerjian]
1900 yılında Amasya'da doğar. Altı kardeşin en küçüğü ve ailenin tek kız çocuğudur. İki ağabeyi 1915'ten önce Amerika'ya göçer. Varlıklı bir ipek imalatçısı olan babası Protestandır ve şehirdeki Almanlar arasında çok tanıdığı vardır. 1915'te aileden yalnızca Mida –babasının Alman arkadaşlarının yardımıyla– kurtulur. Amerika'ya göç eder. Orada okula gider, evlenir ve iki kızı olur. Yetenekli bir aşçı ve organizatör olarak, Ermenilerin çeşitli amaçlarla bir araya geldiği toplantılarda görev alır.

47. Maryam Cuskalyan Sırabyan [Mariam Juskalian Serabian]
1870'lerde [Harput'ta] doğar. Yirmili yaşlarının sonlarında dul kalır. 1895'teki katliamlar sırasında iki kızıyla birlikte yardıma muhtaç duruma düşer. Hüseynigli bir adamla evlenir; bir oğulları olur. I. Dünya Savaşı sırasında büyük sıkıntılar çekerler. 1923 yılında oğluyla birlikte Amerika'ya göçer; burada falcılık ve halk hekimliği yapar. Bu kitabın yazarlarından Susie Hoogasian Villa'nın anneannesidir.

48. Varter Zakaryan [Varder Zakarian]
1890'ların sonlarında, Harput yakınlarındaki Harseg köyünde doğar. Evlenir, iki kızı olur. Amerika'ya giden kocası orada ölür. Kendisi ve bir kızı, misyonerlerin yardımıyla hayatta kalır. Detroit'e gider ve orada yeniden evlenir; iki oğlu olur.

KAYNAKLAR

Abbott, John. *The Keys of Power: A Study of Indian Ritual and Belief* [İktidarın Anahtarları: Hint Ritüelleri ve İnanışları Üzerine Bir İnceleme]. Londra: Methuen, 1932.

Abeghian, Manuk. *Der Armenische Volksglaube* [Ermeni Halk İnanışları]. Yayımlanmamış doktora tezi. Jena Üniversitesi, Leipzig, 1899.

Ackerknecht, Erwin H. "Primitive Surgery," ["İlkel Cerrahi"] *American Anthropologist* 49, no. 1 (1947): 25-45.

Afanesev, Aleksandr N. *Poetiçeskiye vasreniye slavyan pa prirodu.* [Slavların Doğa Hakkındaki Şiirsel Görüşleri]. Moskova, 1865-69.

Agopyan, M. V. "Obşcinnye skhod v sisteme sotsyalnayi organizatsii armiyanskoi selskoi obşcinıy poreformennovo perioda," *Lraper obşçestvennukh nauk* 2 (1975): 37-46.

Aharonian, Avedis. *The Ancient Beliefs of the Armenians According to Armenian Folklore* [Ermeni Folkloruna Göre Ermenilerin Eski Çağlardaki İnançları]. Yayımlanmamış doktora tezi. Lozan Üniversitesi, 1913.

Aharonian, G. Hovsep. *Husseynik* [Hüseynig]. Boston, 1966.

Ainsworth, William F. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia.* [Küçük Asya, Mezopotamya, Kalde ve Ermenistan'da Seyahatler ve İncelemeler]. 2 cilt. Londra: John W. Parker, 1842.

Ananikian, Mardiros. "Armenian Mythology," ["Ermeni Mitolojisi"] John A. MacCulloch (ed). *Mythology of All Races* [Bütün Halkların Mitolojileri] içinde. Boston: American Institute of Archaeology, Marshall Jones Co., 1925.

Anderson, Rufus. *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches* [American Board Teşkilatı'nın Tarihi]. 2 cilt. Boston, 1873.

"Armiane," *Narodu Kavkaza* [Kafkas Halkları] içinde, s. 435-601 (2. cilt). Moskova, 1962.

Atamian, Sarkis. *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict,* [Ermeni Cemaati: Toplumsal ve İdeolojik Bir Çatışmanın Tarihsel Gelişimi]. New York: Philosophical Library, 1955.

— "The Traditional Armenian Family," ["Geleneksel Ermeni Ailesi"] *Hairenik Weekly,* 13 Ekim-24 Kasım 1949.

Atikian, Martha B. ve Hagop Atikian. *Armenian Names* [Ermenice İsimler]. [ABD]: Kendi yay., 1973.

Atiya, Aziz S. *A History of Eastern Christianity* [Doğu Hıristiyanlığı Tarihi]. Londra: Methuen & Co., 1967.

Balfet, Helene. "Bread in Some Regions of the Mediterranean: A Contribution to the Study of Eating Habits," ["Akdeniz'in Bazı Bölgelerinde Ekmek: Yeme Alışkanlıkları İncelemelerine Katkı"] Margaret L. Arnott (ed.), *Gastronomy: The Anthropology of Food and Food Habits* [Gastronomi: Yemeğin ve Yemek Alışkanlıklarının Antropolojisi] içinde. Lahey: Mouton Publishers, 1975.

Balys, Jonas. "Die Sagen von den litauischen Feen," *Die Nachbarn,* c. 1. Gottingen, 1948.

Barrows, John O. *On Horseback in Cappadocia* [At Sırtında Kapadokya]. Boston, 1884.

Barton, James L. *Daybreak in Turkey* [Türkiye'de Şafak Vakti]. Boston: Pilgrim Press, 1908.

Bdoyan, V. H. *Yergrakordzagan Mışaguyti Hayasdanum* [Ermenistan'da Zirai Kültür]. Erivan, 1972.

— *Hay Azgakrutyun: Hamarod Urvakidz* [Ermeni Etnografisi: Kısa Bir Bakış]. Erivan, 1974.

— "Vanadur yev Amanor Dzıpdyal Başdamunkneri Hartsi Şurçı," *Lraper hasaragagan kidutyunneri,* no. 12, 1976.

Blum, Richard H. ve Eva M. Blum. *The Dangerous Hour: The Lore of Crisis and Mystery in Rural Greece* [Tehlikeli Saat: Kırsal Yunanistan'da Buhran ve Gizem İlmi]. New York: Charles Scribner's Sons, 1970.

— *Health and Healing in Rural Greece: A Stuendy of Three Communities* [Kırsal Yunanistan'da Sağlık ve Şifacılık: Üç Topluluk Üzerine Bir İnceleme]. Stanford, California: Stanford University Press, 1965.

Blunt, Mrs. John E (Fanny Janet). *The People of Turkey: Twenty Years' Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks, and Armenians* [Türkiye'nin Halkları: Bulgarlar, Rumlar, Arnavutlar, Türkler ve Ermeniler Arasında Yirmi Yıl]. 2 cilt. Londra: John Murray, 1878.

Braudel, Fernand. *The Mediterranean World in the Age of Philip II.* 2 cilt. 2. basım. Fransızca aslından (*La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II.* Paris: Armand-Colin, 1949) İngilizceye çev. S. Reynolds. New York: Macmillan, 1976. [Türkçe çevirisi: *2. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yay., c. 1: 1993, c. 2: 1994].

Brice, Willim C. (ed.) *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age* [Son Buzul Çağı'ndan Günümüze Yakındoğu ve Orta Doğu'da Çevrenin Tarihi]. New York: Academic Press, 1978.

Bromlei, Iu. V. ve A. A. Voronov, "Folk Medicine as a Subject of Ethnographic Investigation," ["Bir Etnografik Araştırma Nesnesi Olarak Halk Tıbbı"] *Soviet Anthropology and Archaeology* 18, no. 1 (Yaz 1979): 3-31.

Bryce, James B. *Transcaucasia and Ararat - Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876* [Transkafkasya ve Ararat - 1876 Sonbaharında Yapılmış Bir Seyahatten Notlar]. 4. basım, Londra: Macmillan, 1896.

Bryce, Viscount J. ve diğ. (ed.) *An Anthology of Historical Writings on the Armenian Massacres of 1915* [1915 Ermeni Katliamı ile İlgili Tarihsel Yazılar Antolojisi]. Beyrut: Hamaskaine Armenian Cultural Association, 1971.

Burke, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe.* New York: New York University Press, 1978. [Türkçe çevirisi: *Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü.* çev. Göktuğ Aksan. Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1996].

Buxton, Noel ve Harold Buxton. *Travel and Politics in Armenia* [Ermenistan'da Seyahatler ve Siyaset]. New York: Macmillan, 1914.

Byrne, Robert F. (ed.) *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*

[Balkanlar'da Komünal Aileler: Zadruga]. Indiana: University of Notre Dame Press, 1976.

Campbell, John K. *Honour, Family, and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community* [Şeref, Aile ve Kayırmacılık: Bir Yunan Dağ Köyündeki Kurumlar ve Ahlaki Değerler Üzerine Bir İnceleme]. Oxford: Clarendon Press, 1964.

Carter, Francis W. (ed.) *An Historical Geography of the Balkans* [Balkanlar'ın Tarihsel Coğrafyası]. Londra: Academic Press, 1977.

Chapman, Charlotte G. *Milocca: A Sicilian Village* [Milocca: Sicilya'da Bir Köy]. Londra: George Allen & Unwin, 1973.

David of Sassoun: The Armenian Folk Epic in Four Cycles. [Dört Kısımda Ermeni Halk Destanı Sasunlu Tavit] İngilizceye çev. Artin K. Shalian. Athens, Ohio: Ohio University Press, 1964.

Crawford, Osbert G. S. *The Eye Goddess* [Göz Tanrıçası]. Londra: Phoenix, 1957.

Creagh, James. *Armenians, Koords, and Turks* [Ermeniler, Kürtler ve Türkler]. 2 cilt. Londra, 1880.

Crooke, William V. *An Introduction to the Popular Religion and Folklore of Northern India* [Kuzey Hindistan Halk Dini ve Folkloruna Giriş]. 2 cilt. Westminster: Archibald Constable, 1896.

Curzon, Robert. *Armenia: A Year at Erzeroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia* [Ermenistan: Erzurum'da ve Rusya, Türkiye, İran Sınırlarında Bir Yıl]. Londra: John Murray, 1854.

Davey, Richard. *The Sultan and His Subjects* [Sultan ve Tebaası]. Londra: Chatto & Windus, 1907.

Davis, Edwin J. *Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia (Pedias and Trachaea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia* [Türkiye'nin Asya Bölümünde Hayat: Kilikya'da (Pedias ve Trachaea), İsauria'da ve Lykaonia ile Kapadokya'nın Bazı Bölgelerinde Seyahatler – Bir Seyahat Günlüğü]. Londra: Edward Stanford, 1879.

Davis, John H. R. *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology* [Akdeniz Halkları: Karşılaştırmalı Bir Sosyal Antropoloji Çalışması]. Londra: Routledge & Kegan Paul, 1977.

Dekorativnaye Iskusstva Srednevekovayi Armenii [Ortaçağda Ermeni Süsleme Sanatı]. Leningrad, 1971.

Delano-Smith, Catherine. *Western Mediterranean Europe: A Historical Geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic* [Batı Akdeniz Avrupası: Neolitik Dönemden Bugüne İtalya, İspanya ve Güney Fransa'nın Tarihsel Coğrafyası]. Londra: Academic Press, 1979.

Denton, William. *The Christians in Turkey* [Türkiye'deki Hıristiyanlar]. Londra: Bell & Daldy, 1863.

Der Nersessian, Sirarpie. *The Armenians* [Ermeniler]. New York: Praeger Publishers, 1970.

Durham, Mary E. *Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balkans* [Balkanlarda Aşiretlere Özgü Bazı Kaynaklar, Örfler ve Âdetler]. Londra: George Allen & Unwin, 1928.

—— *High Albania: A Victorian Traveller's Balkan Odyssey* [Dağlık Arnavutluk: Bir Viktorya Dönemi Seyyahının Balkanlar'daki Serüvenli Yolculuğu]. Londra: Edward Arnold, 1909.

Eliade, Mircea. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy.* New York: Pantheon, 1964. Fransızca aslından (*Le Chamanisme et les Techniques Archaiques de l'Extase.* Paris: Payot, 1951) İngilizceye çev. W. R. Trask [Türkçe çevirisi: *Şamanizm - İlkel Esrime Teknikleri.* çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1999].

—— *Patterns in Comparative Religion* [Karşılaştırmalı Dinsel Modeller]. Fransızca aslından (*Traité d'histoire des religions.* Paris: Payot, 1949) İngilizceye çev. R. Sheen. New York: Sheed & Ward, 1964.

Essabal, Paul. "The Door and Threshold in Armenian Folklore," ["Ermeni Folklorunda Kapı ve Eşik"] *Western Folklore* 20 (1961): 265-73.

Evans, Arthur J. *The Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations* [Miken Ağacı ve Dikit Kültü ve Bu Kültün Akdeniz'le İlintisi]. Londra: Macmillan, 1901.

Fel, Edit ve Tamas Hofer (ed.) *Proper Peasants: Traditional Life in a Hungarian Village* [Gerçek Köylüler: Bir Macar Köyünde Geleneksel Hayat]. Chicago: Aldine, 1969.

Flandrin, Jean-Louis ve diğ. (ed.) *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality* [Eski Zamanlarda Aileler: Akrabalık, Hane ve Cinsellik]. Fransızca aslından (*Familles: Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Paris: Hachette, 1976) İngilizceye çev. R. Southern. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Friedl, Ernestine. *Vasilika, A Village in Modern Greece* [Vasilika, Modern Yunanistan'da Bir Köy]. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1962.

Garnett, Lucy M. J. *Home Life in Turkey* [Türkiye'de Ev Hayatı]. New York: Macmillan, 1909.

—— *The Women of Turkey and Their Folklore* [Türkiye'nin Kadınları ve Onların Folkloru]. 2 cilt. Londra: David Nutt, 1890-91.

Gasparyan, Garuş. "Joğovırtagan Pıjışgutyun Hay Panahisutyan yev Titzapanutyan Meç," [Ermeni Poetikasında ve Mitolojisinde Halk Hekimliği] *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri*, no. 1 (1978).

Granqvist, Hilma. *Birth and Childhood among the Arabs: Studies in a Muhammadan Village in Palestine* [Araplarda Doğum ve Çocukluk: Filistin'deki Bir Müslüman Köyünde İncelemeler]. Helsinki: Söderström & Co., 1947.

Greene, Frederik D. *The Armenian Crisis and the Rule of the Turk* [Ermeni Krizi ve Türk İdaresi]. New York, 1896.

Greene, Joseph K. *Leavening the Levant* [Doğu Akdeniz Ülkelerini Canlandırmak]. Boston: Pilgrim Press, 1916.

Grigolia, Alexander. *Custom and Justice in the Caucasus: The Georgian Highlanders* [Kafkasya'da Töre ve Adalet: Dağlı Gürcüler]. Yayımlanmamış doktora tezi. University of Pennsylvania, 1939.

Gulick, John. *The Middle East: An Anthropological Perspective* [Ortadoğu: Antropolojik Bir Bakış]. Pacific Palisades, California: Goodyear Publishing Co., 1976.

Halpern, Joel M. *A Serbian Village* [Bir Sırp Köyü]. New York: Columbia University Press, 1958.

Hamady, Sania. *Temperament and Character of the Arabs* [Arapların Mizacı ve Kişilik Yapısı]. New York: Twayne Publishers, 1960.

Hamlin, Cyrus. *Among the Turks* [Türkler Arasında]. New York: American Tract Society, 1878.

Hammel, Eugene E. *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans* [Balkanlar'da Alternatif Toplumsal Yapılar ve Ritüel İlişkiler]. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1968.

Harris, James R. ve Helen B. Harris. *Letters from Armenia* [Ermenistan'dan Mektuplar]. Londra: James Nisbet & Co., 1897.

Hastings, James (ed.) *Encyclopedia of Religion and Ethics* [Din ve Etik Ansiklopedisi], c. 1. Edinburgh: T & T Clark, 1908.

Haxthausen, August von. *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian* [Transkafkasya: Karadeniz ve Hazar Denizi Arasındaki Milletler ve Irklar Hakkında Kısa Bilgiler]. Londra: Chapman & Hall, 1854.

Hedrick, Ulysses P. (ed.) *Sturtevant's Edible Plants of the World* [Sturtevant'ın Dünyanın Yenilebilen Bitkileri Kataloğu]. New York: Dover Publications, 1972.

Heers, Jacques. *Family Clans in the Middle Ages: A Study of Political and Social Structures in Urban Areas* [Orta Çağlarda Aile Klanları: Kentsel Bölgelerdeki Siyasi ve Toplumsal Yapılar Üzerine Bir İnceleme]. Fransızca aslından (*Le clan familial au Moyen Age. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains*. Paris: Presses Universitaires de France, 1974) İngilizceye çeviren: B. Herbert. Amsterdam ve New York: North Holland Publishing Co., 1977.

Hepworth, George H. *Through Armenia on Horseback.* [At Sırtında Bir Baştan Bir Başa Ermenistan]. New York: E. P. Dutton & Co., 1898.

Hertz, Robert. *Death and the Right Hand* [Ölüm ve Sağ El]. Fransızca aslından (*Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort.* Année sociologique 1, c. X. 1907) İngilizceye çev. Claudia ve Rodney Heedham. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1960.

Hodgetts, Edward A. B. *Round About Armenia: The Record of a Journey across the Balkans through Turkey, the Caucasus and Persia in 1895.* [Köşe Bucak Ermenistan: Balkanlar'dan Türkiye, Kafkaslar ve İran'a Uzanan Bir Seyahatin Kayıtları]. Londra: Sampson Low, Marston & Co., 1896.

Hoogasian-Villa, Susie (ed.) *One Hundred Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance* [Yüz Ermeni Masalı ve Bunların Halkbilimsel Anlamları]. Detroit: Wayne State University Press, 1966.

Hope, Robert C. *The Legendary Lore of the Holy Wells of England* [İngiltere'de Kutsal Su Kuyularına İlişkin Efsanevi İnançlar]. Londra: Elliot Stock, 1893.

Jacobs, Norman. *The Sociology of Development: Iran as an Asian Case Study* [Gelişme Sosyolojisi: İran Üzerine Bir Örnek Olay İncelemesi]. New York: Praeger, 1966.

Karapetyan, E. T. *Rodstvennaia Gruppa 'Azg' u Armian* [Ermenilerde 'Azg' Akrabalık Grubu]. Erivan, 1966.

—— *Armianskaia Semeinaya Obşçina* [Ermenilerde Geniş Aile]. Erivan, 1958.

Karpat, Kemal H. (ed.) *The Ottoman State and Its Place in World History*. Leiden: E. J. Brill, 1974. [Türkçe çevirisi: *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000].

Kemp, Patience. *Healing Ritual: Studies in the Technique and Tradition of the Eastern Slavs* [Şifa Ritüeli: Doğu Slav Halklarında Gelenekler ve Uygulanan Teknikler]. Londra: Faber & Faber, 1935.

Kharadze, R. L. *Gruzinskaya Semeinaya Obşçina* [Gürcü Aile Kurumu]. 2 cilt. Tiflis, 1960, 1961.

Kosven, Mark O. *Semeinaya Obşçina i Patronimia*. Moskova, 1963.

Lang, David M. *Armenia: Cradle of Civilization* [Ermenistan: Uygarlığın Beşiği]. Londra: George Allen & Unwin, 1978.

Lawson, John C. *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion: A Study in Survivals* [Modern Yunan Folkloru ve Eski Yunan Dini: Varlığını Sürdüren Eski İnanışlar Üzerine Bir İnceleme]. New York: University Books, 1964.

Leach, Maria (ed.) *Funk and Wagnall's Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend* [Funk and Wagnalls - Standart Folklor, Mitoloji ve Efsaneler Sözlüğü]. 2 cilt. New York: Funk and Wagnall, 1949-50.

Leshchenko, V. Iu. "The Position of Women in the Light of Religious-Domestic Taboos among the East Slavic Peoples in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries," ["Dini-Yerel Tabular Işığında On Dokuzuncu Yüzyılda ve Yirminci Yüzyıl Başında Doğu Slav Halkları Arasında Kadınların Konumu"] *Soviet Anthropology and Archaeology* 17, no. 3, Kış 1978-79: 22-40.

Lisitsyan, S. D. "Oçerki etnografii dorevolivtsionnai: Armenii," [Devrim Öncesi Etnografya Denemeleri: Ermeniler]. *Kavkavzkiy Etnografiçeskiy* içinde. Sbornik, c. 1 (Moskova, 1955), s. 182-272.

Litsas, F. K. "Rousalia: The Ritual Worship of the Dead," ["Rusalya: Ritüel Nitelikli Ölü Tapıncı"] Agehananda Bharati (ed.), *Realm of the Extra Human: Ideas and Actions* [İnsanüstü Âlem: Düşünceler ve Davranışlar] içinde. Lahey: Mouton Publishers, 1976.

Loorits, Oskar. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* [Anahatlarıyla Estonya Halk İnançları]. 2 cilt. Lund, 1949-1951.

Lynch, Harry F. B. *Armenia: Travels and Studies* [Ermenistan: Seyahatler ve İncelemeler]. 2 cilt. Londra: Longmans, Green & Co., 1901.

MacDonald, Alex. *The Land of Ararat; or, Up the Roof of the World* [Ararat Ülkesi, ya da Dünyanın Çatısında]. Londra, 1895.

MacKinlay, James M. *Folklore of Scottish Lochs and Springs* [İskoç Gölleri ve Pınarlarının Folkloru]. Glasgow: William Hodge & Co., 1893.

Magnarella, Paul J. *The Peasant Venture: Tradition, Migration and Change among Georgian Peasants in Turkey*. Boston: G. K. Hall, 1979 [Türkçe çevirisi: *Bir Köyün Serüveni: Türkiye'deki Gürcüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Sinatle Yay., 1997].

Magnarella, Paul J. ve Orhan Türkdoğan. "Descent, Affinity, and Ritual Relations in Eastern Turkey," ["Doğu Türkiye'de Soy, Hısımlık/Akrabalık ve Ritüel İlişkiler"] *American Anthropologist* 75, no. 5 (1973): 1626-33.

Maloney, Clarence (ed.) *The Evil Eye* [Nazar]. New York: Columbia University Press, 1976.

Manandian, Hakob A. *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*. [Eskiçağda Dünya Ticareti Bağlamında Ermenis-

tan'ın Ticareti ve Kentleri]. Rusça aslından (1946) İngilizceye çeviren: Nina G. Garsoian. Lizbon, 1965.

Massé, Henri. *Persian Beliefs and Customs* [İranlıların İnanışları ve Âdetleri]. Fransızca aslından (*Croyances et coutumes persanes suivies de contes et chansons populaires*. 2 cilt. Paris: Libraire Orientale et Américaine, 1938) İngilizceye çeviren: C. A. Messner. New Haven, Connecticut: Human Relations Area File, 1954.

Matossian, Mary. "Birds, Bees, and Barley: Pagan Origins of Armenian Spring Rituals," ["Kuşlar, Arılar ve Arpa: Ermeni Bahar Ritüellerinin Pagan Kökenleri"] *Armenian Review* 32, no. 3 (Eylül 1979): 292-302.

—— "In the Beginning, God was a Woman," *The Journal of Social History* (Bahar 1973): 325-43.

McLaughlin, Mary. "Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries," ["Sağ Kalanlar ve Vekiller: Dokuzuncu Yüzyıl - On Üçüncü Yüzyıl Arasında Çocuklar ve Ebeveynler"] Lloyd de Mause (ed.) *The History of Childhood* [Çocukluğun Tarihi] içinde. New York: Psychohistory Press, 1974.

Megas, George A. *Greek Calendar Customs* [Yunanların Takvim Gelenekleri]. Atina: Basın ve Enformasyon Dairesi, 1958.

Melik-Paşayan, K. V. *Anahid Titsuhu Başdamunkı* [Tanrıça Anahid Kültü]. Erivan, 1963.

Mellaart, James. *Catal Huyuk: A Neolithic Town in Anatolia*. New York: Mc Graw-Hill, 1967. [Türkçe çevirisi: *Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent*. çev. G. B. Yazıcıoğlu. İstanbul: İletişim Yay., 2003].

Minko, L. I. "Magic Curing," ["Büyü Yoluyla Tedavi"] *Soviet Anthropology and Archaeology* 12, no. 1 (Yaz 1973) ve 2 (Güz 1973), 3-33; 34-60.

Mintz, Sidney W. ve Eric R. Wolf. "An Analysis of Ritual Co-parenthood (compadrazgo)," ["Törensel Eş-ebeveynlik (compadrazgo) Üzerine Bir İnceleme"] *Southwestern Journal of Anthropology* 6 (1950): 341-68.

Morgenstern, Julian. *Rites of Birth, Marriage, Death, and Kindred Occasions among the Semites* [Sami Halklarında Doğum, Evlilik, Ölüm ve Benzer Olaylara İlişkin Ritler]. New York: Ktav, 1973.

Morier, James. *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople in the Year 1808-1809.* [1808-1809 Yılları Arasında İran, Ermenistan ve Küçük Asya'dan İstanbul'a Bir Seyahat]. Londra: Longman, 1812.

Nalbandian, Louise Z. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* [Ermeni Devrimci Hareketi: On Dokuzuncu Yüzılda Ermeni Siyasi Partilerinin Gelişimi]. Berkeley: University of California Press, 1963.

Nilsson, Martin P. *Greek Folk Religion* [Yunan Halk Dini]. New York: Harper and Row, 1961.

Odabaşyan, A. A. "Navasartyan Donakhmputyunneri Verabrumneri," [Navasart Kutlamalarının Dönüşümü] *Badma-panasiragan Hantes*, no. 3 (1974): 113-26.

Oinas, Felix J. "Russian 'Golubec' Grave Markers, etc., and Some Notions of the Soul," ["Rus 'Golubec' Mezar Taşları, vs. ve Ruha İlişkin Bazı Tasavvurlar"] *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 8 (1964): 77-86.

Onians, Richard B. *The Origins of European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate* [Avrupa'da Beden, Zihin, Ruh, Dünya, Zaman ve Kaderle İlgili Düşüncelerin Kökenleri]. Cambridge: Cambridge University Press, 1951.

Ormanian, (Patrik) Malachia. *The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and Existing Condition* [Ermenistan Kilisesi: Tarihi, Öğretisi, Kuralları, Eğitim Yöntemi, Ayinleri, Edebiyatı ve Bugünkü Durumu]. Yeni basım. Londra: A. R. Mowbray, 1955.

Penavin, Olga. "Folk Medicine in a Settlement of the Szekely People in the Southern Banat Region of Yugoslavia," ["Yugoslavya'nın Güney Banat Bölgesi'ndeki Bir Yerleşim Yerinde Halk Hekimliği"] A. Bharati (ed.) *The Realm of the Extra-Human: Ideas and Actions* içinde. Lahey: Mouton Publishers, 1976.

Paine, Caroline. *Tent and Harem: Notes of an Oriental Trip* [Çadır ve Harem: Şark'ta Bir Seyahatten Notlar]. New York: D. Appleton & Co., 1859.

Parmelee, Moses P. *Life Scenes Among the Mountains of Ararat* [Ararat Dağları'ndan Yaşam Manzaraları]. Boston: Mass. Sabbath School Society, 1868.

Parsatanyan, R. S. *Hayasdani Aroğçabahutyan Badmutyun* [Ermenistan'da Tıp Tarihi]. Erivan, 1973.

Pasdermadjian, Hrand. *Histoire de l'Arménie - depuis les Origines jusqu'au Traité de Lausanne* [Başlangıcından Lozan Antlaşması'na Kadar Ermenistan Tarihi]. 2. basım. Paris: Librairie Orientale H. Samuelian, 1964.

Peristiany, Jean G. (ed.) *Mediterranean Family Structures* [Akdeniz Tipi Aile Yapıları]. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Pierce, Joe E. *Life in a Turkish Village* [Türkçe çevirisi: *Bir Türk Köyünde Yaşam*. çev. Zeycan Sarıhacıoğlu. İstanbul: Epsilon Yay., 2003]. New York: Holt, Rhinehart & Winston, 1964.

Pipes, Richard. *Russia Under the Old Regime* [Eski Rejimde Rusya]. New York: Charles Scribner's Sons, 1974.

Piprek, Johannes. *Slawische Brautwerbungs und Hochzeitsgebräuche* [Slavlarda Gelin Olma ve Evlilik Âdetleri]. Stuttgart, 1914.

Pitt-Rivers, Julian. "Ritual Kinship in the Mediterranean: Spain and the Balkans," ["Akdeniz'de Ritüel Akrabalık: İspanya ve Balkanlar"] John G. Peristiany (ed.) *Mediterranean Family Structures* [Akdeniz Tipi Aile Yapıları] içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Prime, Edward D. G. *Forty Years in the Turkish Empire, or the Memories of Reverend William Goodell* [Türk İmparatorluğu'nda Kırk Yıl, yahut Papaz William Goodell'in Hatıraları]. New York: Robert Carter and Brothers, 1876.

Propp, Vladimir I. *Russkie agrarnye prazdniki*. Leningrad, 1963.

Ramsay, Mrs. W. M. *Every-Day Life in Turkey* [Türkiye'de Günlük Hayat]. Londra: Hodder, 1897.

Ranke, Kurt. *Indogermanische Totenverehrung: Der Dreissigste und Vierzigste Tag in Totenkult der Indogermaner* [İndo-Cermen Cenaze Törenleri: İndo-Cermen Ölü Kültünde Otuzuncu ve Kırkıncı Gün]. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1951.

Rhys, John. *Celtic Folklore, Welsh and Manx* [Kelt Folkloru, Gal ve Man Dilleri]. 2 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1901.

Rice, Clara C. *Persian Women and Their Ways: The Experiences and Impressions of A Long Sojourn amongst the Land of the Shah, with an Intimate Description of their Characteristics, Customs and Manner of Living* [İranlı Kadınlar ve Alışkanlıkları: Şah'ın Ülkesinde Uzun Bir Seyahatten Deneyimler ve İzlenimler ile İranlı Kadınların Özellikleri, Âdetleri ve Yaşam Biçimlerinin Yakından Tasviri]. Londra: Seeley, 1923.

Richter, Julius. *A History of Protestant Missions in the Near East* [Yakındoğu'daki Protestan Misyonlarının Tarihi]. New York: Revell, 1910.

Roubin, Lucienne. "Male Space and Female Space within the Provençal Community," ["Provence Toplumunda Erkek Alanı ve Kadın Alanı"] R. Forster ve O. Ranum (ed.) *Rural Society in France: Selections from the Annales, Economies, Sociétés, Civilizations* içinde, Fransızcadan çev. E. Forster ve P. M. Ranum. Baltimore: John Hopkins University Press, 1977.

Rybakov, Boris A. "The Rusalki and the God Simargl-Pereplut," ["Rusalki ve Tanrı Simargl-Pereplut"] *Soviet Anthropology and Archaeology* 6, no. 4, Bahar 1968: 34-59.

—— "Kalendar IV v. İz zemli polyan," *Sovetskaya Arkheologiya*, no. 4 (1962).

Sanders, Irwin T. *Balkan Village* [Balkan Köyü]. Lexington: University of Kentucky Press, 1949.

Sarkisyan, Yervant K. *Politika Osmanskavo Pravitelstva v Zapadnoyi Armenii i Derzhavu v Paslednyem Çetverti XIX i Naçale XX vv* [19. Yüzyılın Son Çeyreği ve 20. Yüzyıl Başında Osmanlı Hükümetinin Batı Ermenilerine İlişkin Politikası]. Erivan, 1972.

Schneeweis, Edmund. *Serbokroatische Volkskunde* [Sırp-Hırvat Halk Bilimi]. Berlin: Walter de Gruyter and Co., 1961.

Schneider, Eliza C. A. *Letters from Broosa, Asia Minor* [Küçük Asya'daki Bursa'dan Mektuplar]. Chambersburg, Pennsylvania: German Reformed Church, 1846.

Schneider, Jane. "Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access

to Resources in Mediterranean Societies," ["İhtiyat ve Bakirelere Dair: Akdeniz Toplumlarında Onur, Utanç ve Kaynaklara Erişim"] *Ethnology* 9, no. 1 (1971): 1-24.

Schneider, Jane ve Peter Schneider. *Culture and Political Economy in Western Sicily* [Batı Sicilya'da Kültür ve Ekonomi Politik]. New York: Academic Press, 1976.

Sepetçiyan, H. H. *Hayasdanum Joğovurti Meç Kordzadzvoğ Teğapuyseri* [Ermenistan'da Halk Arasında Kullanılan Şifalı Bitkiler]. Erivan, 1949.

Sertel, Ayşe K. "Ritual Kinship in Eastern Turkey," ["Doğu Türkiye'de Ritüel Akrabalık"] *Anthropological Quarterly* 44, no. 1 (1971): 35-50.

Shaw, Stanford J. ve E. Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Turkey*. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. [Türkçe çevirisi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. 2 cilt. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, c. 1: 1982, c.2: 1983].

Snesarov, Gleb P. "Remnants of Pre-Islamic Beliefs and Rituals Among the Khorezm Uzbeks," ["Harezm Özbekleri Arasında İslam Öncesi İnançlar ve Ritüellerin Kalıntıları"] *Soviet Anthropology and Archaeology* 1970-71. 9(3): 204-225, 9(4): 329-352, 10(1): 3-36.

Sokolova, V. K. *Vesenniye-Letniye Kalendarniye Obriadu: Russkikh, Ukraintsev i Belorusov. XIX - Naçalo XX v* [19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başlarında Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar Arasında Bahar ve Yaz Mevsimlerinde Yapılan Takvim Ritüelleri]. Moskova, 1979.

Stern, Bernhard. *The Scented Garden: Anthropology of the Sex Life in the Levant* [Itırlı Bahçe: Doğu Akdeniz'de Cinsel Hayatın Antropolojisi]. Almancadan çev. David Berger. New York: American Ethnological Press, 1934.

Stirling, Paul. *Turkish Village* [Türk Köyü]. New York: John Wiley & Sons, 1966.

Tavernier, Jean-Baptiste. *Collections of Travels through Turkey into Persia and the East-Indies* [Türkiye'den İran ve Doğu Hint Adaları'na Seyahatler Derlemesi]. Fransızca aslından (*Six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*. 2 cilt. Paris: Gervais Clouzier & Claude Barbin, 1676-77) İngilizceye çev. Valentine Ball. Londra: Moses Pitt, 1684.

Tcheraz, Minas. *L'Orient inédit* [Yazılmamış Doğu]. Paris: Leroux, 1912.

Ter Mowsesjanz, Parsadan. "Der Armenische Bauernhaus," *Anthropologische Gesellschaft in Wien* 22 (1892): 125-72.

Thomas, Keith. *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England* [Din, ve Büyünün Çöküşü: On Altıncı ve On Yedinci Yüzyıl İngilteresi'ndeki Halk İnanışları Üzerine İncelemeler]. New York: Charles Scribner's Sons, 1971.

Thompson, Stith. *Motif-Index of Folk Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends* [Halk Edebiyatı Motifleri İndeksi: Halk Masalları, Şarkıları, Efsaneleri, Fablleri, Ortaçağ Romansları, Kıssalar, Manzum Masallar, Fıkra Kitapları ve Yerel Destanlar İçin Bir Sınıflandırma]. Bloomington: Indiana University Press, 1956.

Tokarev, Sergey A. *Religiozniye Verovaniye Vostoçnaslavyanskiy Narodov XIX - Naçalo XX v* [19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başlarında Doğu Slav Halklarının Dinsel İnançları]. Moskova, 1957.

Tozer, Henry F. *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* [Türkiye Ermenistanı ve Küçük Asya'nın Doğusu]. Londra, 1881.

Tucker, Melvin J. "The Child as Beginning and End: Fifteenth and Sixteenth Century English Childhood," ["Başlangıç ve Sonuç Olarak Çocuk: On Beşinci ve On Altıncı Yüzyıllarda İngiltere'de Çocuk"] Lloyd de Mause (ed.) *The History of Childhood* içinde. New York: Psychohistory Press, 1974.

Tumanian, Benik E. "Measurement of Time in Ancient and Medieval Armenia," ["Eskiçağ ve Ortaçağ Ermenistanı'nda Zamanın Ölçümü"] *Journal for the History of Astronomy* 5, bölüm 2 (Haziran 1974).

Turner, Victor W. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* [Ritüel Süreci: Yapı ve Karşıt-Yapı]. Chicago: Aldine Pub. Co., 1969.

Ussher, Clarence E. ve Grace H. Knapp. *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and in War* [Türkiye'de Bir Amerikalı Doktor: Barışta ve Savaşta Yaşanmış Serüvenler Üzerine Bir Anlatı]. Boston: Houghton Mifflin Co., 1917.

Van Lennep, Henry. *Bible Lands: Their Modern Customs and Manners* [İn-

cil Ülkesi: Modern Örf ve Âdetler]. New York: Harper and Brothers, 1875.

— *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* [Küçük Asya'nın Az Bilinen Bölgelerinde Seyahatler]. 2 cilt. Londra: John Murray, 1870.

Wallis, Wilson D. "Some Phases of Armenian Social Life," ["Ermenilerde Toplumsal Hayatın Bazı Evreleri"] *American Anthropologist* 25 (1923): 582-84.

Weber, Max. *The Theory of Social and Economic Organization*. Glencoe, Illinois, The Free Press, 1947. [Türkçe çevirisi: *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. çev. Özer Ozankaya. Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1995]

Wheeler, Mrs. Crosby H. *Missions in Eden: Glimpses of Life in the Valley of the Euphrates* [Cennet Topraklardaki Misyonlar: Fırat Vadisi'nde Yaşamdan Kesitler]. New York, 1899.

Williams, Phyllis H. *South Italian Folkways in Europe and America: A Handbook for Social Workers, Visiting Nurses, School Teachers and Physicians* [Avrupa ve Amerika'da Güney İtalyan Halk Gelenekleri: Sosyal Hizmet Görevlileri, Gezer Hastabakıcılar, Öğretmenler ve Doktorlar İçin Bir El Kitabı]. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1938.

Yernçakyan, Nıvart. "Lusını Joğovırtagan havadaknerum yev sovorutyunnerum," [Halk İnanışlarında ve Geleneklerinde Ay] *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri*, no. 6 (1979): 53-60.

Zelenin, Dimitri K. "Magiçeskaya funktsiya primitivnukh orudii," *Izvestiya Akademii Nauk, Otdeleniye Obşçestvennukh Nauk*, no. 6 (1931).

— *Russiche (Ostslawissche) Volkskunde* [Rus (Doğu Slav) Halk Bilimi]. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1927.

Zelinskiy, S. P. *Materialu po Narodnaye Meditsine u Armiyan Nekotarukh Mestnosteyi Zavkavkazia* [Kafkasya'daki Ermeni Bölgelerinde Geleneksel Tedavi Yöntemlerinde Kullanılan Malzemeler]. Tiflis, 1898.

EKLER

EK I

KAYNAK KİŞİLERİN DOĞUM YERLERİNE İLİŞKİN BİLGİLER

Bu bölümde, Susie Hoogasian Villa'nın, bu çalışmayı hazırlamak üzere Amerika-Detroit'te görüşme yapmış olduğu Anadolulu kırk sekiz Ermeni'nin doğup büyüdükleri ve 1914 öncesinde terk etmek zorunda kaldıkları köyler, kasabalar ve şehirlerin 20. yüzyıl başlarındaki durumuna ilişkin notlar yer almaktadır. Bu notlar arasında, söz konusu yerleşim birimlerinden her birinin Osmanlı Devleti'nin idari bölümlendirmesi içindeki statüsü, Ermeni nüfusu, okulları, okulların öğrenci sayısı, kiliseler ve diğer kurumlar gibi bilgilerin yanı sıra, bu yerlerin coğrafi konumları, günümüzdeki adları, idari statüleri ve nüfus durumlarıyla ilgili veriler de sunulmuştur.

Köylerin merkezlere olan uzaklıkları kuş uçuşu olarak verilmiştir.

Türkiye sınırları dahilindeki yerleşim birimlerinin bugünkü nüfusları, 2000 yılında yapılan son genel nüfus sayımı verilerine dayanmaktadır.

Adı belirtilmeyen köy okulları, *Azkayin Varjaran* [Milli Okul] olarak anılıyordu.

Bu bölümde yer alan bilgiler temel olarak şu kaynaklardan derlenmiştir:

Global Gazetteer: Directory of Cities and Towns in World [Global Coğrafya Dizini: Dünyadaki Şehirler ve Kasabalar Rehberi] [http://www.fallingrain.com/world/]

Haygagan Sovedagan Hanrakidaran [Ermeni Sovyet Ansiklopedisi], 12 Cilt. Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1974-1987. [HSH]

Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide* [Soykırım Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler]. Paris: ARHIS, 1992. [LA]

Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkiyo [Türkiye Ermenilerinin Taşradaki Okularının İstatistiği]. 2 cilt. İstanbul: Dıbakrutyun H. Madteosyan, 1901-1903. [KAV]

Yerel Yönetimler Portalı [http://www.yerelnet.org.tr/]

AHILKELEK (Akhalkalak)

Satenig B. Osyan [37]

Gürcistan'ın güneybatısında kasaba (Gürcüce adı, "yeni şehir" anlamında Akhalkalaki)

- 1890'lara ait verilere göre, kasabanın toplam nüfusu 4.300, bu nüfus içindeki Ermenilerin sayısı ise 4.084'tü; kasabaya bağlı 64 köyün nüfusunun %95'inden fazlasını Ermeniler oluşturuyordu.
- 20. yüzyıl başlarında kasabada bir kilise (Surp Haç), erkekler ve kızlar için birer okul (Surp Mesrobyan ve Surp Santukhdyan) bulunuyordu.
- Bugün Gürcistan'ın Samtshe-Cavaheti eyaleti sınırları dahilinde, Ardahan'ın kuzeybatısında, Türkiye sınırına 30 km uzaklıkta yer alan şehrin ve köylerinin toplam nüfusu yaklaşık 70.000'dir. 17.000 nüfuslu şehir merkezine bağlı 64 köyün 56'sında yalnızca Ermeniler yaşamaktadır.

bkz. HSH-I, 198; http://www.colisee.org/

AKHOR (Ahur, Ahırköy)

Vartan Giragosyan [13]

Harput vilayeti, Harput sancağı, Harput kazasına bağlı köy

- Harput'un yaklaşık 22 km doğusunda yer alan köyde 165 Ermeni (25 hane) ve 25 Türk yaşıyordu.
- Köyde Surp Kevork Kilisesi ve 30 öğrencili bir okul bulunuyordu; kız çocuklardan, komşu köy Habusi'deki okula devam edenler de vardı.
- Bugün Elazığ ili Kovancılar ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Saraybahçe, nüfusu 767'dir.

bkz. LA, 367; Ghazarian, 10; Stone, 229

AMASYA

Mida İ. Semerciyan [46]

Sivas vilayeti, Amasya sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, Amasya kazasında, büyük çoğunluğu 30.000 nüfuslu Amasya şehrinde olmak üzere toplam 13.788 Ermeni (2.758 hane) yaşamaktaydı.
- Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu mahalle, Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Surp Hagop Manastırı, bir hastane ile Katolik ve Protestan Ermenilere ait birer kilisenin bulunduğu Savadiye'ydi; Surp Nigoğos Kilisesi'nin bulunduğu Dere mahallesi de kalabalık bir Ermeni nüfusu barındırıyordu.
- Surp Hovhannes, Karasun Manug, Surp Toros, yıkık haldeki Surp Arisdages ve Surp Asdvadzadzin, şehrin çevresinde yer alan önemli ziyaret merkezleriydi.
- Şehirdeki Ermenilere ait eğitim kurumlarının adları ve 20. yüzyıl başında bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayıları şöyleydi: Surp Nersesyan (178 kız, 262 erkek), Surp Hagopyan (199 kız, 90 erkek), Surp Nigoğayos (145 erkek), İpranosyan (66 erkek). [KAV] I. Dünya Savaşı öncesinde ise, şehirdeki Ermeni okullarının toplam öğrenci sayısı 1.325'i buluyordu. Bunların dışında, Katolik Ermenilere ve Protestan Ermenilere ait birer okul vardı; Cizvitlerin okulunda da 200 kadar Ermeni öğrenci okuyordu.
- Ermeniler özellikle dokumacılık alanında çok ilerlemişler, şehirde modern dokuma atölyeleri kurmuşlardı.
- Şehirde Ermeniler tarafından yayımlanan *Abaraj* [Kaya]ve *Amasia* [Amasya] gibi süreli yayınlar, yine Ermeniler tarafından kurulmuş olan *İris* adlı bir tiyatro vardı.
- Bugün şehrin nüfusu 74.393, Amasya il merkezine bağlı köylerin nüfusu ise 58.814'tür.

bkz. LA, 255-59; Köker, 227

ARALEZ (Lezk, Lez, Aralezk, Kalacık)

Yeğisapet Z. Krikoryan [24]

Van vilayeti, Van sancağı, Van kazasına bağlı köy

- Van'ın 5 km kuzeyinde yer alan köyde 1.178 Ermeni (192 hane) yaşıyordu.
- Köyde Surp Asdvadzadzin adlı bir kilise bulunuyordu. Köyün yanında bulunan kayanın tepesinde ise eski bir pagan tapınağı olan ve hastalara şifa verdiğine inanılan Surp Pırgiç adlı bir şapel vardı.
- Bugün Van ili merkez ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Kalecik, nüfusu 1.008'dir.

bkz. LA, 534-5; HSH-IV, 518

70 Aralez köyü ve tepesinde eski bir pagan tapınağı bulunan ünlü Lezk kayası. Köy, adını, Ermeni mitolojisinden alır: İnanışa göre, köpek benzeri yaratıklar, Asur kraliçesi Şamiram'ın aşkına karşılık vermediği için savaş meydanında öldürülen Ermeni kralı Ara Keğetsig'in yaralarını yalayarak onu iyileştirmeye çalışmıştır.

ÇANAKÇI (Çanakçılar)

Arsen Muşeğyan [29], *Mamigon Osyan* [38]

Erzurum vilayeti, Erzurum sancağı, Kiğı kazasına bağlı köy

- Kiğı'nın 18 km güneyinde yer alan köyde 1.216 Ermeni (177 hane) ve 25 Kürt yaşıyordu.
- Köyde Surp Giragos adlı bir kilise ve 20. yüzyıl başında 75 öğrencinin devam ettiği bir okul bulunuyordu [KAV]; I. Dünya Savaşı öncesinde okul sayısı ikiye, öğrenci sayısı ise 190'a çıkmıştı
- Bugün Bingöl ili Kiğı ilçesine bağlı olan köyün nüfusu 169'dur.

bkz. LA, 436

ÇENGİLER

Vartuhi K. Korkyan [23]

Hüdavendigâr vilayeti, Bursa sancağı, Pazarköy kazasına bağlı köy

- Yalova'nın yaklaşık 15 km güneyinde yer alan köyün nüfusu I. Dünya Savaşı öncesinde 5.000'e yakındı.
- Köyde Surp Minas ve Surp Anardzad kiliseleri ile toplam 900 öğrencinin devam ettiği Hıripsimyan ve Mesrobyan okulları bulunuyordu.
- İpekböcekçiliğiyle ünlü olan köy, 1914'te kurulan bir yerel kooperatif aracılığıyla yurtdışına önemli miktarda ham ipek ihraç etmeye başlamıştı. Köyde zeytincilik ve çeşitli zanaat dalları da gelişmişti.
- Adı 1948 yılında 'Sugören' olarak değiştirilen ve bugün Yalova ili merkez ilçesine bağlı olan köyün nüfusu 1.655'tir.

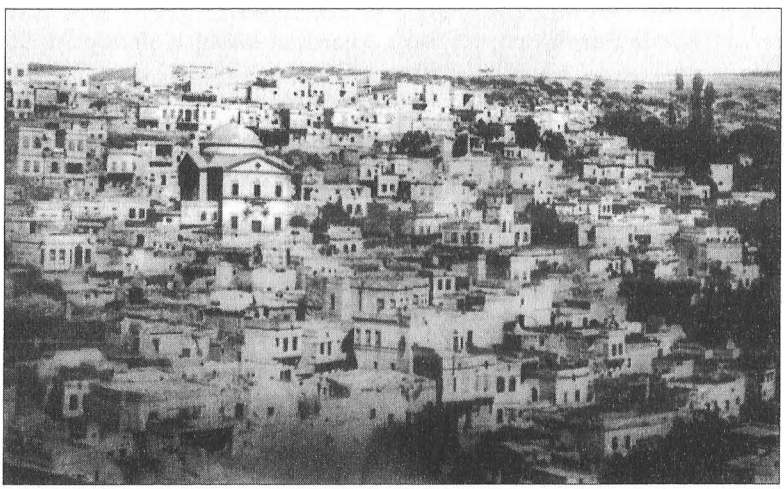
bkz. LA, 147

EFGERE (Evkere, Hefkara)

Karnig Bahaduryan [7]

Ankara vilayeti, Kayseri sancağı, Kayseri kazasına bağlı kasaba

- Kayseri'nin 18 km kuzeydoğusunda yer alan Efgere, 1831 nüfus sayımı kayıtlarına göre Çavdarlı, Demirci, Han, Kuzey ve Çeşme adlı beş mahalleden oluşuyordu. Bunların ilk dördü Ermeni, sonuncusu ise Türk mahallesiydi. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, köydeki 500 hanenin 450'si Ermeni'ydi. [Balyan] Bir başka kaynağa göre ise, aynı tarihlerde Efgere ve yanı başındaki Gesi köyünde toplam 2.154 Ermeni yaşıyordu. [LA]
- Köyde Surp Isdepanos Kilisesi, Surp Kevork, Surp Yeğya ve Surp Sarkis şapelleri yer alıyordu.
- 20. yüzyıl başında, Torkomyan-Akabyan okuluna devam eden 40 kız, 130 erkek öğrenci bulunuyordu. [KAV] Ayrıca, 1913'te köyde yeni bir okulun kurulduğu ve bazı erkek çocukların Talas Amerikan Koleji'ne devam ettiği bilinmektedir.
- Köy, yakınlarındaki Surp Garabed Manastırı'yla tanınmıştı. Bir ruhban okulu ve büyük bir kütüphanesi olan bu manastır hem

71 İki-üç katlı taş evleriyle Efgere; kubbeli yapı, Surp Isdepanos Kilisesi.

çok önemli bir eğitim kurumu, hem de Anadolu'nun her tarafından Ermenilerin ziyaret ettiği bir hac yeriydi.

- Nüfusun büyük çoğunluğu geçimini demircilikle, bir kısmı da ticaret ve tarımla sağlıyordu; kadınların birçoğu halı dokurdu.
- Kasaba, bugün Kayseri ili, Melikgazi ilçesi, Gesi beldesine bağlı bir mahalle (Bahçeli Mahallesi) durumundadır.

bkz. LA, 224-25; http://www.efkere.com/

ERZİNCAN (Yerzınga)

Azniv S. Altunyan [1]

Erzurum vilayeti, Erzincan sancağı merkez kazası

- 1914 öncesinde, 24.000 nüfuslu Erzincan şehrinde 13.109, kazaya bağlı 38 köy ve kasabada ise toplam 12.686 Ermeni yaşıyordu. Bölgenin tamamında 53 kilise ve 24 manastır bulunuyordu.
- Şehirde Surp Nışan, Surp Yerrortutyun, Surp Sarkis, Surp Pırgiç ve Surp Asdvadzadzin kiliseleri bulunuyordu.
- Şehirdeki Ermenilere ait okulların adları ve 20. yüzyıl başında bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayıları şöyleydi: Krisdinyan (330 kız, 20 erkek), Naregyan (60 kız, 100 erkek), Yeznigyan (250 erkek), Getronagan (280 erkek), Aramyan (120 erkek). [KAV] I. Dünya Savaşı öncesinde okul sayısı yediyi, öğrenci sayısı ise 1.500'ü bulmuştu.
- Şehrin çevresinde yer alan Surp Kevork, Surp Nerses, Surp Giragos, Nizipli Surp Hagop, Şoğagat, Surp Garabed Miamor, Surp Boğos-Bedros, Surp Tateos, Surp Asdvadzadzin gibi manastırlar, hac dönemlerinde imparatorluğun dört bir yanından gelen Ermenilerce ziyaret edilirdi.
- Şehirde Ermeniler tarafından yayımlanan *Arti* [Çağdaş] ve *Aror* [Orak] adlı iki Ermenice dergi, Ermenilerin kurduğu bir tiyatro ve üç halk kütüphanesi bulunuyordu.
- Şehirde yaşayan Ermeniler dericilik ve dokumacılığın yanı sıra çeşitli zanaatlarla uğraşmaktaydılar.

- Bugün Erzincan şehir merkezinin nüfusu 107.175, merkez ilçeye bağlı köylerin nüfusu ise 63.683'tür.

bkz. LA, 453-4

ERZURUM (Garin)

Dzovinar P. Engoyan [11]

Erzurum vilayeti, Erzurum sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, kazanın tamanında, 53 yerleşim birimine dağılmış 37.480 Ermeni yaşamaktaydı; bu bölgede Ermenilere ait 43 kilise, 3 manastır, ve toplam 6.355 öğrencinin okuduğu 52 eğitim kurumu bulunuyordu. Şehir merkezinde ise 11.735 Ermeni (2.470 hane), birkaç bin Rum, ve çoğunluğu Türkler ve İranlılardan oluşan 30.000 Müslüman yaşıyordu.
- Şehirde başpiskoposluk merkezi, Surp Asdvadzadzin, Surp Toros, Surp Sahag, Surp Hovsep, Surp Minas kiliseleri, ayrıca Katolik ve Protestan Ermenilere ait birer kilise bulunuyordu.
- Şehirdeki Ermenilere ait eğitim kurumlarının adları ve 20. yüzyıl başında bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayıları şöyleydi: Hıripsimyan (405 kız), Ardzınyan (70 kız, 533 erkek), Mısıryan (245 kız, 186 erkek), Der Azaryan (126 kız, 11 erkek), Ağabalyan (43 kız, 71 erkek), Arhesdanots (50 öğrencili kız sanat okulu). [KAV] I. Dünya Savaşı öncesinde bunlara Sanasaryan, Getronagan, Kavafyan ve Surp Tarkmançats adlı okullar da eklenmiş, öğrenci sayısı 2.600'ü aşmıştı; ayrıca, Katolik ve Protestan okullarında okuyan Ermeni öğrenciler de vardı.
- I. Dünya Savaşı öncesinde *Haraç* [İleri], *Alik* [KAV], *Yergir* [Yurt] gibi Ermenice süreli yayınların çıkarıldığı şehirde yine Ermeniler tarafından açılmış bir sinema salonu bulunuyordu.
- Şehrin yakınlarında Surp Krikor Lusavoriç, Surp Haç ve Garmir Vank [Kızıl Manastır] gibi önemli manastırlar vardı.

bkz. LA, 420-7; Köker, 328

FENESE

Ağavni V. Alzaryan [2]

Ankara vilayeti, Kayseri sancağı, Develi kazası, kaza merkezi (Everek-Fenese)

- Kayseri'nin 45 km kadar güneyinde yer alan Develi'nin merkezi, birbirine yakın iki kasaba olan Everek ve Fenese'nin zaman içinde birleşmesiyle oluşmuştu. I. Dünya Savaşı öncesinde Everek-Fenese ve yakınındaki İlibe köyünün toplam Ermeni nüfusu 8.305'ti.
- Everek-Fenese'yi oluşturan dört mahalleden biri olan Fenese'de (diğerleri Everek Ermeni, Everek Müslüman ve Ay Kostan Rum mahalleleri) 700 hane Ermeni yaşıyordu. Burada Surp Toros Kilisesi ile, 20. yüzyıl başında 130 kız ve 290 erkek öğrencinin devam ettiği Rupinyan okulu vardı. [KAV] Everek Ermeni mahallesinde ise Surp Toros Kilisesi ile, I. Dünya Savaşı öncesinde 700 öğrencinin okuduğu Mesrobyan Lisesi bulunuyordu.
- Ermeniler meyve ve şarap üretiminin yanı sıra ipekli dokumacılık ve halıcılıkla, kuyumculuk, çömlekçilik, dericilik gibi zanaatlarla uğraşıyorlardı.
- Bugün, Kayseri iline bağlı 35.000 nüfuslu bir ilçe olan Develi'de, Aşağı Fenese, Yukarı Fenese, Aşağı Everek ve Everek Camikebir adıyla anılan mahalleler bulunmaktadır.

bkz. LA, 225-7

GAVRA (Gevre)

Flora D. Gopikyan [14]

Sivas vilayeti, Sivas sancağı, Koçhisar (Hafik) kazasına bağlı köy

- Hafik'in yaklaşık 7 km batısında, Sivas yolu üzerinde yer alan köyde 783 Ermeni (95 hane) yaşıyordu.
- Köyde bir kilise (Surp Sarkis) ve 100 öğrencili bir okul bulunuyordu.

- Köyün yakınlarında Gabu(y)d Khaç [Mavi Haç] adlı bir ziyaret yeri vardı.
- Bugün Sivas ili Hafik ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Durulmuş, nüfusu 236'dır.

bkz. LA, 248; Meneshian, 346; Hewsen, 75

GERMİR (Garmrag)

Maksime T. Bahaduryan [8]

Ankara vilayeti, Kayseri sancağı, Kayseri kazasına bağlı köy

- Şehir merkezine 5 km mesafede yer alan köyün 20. yüzyıl başlarındaki nüfusu yaklaşık 6.000'di. Bu nüfusu oluşturan 900 haneden 450'si Rumlara, 330'u Türklere, 120'si de Ermenilere aitti.
- Köyde iki Rum kilisesinin yanı sıra bir Ermeni kilisesi (Surp Isdepanos) bulunuyordu.
- Yüzyıl başında, köydeki Ermeni okulu Surp Sahag Bartev'de 35 kız, 80 erkek öğrenci eğitim görmekteydi. [KAV]
- Bugün Kayseri ili Melikgazi ilçesine bağlı bir mahalle olan köyün adı 1960'ların başında 'Konaklar' olarak değiştirilmiş, 2000 yılında yerli halkın isteğiyle tekrar Germir yapılmıştır.

bkz. LA, 222

GOVDUN (Göğdün, Gökdin)

Vosgi Begyan [9]

Sivas vilayeti, Sivas sancağı, Hafik kazasına bağlı köy

- Sivas'ın 27 km kuzeydoğusunda yer alan Govdun, bölgenin en büyük Ermeni köylerindendi. I. Dünya Savaşı öncesinde köyün nüfusu 1901, hane sayısı 250'ydi [LA]; bir başka kaynağa göre ise nüfus 3.000'i, hane sayısı 300'ü buluyordu. [Meneshian]
- Köyde Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve 290 kız ve erkek öğrencinin devam ettiği Pakradunyats okulu bulunuyordu.

- Surp Garabed Kilisesi ve Surp Hıreşdagabed Manastırı, köyün önemli ziyaret yerleriydi.
- Bugün Sivas ili Hafik ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Göydün, nüfusu 176'dır.

bkz. LA, 247; Meneshian, 323-7, 346-7.

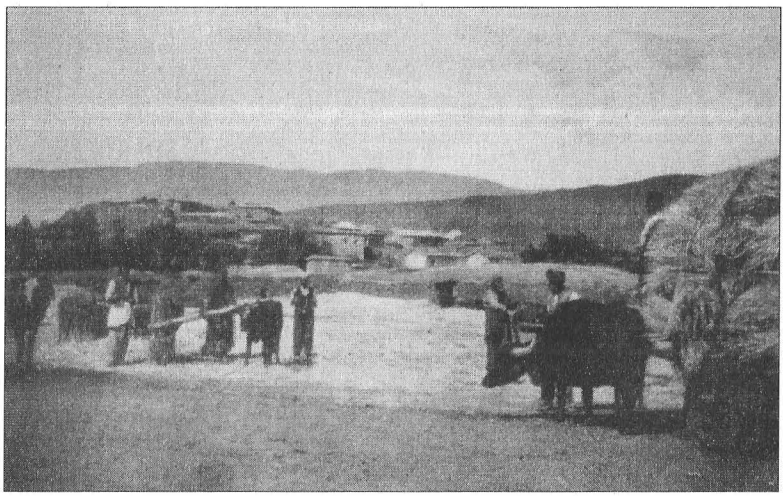
GÜNDEMİR

Elmas Artinyan [4], *Norayan Sarukhanyan* [45]

Bağeş (Bitlis) vilayeti, Muş sancağı, Varto kazasına bağlı köy

- Varto'nun 16 km batısında yer alan köyde 1.800 Ermeni (182 hane) yaşıyordu.
- Köyde bir kilise ve 60 öğrencili bir okul bulunuyordu.
- Köyün yakınlarında Garmir Vank [Kızıl Manastır] adlı bir manastır vardı.
- Bugün Muş ili Varto ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Çayçatı, nüfusu 851'dir.

bkz. LA, 501

72

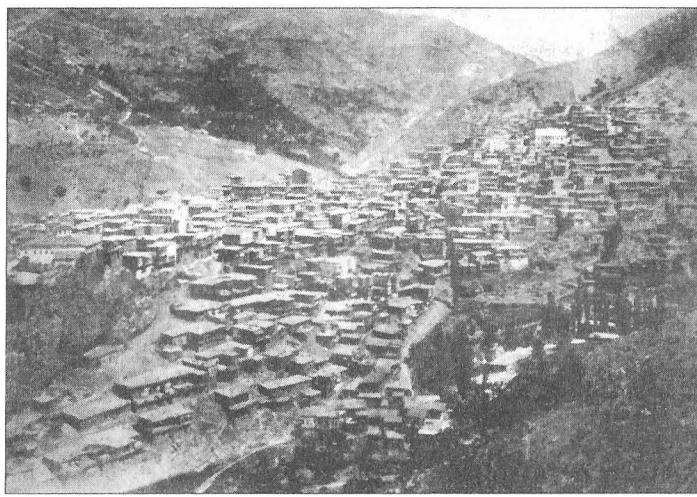
Bingöl Dağ Kolu'nun üzerindeki Gündemir'de harman.(1910)

HACIN (Haçin)

Noyemi A. Uzunyan [39]

Adana vilayeti, Kozan (Sis) sancağı, Hacın kazası

- Maraş'ın yaklaşık 90 km kuzeybatısında yer alan Hacın'ın nüfusu 20.000'den fazlaydı; bu nüfusun neredeyse tamamı Ermenilerden oluşuyordu,
- Şehirdeki Ermenilere ait okulların adları ve 20. yüzyıl başında bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayıları şöyleydi: Surp Kevork (57 kız, 112 erkek), Surp Toros (12 kız, 87 erkek), Getronagan (283 erkek). [KAV] I. Dünya Savaşı öncesinde ise yalnızca Surp Kevork'ta okuyan öğrencilerin sayısı 1.250'ye ulaşmış, Sahagyan-Mesrobyan adlı bir okul daha açılmıştı. Ayrıca Protestan ve Katolik Ermenilere ait birer okul bulunuyordu.
- Şehirde Surp Asdvadzadzin, Surp Kevork, Surp Toros kiliselerinin yanı sıra, Protestan Ermenilere ait iki kilise, Ermeni Katoliklere ait bir şapel vardı.
- Şehrin birkaç kilometre kuzeyinde yer alan ve bünyesinde bir dini okul da bulunan Surp Hagop Manastırı önemli bir hac merkeziydi.

73 Maraş yakınlarında önemli bir Ermeni dağ yerleşimi olan Hacın.

- Yüksek nitelikli tahıl ve meyve üretimiyle ünlenen şehirde demircilik ve dokumacılık da gelişmişti.
- Adı 1922 yılında Saimbeyli olarak değiştirilen Hacın, bugün Adana iline bağlı, 5.198 nüfuslu bir ilçedir.

bkz. LA, 295-7; Köker, 243

HAKUSDUN (Hakısdun, Hanksdun)

Maryam M. Mosoyan [26]

Erzurum vilayeti, Erzurum sancağı, Kiğı kazasına bağlı köy

- Kiğı'nın yaklaşık 10 km kuzeydoğusunda yer alan köyde 421 Ermeni (62 hane) yaşıyordu.
- Köyde Surp Haç Kilisesi ve 34 öğrencili bir okul bulunuyordu [KAV]; köyün yakınlarında ise Hıristiyanlar ve Müslümanlar için önemli bir ziyaret yeri olan Surp Garabed Manastırı vardı.
- Bugün Bingöl ili Kiğı ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Topraklık'tır. 1990 yılına ait verilere göre köyün nüfusu 374'tür.*

bkz. LA, 435-36

HARPUT (Kharpert)

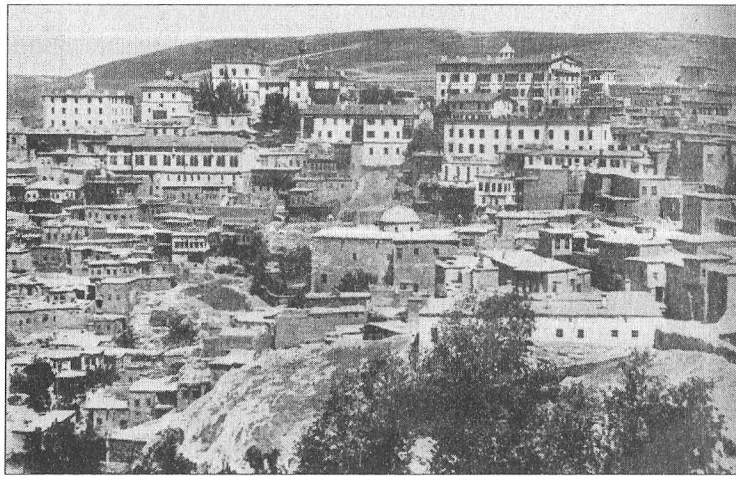
Hıripsime N. Ğugasyan [16], *Maryam C. Sırabyan* [47]

Harput (Mamuretülaziz) vilayeti, Harput sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, Harput şehrinde 4.248 Ermeni (714 hane) ile 8.736 Türk yaşıyordu. Kazanın tamamında yer alan 57 yerleşim biriminin toplam Ermeni nüfusu ise 39.788'di. Bu bölgede, Ermenilere ait 67 kilise, 9 manastır ve 8.660 öğrencinin okuduğu 92 okul bulunuyordu.
- Ermeni nüfus, Surp Garabed, Surp Hagop, Surp Isdepanos ve Surp Nışan kiliselerinin etrafındaki mahallelerde yoğunlaşmıştı.

* İlçe kaymakamlığı resmi internet sitesindeki nüfus istatistiklerinde, 1997 ve 2000 yıllarına ait sütunlarda, bu köyün nüfusuna ilişkin veri bulunmamaktadır. Bkz. http://www.kigi.gov.tr/nufusl.html [ç.n.]

74

Harput'un yukarı mahallesinden bir görünüm. Ortada Surp Hagop Kilisesi, yukarıda Yeprad (Fırat) Koleji binaları...

- Şehirdeki Ermenilere ait okulların adları ve 20. yüzyıl başında bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayıları şöyleydi: Tağayin Varjaran [Mahalle Okulu] (90 kız, 60 erkek), Getronagan (110 erkek), Surp Isdepanos (60 erkek), Surp Nışan (65 erkek). [KAV] Şehirde ayrıca Katolik ve Protestan Ermenilere ait kiliseler vardı; Apostolik Ermeni Kilisesi'ne mensup olan ailelerden 216 kız ve 213 erkek Protestan okullarına, 133 kız ve 140 erkek Katolik okullarına gidiyordu. Protestan Ermeniler tarafından yönetilen Yeprad Koleji, bölgenin en nitelikli eğitim kurumuydu.
- Ermenice *Yeprad* [Fırat] adlı bir dergi ve *Amenun Hamar* [Herkes İçin] adlı bir gazetenin yayımlandığı şehirde, yine Ermeniler tarafından kurulmuş olan bir tiyatro bulunuyordu.
- Şehirde yaşayan Ermeniler, ticaretin yanı sıra bağcılık ve meyvecilik, ipekböcekçiliği, dokumacılık, dericilik, silah imalatı, kuyumculuk gibi işlerle uğraşıyorlardı.
- Bugün Elazığ ili merkez ilçesiyle birleşmiş durumda olan Harput, şehrin kuzeydoğu kesiminde bir mahalledir.

bkz. LA, 359-61; Hovannisian, 2-3; Köker, 298

HARSEG (Hersenk, Hersenik, Harseng, Harsig)

Varter Zakaryan [48]

Harput (Mamuretülaziz) vilayeti, Harput sancağı, Harput kazasına bağlı köy

- Harput'un yaklaşık 6 km kuzeyinde yer alan köyde 192 Ermeni (32 hane) ve 220 Türk yaşıyordu.
- Köyde Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve 38 öğrencili bir okul bulunuyordu.
- Bugün Elazığ ili merkez ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Salkaya, nüfusu 615'tir.

bkz. LA, 372

KARADİGİN (Ğaradigin, Karadizin)

Yüğaper Kh. Hovsepyan [17]

Erzurum vilayeti, Erzurum sancağı, Erzincan kazasına bağlı köy

- Erzincan'ın 14 km güneydoğusunda yer alan köyde 350 Ermeni (43 hane) ve 53 Kürt (3 hane) yaşıyordu.
- Köyde bir kilise (Surp Hıreşdagabed) ve 70 öğrencili bir okul bulunuyordu.
- Bugün Erzincan ili merkez ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Karadiğin, nüfusu 750'dir.

bkz. LA, 455; Thierry de Crussol, 87

KARAGİL (Karağil, Karağel)

Misak Amroyan [3]

Bitlis vilayeti, Muş sancağı, Pulaneğ (Bulanık) kazasına bağlı köy

- Muş'un yaklaşık 55 km kuzeydoğusunda yer alan köyde 1.312 Ermeni (165 hane) ve 60 Türk yaşıyordu.
- Köyde bir kilise ve 40 öğrencili bir okul bulunuyordu.
- Bugün Muş ili Bulanık ilçesine bağlı bir belde olan 'Karaağıl'ın nüfusu 1991'dir (260 hane).

bkz. LA, 500

KARAKÖY

Harutyun Fincanyan [41]

Adana vilayeti, Kozan (Sis) sancağı, Vahka (Feke) kazasına bağlı köy

- Yahyalı'nın yaklaşık 25 km güneydoğusunda, Zamantı Irmağı yakınında yer alan küçük bir köydü.
- Yakınındaki Sazak ve Dikme köyleriyle birlikte toplam nüfusu 349'du.
- Bugün Kayseri ili Yahyalı ilçesine bağlı, 1.765 nüfuslu (216 hane) bir köydür.

bkz. LA, 294

KAYSERİ (Gesarya)

Heranuş N. Dabanyan [10]

Ankara vilayeti, Kayseri sancağı merkez kazası

- 20. yüzyıl başlarında şehir merkezinin nüfusu 50.000'in üzerindeydi; şehrin 114 mahallesinden 28'inde toplam 18.907 Ermeni yaşamaktaydı.
- Şehirde Apostolik Ermenilere ait Surp Krikor Lusavoriç, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis kiliselerinin yanı sıra Katolik Ermenilere ait Surp Haç Kilisesi ve bir Protestan kilisesi bulunuyordu.
- Şehirdeki Ermenilere ait eğitim kurumlarının adları ve 20. yüzyıl başında bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayıları şöyleydi: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne bağlı Haygyan (230 erkek), Surp Sarkis Kilisesi'ne bağlı Hagopyan (140 erkek), Surp Lusavoriç Kilisesi'ne bağlı Sarkis Gümüşyan (680 erkek), Surp Garabed Manastırı bünyesindeki yetimhane Jarankavorats Varjaran (60 erkek) ve Bahçe Mahallesi'nde bulunan Aramyan (400 kız). [KAV] Ayrıca, Protestan Ermenilere ait iki okulda toplam 200, Katolik Ermenilere ait Emanuelyan Enstitüsü'nde 100 öğrenci öğrenim görüyordu.

- Kayseri'de Ermeniler tarafında yayımlanan *Şepor* [Borazan] ve *Nor Serunt* [Yeni Nesil] adlı iki gazete bulunuyordu.
- Şehrin yakınlarında Karasun Manug Manastırı bulunuyordu.
- Kayserili Ermeniler, ticaretin yanı sıra kuyumculuk, dericilik, dokumacılık, halıcılık gibi işlerle de uğraşıyorlardı.
- Melikgazi ve Kocasinan ilçelerinden oluşan Kayseri şehir merkezinin nüfusu 535.000, bu ilçelere bağlı köylerin toplam nüfusu ise yaklaşık 100.000'dir. Kayseri'nin Cafer Bey Mahallesi'nde bulunan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi halen ibadete açıktır.

bkz. LA, 217-20

KESAP

Arpine B. Garpusyan [12]

Halep vilayeti, Antakya sancağı, Kesap kazası

- Antakya'nın 40 km kadar güneybatısında yer alan kasabada, I. Dünya Savaşı öncesinde 4.760 Ermeni yaşıyordu. Kasabaya bağlı dokuz köyün toplam Ermeni nüfusu ise yaklaşık olarak 4.000'di.
- Kasabada Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve 20. yüzyıl başında 140 erkek öğrencinin devam ettiği bir okul bulunuyordu.
- Bugün Suriye'nin Lazkiye vilayetine bağlı bir nahiye olan ve Türkiye sınırına 3 km mesafede yer alan Kesap'ın nüfusunun büyük bir bölümünü Ermeniler oluşturmaktadır; Kesap ve çevresindeki on Ermeni köyünün toplam nüfusu yaklaşık olarak 2.000'dir.

bkz. LA, 348

KHARZİT (Khartsit, Garzit, Ğodzit)

Levon Asaduryan [5]

Van vilayeti, Van sancağı, Garcgan kazasına bağlı köy

- Van Gölü'nün güneybatı kıyısında, Bitlis'in yaklaşık 35 km kuzeydoğusunda, Tatvan'ın 28 km doğusunda yer alan köyde 220 Ermeni (30 hane) yaşıyordu.
- Köyde bir kilise (Surp Teodor) bulunuyordu.
- Bugün Bitlis ili Tatvan ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Koyluca, nüfusu 98'dir.

bkz. LA, 548

KHORSANA (Horsena, Korsena, Khorasan)

Antaram B. Canigyan [18]

Sivas vilayeti, Sivas sancağı, Hafik kazasına bağlı köy

- Sivas'ın 25 km doğusunda yer alan köyün nüfusu 1335, hane sayısı 155'ti.
- Köyde iki kilise (Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis) ve toplam 170 öğrencinin okuduğu iki okul bulunuyordu.
- Bugün Sivas ili merkez ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Dikmencik, nüfusu 161'dir.

bkz. LA, 248; Hewsen, 75

KİĞI (Kığı)

Vosginaz G. Maloyan [25], *Nwart S. Sarkisyan* [44]

Erzurum vilayeti, Erzurum sancağı, Kiğı kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, kazanın tamamında, 51 köye dağılmış 19.859 Ermeni (3.028 hane) yaşıyordu; bölgede Ermenilere ait 45 kilise, 5 manastır ve toplam 2.925 öğrencinin devam ettiği 63 okul bulunuyordu. Kaza merkezi Kiğı'da ise 2.116 Ermeni (396 hane) ve 595 Türk yaşıyordu [LA]; bir başka kaynağa gö-

re ise şehrin toplam nüfusu 3.500, Ermeni nüfusu 2.450'ydi. [HSH]

- Ermeniler kentin yüksek kesimindeki Kargatzor mahallesinde, Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Sarkis kiliseleri ile piskoposluğun merkezi olan Surp Hagop Kilisesi'nin çevresinde yerleşmişlerdi; burada ayrıca Surp Asdvadzadzin ve Surp Nışan şapelleri vardı.
- 20. yüzyıl başında 120 kız ve 172 erkek öğrencinin devam ettiği bir okul bulunuyordu [KAV]; I. Dünya Savaşı öncesinde okul sayısı ikiye, öğrenci sayısı ise 412'ye çıkmıştı.
- Bölgede yer alan Surp Pırgiç, Surp Giragos ve Surp Garabed manastırları, Hıristiyanlar kadar Müslümanlar için de önemli ziyaret yerleriydi.
- Bugün Bingöl iline bağlı bir ilçe olan Kiğı'nın merkez nüfusu 4.652, ilçeye bağlı köylerin toplam nüfusu ise 2.105'tir.

bkz. LA 435; HSH-XII, 462

KURDBELEM (Kurdbelen)

Noyemi G. Nazaryan [36]

Bitinya (İzmit) sancağı, Geyve kazasına bağlı köy

- Geyve'nin 7 km kadar kuzeybatısında yer alan Kurdbelem ve yakınındaki Gökgöz köyünde toplam 3.923 Ermeni (783 hane) yaşıyordu.
- Köyde Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile 20. yüzyıl başında 150 kız öğrencinin devam ettiği Hıripsimyan ve 250 erkek öğrencinin devam ettiği Nersisyan okulları bulunuyordu. [KAV]
- Köy ipek fabrikaları ile ünlüydü.
- Üzerinde köyün bulunduğu tepe, bugün Sakarya ili Pamukova ilçesi sınırları dahilinde, harabe halinde bir mevki durumundadır.

bkz. LA, 140

MALATYA

Murad Muradyan [27]

Harput (Mamuretülaziz) vilayeti, Malatya sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, sancağın tamamında 35.000 Ermeni yaşıyordu. Sancak merkezi Malatya şehrinin nüfusu 35.000'di, bu nüfusun 15.000'ini Ermeniler (2.300 hane) oluşturuyordu.
- Şehirde Apostolik Ermenilere ait Surp Harutyun, Surp Yerrortutyun ve Surp Asdvadzadzin kiliselerinin yanı sıra Katolik ve Protestan Ermenilere ait birer kilise bulunuyordu.
- Şehirdeki Ermenilere ait okulların adları ve 20. yüzyıl başında bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayıları şöyleydi: Mayr Varjaran [anaokulu] (120 kız, 180 erkek), Getronagan (230 erkek), Nersesyan (140 erkek). Ayrıca, 200 öğrencili bir Katolik okulu ve 140 öğrencili bir Protestan okulu vardı.
- Şehre 20 km mesafedeki Eski Malatya'da, bir kiliseleri (Surp Isdepanos) ve bir okulları olan 1.400 Ermeni (200 hane) yaşıyordu.
- Şehre 8 km mesafede, bünyesinde bir okul ile yetimhane bulunan ve önemli bir ziyaret yeri olan Surp Krikor Lusavoriç Manastırı vardı.
- Ermeniler bağcılık ve hayvancılığın yanı sıra ipekböcekçiliği, dokumacılık, kuyumculuk, halıcılık gibi işlerle uğraşırlardı.
- Bugün şehir merkezinin nüfusu 381.081, merkez ilçeye bağlı köylerin toplam nüfusu ise 76.485'tir.

bkz. LA, 389

MEĞUTSİG (Mığıtsi, Mığısı)

Sahag Cevizyan [21]

Erzurum vilayeti, Erzincan sancağı, Erzincan kazasına bağlı köy

- Erzincan'ın yaklaşık 15 km güneydoğusunda yer alan köyde 1822 Ermeni (304 hane) ve 269 Türk yaşıyordu.
- Köyde Surp Nışan ve Surp Kevork kiliseleri bulunuyordu. 20. yüzyıl başında, köyün tek okulu olan Lusavoriçyan'da 85 öğren-

ci okuyordu [KAV]; I. Dünya Savaşı öncesinde ise köyde toplam 350 öğrencinin devam ettiği iki okul vardı.

- Bugün Erzincan ili merkez ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Yalınca, nüfusu 960'tır.

bkz. LA, 455

PALU

Khatun Muradyan [28]

Diyarbekir vilayeti, Ergani-Maden sancağı, Palu kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, kazanın tamanında, 37 yerleşim birimine dağılmış 15.753 Ermeni yaşamaktaydı; bölgede Ermenilere ait 38 kilise, 2 manastır ve toplam 2.050 öğrencinin devam ettiği 26 okul ardı. Elazığ'ın yaklaşık 55 km doğusunda bulunan Palu kasabasının nüfusu 9.850, bu nüfus içindeki Ermenilerin sayısı ise 5.250'ydi.
- Şehirde, piskoposluk merkezi olan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi; Kağtsırahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı; Surp Sahag Bartev, Surp Giragos ve Surp Sarkis kiliseleri bulunuyordu. Yüzyıl başında 120 erkek ve 50 kız öğrencinin okuduğu tek bir okul (Surp Lusavoriç) varken, I. Dünya Savaşı öncesinde toplam 4 eğitim kurumu vardı.
- Kasaba halkı geçimini temel olarak tarım, ipekböcekçiliği ve çeşitli zanaatlarla sağlıyordu.
- Bugün Elazığ iline bağlı bir ilçe olan Palu'nun merkez nüfusu 10.103, ilçeye bağlı köylerin toplam nüfusu ise 15.447'dir.

bkz. LA, 406-7

SAPANCA (Sabanca)

Harutyun Cernukyan [20]

Bitinya (İzmit) sancağı, Adapazarı kazasına bağlı kasaba

- Sapanca Gölü'nün güney kıyısında yer alan kasabada 365 Ermeni yaşıyordu; köylerle birlikte bu nüfus 1.000'i buluyordu.
- Kasabada Surp Minas ve Surp Krikor kiliseleri ile toplam 30 öğrencinin devam ettiği bir karma okul (Aramyan) bulunuyordu.
- Kasabadaki Ermeniler meyve ve sebze üretiminin yanı sıra ipekböcekçiliği ve çeşitli zanaatlarla uğraşıyordu.
- Bugün Sakarya iline bağlı, 21.727 nüfuslu bir ilçedir.

bkz. LA, 138

SİVAS (Sebastia)

Arusyag E. Kazanciyan [22]

Sivas vilayeti, Sivas sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, şehir merkezinde 22.470 Ermeni (4.230 hane) yaşıyordu; bu nüfus, Bengiler, Bezircun, Hoğtar, Paşabardez, Baruyr, Kösetar, Tavranbahir ve Hasanlı adlı Ermeni mahallelerinde yoğunlaşmıştı. Sivas kazasındaki 36 köyün toplam Ermeni nüfusu ise 31.185'ti.
- Şehirdeki Ermeni okullarının adları ve 20. yüzyıl başında bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayıları şöyleydi: Hıripsimyan (190 kız), Bezikyan (30 kız), Lusinyan (100 kız, 35 erkek), Sahagyan (15 kız, 37 erkek), Rupinyan (6 kız, 66 e rkek), Mıkhitaryan (10 kız, 35 erkek), Aramyan (anaokul; 48 kız, 50 erkek), Aramyan Getronagan (420 erkek), Surp Tarkmançats (107 erkek), Surp Pırgiç (95 erkek), Nersesyan (104 erkek), Vartanyan (40 erkek), Torkomyan (107 erkek). [KAV] Ayrıca, şehirdeki Ermeni yetimhanesinde, Katolik okulunda ve Protestanlara ait sekiz okulda öğrenim gören çok sayıda Ermeni öğrenci vardı
- Şehirde Surp Asdvadzadzin, Surp Sarkis, Surp Minas, Surp Pırgiç, Surp Hagop, Surp Kevork ve Karasun Manug kiliselerinin

yanı sıra, Protestan Ermenilere ait iki, Katolik Ermenilere ait bir kilise bulunuyordu.

- Şehrin 2 km kuzeyinde yer alan ve başpiskoposluk merkezi olan Surp Nışan Manastırı, bölgenin en önemli hac yeriydi. Surp Hagop, Anabad ve Khonırgıdur [Huykesen] (bkz. s. 191, ç.n.), şehrin yakın çevresinde bulunan diğer manastırlardı.
- I. Dünya Savaşı öncesinde *Antranig* [Birinci] ve *Hoğtar* [Toprak-tepe] gibi Ermenice gazetelerin yayımlandığı şehirde Ermenilere ait bir hastane ve bir tiyatro bulunuyordu.
- Bugün Sivas ilinin merkez nüfusu yaklaşık 250.000, merkez ilçeye bağlı köylerin nüfusu ise 48.000'dir.

bkz. LA, 235, 238; Hewsen, 69-70

SİVEREK (Severeg)

Kevork Nacaryan [34], *Tumya Nacaryan* [35]

Diyarbekir vilayeti, Diyarbekir sancağı, Siverek kazası

- Diyarbakır'ın 78 km güneybatısında, Urfa'nın 83 km kuzeydoğusunda yer alan, yaklaşık 10.000 nüfuslu kaza merkezinde 3.000 ile 6.000 arası Ermeni yaşıyordu.*
- Kasabada, 20. yüzyıl başında 83 kız ve 85 erkek öğrencinin öğrenim gördüğü bir Ermeni okulu bulunuyordu [KAV]; I. Dünya Savaşı öncesinde ise okul sayısı üçe, öğrenci sayısı 250'ye yükselmişti. Ayrıca, Katolik ve Protestan Ermenilere ait iki ayrı okula devam eden toplam 130 öğrenci vardı.
- Bir kilisenin (Surp Toros) bulunduğu kasabada Ermeniler tica-

* Şehrin 19. yüzyıl sonları - 20. yüzyıl başlarındaki nüfusuna ilişkin farklı veriler vardır. 1914 Siverek merkez nüfusunu 5.450 olarak kabul eden Kévorkian ve Paboudjian, bu sayının 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre 2.853, aynı yıla ait İstanbul Ermeni Patrikhanesi verilerine göre 9.275 (1.855 hane) olduğunu, Osmanlı belgelerinden yararlanan V. Cuinet ise 1890'da Siverek kaza merkezinin 10.000 olan toplam nüfusu içinde 3.750 Ermeni bulunduğunu belirtiyor. [LA, 400] [ç.n.]

ret ve çeşitli zanaat dallarının yanı sıra meyvecilikle ve şarap üretimiyle uğraşıyorlardı.

- Bugün Şanlıurfa iline bağlı en büyük ilçe olan Siverek'in merkez nüfusu 122.453'tür.

bkz. LA, 400

SUNGURLU

Dikranuhi E. Cernukyan [19]

Ankara vilayeti, Yozgat sancağı, Sungurlu kazası

- Yozgat'ın 50 km kadar kuzeybatısında yer alan kaza merkezinde 1.000'den fazla Ermeni yaşıyordu; kazanın tamamının Ermeni nüfusu ise 1.936'ydı.
- Kasabada Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile, 20. yüzyıl başında 142 kız ve 140 erkek öğrencinin öğrenim gördüğü Nersesyan Okulu bulunuyordu. [KAV]
- Bugün Çorum iline bağlı, yaklaşık 35.000 nüfuslu bir ilçedir.

bkz. LA, 214

ŞEBİNKARAHİSAR

Bercuhi C. Nahnigyan [30], *Ardemis T. Hovagimyan* [31], *Armenuhi T. Derderyan* [32], *Levon Nahnigyan* [33]

Sivas vilayeti, Karahisar-i Şarki sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, sancak merkezi Şebinkarahisar'da yaşayan 4.918 Ermeni, şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyordu. Kazaya bağlı beş büyük köyde ise toplam 9.104 Ermeni yaşıyordu.
- Şehirde Surp Asdvadzadzin ve Surp Pırgiç kiliseleri ile Muşeğyan ve Surp Pırgiçyan okulları bulunuyordu. 20. yüzyıl başında Muşeğyan'da 58 kız ve 84 erkek, Pırgiçyan'da ise 47 kız ve 248 erkek öğrenci okuyordu. [KAV]
- 1933'e kadar il statüsünde olan şehir bugün Giresun'a bağlı bir

ilçe statüsündedir; ilçe merkezinin nüfusu 39.853, ilçeye bağlı köylerin toplam nüfusu ise 14.304'tür.

bkz. LA, 248

TERZİLİ

Hayganuş Kh. Saatciyan [42]

Ankara vilayeti, Yozgat sancağı, Boğazlıyan kazası, Terzili köyü

- Yozgat'ın 60 km kadar güneydoğusunda yer alan köydeki 627 haneli köyde 2.000 Ermeni (120 hane) yaşıyordu.
- Köyde Surp Teotoros Kilisesi ve Aşodyan Okulu bulunuyordu.
- Çevresindeki sıcak su kaynakları nedeniyle "Hamam" adıyla da anılan köyün yerine, 1955 yılında, 20 km kadar güneybatısındaki Sarıkaya nahiyesinin merkezi (Aşağısarıkaya köyü) taşınmış ve Sarıkaya adını alan Terzili 1957'de ilçe haline getirilmiştir.
- Bugün Yozgat iline bağlı bir ilçe olan Sarıkaya'nın merkez nüfusu 22.107, ilçeye bağlı köylerin toplam nüfusu ise 35.924'tür.

bkz. LA, 216; HSH-IV, 176

TORTAN (Dortan)

Peprone Paşyan [40]

Erzurum vilayeti, Erzincan sancağı, Kemah kazasına bağlı köy

- Kemah'ın 11 km kuzeydoğusunda yer alan köyde 430 Ermeni (46 hane) yaşıyordu.
- Köyde Surp Aşdvadzadzin Kilisesi ve 70 öğrencili bir okul bulunuyordu.
- Köyün yakınlarında Surp Dırtad adlı bir manastır vardı.
- Bugün Erzincan ili Kemah ilçesine bağlı olan köyün resmi adı Doğan'dır; köyde 28 hane bulunmaktadır.

bkz. LA, 456; Thierry de Crussol, 122

URANTS (Uranıs, Orants, Oranis)

Ağavni P. Asaduryan [6]

Van vilayeti, Van sancağı, Garcgan (Karcigan) kazasına bağlı köy

- Bitlis'in doğusunda, Van Gölü'nün güneybatı ucunda, göl kıyısından 5 km kadar içeride yer alan köyde 805 Ermeni (96 hane) yaşıyordu.
- Köyde bir kilise, köy yakınlarında ise Surp Asdvadzadzin adlı bir manastır bulunuyordu.
- Bugün Bitlis ili Tatvan ilçesi Reşadiye beldesine bağlı olan köyün resmi adı Anadere'dir.

bkz. LA, 548

VAN

Kapriyel Sabunciyan [43]

Van vilayeti, Van sancağı merkez kazası

- I. Dünya Savaşı öncesinde, 38.000 kişinin yaşadığı şehir merkezinin Ermeni nüfusu 22.470'ti (4.230 hane). Kazanın tamanında ise, 116 yerleşim birimine dağılmış 53.589 Ermeni (9.217 hane) yaşıyordu.
- Van şehri iki kısımdan oluşuyordu. Surlarla çevrili olan ve kayalığın tepesindeki kaleyi de içine alan eski şehir ("Şahesdan") ve ovada yer alan yeni şehir ("Aykesdan"; Bahçeler). Ermeniler, asıl olarak, surların yakınındaki Haygavank mahallesine ve Aykesdan'ın doğu kesimindeki Hangoysner, Noraşen, Cavşen, Arark, Şabaniye, Boyents ve Karoyan mahallelerine yerleşmişlerdi.
- Şahesdan'da Surp Asdvadzadzin, Surp Nışan, Surp Boğos-Bedros, Surp Vartan, Surp Asdvadzadzin (Dziranavor) ve Surp Sahag kiliseleri, surdışında ise Surp Hagop ve Surp Sion kiliseleri ile –biri Haygavank'ta, biri Noraşen'de, biri Hangoysner'de, biri de Arark'ta olmak üzere– Surp Asdvadzadzin adını taşıyan dört kilise bulunuyordu.

- Şehirdeki Ermenilere ait eğitim kurumlarının adları ve 20. yüzyıl başında bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayıları şöyleydi: Surp Ğugasyan (227 kız), Hisusyan (100 kız, 157 erkek), Şuşanyan (180 kız, 270 erkek), Surp Tarkmançats (200 erkek), Surp Hovhannesyan (200 erkek), Surp Margosyan (60 erkek), Surp Santukhdyan (58 erkek). [KAV] 1908'de, Aykesdan'da yer alan 8 Ermeni okulunda toplam 1.230 öğrenci okumaktaydı; 1914'e gelindiğinde ise bu sayı 5.104'e ulaşmıştı.
- Kazada *Yedi Kilise* olarak da anılan ve bünyesinde bir yüksek eğitim kurumu bulunan ünlü Surp Haç Manastırı'nın yanı sıra, Surp Asdvadzadzin, Surp Marine, Surp Teodora gibi pek çok önemli manastır bulunuyordu.
- Meyvecilik, tarım ve hayvancılık dışında, gümüş işçiliği, kuyumculuk ve dokumacılık da Ermenilerin faaliyet alanlarındandı.
- 2000 yılı nüfus sayımına göre şehrin nüfusu 284.464, merkez ilçeye bağlı köylerin nüfusu ise 72.030'dur.

bkz. LA, 513-33

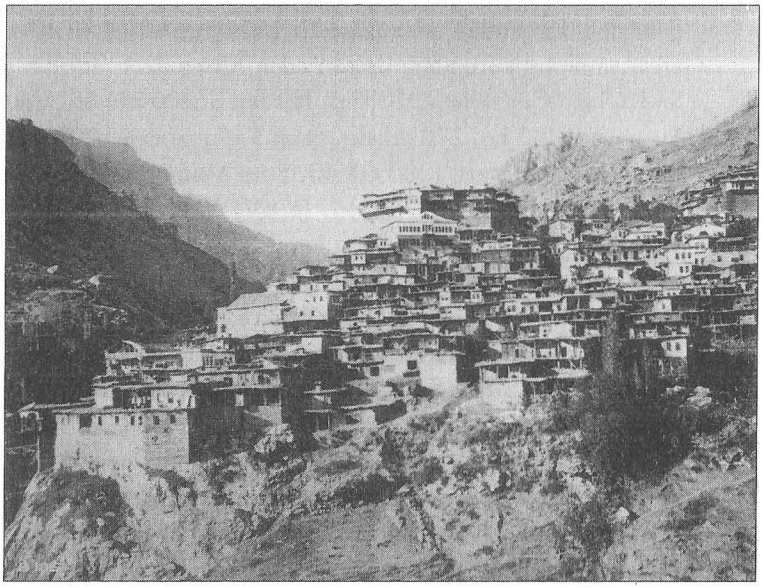
ZEYTUN (Ulniya)

Rebeka Kh. Hagopyan [15]

Halep vilayeti, Maraş sancağı, Zeytun kazası

- Maraş'ın 37 km kadar kuzeybatısında yer alan şehrin I. Dünya Savaşı öncesindeki nüfusu 10.000'ün üzerindeydi; bölgedeki 16 köyde ve kazanın kuzey sınırında yer alan Yarpuz'da yaklaşık 12.000 Ermeni yaşıyordu. 14 kilise ve birçok manastırın yer aldığı kazanın nüfusunun tamamı Ermenilerden oluşuyordu.
- Şehirdeki Ermenilere ait eğitim kurumlarının adları ve 20. yüzyıl başında bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayıları şöyleydi: Surp Lusavoriç (65 erkek), Surp Meryem (70 erkek), Surp Hovhannes (53 erkek), Surp Sarkis (32 erkek), ilkokul (120 erkek) ve 85 öğrencili kız okulu. [KAV] Ayrıca, Katolik ve Protestanlara ait birer okul vardı.

75

Zeytun, 1913. Şehrin yukarı kesimindeki Surenyan Mahallesi

- Şehirde Surp Lusavoriç, Surp Asdvadzadzin, Surp Hagop, Surp Hovhannes, Surp Sarkis, Surp Pırgiç kiliselerinin yanı sıra Katolik ve Protestanlara ait birer kilise de bulunuyordu.
- Şehrin çevresinde, Surp Asdvadzadzin, Surp Pırgiç ve Surp Yeğya manastırları bulunuyordu.
- Bugün Kahramanmaraş ili merkez ilçesine bağlı, resmi adı Süleymanlı olan 459 nüfuslu bir beldedir.

bkz. LA, 313-8; HSH-III, 683-4

EK II

GELENEKSEL ŞARKILAR VE MÂNİLER

Bu bölümde, kitapta sözü geçen dini bayramlarda, bazı özel günler, mevsimsel kutlamalar ve ritüellerde, ve belirli günlük işlerin yapılması sırasında okunan geleneksel şarkılar ve mânilerden bir seçki yer almaktadır.

1. Bayramlara Özgü Şarkılar

Gağant

Gağant (yılbaşı) günü köyde ev ev dolaşıp yiyecek türü hediyeler toplayan çocuklar tarafından söylenen bir şarkı:

Hacın (Saimbeyli)
derleyen: R. H. Krikoryan
(1970: 329, no. 717)

Asor gağ e, vağı Gağınd	*Bugün gağ (arife) yarın Gağant*
Tzer merelin hokun dıvek ur ka	*Ölülerinizin ruhu için verin ki gelsin*
Dandigin, dandigin	*Evin hanımı, evin hanımı*
Eli kına marakın i var	*Kalk kilere kadar iniver*
Garc pırne, yergan gıye	*Kısa tut, uzun kes*
Gamatsug vor madigıt çıgıyes	*Yavaş ol ki parmağını kesmeyesin*
Ov ur da şen gena	*Kim verirse şen olsun*
Ov ur çida, havun dodozı çorna	*Vermeyenin tavuğunun ibiği kurusun*

Dzınunt

Ermenilerin 6 Ocak'ta kutladığı Noel yortusuna özgü bir şarkı:

Kayseri
kaynak kişi: Tanyel Paslodyan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 97)

Esor don e surp Dzınıntyan, avedis	*Bugün bayram kutsal Dzınunt, müjde*
Gosoğın erçis, gakavın edis, avedis	*Horoz önümde keklik ardımda, müjde*
Kiş mı çor mis, en e boğazis, avedis	*Biraz kuru et o da boğazımda, müjde*

Paregentan

Büyük Oruç öncesindeki son üç güne denk gelen *Paregentan* (Karnaval) yortusuna özgü iki şarkı:

Sivas, Gürün
kaynak kişiler: Maryam Tumacan, Sarkis Vahuni, Sirvart Torosyan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 35)

Pargentankin orern e	*Paregentan günleridir*
Gilim nenni nenni	*Gülüm nenni nenni*
Dığan Gurna gorer e	*Oğlan Gürün'de kaybolmuş*
Ağam eylen eylen eylen	*Ağam eğlen eğlen eğlen*
...	...
Paregentankın egav antsav	*Paregentan geldi geçti*
Oreris sevov antsav	*Günlerim kara geçti*
Es im cagdis sev kırı	*Alnımın kara yazısı*
Acap vuver or kırvetsav	*Acep hangi gün yazıldı*

~

Pingan (Divriği, Adatepe köyü)
kaynak kişi: Vartanuş Yeğigyan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 148)

Egank i Pargentank	*Paregentan'a vardık*
Gertank i Zadig	*Paskalya'ya gidiyoruz*
Aha Zadigın yegav	*İşte Paskalya geldi*
İndor di zadink	*Nasıl ayrılacağız?*

Hampartzum

İsa'nın göğe yükselişinin kutlandığı, baharı karşılama bayramı özelliği taşıyan *Hampartzum* yortusuna özgü bir şarkı:

Muş, Dzırget köyü
kaynak kişi: Parseğ Isdepanyan
derleyenler: M. Prudyan ve diğ. (1983: 165, 296)

Hampartzman erguşaptin	*Hampartzum'un pazartesisi*
Vertsri ızpotskh u kerıntin	*Tırmığı ve tırpanı aldım*
Hıd kidu apin katsi	*Nehrin kenarına gittim*
Dzoretsi, dzortıpetsi	*Ot biçtim, biçtim yığdım*
Mandrig mandrig khormetsi	*Ufak ufak bağladım*
Haryur partig tımmetsi	*Yüz desteye tamamladım*
Yaroç tırnov ıntsutsi	*Yarin kapısından geçirdim*
Hampartzman erguşapti	*Hampartzum'un pazartesinde*

2. Çeşitli Ritüellere Özgü Şarkılar ve Mâniler

Vicag

Mâni çömleğinden niyet çekme, Anadolu'nun hemen her yerinde, farklı halklar tarafından farklı adlarla ("mantufar", "klidonas", "vicag", vb) anılan fakat benzer şekillerde uygulanan, kadınlara ait bir gelenektir. Kökenleri pagan döneme dayanan vicag ritüeli, Ermenilerde *Hampartzum* arifesinde yapılır. Örneğin Hıdrellez'de yapılan "niyet çıkarma" ve Rumların *klidonas*'ı, aynı ritüelin varyantları olarak görülebilir.

Aşağıda, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Ermeniler ve Rumlar tarafından okunan Ermenice, Rumca ve Türkçe niyet mânilerinden örnekler yer almaktadır.*

* *Klidonas* ritüeli konusundaki açıklamaları ve sunduğu mâni örnekleri için Mariana Yerasimos'a teşekkür ederiz.

Ermenice vicag manileri:

Van
derleyen: Karekin Srvantzdyants (1978: c. I, 260)

Ergen taracen tıritsink	*Uzun merdiveni koyduk*
Mod Asdvadz hartsum kınatsink	*Tanrı yanına sormaya gittik*
Asdıdzuts pağhd u dolvat uzetsink	*Tanrı'dan baht ve devlet istedik*
–Gözal, han vicagın i parin	*–Güzel, uğurlu bir niyet çek*
...	...
Gananç gananç gançetsin	*Yeşil yeşil çağırdılar*
Gançi meydan vazetsin	*Çağrı meydanına koştular*
Boz boz tziyank kaşetsin	*Boz boz atlar çektiler*
Noraharsner hedzutsin	*Yeni gelinler bindirdiler*
Şod muradin hasutsin	*Tez murada erdirdiler*
–Hars, han vicagın i parin	*–Gelin, uğurlu bir niyet çek*

~

Antep
kaynak kişi: Zaruhi Kasarcıyan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 87)

Hay Vartıvar, Vartıvar	*Hay Vartıvar, Vartıvar*
Vicagın egav, Vartıvar	*Vicag geldi, Vartıvar*
Vicagi ğhağ asoğin	*Vicag mânisi söyleyenin*
Pağtı patsav Vartıvar	*Bahtını açtı Vartıvar*

~

Ermenice-Türkçe vicag mânileri:

Sivas
kaynak: A. Çukasızyan (1927: 108-11)
aktaran: S. Koz (2000: 145-7, 167-6)

Yergnutsmen pallik mingav	*Gökten bir çocuk düştü*
Guğp turıs patsvetsav	*Kapalı kapım açıldı*
Odas arevov lustsav	*Odam güneşle doldu*
Dunıs khıntsorov letsvetsav	*Evim elmayla doldu*

Heru çuneyir kodi	*Geçen sene kemerin yoktu*
As dari unis yergu kodi	*Bu sene iki tane var*
Ağvor, tun es dudu ğuşi	*Güzelsin dudu kuşusun*
Duşmânit açkı poşi	*Düşmanının gözü toz dolsun*
...	...

Vicag, vicag fil ola
İçi dolu gül ola
Vicagıs gelenlerin
Mişeyi kabul ola

Hanım oturmuş idi
Kergefi gümüş idi
Altmış iki halayık
Karşısında durmuş idi

Elim vurdum zeytuna
Zeytunun irisine
Ben bahtımı sınarım
Güzelin eyisine

Yelem tur taşdin vıra	*Kapı önüne çıkayım*
Gaynim tur taşdin vıra	*Onun önünde durayım*
Ohdı ludz komeş lıdzem	*Sekiz çift camız sürüp*
An al ku pahdit vıra	*Senin niyetine vereyim*
Paşan pağnikı mıdav	*Paşa hamama girdi*
Cem tası kurı zargav	*Tası kurnaya vurdu*
Vosgi, ardzat ıselniken	*Altun gümüş der iken*
Talehi koher patsvav	*Talihe pırlanta çıktı*
Arevın e gamar, gamar	*Güneş doğmuş ufuktan*
Gaber e vosgi kemer	*Altın kemer bağlamış*
Hidzun or bak e baher	*Elli gün oruç tutmuş*
Meg hadig yarin hamar	*Bir tanecik yâr için*

Hey cıncuğgunk, cıncuğgunk	*Ey serçecik, serçecik*
Osgu senun gıtgıtak	*Altın senin gıtgıdak*
Markarede tever unenak	*İnciden kanatların*
Elimin sultan ıllak	*Âleme sultan olsan*
Hoğtari, hoğlat	*Toprak toprak*
Kılohıt dövlet	*Başında devlet*

~

Rumların çoğunlukla 24 Haziran'da (Vaftizci Yahya günü), kimi zaman da 1 Mayıs'ta gerçekleştirdiği *klidonas* ritüelinin kökleri Antik Yunan'a kadar gitmektedir. Terim, Eski Yunancada "seslerle elde edilen kehanet" anlamına gelen *klidon* sözcüğünden türemiştir.

Anadolu'nun Batı bölgelerinde yaşayan Rum Ortodokslara ait Rumca *klidonas* mânileri:

kaynak kişi: Mariana Yerasimos

Eftase ora ke stigmi	*Vakti saati geldi*
O klidonas n'aniksi	*Klidonas'ı açmalı*
Ke kathe mias to riziko	*Ve her kızın bahtı*
Sta fanera ksaniksi*	*Apaçık açılmalı*
...	...
Aniksate ton klidona	*Klidonas'ı açınız*
Ke stroste ta veluda	*Kadifeler seriniz*
Ya na perasi o vasilyas	*Kral geçsin*
Ke i vasilopula	*Kerimesi geçsin*
...	...
Tis mavris kotas ta ftera	*Karatavuk tüyleri*
Kala na tinahtune	*İyice silkelensin*
Ke tis kakias yitonisas	*Kötü kadın komşunun*
Ta matia tis na viğune	*İki gözü kör olsun*

* Mariana Yerasimos, –annesi Giritli olan– anneannesinden dinlediği bu mâninin muhtemelen Girit kökenli olduğunu belirtmiştir.

Kapadokya'da yaşayan Rum Ortodokslar –Ermenilerin Vartavar yortusundan ödünç alınmış bir sözcükle– "Vartuvar" adını verdikleri "suda fal bakma" ritüelini, Ermeniler gibi, Paskalya'dan kırk gün sonra gerçekleştirirlerdi. Bu bölgenin geleneğine göre, genç kızlar yedi tane iplik ya da bez parçası ve üç-dört buğday başağından oluşan yedi demet oluşturup su dolu bir kaba atarlar, gece boyunca yıldızların altında bırakırlardı; ertesi gün, "Vartuvar gelini" her demet için bir mâni söyleyerek fallara bakardı.

Kapadokya Rumlarının Türkçe Vartuvar mânilerinden örnekler:

Kayseri, Zincidere
kaynak: Emmanuil Çalıkoğlu (1967: 333)

Ay Vartuvar, Vartuvar
Vartuvarın bahtı var
Vartuvara gidenin
Yedi yerde tahtı var
(*anlamı: şansı yaver gidecek*)

Ayna attım çayıra
Şavkı düştü bayıra
Kız öksüz oğlan öksüz
Sonunu Mevlam kayıra
(*anlamı: durum parlak değil*)

Uzun kavak gibisin
Ekşimiş koruk gibisin
Ne gezen mahle mahle
Yolunmuş tavuk gibisin
(*anlamı: iyi kocaya varamayacak*)

Vartuvarın var olsun
Dört yanın duvar olsun
Arkanda çıban çıksın
Oturmaya zor olsun
(*anlamı: gelecek karanlık*)

Düğün

Ermenice-Türkçe gelin alma şarkısı:

Sivas, Gürün
kaynak kişiler: Almasd Hekimyan, Maryam Tumacan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 29)

Danel egank, danel egank	*Götürmeye geldik, götürmeye geldik*
Meret u babet zadel egank	*Anandan babandan ayırmaya geldik*
Te guzes nı kiş me getsir,	*İstiyorsan az daha dur,*
El herik e yel or ertank	*Yeter artık, kalk gidelim*

Al çardağhtan endirdiler
Sarı cizme geydirdiler
Doru ata bindirdiler

İşte ğoyup gidiyorum
Silayı terg ediyorum

~

Babaevinden ayrılan gelin kızın söylediği "helallik isteme" şarkısı:

Çemişgezek
kaynak kişiler: Anne Celalyan ve gelini Kayane
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 105)

Babig tu halal, ere tu halal	*Babacığım, helal et, sen helal*
Emegıt yem gerer, ere tu halal	*Üzerimde emeğin var, et sen helal*
Mayrig tu halal, ere tu halal	*Anacığım, helal et, sen helal.*
Gatigıt yem gerer, ere tu halal	*Sütünü emmişim, et sen helal.*
Kurig tu halal, ere tu halal	*Ablacığım, helal et, sen helal*
Oranıs yes orer, ere tu halal	*Beşiğimi sallamışsın, et sen helal*
Ağpar tu halal, ere tu halal	*Ağabeyciğim, helal et, sen helal*
Vasdagıt yem gerer, er tu halal	*Kazancını yemişim, et sen helal.*

Yağmur Çağırma Ritüeli

Kuraklık zamanlarında yapılan yağmur çağırma ritüellerinde, "nuri", "çömçe gelin", "çamçakhatun", "allabidig", "allapitig" gibi adlarla anılan bez bebeğin köyde dolaştırılması sırasında çocuklar ya da kadınlar tarafından okunan iki mâni:

Eleşkirt
derleyen: R. H. Krikoryan (1970: 325, no. 699)

Nurin nurin yegel a	*Nuri nuri gelmiştir*
Klaz şabig ghakel a	*Klaz (?) gömlek giymiştir*
Erdzat kodin gabel a	*Gümüş kemer takmıştır*
Antzrev guza, çur guza	*Yağmur ister, su ister*
Sev hoğits el ghats guza	*Kara topraktan da ekmek ister*

~

Harput
kaynak kişi: Kasbar Movsesyan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 73-74)

Allabidigın inç guze	*Allabidig ne ister*
–Bıdugen bılğur guze	*–Çömlekten bulgur ister*
–Gıcucen ğavurma guze	*–Küpten kavurma ister*
–Ağamanen ağ guze	*–Tuzluktan tuz ister*
–Yerginken al antzrev guze	*–Gökten de yağmur ister*
Dur Asdvadz dur	*Ver Allah Ver*
Madrabazin açkı gurna	*Madrabazın gözü kör olsun*
Dur ha dur	*Ver ha ver.*

3. Günlük İşler Sırasında Okunan Şarkılar ve Mâniler

Bebek Yıkama

Torunlarını yıkayan kadınlar tarafından söylenen şarkılardan iki örnek:

Agın/Eğin [Kemaliye, Erzincan
derleyen: R. H. Krikoryan (1970: 180, no. 318)

Totve çırig	*Suyu silksin*
Joğve mısig	*Et bağlasın*
Gamar ınkvi lınis	*Kemer kaşlı olasın*
Yergar tartiç lınis	*Uzun kirpikli olasın*
Şahen açvi lınis	*Şahin gözlü olasın*
Bızdig kint lınis	*Küçük burunlu olasın*
Bızdig peran lınis	*Küçük ağızlı olasın*

~

Van
derleyen: R. H. Krikoryan (1970: 179, no: 313)

Cığlavızig, tap tu cırig	*Boynundan çekeyim, sen su dök*
Karu mısig, yergnavızig	*Kuzu etin, uzun boynun*
Çağamati kunı kezig	*Cemaatin uykusu sana*
Arni mıdni vorurotsig	*Alsın girsin beşiğe*
Ke tırer yem bantzrig urruts	*Seni koydum yüksek beşiğe*
Veren kaşer yem markırde dzadzgots	*Üstüne çektim inci örtü*
Urur asem kınana	*Ninni söyleyim uyuya*
Sird bidi vor timana	*Yürek ister dayana*
Ansird merin ğherik ğherik	*Kalpsiz anaya yeter yeter*
Açker gabes anes baçig	*Gözler bağlanıp öpülmek*
Kunıs çi ka ganim cig-vig	*Uykum gelmez ederim cik-vik*

Ninni

Kayseri
kaynak kişi: Filor Ğazarigyan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 100)

Eyur genem kınatsunem, nenni	*Sallarım, uyuturum, nenni*
Anuş kunov artuntsunem, nenni	*Tatlı uykuyla uyandırırım, nenni*
Eyur genem bıdig yavrus, eyur	*Sallarım küçük yavrumu, salla*
Eyur, genem, eyur, eyur	*Sallarım, salla, salla*
Eyur	*Salla*

Edeyirsem uyur m'ola, nenni
Üstü güller bürür m'ola, nenni
Tombul yavrum büyür m'ola

~

Agın/Eğin [Kemaliye, Erzincan]
kaynak kişi: Verkin Ğazaryan
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 143-4)

Bağçan gabem gağhoran	*Bahçeye bağlayayım salıncak*
Dzare i dzar, şıkern al vıran	*Ağaçtan ağaca, gölgeler de üstüne*
Ey ey ey ey	*Ey ey ey ey*
Dzar şuker vıra egek	*Ağaç gölgeler üstüne gelin*
Şuk arek im ağvorin vıran	*Gölge edin benim güzelime*
Ey ey ey ey	*Ey ey ey ey*
Oror gançim kınanas	*Ninni söyleyeyim uyuyasın*
Tun bızdig yes, medzanas	*Sen küçüksün büyüyesin*
Kam şarugıt vertsunem	*Geleyim örtünü kaldıraym*
Varti nıman patsver yes	*Gül gibi açılmışsın*
Orim or kınanas	*Sallayım ki uyuyasın*
Bahim or medznas	*Saklayım ki büyüyesin*
Medznas u medz mı ıllas	*Büyüyesin bir büyük olasın*
Şadnas u keğ mı ıllas	*Çoğalasın bir köy olasın*

Yayık

Yayığın çalkalanması sırasında söylenen bir şarkı:

Çemişgezek
kaynak kişiler: Anne Celalyan ve gelini Kayane
derleyen: Mihran Tumacan (1983: c. II, 110)

Na na na, arev gene şuk gene	*Na na na, güneş yapıyor, gölge yapıyor*
Na na na, muşamban derev gene	*Na na na, muşamba yaprak yapıyor*
Na na na, katsek ısek eğporıs	*Na na na, gidin söyleyin kardeşime*
Na na na, korıt şad parev gene	*Na na na, bacın çok selam ediyor*

Saban

Tarlanın sabanla sürülmesi sırasında söylenen ve çift süren kişinin öküzle söyleşmesi temeline dayanan *horovel*'lerden bir örnek:

Eleşkirt, Amad köyü
kaynak kişi: Harut Baboyan
derleyenler: M. Prudyan ve diğ. (1983: 82, 204)

Ari kutancan varenk varanenk	*Gel sabanım, tarlayı sürelim*
Duşmanin tartanenk	*Düşmana dert verelim*
Hay horovel a, hoo, ho hoo	*Hay horovel a, hoo, ho hoo*
Kutanın e lav kıren	*Saban taşlık araziyi iyi sürsün*
Badri dıraki duşmani tıren	*Düşmanın kapısını yıksın*
Hay horovel a, ha, ey	*Hay horovel a, ha, ey*
Luysı lusatsav	*Gün ağardı*
Parin şadatsav	*İyiler çoğaldı*
Ov Surp Krikor	*Ey Aziz Krikor*
Dur mezi lav or	*Ver bize güzel günler*
Horovel a, hay, horovel a, ey	*Horovel a hay, horovel a, ey*

ÇEVİRENİN NOTLARI VE EK BÖLÜMLER İÇİN KAYNAKÇA

Agos Gazetesi İnternet Sitesi [http://www.agos.com.tr]

Armenia Information İnternet Sitesi [http://www.armeniainfo.am]

Armeniapedia - The Armenia Encyclopedia [Ermenistan Ansiklopedisi] [http://www.armeniapedia.org]

Armenian Relief Society [Ermeni Yardım Derneği] *İnternet Sitesi* [http://www.ars1910.org/]

Araz, Rıfat. *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 1995.

Balyan, Dırtad Episkopos. *Hay Vanorayk i Turkiya. Masn A: Kağadyo, Sepasdiyo, yev Drabizoni Gusagalutyants meç Yeğadz Vanorayk* [Türkiye'deki Ermeni Manastırları. Kısım 1: Ankara, Sivas, ve Trabzon Vilayetlerindeki Manastırlar]. İzmir: Dıbakrutyun Keşişyan, 1914.

Baytop, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. 2. basım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1997.

Çalıkoğlu, Emmanuil. "Zincidere Folkloru", *Mikrasiatika Hronika* 13. Atina, 1967.

Çukasızyan, A. "Vicag", *Intartzag Daretsuyts 1927* [Mufassal Yıllık 1927 (Surp Pırgiç Hastanesi)] içinde, haz. M. Çuhacyan - T. Azadyan. Aktaran: M. Sabri Koz, "Bir Ermenice Yazmadan Türkçe Niyet Mânileri", *Kaşgar Edebiyat Seçkisi* 15, Mayıs 2000.

Doğa Gözcüleri Derneği İnternet Sitesi [http://www.dogagozculeri.org/ikefal.htm]

Durmaz, Hisamettin ve diğ. "Sürkün Kimyasal ve Duyusal Nitelikleri", *Fırat Ün. Sağlık Bil. Dergisi* 18(2), 2004.

Edwards, G. D. "Items of Armenian Folk-Lore Collected in Boston", *Journal of American Folklore* 12(45), 1899.

Elmacı, Nuran. "Doğum Gelenekleri: Bakacak Köyünün Dünü ve Bugünü", *Folklor Edebiyat* 30(2), Alevilik Özel Sayısı-II, 2002.

Ertuğ, Füsun. "Pottery Production at Uslu in the Elazığ Region", *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, cilt I içinde, ed. T. Takaoğlu. İstanbul: Ege Yay., 2004.

— "Anadolu'nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten / *Linum* ve Izgın / *Eruca*: Orta Anadolu'da Beziryağı Üretimi ve Bezirhaneler", *TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi)* 1, 1998.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Anadolu İnançları, Anadolu Mitologisi: İnanç-Söylence Bağlantısı*. İstanbul: Geçit Kitabevi, 1987.

Genel Nüfus Sayımı (26.10.1975) - İdarî Bölünüş. İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., 1977.

Ghazarian, Vatche (ed). *A Village Remembered: The Armenians of Habousi*. Waltham: Mayreni Publishing, 1997.

Global Gazetteer: Directory of Cities and Towns in World [Global Coğrafya Dizini: Dünyadaki Şehirler ve Kasabalar Rehberi] [http://www.fallingrain.com/world/]

Grousset, René. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. çev. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yay., 2005.

Haygagan Sovedagan Hanrakidaran [Ermeni Sovyet Ansiklopedisi], 12 Cilt. Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1974-1987.

Helimoğlu Yavuz, Muhsine. *Diyarbakır Efsaneleri: Derleme - Araştırma - İnceleme*. Ankara: Doruk Yay., 1993.

Hewsen, Robert H. "Armenia on the Halys River: Lesser Armenia and Sebastia", *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia* içinde, ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

— " 'Van in This World; Paradise in the Next' – The Historical Geography of Van/Vaspurakan", *Armenian Van/Vaspurakan* içinde, ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2000.

Hovannisian, Richard G. "Armenian Tsopk/Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert* içinde ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2002.

Hovannisian, Vartiter K. "Armenian Village Life in the Plain of Karin", *Armenian Karin/Erzerum* içinde, ed. R. G. Hovannisian. Costa Meza, California: Mazda Publishers, 2003.

Kalustyan, Şnorhk Başepiskopos. *Hayazki Surper* [Ermeni Azizler]. İstanbul: Murad Ofset, 1982.

Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide* [Soykırım Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler]. Paris: Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992.

Kieser, Hans-Lukas. *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. İstanbul: İletişim Yay., 2005.

Köker, Osman (ed). *Orlanda Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*. İstanbul: Birzamanlar Yay., 2005.

Krikoryan, R. H. *Hay Joğovırtagan Ororotsayin yev Mangagan Yerker* [Ermeni Halk Ninnileri ve Çocuk Şarkıları]. Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1970.

Kutsal Kitap - Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Lraper: İstanbul Ermeni Patrikliği Bülteni [http://www.lraper.org]

Malkhasyants, Isdepan. *Hayeren Patsadragan Pararan* [Açıklamalı Ermenice Sözlük]. 4 cilt. Erivan: Bedagan Hıradaragçutyun, 1944-45.

Marutyan, Harutyun. "Home as the World", *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity* [Ermeni Halk Sanatları, Kültürü ve Kimliği] içinde, ed. L. Abrahamian, N. Sweezy ve S. Sweezy. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Pres, 2001.

Meneshian, Murad A. "Rural Sebastia: The Village of Govdun", *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia* içinde, ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

Öztürk, Özhan. *Karadeniz: Ansiklopedik Sözlük*. 2 cilt. İstanbul: Heyamola Yay., 2005.

Pikichian, Hripsime. "Festival and Feast", *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity* [Ermeni Halk Sanatları, Kültürü ve Kimliği] içinde, ed.

L. Abrahamian, N. Sweezy ve S. Sweezy. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2001.

Prudyan, Markarid, A. Pahlevanyan ve A. Sahagyan. *Talin: Haygagan Joğovırtagan Yerker yev Nıvakner* [Ermeni Halk Şarkıları ve Notaları]. Erivan: Sovedagan Kroğ, 1984.

Sakayan, Dora. *Armenian Proverbs: A Paremiological Study*. New York: Caravan Books, 1995.

Srvantzdyants, Karekin. *Yerger* [Eserler] 2 cilt. Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1978.

Stone, Frank Andrews. *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-2005* [Anadolu İçin Akademiler: Türkiye'de, American Board Tarafından Desteklenen Eğitim Kurumlarının Mantığı, Programı ve Etkisi Üzerine Bir İnceleme. 1830-2005]. San Francisco, Calif.: Caddo Gap Press, 2006.

— "The Heritage of Euphrates (Armenia) College", Armenian Tsopk/Kharpert içinde, ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2002.

Şimşek, Esma. "Çukurova'da Anlatılan 'Alkarısı' Efsanelerinin Türk Efsaneleri İçerisindeki Yeri", *I. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu (21-23 Kasım 1990, Adana) - Bildiriler*. Adana, 1991.

Thierry de Crussol, Jean-Michel. *Monuments arméniens de Haute-Arménie* [Ermeni Platosu'ndaki Ermeni Anıtları]. Paris: CNRS Editions, 2005.

Tumacan, Mihran (der.) *Hayreni Yerk u Pan* [Ermenice Şarkılar ve Deyişler], 2 cilt. Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1983.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.

Türkiye Yol Atlası. İstanbul: İki Nokta, tarihsiz.

Valilikler, kaymakamlıklar ve belediyelere ait resmi internet siteleri (örn. http://www.van.gov.tr/, http://www.van-bld.gov.tr/)

Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkiyo [Türkiye Ermenileri-

nin Taşradaki Okullarının İstatistiği]. 2 cilt. İstanbul: Dıbakrutyun H. Madteosyan, 1901-1903.

Wallis, Wilson D. "Some Phases of Armenian Social Life", *American Anthropologist* 25(4), 1923.

Wikipedia - Özgür Ansiklopedi [http://tr.wikipedia.org/]

Yakar, Nebahat. *Renkli Türkiye Bitkileri Atlası*, yay. haz. O. Küçüker. 2. baskı. İstanbul: Büke Kitapları, 2004.

Yerel Yönetimler Portalı [http://www.yerelnet.org.tr/]

Young, Pamela J. "The Sanasarian Varzharan: Making a People into a Nation", *Armenian Karin/Erzerum* içinde, ed. R. G. Hovannisian. Costa Meza, California: Mazda Publishers, 2003.

FOTOĞRAF KAYNAKÇASI

Kitaplar

Abrahamian, Levon, Nancy Sweezy ve Sam Sweezy. *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity* [Ermeni Halk Sanatları, Kültürü ve Kimliği]. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2001. → AFACI

Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide* [Soykırım Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler]. Paris: Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992. → LA

Ternon, Yves ve Jean-Claude Kebabdjian. *Arménie 1900* [Ermenistan 1900]. Paris: Editions Astrid, 1979. → A1900

CD-ROM'lar

Armenia 1700: 500 archived photos from the beginning of 20th century [Ermenistan 1700: 20. yüzyıl başından 500 arşiv fotoğrafı] CD-ROM 1. Erivan: Hyart, 2001. → A1700

Armenian Genocide 1915-1923 [Ermeni Soykırımı 1915-1923]. CD-ROM. Erivan: BazmaWeb Studio, 2005. → AG

İnternet Siteleri

Lraper - İstanbul Ermeni Patrikliği Bülteni (http://www.lraper.org)

Preserving the History of Efkere, Turkey [Efkere'nin Tarihini Korumak] (http://efkere.com)

Project SAVE - Armenian Photograph Archives [SAVE Projesi, Ermeni Fotoğraf Arşivi] (http://www.projectsave.org)

Aşağıdaki listede, bu kitapta yer alan fotoğrafların kaynaklarına ilişkin bilgiler sunulmaktadır. Fotoğrafların kitap içindeki sıra numaralarına göre düzenlenmiş olan listede –yukarıdaki künyelerin sonunda görülen kısaltmalarla– kaynakların adları ve her fotoğrafın ilgili kaynaktaki sayfa/sıra numarası ya da içinde yer aldığı bölümün başlığı belirtilmiştir. Ayrıca, eğer mevcutsa, söz konusu kaynağın o fotoğraf için göndermede bulunduğu birincil kaynağın künyesi ve fotoğrafın bu kaynak içindeki konumu da, parantez içinde belirtilmiştir.

1. AFACI, s. 81, fig. 3.10 (Ermenistan Devlet Etnografi Müzesi Arşivi, Erivan)
2. A1700, "Handicrafts and Way of Life" ["El Sanatları ve Yaşam Tarzı"]
3. LA, no. 671 (Michel Paboudjian Kartpostal Arşivi)
4. LA, no. 833 (*Keğuni*, Venedik, 1905, s. 59)
5. AG, "The Western Armenians Before 1915" ["1915 Öncesinde Batı Ermenileri"] (Ermenistan Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi, Pakrad Navasartyan Arşivi, no. 94)
6. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Vahe Hayk. *Kharpert yev Anor Vosgeğen Taşdı: Huşamadyan Azkayin, Badmagan, Mışagutayin yev Azkakragan* [Harput ve Onun Altın Ovası: Ulusal, Tarihsel, Kültürel ve Etnografik Anı Kitabı], New York, 1959, s. 671)
7. LA, no. 516 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
8. LA, no. 796 (Société de Géographie Française [Fransız Coğrafya Derneği] Arşivi)
9. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (V. Hayk, *a.g.y.*, s. 876)
10. LA, no. 383 (özel koleksiyon)
11. LA, no. 832 (Paul Müller-Simonis, *Du Caucase au golfe Persique a travers l'Armenie, le Kurdistan et la Mesopotamie* [Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya Üzerinden, Kafkasya'dan İran Körfezi'ne], Paris, 1892, s. 234)

12. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri"(Mousa Ler Compatriotic Union [Musadağlılar Birliği] Koleksiyonu)
13. http://efkere.com
14. LA, no. 800 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
15. A1700, "El Sanatları ve Yaşam Tarzı"
16. LA, no. 373 (Sukias Eprikyan, *Badgerazart Pınaşkharhik Pararan* [Resimli Coğrafya Sözlüğü], Venedik, 1907, c. II, s. 45)
17. LA, no. 846 (Michel Paboudjian Kartpostal Arşivi)
18. LA, no. 204 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
19. LA, no. 845 (*Keğuni*, Venedik, 1905, s. 62)
20. A1700, "El Sanatları ve Yaşam Tarzı"
21. LA, no. 844 (Müller-Simonis, *a.g.y.*, s. 198)
22. AFACI, s. 125, fig. 4.2.13 (Ermenistan Devlet Tarih Müzesi Fotoğraf Arşivi, Erivan)
23. A1900, s. 19 (R. Meyer Kartpostal Arşivi, Romans)
24. LA, no. 205 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
25. AFACI, s. 122, fig. 4.2.9 (*foto*: Sam Sweezy)
26. A1700, "El Sanatları ve Yaşam Tarzı"
27. LA, no. 608 (özel koleksiyon)
28. A1900, s. 18 (Astrid Yayınevi Kartpostal Arşivi, Paris)
29. LA, no. 391 (Vahan Inglisian, *Der Diener Gottes Mechitar von Sebaste* [Tanrı'nın Hizmetkârı Sivaslı Mıkhitar], Viyana, 1929, s. 64)
30. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Ermenistan Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi, Pakrad Navasartyan Arşivi, no. 490, Erivan)
31. LA, no. 740 (*Keğuni*, Venedik, 1905, s. 57)
32. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Ermenistan Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi, Mari Atmaçyan Arşivi, no. 88, Erivan)
33. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Ermenistan Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi, Pakrad Navasartyan Arşivi, no. 25, Erivan)
34. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Yervant Lalayan, *Vaspuragan* [Van], Tiflis, 1911, s. 51)

35. LA, no. 791 (Société de Géographie Française [Fransız Coğrafya Derneği])
36. A1900, s. 82 (Astrid Yayınevi Kartpostal Arşivi, Paris)
37. A1900, s. 73 (M. Chirinian Kartpostal Arşivi, Avignon)
38. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (*Keğuni*, Venedik, 1902, no. 1, s. 21)
39. A1700, "El Sanatları ve Yaşam Tarzı"
40. LA, no. 779 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
41. http://www.projectsave.org
42. LA, no. 708 (H. F. B. Lynch. *Armenia - Travels and Studies* [Ermenistan: Seyahatler ve İncelemeler] c. II, Londra, 1901, s. 221)
43. A1700, "Portrait Gallery" [Portre Galerisi]
44. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Y. Lalayan, *a.g.y.*, s. 31)
45. A1900, s. 15 (Astrid Yayınevi Kartpostal Arşivi, Paris)
46. LA, no. 831 (*Keğuni*, Venedik, 1905, s. 59)
47. LA, no. 398 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
48. LA, no. 683 (Viktor Pietschmann. *Durch Kurdische Berge und Armenische Städte. Tagebuch der österreichischen Armenien expedition, 1914* [Kürt Dağları ve Ermeni Şehirleri Arasından. Avusturya'dan Ermenistan'a Araştırma Gezisi Günlüğü, 1914], Viyana, Adolf Luser Verlag, 1940, s. 120)
49. LA, no. 876 (*Keğuni*, Venedik, 1905, s. 65)
50. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (V. Hayk, *a.g.y.*, s. 665)
51. LA, no. 842 (N. Dolens, *Le Tour du Monde* [Dünya Turu] 1907, s. 247)
52. A1900, s. 50 (M. Chirinian Kartpostal Arşivi, Avignon)
53. LA, no. 631 (Pietschmann, *a.g.y.*, s. 52)
54. LA, no. 624 (V. Hayk, *a.g.y.*, s. 880)
55. LA, no. 397 (UGAB Nubar Kütüphanesi Arşivi, Paris)
56. "Medz Bahk Geleneklerimizden Mırmıras" http://www.lraper.org
57. AFACI, s. 229, fig. 6.2.10 (Ermenistan Devlet Tarih Müzesi, Erivan)

58. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri" (Ermenistan Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi, Gıduts ve Lim İnziva Yerleri Albümü, Erivan)
59. AG, "1915 Öncesinde Batı Ermenileri", (Ermenistan Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi, Kaydedilmemiş Bölüm, Ardaşes Gardaşyan Arşivi)
60. LA, no. 682 (Bzumar Manastırı Arşivi, Lübnan)
61. LA, no. 621 (V. Hayk, *a.g.y.*, s. 589)
62. AG, "Cultural Genocide" ["Kültürel Soykırım"] (Y. Lalayan, *Azkakragan Hantes* [Etnografya Dergisi], Tiflis 1907, c. 16, no. 12)
63. http://efkere.com "Surp Garabed Vank" [Surp Garabet Manastırı]
64. LA, no. 718 (N. Dolens, *a.g.y.*, 1906, s. 521)
65. A1900, s. 80 (M. Chirinian Kartpostal Arşivi, Avignon)
66. AFACI, s. 229, fig. 6.2.10 (Ermenistan Devlet Tarih Müzesi, Erivan)
67. Aras Yayıncılık Arşivi
68. LA, no.79 (özel koleksiyon)
69. http://www.projectsave.org
70. LA, no. 873 (Y. Lalayan, *Azkakragan Hantes* [Etnografya Dergisi], Tiflis, 1913, fas. 1)
71. http://efkere.com "History of Efkere" [Efkere'nin Tarihi] (M. R. Çalukyan ve A. Stepanyan, Talas)
72. LA, no. 808 (H. F. B. Lynch, *a.g.y.*, s. 359)
73. LA, no. 491 (Krikoris Balakian, *Hay Koğkotan* [Ermeni Golgothası], c. I, Viyana, 1922, s. 310)
74. Aras Yayıncılık Arşivi
75. AFACI, s.79, fig. 3.7 (*foto*: M. Phillips Price –Tania Price Rose kişisel arşivi–)

SÖZLÜK

açkapats (açkıpats): açıkgöz, dikkatli
açkıt luys: gözün aydın
açki luys: göz aydını
akhor: ahır
al (çoğulu *alk*): bir tür kötü ruh, cin
amot: ayıp
arkhaluğ: arkalık, uzun bir giysi
aror: saban
asa baş: düğün günü yapılan eğlenceleri idare eden kişi
Avak Urpat: Kutsal Cuma
Avedum: Cebrail'in Meryem Ana'ya bir çocuk doğuracağı haberini verişi(nin kutlandığı yortu)
ayvan: teras, sundurma
azk: bir ya da daha fazla köye dağılmış çok sayıda haneden oluşan bir grup
azkaser: milletsever

bab: büyükbaba
badarak: pazar ayini
badiv: itibar, onur
bahısgu tan: saklamalık ayran
basteğ: pestil
Baydzaragerbutyun Diarn: İsa'nın suret değiştirmesi (yortusu)

cagadakir: alın yazısı
carbig: becerikli

çağatsban: değirmenci
çobanonts: çobanların...

danik: dam
dan hats: ev ekmeği
dan digin: ev(in) hanımı
dan pesa: içgüveyi
danuder: evin reisi
darekh: Van Gölü'ne özgü bir balık olan inci kefali
daros: darı(sı başına)
Diyarnıntaraç: İsa'nın mabede götürülmesi (yortusu)
doşag: döşek
dun mına: "evde kalmış"
Dzağgazart: İsa'nın Kudüs'e girişi(nin kutlandığı yortu); "çiçeklerle süslenmiş"
Dzınunt: Ermenilerin 6 Ocak'ta kutladığı Noel yortusu
dzur bsag: "eğri nikah"; yılın uygun olmayan bir döneminde yapılan düğün
dzurutsnel: delirtmek, kızdırmak

Franki ağd: "Frenk kiri", belsoğukluğu

Gağant Baba: Noel Baba
gağantel (gağıntel): yılbaşı hediyesi sunmak

gal: harman yeri
gam: düven
gangar: enginar
gatnug: karahindiba otu
ges bsag: "yarım nikâh"; kızın anne ve babasının gelin olarak verdikleri kızı değil de, onun yerine çirkin bir kızlarını göndermesi gibi bir ihtimalin önüne geçildiği varsayılan tören
gınkahayr: vaftiz babası
goşgur: tezek
gudı bagas: tahtası eksik
guyr sayl: "kör araba"; tekerlekleri parmaklı olmayan araba

hadig: hedik, haşlanmış buğday
hamesd: alçakgönüllü
hamgal: birlikte harman (yapma)
hamozel: ikna etmek
Hampartzum: İsa'nın göğe çıkışı (yortusu); baharı karşılama bayramı
haragaş: (tarla sürme ve ekim işinde) ortakçı
harisa: keşkek
harkank: saygı
hars: gelin
harsanik: düğün töreni
hatsadun: kubbeli bir konut türü
hodet: özsuyu göz hastalıklarına karşı ilaç olarak kullanılan bir ot
hokehats: ruh/can ekmeği, can yemeği
horovel: çift sürme şarkısı

ındanik: aile

işkhan(a)tzug: Sevan Gölü'ne özgü bir balık olan prens balığı
iynad: inatçı

kata: kete
kavor: kirve, sağdıç
kavorgin: kirvenin veya sağdıcın eşi
kertasdan: sülale
khaçi gınkahayr (khaç kavor): karşılıklı olarak birbirlerinin çocukları için vaftiz babalığı yapan kişiler
khaç kuyr: vaftiz kız kardeşi
khaç yeğpayr: vaftiz erkek kardeşi
khınami: dünür
khınamutyun: dünürlük
khınotsi: yayık
khıntragadar: dilekleri yerine getiren
khıradel: nasihat etmek
khonırgıdur: huykesen
khosk arnel: söz almak
khosk gab: söz kesme
khoşkh: köşk
khumaş (vırakaş): bir tür kundak
khul: sağır
khındağt: kundak
kıkh: pis
kılkhadun: köy evlerinin orta yerinde bulunan en büyük oda
kışdel: dürtmek
kom: ağıl, davar ahırı
kovlot: bir tür kundak, yanlık
kutan: pulluk, büyük çift demiri

lavaş: buğday veya arpa unundan yapılan yassı ve ince ekmek
loğ: silindir şeklinde ağır taş

madağ: kurban
madzun: yoğurt
man(a)na: kudret helvası
marak: samanlık, odunluk, hayvan yemi deposu
maran: ambar
marants yertal: anaevini ziyarete gitmek
mazod: kıllı
medigin: köknar ağacı veya sakız ağacı
Medz Bahk: Büyük Oruç
Merelots: her büyük dini bayramın ertesinde mezarlık ziyareti yapılan "ölmüşler günü"
miçnort: çöpçatan, arabulucu
munç: "suskunluk"; gelinlik tutma, dil saklama
müron: kutsal yağ

nahabed: evin reisi
narod: gelin ve damadın başlarına, alınlarının üzerinden bağlanan takdis edilmiş kurdele ya da ip
nışkhark: komünyon; okunmuş, takdis edilmiş ekmek
nor hars(nutyun): yeni gelin(lik)

ocakh: ocak

pag: avlu
papakh: papak, koyun postundan başlık
pari: iyi, uslu
pari nakhantz: "iyi kıskanma"; imrenme, özenme
Paregentan: "mutlu/iyi yaşam"; Büyük Oruç'tan önceki son pazar günü
pesa des: damat görümlüğü
petag: topraktan yapılmış tahıl ambarı
pokhint: kete

sac hats: sac ekmeği
sanahayr: vaftiz edilen çocuğun babası
sırah: salon
surkik (sürk): çökelekten yapılan bir tür baharatlı peynir

şil: şaşı

tağ: semt, mahalle
tan: ayran
teğt: kellik tedavisinde kullanılan bir bitki
tertzag: terzi
tevlot: bir tür kundak, kolluk
tonir: tandır

Vartavar: Tufan'dan kurtuluşun kutlandığı bir bayram
veri tağ: yukarı mahalle
vırakaş: "üstlük", bir tür kundak
vicag: kısmet, baht, talih
voğormadz hokin: rahmetli

yertik: bir tür baca, dam

Zadig: Paskalya
zoratsnel: güçlendirmek
zrutsınel: konuşturarak meşgul etmek

Dizin

A. Çukasızyan 324
Abaraj 295
ABD 23n, 259n
Abdülhamid II 20, 20n, 155n
Abeghian, Manuk 43
Abhazlar 32
Açaçur 220r
açkapats 169
açki luys 111, 119, 345
açkıt luys 184, 345
Adana 19, 118, 264, 272, 304, 305, 308
Adana-Karaköylü 40, 44, 46, 73, 80, 83, 106, 118, 134, 139, 165, 188, 234, 250
Adapazarı 314
Adatepe köyü (Divriği) 322 → Pingan
Afrika 224
Agın 330, 331 → Eğin
Agladez 202n
Agladiz 202, 215r
Aglatiz 202
Ağabalyan Okulu (Erzurum) 300
Ağabap 155, 155n
Ağavni (Parseğyan Asaduryan) Hanım 163, 261, 318
Ağavni (Vanaryan Alzaryan) Hanım 42, 73, 115, 132, 139, 140, 161, 167, 174, 187, 199, 225, 227, 259, 301
ağıl 38, 42, 48, 49, 199, 346
Aharonian, Avedis 199, 235
Ahılkelek(li) 77, 83, 165, 202, 270, 271, 294
ahır 38, 42-44, 47-52, 83, 84, 88, 114, 119, 137n, 166, 200
Ahırköy 294 → Akhor
Ahur 294 → Akhor
Akdeniz 70, 87, 124, 175, 225, 230n
Akhalkalak 294 → Ahılkelek
Akhalkalaki 294 → Ahılkelek
Akhatsel 202n
Akheludz 202n
Akhıloc 202
akhor 42, 345
Akhor Bab 192
Akhor(lu) 13, 40, 68, 74, 109, 184, 185, 192, 233, 263, 294
Akilisene 251
Aksaray 187n
al 137, 140-142, 147
al basması 141n
al karısı 137n, 142n
al kızı 137n
Alaverdi 69n
albastı 141n
albıs 137n
Aleppo College 264
Alex 271
Alexander Gemisi 271
Alik 300
alk 137, 137n
allabidig 329
Allah 226, 329
allapitig 329
Almanlar 273
Almanya 32
Almasd Hekimyan 328
almıs 137
Altay 236
Altounian, Azniv Surmanian 259 → Azniv (Surmanyan Altunyan) Hanım
Alzarian, Agavnee Vanarian 259 → Ağavni (Vanaryan Alzaryan) Hanım
Amad köyü (Eleşkirt) 332
Amasia 295
Amasya(lı) 24, 45, 76, 77, 80, 105, 110, 127r, 130, 273, 295
Amenun Hamar 306
American Board 23, 262, 264, 268, 271
American Committee for Armenian and Syrian Relief 271
American Committee for Relief in the Near East 271
Amerika(lı) 13, 19, 22, 24, 36n, 43, 104, 133, 155, 174, 184, 189n, 194n, 259-274, 293
Amerikalı Ermeni 174, 189
Amerikan 19, 21, 262n, 268, 271n, 272
amot 45, 161, 170, 172, 173, 345
Amroian, Mesock 260 → Misak (Amroyan) Bey
Anabad Manastırı (Sivas) 315
Anadere 318 → Urantz
Anadolu 15, 18, 19, 21, 27, 33, 35, 38, 39, 42, 67, 71n, 76n, 85-88, 124, 131n, 135n, 137n, 141n, 145n, 148n, 157n, 189n, 191n, 202n, 210, 230n, 245, 261n, 293, 299, 323

Anadolu Ermenileri 15, 18, 21, 33, 86
Anahid 154, 185, 207, 209, 251, 252
Anahid Anamız 185
Anahid'in Suyu 185
Ananikian, Mardiros 43, 225
Ani 155
Ankara 77, 266, 298, 301, 302, 308, 316, 317
Antakya 60r, 309
Antaram (Balyan Canigyan) Hanım 44, 45, 75, 83, 121, 130, 265, 310
Antep 19, 135n, 264n, 267, 324
Antik Yunan 194, 326
Antranig (Ozanyan) Paşa 155n
Antranig 155, 315
Antranik Çelebyan 155n
Apostolik Ermeni Kilisesi 306
Apostolik Ermeniler 308, 312
Ara 155
Ara Keğetsig 155, 194n, 296r → Güzel Ara
Araçavorats 196n
Araksi 155
Aralez(li) 70, 120, 131, 166, 267, 296
Aralezk 296 → Aralez
Aram 154, 155, 168
Aramyan Getronagan Okulu (Sivas) 314
Aramyan Okulu
- Erzincan 299
- Kayseri 308
- Sapanca 314
Arap(lar) 18, 124, 147, 175, 210, 267
Arapça 76n
Arapkir 216r
Ararat Dağı 155, 185, 196n, 244
Ararat Ovası 17, 65
Arark Mahallesi (Van) 318
Aras Nehri 155
Araz, Rıfat 189n
Ardahan 294
Ardaşes 154
Ardemis (Tazyan Hovagimyan) Hanım 113, 171, 269, 316
Ardvi (Oxus, Amu-Darya) Irmağı 252
Ardzınyan Okulu (Erzurum) 300
Arek, N. 155n
Arhesdanots (Erzurum) 300
arkalık
arkhaluğ 85, 85n, 345
Arman Artuç 189n
Armen 156
Armen Garo 155 → Pastırmacıyan, Karekin
Armenag-Armen 153
Armenia College 268
Armenia: Travels and Studies 22
Armenian Mythology 235
Armenian Relief Society 13, 259, 259n, 263
Armenuhi (Tazyan Derderyan) Hanım 42, 113, 121, 171, 269, 316
Armenuhi 156
Arnavutlar 32, 34, 124, 227
Arnold Pilling 24
Aror 299
aror 64, 345
Arpi, M. 155n
Arpine (Boğikyan Garpusyan) Hanım 66, 73, 74, 78-82, 110, 138, 140, 145, 157, 161, 171, 234, 263, 309
Arpine 154
Arsen (Muşeğyan) Bey 37, 66, 69, 79, 82, 110, 269, 297
Arsen 155
Arşag 154, 155
Arşaluys 154
Arti 299
Artinian, Elmas 260 → Elmas (Artinyan) Hanım
Artsakh 208, 208n
Artuç, Arman 189n
Arusyag (Elibüyükyan Kazanciyan) Hanım 37, 42, 72, 80, 109, 119, 143, 162, 165, 169, 187, 225, 267, 314
Arusyag-Arus 153
asa baş 118, 345
Asadourian, Agavnee Parseghian 261 → Ağavni (Parseğyan Asaduryan) Hanım
Asadourian, Levon 261 → Levon (Asaduryan) Bey
Asdğig 154
Asdvadz 235
Asdvadzadzin (yortusu) 221r
Asdvadzamayr 193
Asdvadzımer 193
Asıl Paregentan 201n → Pun Paregentan
Asur 194, 296r
Aşağı Everek 301
Aşağı Fenese Mahallesi 301
Aşağısarıkaya 317
Aşai Rabbani 134, 146n
Aşod 154
Aşodyan Okulu 317
ateş gecesi 199
Ateş Şenliği 200
"Atina, Tuzun Var Mı?" 131n
Aubaile-Sallenave, F. 145n
August von Haxthausen 39, 245

Avak Urpat 203n, 345
Avedis 154
Avedis Aharonian 199, 235
Avedum 204n, 345
Avrupa 19, 20, 64, 124, 148, 155n, 183, 209, 210, 224, 236, 255
Avrupalı(lar) 187, 237
Ay Kostan Rum mahallesi (Everek-Fenese) 301
Ayia Ekaterini 209n
Aykesdan 318, 319
ayvan 41, 345
Azad 155, 156
Azaduhi 156
Azak Denizi 195
Azerbaycan 137n,
Azerbaycan Cumhuriyeti 208n
Azeriler 209
Aziz Krikor 332
Aziz Toros 191
Azize Catherine 209
azk 29, 345
azkaser 169, 345
Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun 57r
Azkayin Varjaran 293
Azniv (Surmanyan Altunyan) Hanım 108, 115, 131, 132, 138, 157, 159, 161, 162, 171, 259, 299
Azniv 154

bab 155n, 202, 345
Babilliler 147
Baboyan, Harutyun 332
badarak 134, 345
badiv 119, 129, 345
Bağdat 268
Bağeş (Bitlis) 303
Bahadourian, Karnig 261 → Karnig (Bahaduryan) Bey
Bahadourian, Maxime Tabibian 262 → Maksime (Tabibyan Bahaduryan) Hanım
Bahçe Mahallesi (Kayseri) 308
Bahçeler 318
Bahçeli Mahallesi (Efgere) 60r, 299
bahısgu tan 75, 345
Bakara 57, 70
Bakire Meryem 140, 208-210
Balyan, Episkopos Dırtad 191n
Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo 155
Barkev (Cevizyan) 267
Baruyr Mahallesi 314
basteğ 79, 345
Batı(lı) 15, 19, 27, 45, 64, 190, 326
Baydzaragerbutyun Diarn 208n, 345
Baytop 70n, 135n, 136n
Bdoyan 15, 136, 187, 197, 202, 208
Bedros 154
Begian, Oskee 262 → Vosgi (Begyan) Hanım
Bendi Mahi Çayı 67n
Bengiler Mahallesi (Sivas) 314
Benik E. Tumanian 208
Berc 156
Bercuhi (C. Nahnigyan) Hanım 269, 270, 316
Bercuhi 156
Bernard Goldman 14
Beyrut 265
Bezikyan Okulu 314
Bezircun Mahallesi (Sivas) 314
beziryağı 80n
Bıcnı 54r
Bible Lands: Their Modern Customs and Manners 22
"Biletimiz İstanbul'a Kesildi" 208
Bingöl 137n, 269, 297, 305, 311
I. Dünya Savaşı 13, 21, 33, 157, 260, 264n, 266, 271, 271n, 274, 295, 297, 298, 300-302, 304, 305, 309-316, 318, 319
Bitinya (İzmit) 311, 314
Bitlis 41, 189n, 307, 310, 318
Bizans İmparatoru Julianus 195
Bizans(lılar) 18, 195, 196, 203n
Boğazlıyan 317
Boğos 154
Boston 23, 194n
Boyents Mahallesi (Van) 318
Bozbayır Mahallesi (Zeytun) 32n
Britanya Adaları 190
Bryce, James 242
Bulanık 307 → Pulaneğ
Bulgarlar 19, 34
Bursa(lı) 24, 66, 77, 79, 105, 118, 267, 297
Bursa-Çengiler(li) 51, 109, 140, 164, 166, 188
Büyük Ermenistan 17
Büyük Oruç (*Medz Bahk*) 112, 197, 199, 201-203, 209, 210, 215r, 322
Büyük Tufan 207n

Cafer Bey Mahallesi 309
cagadakir 211, 345
Callard, Esther 24
carbig 162, 169, 345
Carnival 209
Cavakh 215r
Cavşen Mahallesi (Van) 318
Cebrail 204n
Celalyan 328, 332
Celalyan, Kayane 328, 332
Cenevre 155n
Central Turkey College 264n
Central Turkey Girls' College 264n
Chicago 271

Chicago Üniversitesi Halkbilimi Ödülleri 14
Chrysler Şirketi 271
Cizvitler 295
Connecticut-New Haven 267
Cuinet, V. 315n
Curzon, Robert 42

çağatsban 155, 345
Çalıkoğlu, Emmanuil 327
çamçakhatun 186n, 329
Çamlıhemşin 137n, 208n
Çanakçı(lı) 51, 69, 79, 110, 269, 271, 297
Çanakçılar 271 → Çanakçı
Çarlık Rusyası 27
Çatalhöyük 38, 243
Çavdarlı Mahallesi (Efgere) 298
Çayçatı 303 → Gündemir
çekem 135, 135n
Çelebyan, Antranik 155n
Çengiler 267
Çeşme Mahallesi (Efgere) 298
Çınguş 179r, 217r
çobanonts 155, 345
çökelek 49, 76, 76n, 77, 228, 229n
Çorum 77, 266, 316
çömçe gelin 186n, 220r, 329
Çukasızyan, A. 324
Çukurbelen 179r
Çüngüş 179r, 217r → Çınguş

Dabanian, Heranoush Neffian 262 → Heranuş (Nefyan Dabanyan) Hanım
Dağlık Karabağ 69n, 208n
damlasakızı 136n
dan digin 60r
dan hats 72, 345
danik 47, 189, 345
darekh 67, 345
Daron 126r, 203n → Muş
daros 119, 345
darosı kezi 119
Daughters of Armenia 259n
David Lang 19, 241
Davuş 220r
değirmen 31, 32, 71, 72
Delray 13n, 21, 23, 229
Demirci Mahallesi (Efgere) 298
Der Azaryan Okulu (Erzurum) 300
Derderian, Armenouhie Tazian 269 → Armenuhi (Tazyan Derderyan) Hanım
Dere Mahallesi 295
Der-el-Zor Çölü 264, 265
Dersim 185, 207
Detroit 13, 13n, 21, 22, 37, 43, 47, 81, 107, 111, 155, 163, 164, 172, 198, 200, 211, 229, 234, 244, 254, 260, 261, 261n, 263, 265-270, 272-274, 293
Detroit-Delray 229
Develi 301
Dırtad 154
Dırtad Balyan 191n
Diarendas 199 → Diyarnıntaraç
Dikme (köyü) 308
Dikmencik 310 → Khorsana
Dikran 154, 156
Dikranuhi (Eglinyan Cernukyan) Hanım 69, 77, 266, 316
Dikranuhi 156
dil saklama 131n → *munç bahel*
Diran 155, 156
Diruhi 156
Divriği 322
diyakoz 203, 203n, 233 → *sargavak*
Diyarbakır 137n, 179r, 208n, 217r
Diyarbekir 313, 315 → Diyarbakır
Diyarnıntaraç 199, 209, 345
Doğa Gözcüleri Derneği 67n
Doğan 317 → Tortan
Doğu Akdeniz 87
Doğu Anadolu 157, 189, 210, 230
Doğu Avrupa 88, 123, 124, 146, 147, 162, 190, 191, 204, 209, 236
Doğu Avrupalı Hıristiyanlar 237
Doğu Hıristiyanları 236
Doğu Karadeniz 208n
Doğu Ortodoks 241
Doğu Ortodoks Hıristiyanları 210
Doğu Slav(lar) 123, 124, 190, 236
Don Nehri 195n
Dortan 317 → Tortan
doşag 47, 345
Dr. William Lockwood 24
dun mına 105, 345
Durulmuş 302 → Gavra
düğün 33, 84, 103, 105, 108, 111-119, 123, 124, 129, 132, 145, 200, 213, 245-248, 328, 345, 346
Dzagkar 54r
Dzağgazart 256n, 345
Dzağig 154
Dzınunt 112, 198n, 215r, 322, 345
Dzırget 323
Dzıvıstan 180r
Dzovinar (Prudyan Engoyan) Hanım 45, 156, 174, 263, 300
Dzovinar 154
Dzovk (Gölcük) 55r
dzur bsag 112, 345
dzurutsnel 174, 345

Edwards 194n, 204n
Efgere(li) 44, 49, 60r, 82, 109, 218r, 233, 234, 261, 298
Ege 70
Eğin 330, 331 → Agın
Elazığ 58r, 150r, 193n, 214r, 294, 306, 307, 313
Eleşkirt 329, 332
"El-Kişk ..." 145n
Elmacı 141
Elmalık → Dzıvıstan
Elmas (Artinyan) Hanım 37, 38, 44, 47, 65, 66, 68, 69, 71, 118, 121, 132, 138, 146, 157, 160, 161, 174, 226, 232, 260, 303
Elmas 154
Emanuelyan Enstitüsü 308
Emmanuil Çalıkoğlu 327
Engoian, Tsovinar Proodian 263 → Dzovinar (Prudyan Engoyan) Hanım
Erez 251
Ergani-Maden 313
Erivan 41, 126r, 261, 272
Eriza 251
Ermeni Kilisesi 112, 195, 199, 203
Ermeni Kızıl Haçı 259n
Ermeni Kızıl Haçı 259n
Ermeni Yardım Derneği 259n
Ermenice 13, 15, 19, 23, 29, 35n, 39, 44n, 64n, 67n, 75n, 85, 115, 119n, 137n, 145n, 155n, 174n, 184, 201n, 204n, 207n, 208n, 228n, 229n, 251, 256n, 259n, 268n, 299, 300, 306, 315, 323, 324, 328
Ermenistan 13, 17, 18, 20, 86, 154, 155, 183, 197, 220r, 259
Ermenistan Cumhuriyeti 69n, 208n
Ermenistan Koleji 268n
Ermenistan'ın Kızları 259n
Ernestine Friedl 175
Eros 194
Ertuğ, Füsun 47n, 80n, 187n
Erzincan(lı) 41, 66, 108, 115, 131n, 138, 159, 171, 211, 259, 265, 266, 299, 300, 307, 312, 313, 317, 330, 331
Erzincan-Karadiginli 50, 80, 156, 161, 233
Erzincan-Meğutsigli 46, 82, 109, 165
Erzurum(lu) 20, 41, 45, 46, 64, 72, 137n, 149r, 155n, 218r, 263, 297, 299, 300, 305, 307, 310, 312, 317
Eski Ahit 69n, 148, 148n
Eski Çağ 155, 235
Eski Dünya 21
Eski Malatya 312
Eski Yunanca 326
Eski Yunanlar 147, 190
Esther Callard 24
Euphrasia officinalis 229n → gözlükotu
Euphrasia rostkovina 229n → gözotu
Evelyn E. Gardner 13
Everek Camikebir Mahallesi 301
Everek Ermeni Mahallesi 301
Everek Müslüman Mahallesi 301
Everek-Fenese 301
Evkere 298 → Efgere
Eyüboğlu, İsmet Zeki 137n

F. Aubaile-Sallenave 145n
Fastnacht 209
Fatima 190
Feke 308
Fenese(li) 42, 73, 115, 132, 139, 140, 161, 167, 174, 187, 199, 225, 227, 259, 260, 301
Fındıcak 57r
Fırat Nehri 17, 41, 185, 194n
Filistinli Hıristiyan Araplar 210
Filistinli(ler) 147, 210, 237
Filor Ğazarigyan 331
Flora (Derbabyan Gopikyan) Hanım 112, 156, 158, 159, 162, 166, 169, 173, 301
Ford Motor Company 261, 263, 268, 269, 272
Ford, Henry 261n
Franki ağd 227, 345
Fransa 32, 88, 269, 270
Fransız 259
Fransızca 271
Fraxinus ornus 70n → gezağacı
Frenk kiri 227
Fresno 36n, 155n
Fridjhof Nansen 242
Friedl, Ernestine 175
Füsun Ertuğ 47n, 80n, 187n

Gabu(y)d Khaç 302
Gağant (Yılbaşı) 198, 198n, 321
Gağant Baba 198, 345
gağantel 198, 345
gal 49, 70
Gandzak 208, 208n
gangar 66, 346
Garabed 154
Garabed-Garo 153
Garboosian, Arpeneh Boghikian 263 → Arpine (Boğikyan Garpusyan) Hanım
Garcgan (Karcigan) 310, 318
Gardner, Evelyn E. 13
Garin 300 → Erzurum
Garmir Vank
- Erzurum 300
- Gündemir 303

Garmravor Kilisesi (Van) 216r
Garo 155, 156
Garzit 310 → Kharzit
Gaspar 155
Gatnağpür 160
gatnug 230, 230n, 346
Gavra(lı) 112, 156, 158, 173, 264, 301
gelinlik tutma 131n, 347 → *munç bahel*
Gence 208n → Gandzak
General Antranig 155
geniş aile 27, 29, 33, 58r, 72, 103, 123, 125, 134, 136, 143, 147, 153, 174
Geragosian, Vartan 263 → Vartan (Giragosyan) Bey
Germir (Garmrag) 248, 262, 302
ges bsag 114, 346
Gesarya 308
Gesi 298, 299
Getronagan (Okulu)
- Erzincan 299
- Erzurum 300
- Hacın 304
- Harput 306
- Malatya 312
Gevre 264 → Gavra
Geyve 40, 270, 311
Geyve-Kurdbelemli 140, 156, 163, 187
gezağacı 70n
gezengevi 70n
gezo 70n
gınkahayr 37, 38, 346
Gibbons, Herbert Adams 242
Giresun 316
Girit(li) 190, 326n
Goldman, Bernard 14
Gopigian, Flora Derbabian 264 → Flora (Derbabyan Gopikyan) Hanım
Gorgalar Mahallesi (Zeytun) 32n
Goris 208n
goşgur 44, 44n, 55r, 346
Govdun(lu) 67, 75, 107, 133, 163, 262, 302, 303
Göğdün 262 → Govdun
Göğe Yükseliş Yortusu 204 → Hampartzum
Gökdin 262 → Govdun
Gökgöz 311
Göydün 262 → Govdun
gözlükotu 229n
gözotu 229n
Gregoryen Kilisesi 241
Grousset 203n
gudı bagas 156, 346
Gugark 69n
guyr sayl 65, 346
Gümüşhane 137n
Gündemir(li) 44, 47, 65, 68, 71, 121, 160, 260, 273, 303
güneş tanrısı 199
Güney Ermenistan 197
Güney Fransa 32
Güney Slav 124
Güney Slav(lar) 124, 211, 227, 255, 256
Gürcistan 24, 165, 215r, 270, 271, 294
Gürcistan-Ahılkelekli 77
Gürcüce 294
Gürcüler 32, 123, 195, 237
Gürün 322
Güzel Ara 194 → Ara Keğetsig

Ğaradigin 307 → Karadigin
Ğazarigyan, Filor 331
Ğazaryan, Verkin 331
Ğodzit 310 → Kharzit
Ğugasyan, Kazar 13

H. Durmaz ve diğ. 76n
H. F. B. Lynch 22
H. T. Partizian 155n
Habusi 294
Hacın(lı) 19, 40, 52, 53, 73, 74, 106, 122, 138, 165, 170, 172, 174, 264n, 271, 304, 305, 321 → Saimbeyli
Haç[adur]-Haçig 154
Haçin 304 → Hacın
hadig 71, 71n, 162, 163, 250, 346
Hafik 179r, 301-303, 310
Hagop Mıntzuri 131
Hagopian, Rebecca Kheteshian 264 → Rebeka (Khıdışyan Hagopyan) Hanım
Hagopyan Okulu (Kayseri) 308
Hakısdun 305 → Hakusdun
Hakusdun(lu) 46, 72, 109, 115, 120, 130, 133, 138-142, 157, 161, 188, 193, 225, 268, 305
hal 137
Halep 187, 259, 260, 263, 264, 267, 269, 270, 309, 319
Halep Koleji 264
Hamam (köyü) 317
Hamazasp 154
hamesd 129, 346
Hamesd 154
hamgal 64, 64n, 65, 346
Hamidiye 20
hamozel 172, 346
Hampartzum 154, 204-206, 210, 323, 346
Han Mahallesi (Efgere) 298
Hangoysner Mahallesi (Van) 318

Hanksdun 305 → Hakusdun
Hanzar 179r
Haraç 300
haragaş 64, 346
harisa 145, 208, 346
Hark 202, 202n
harkank 169, 346
harparik 137
Harput(lu) 13, 20, 57r, 58r, 80, 109-111, 137, 139, 141, 143, 158, 162, 163, 167, 180r, 185, 186, 192, 193, 196, 198, 205, 214r, 217r, 233, 238r, 260, 263, 265, 268, 269, 273, 274, 294, 305-307, 312, 329
Harput-Akhorlu 40, 68, 74, 184
Harput-Harsegli 112, 157, 164
hars 324
harsanik 111
Harseg(li) 110, 112, 143, 157, 158, 164, 167, 274, 307
Harseng 307 → Harseg
Harsig 307 → Harseg
Harut Baboyan 332
Harutyun (Cernukyan) Bey 66, 250, 266, 314
Harutyun (Fincanyan) Bey 40, 44, 46, 73, 80, 83, 106, 108, 118, 134, 139, 165, 188, 234, 250, 272, 308
Harutyun 154
Hasanlı Mahallesi (Sivas) 314
Hatay 76
hatsadun 41, 346
Hatun 155
Hayasdan 154
Hayg 154, 156, 208
Haygagan Garmir Khaç 259n
Hayganuş (Khızarcıyan Saatciyan) Hanım 132, 140, 233, 234, 272, 317
Hayganuş 154, 156
Haygavank Mahallesi (Van) 318
Haygyan Okulu (Kayseri) 308
Hazar Gölü 55r
hedik 71n, 163 → *hadig*
Hefkara 298 → Efgere
Hekimyan, Almasd 328
Helimoğlu Yavuz 137n, 142n
Henry Ford 261n
Henry Morghentau 242
Henry Van Lennep 22
Heranuş (Nefyan Dabanyan) Hanım 73, 109, 146, 262, 308
Herbert Adams Gibbons 242
herekeş etmek 64
herisa 145n → *harisa*
herse 145n → *harisa*
Hersenik 307 → Harseg
Hersenk 307 → Harseg
Hewsen, Robert 67n
Hezekiel 148, 148n
Hıdrellez 323
Hımayag 154
Hıraç 154
Hırazdan Nehri 54r
Hıripsime 154
Hıripsime Nakuşyan Demirciyan 13
Hıripsime Nakuşyan Ğugasyan 80, 137, 139, 141, 142, 144, 146, 156, 162, 163, 169, 186, 192, 193, 198, 205, 227, 231, 257, 265, 305
Hıripsimyan Akademisi (Erzurum) 263, 263n, 300
Hıripsimyan Okulu
- Çengiler 297
- Kurdbelem 311
- Sivas 314
hırisi 145n
Hıristiyan Ermeniler 18, 234
Hıristiyan(lar) 18, 19, 124, 154, 155, 176, 192, 196n, 192, 197, 209, 210, 234, 236, 237, 256, 269, 305, 311
Hıristiyanlaştırılmış 210
Hıristiyanlık 16, 18, 154, 183, 184, 186, 186n, 192, 198n, 199, 201n, 204n, 208n, 209, 224, 231
Hindistan 190, 236, 265
hipilik 137
Hisusyan Okulu (Van) 319
Hitit 207
hodet 229, 346
Hoğtar 315
Hoğtar Mahallesi (Sivas) 314
Hoğu 58r
hokehats 232, 346
Hoogasian, Hripsima Nakushian 265 → Hırip-sime Nakuşyan Ğugasyan
Hoogasian, Vaughn 13
horovel 332, 346
Horsena 310
Hovhannes (Yahya) 154
Hovsepian, Euphapehyr Kachadoorian 265 → Yüğaper (Khaçaduryan Hovsepyan) Hanım
höllük 157n
Hrant 155
Huykesen Kilise (Sivas) 191n
Huykesen Manastır (Sivas) 191n, 315
Hüdavendigâr 297
Hüseynig(li) 193, 217r, 274

ındanik 29, 346
Isdepanyan, Parseğ 323
ışık bayramı 199n

İbranice 69n
İbraniler 147
İlibe 301
II. Dünya Savaşı 147, 211
İncil 33, 69, 140, 141, 154
Indiana Üniversitesi Halkbilimi Enstitüsü 13
İngiliz Kızıl Haçı 265
İngiliz(ler) 19, 264, 267
İngilizce 13, 14, 162, 183, 229n, 259n, 268n
İngiltere 88, 148, 183
İpranosyan Okulu (Amasya) 295
İran 18, 87, 88, 177r, 208n, 212, 242, 268
İranlı(lar) 18, 124, 147, 175, 190, 210, 211, 236, 237, 300
İris 295
İsa Peygamber 142, 146n, 154, 199n, 203n, 208, 256n, 323, 345, 346
İsguhi 154
İslam 124, 224
İspanyollar 124
İsrailliler 69n
İsrailoğulları 69n
İstanbul 20, 46, 66, 262, 264n, 267, 270, 272-274
İstanbul Ermeni Patrikhanesi 315n
işkhan(a)tzug 67, 67n, 346
İtalya 32, 236
İtalyanlar 124
iynad 169, 346

James Villa 14
Janigian, Antaram Balian 265
Jarankavorats Varjaran 308
Jernukian, Dikranouhi Eglinian 266 → Dikranuhi (Eglinyan Cernukyan) Hanım
Jernukian, Harioutioun 266 → Harutyun Cernukyan
Jevizian, Sahag 266 → Sahag (Cevizyan) Bey
Jirayr 154
John J. Villa 14
John K. (Villa) 14
John M. Roberts 224
John Murray 22
Jön Türk Devrimi 20n
Jön Türk(ler) 20

Kafkas 85, 147, 190, 236
Kafkasya 15, 30, 33, 38, 39, 42, 85, 202n, 210, 268
Kafkasya Ermenileri 86
kağnı 65
Kağtsırahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı (Palu) 313
Kahramanmaraş 24, 30, 320
Kalacık 296 → Aralez
Kalecik 296 → Aralez
Kalustyan, Şnorhk Başepiskopos 196n
Kana Gudur 191
Kanada 259n, 269, 273
Kapadokya 327
Kapadokya Rumları 327
Kapan 208n
Kapriyel (Cebrail) 154
Kapriyel (Sabunciyan) Bey 37, 44, 66, 70, 79, 118, 131, 188, 272, 318
Kapriyel 155
Karaağıl 307 → Karagil
Karabağ 220r
Karadeniz 40, 208n
Karadigin(li) 50, 80, 156, 161, 233, 265, 307
Karadiğin 307 → Karadagin
Karadizin 307 → Karadigin
Karagil(li) 44, 46, 72, 74, 106, 112, 131, 203, 232, 250, 260, 307
Karağel 307 → Karagil
Karağil 307 → Karagil
karahindiba 230n, 346
Karahisar-i Şarki 316
Karaköy(lü) 118, 139, 272, 308
karakura 137n
karasakız 135n
Karasun Manug Kilisesi (Amasya) 295
Karasun Manug Kilisesi (Sivas) 314
Karasun Manug Manastırı (Kayseri) 309
Karcigan 318 → Garcgan
Karekin Pastırmacıyan 155n → Armen Garo
Karekin Srvantzdyants 324
Kargatzor Mahallesi (Kiğı) 311
"Karım ve Ben" 131
Karnaval 112n, 202n
Karnig (Bahaduryan) Bey 44, 49, 109, 132, 174, 233-235, 261, 262, 298
Karoyan Mahallesi (Van) 318
Kasarcıyan, Zaruhi 324
Kasbar Movsesyan 329
kaşk 145n
kata 84, 346
Katolik 295, 300, 304, 306, 312, 314, 315, 319, 320
Katolik Ermeniler 19, 217r, 304, 308, 315
Kavafyan Okulu (Erzurum) 300
kavor 37, 105, 110, 114, 116-119, 346
kavorgin 105, 110, 113, 346
Kayane Celalyan 328, 332
Kayseri(li) 19, 60r, 66, 73, 82, 109, 218r, 235, 259, 262, 298, 299, 301, 302, 308, 309, 322, 331
Kayseri-Efgereli 44, 49, 233

Kayseri-Feneseli 42, 115, 132, 139, 161, 167, 225
Kazanjian, Arusiag Elibeyukian 267 → Arusyag (Elibüyükyan Kazanciyan) Hanım
Kazar Ğugasyan 13
Kemah 158, 272, 317
Kemah-Tortan(lı) 161
Kemaliye 330, 331
kepoz 137n
kertasdan 30, 34, 104, 122, 129, 153, 164, 171, 172, 260-262, 271, 273, 346
Kesap(lı) 19, 24, 42, 66, 73, 78, 81, 82, 110, 140, 145, 157, 234, 263, 264, 309
Kesrig 214r
keşkef 145n → keşkek
keşkeg 145n → keşkek
keşkek 145n, 208, 346
Kevork (Nacaryan) Bey 42, 46, 73, 84, 110, 162, 233, 235, 270, 315
Kévorkian ve Paboudjian 32n, 315n
khaç kuyr 204, 346
khaç yeğpayr 203, 204, 346
khaçi ginkahayr 37, 346
Kharpert 305 → Harput
Khartsit 310 → Kharzit
Kharzit(li) 41, 45, 48, 65, 68, 75, 76, 80, 82, 113, 122, 131, 138-140, 199, 200, 204, 233, 261, 310
Khatun (Muradyan) Hanım 135, 138, 139, 142, 200, 235, 248, 269, 313
khınami 104, 121, 346
khınamutyun 108, 346
khındağt 156, 346
khınotsi 75, 346
khıntragadar 191n, 346
khıradel 172, 346
khonırgıdur 346
Khonırgıdur Manastırı (Sivas) 315
Khonırgıdur Vank 191n
Khorasan 310
Khorsana 75, 265
khosk arnel 108, 346
khosk gab 108, 346
khoşkh 41, 346
khul 156, 346
khumaş 156, 346
khuncgululu 186n
khuntsgululu 186n, 220r
kıbilik 137n
Kığı 310 → Kiği
kıkh 162, 346
kılkhadun 41, 54r, 346
Kırım 195
kışdel 75, 346
Kieser 264n
Kiği(lı) 42, 45, 66, 80, 83, 116, 117, 121, 133, 139, 160, 161, 164, 165, 167, 193, 233, 268, 269, 271, 273, 297, 305, 310, 311
Kiği-Çanakçılı 51, 69, 79, 110
Kiği-Hakusdunlu 46, 72, 109, 130, 138, 140, 161, 188, 225
Kirovabad 208n
kişik 145n
Klidonas 210, 323, 323n, 326
Kocasinan 309
Koçhisar (Hafik) 301
kom 42, 48, 346
komünyon 146, 193, 347
Konaklar 302
Konya 270
Korkian, Vartouhi Keteyian 267 → Vartuhi (Keteyan Korkyan) Hanım
Korsena 310
Kovancılar 294
kovlot 156, 346
Koyluca 310 → Kharzit
Koz, S. 324
Kozan (Sis) 304, 308
Kösetar Mahallesi (Sivas) 314
Kral Ara 154
Kral Arşag 154
Kralların Kralı 154
Krikor 155
Krikorian, Yeghisapert Zaroyhian 267 → Yeğisapet (Zaruhyan Krikoryan) Hanım
Krikoryan, R. H. 321, 329, 330
Krisdinyan Okulu (Erzincan) 299
kudret helvası 69n
Kudüs 256n
Kudüs'e Giriş Yortusu 256
Kula 181r
Kuran 69n, 70n, 141n
Kurdbelem(li) 40, 140, 156, 163, 187, 270, 311
Kurdbelen 270 → Kurdbelem
Kurken 154
kutan 64, 332
Kutsal Cuma 203, 203n
Kuyumcuyan, Silva 131n
Kuzey Amerika 265
Kuzey Hindistan 190
Kuzey Iraklı Araplar 124
Kuzey İranlılar 124
Kuzey Mahalle (Efgere) 298
Küçük Asya 17
Küçük Ermenistan 17
Kürt(ler) 18, 28, 87, 117, 124, 174, 180r, 192, 208n, 264, 269, 273, 297, 307

L. Affinis 69n → *manna*
Lang, David 19, 241
Latince 183
lavaş 72, 73, 103, 118, 346
Lazkiye 309

Lecanora esculenta 69n → *manna*
Leonard Moss 24
Levon (Asaduryan) Bey 41, 45, 48, 49, 65, 66, 68, 69, 75, 76, 80, 113, 114, 118, 122, 123, 138-140, 174, 189, 199, 200, 205, 207, 233, 235, 261, 310
Levon (Nahnigyan) Bey 44, 78, 82-84, 140, 270, 316
Levon (Najari) 189n
Levon 155
Lez 296 → Aralez
Lezk 296 → Aralez
Lisitsyan, S. D. 15, 85, 197
Litvanya 209
Lockwood, Dr. William 24
loğ 41, 346
loğusa 137n, 140-142
Lori 69, 69n
Lorig 154
Lou Ann Matossian 16
Lusavoriçyan Okulu (Meğutsig) 312
Lusine 154
Lusinyan Okulu (Sivas) 314
Lübnan 76n
Lynch, H. F. B. 22

M. Arpi 155n
M. Prudyan 323, 332
Macarlar 32, 88, 124
madağ 118, 254, 347
madzun 74, 347
Makedonlar 32, 34, 124
Makruhi 154
Maksime (Tabibyan Bahaduryan) Hanım 37, 174, 248, 262, 302
Malatya(lı) 37, 46, 137n, 233, 268, 312
Malazgirt 203n
Malkhasyants 64n, 186n, 228n
Maloian, Vosginaz Grjigian 268 → Vosginaz (Gırcigyan Maloyan) Hanım
Mamigon (Osyan) Bey 51, 69, 114, 271, 297
Mamuretülaziz 193, 305, 307, 312 → Harput
manana 69n → *manna*
Manazgerd 203n
manna 69, 69n
Manuk Abeghian 43
Manuşag 154
marak 49, 321, 347
maran 39, 48, 78, 119, 157, 188, 347
marants yertal 121, 347
Maraş 20, 57r, 264, 304, 319
Mardi Gras 209
Mardig 156
Mardiros 154
Mardiros Ananikian 43, 235
Mardiros-Mardig 154
Margosyan, Mıgırdiç 208n
Mariana Yerasimos 323n, 326, 326n
Markırit 113
Marmara 230n
Marutyan 200
Maryam (Cuskalyan Sırabyan) Hanım 106, 141-143, 146, 161, 169, 188, 189, 211, 226, 227, 235, 274, 305
Maryam (Makburyan Mosoya) Hanım 46, 69, 72, 83, 110, 115, 120, 130, 133, 138-142, 157, 161, 188, 193, 225, 268, 305
Maryam (Meryem) 154, 156
Maryam Tumacan 322, 328
Maryam-Maro 153
Maryland Üniversitesi 16
Masis 155
Maslenitsa 209
Massachusetts-Watertown 259n
mastika 136n
Matossian, Lou Ann 16
Max Weber 242
Mayr Varjaran (Malatya) 312
mazod 155, 347
medigin 136, 347
Medz Bahk 112n, 202n, 347 → Büyük Oruç
Meğri 208n
Meğutsig(li) 46, 82, 109, 165, 266, 312
Melikgazi 299, 302, 309
Melik-Paşayan 207
Memluklar 18
Meneshian 302
Merelots 135, 202, 235, 347
Merkezi Türkiye Kız Koleji 264, 264n
Merkezi Türkiye Kız Koleji 264n
Merkezi Türkiye Koleji 264n
Meryem Ana 204n
Mesrobyan Lisesi (Fenese) 301
Mesrobyan Okulu (Çengiler) 297
mezdeği 136n
mezdeki 136n
Mıgırdiç 154
Mıgırdiç Margosyan 208n
Mığısı 312 → Meğutsig
Mığıtsi 312 → Meğutsig
Mıkhitaryan Okulu (Sivas) 314
Mıntzuri, Hagop 131
Mırmıras 202n, 215r
Mısır'dan Çıkış 69n
Mısıryan Okulu (Erzurum) 300
Michigan 13n, 155
Michigan Üniversitesi 24

miçnort 106, 347
Mida (İpekciyan Semerciyan) Hanım 45, 76, 77, 80, 105, 110, 130, 138, 169, 207, 273, 295
Mihr 199
Mihran 154
Mihran Tumacan 322, 324, 328, 329, 331, 332
Minoalılar 190
Miryam 168
Misak (Amroyan) Bey 37, 44, 46, 65-67, 72, 74, 106, 112, 131, 203, 207, 232, 250, 260, 307
Missouri-Saint Louis 271
Mithra 199 → Mihr
Moğollar 18
Montreal 265
Mooradian, Mooradian 268 → Murad (Muradyan) Bey
Morghentau, Henry 242
Mormoras 202n
Moss, Leonard 24
Mossoian, Mariam Makboorian 268 → Maryam (Makburyan Mosoyan) Hanım 268
Mouradian, Katoon 269 → Khatun (Muradyan) Hanım
Moushegian, Arsen 269 → Arsen (Muşeğyan) Bey
Movsesyan, Kasbar 329
Mudurga 218r
munç 130, 131n, 150r, 347
munç bahel 131n
Murad (Muradyan) Bey 37, 46, 227, 233, 268, 312
Murat Çayı 185, 203n
Murray, John 22
Musaler (Musadağ) 60r
Musevilik 224
Muş(lu) 41, 58r, 65-67, 118, 126r, 131, 155n, 221r, 260, 303, 307
Muşeğyan Okulu (Şebinkarahisar) 316
Muş-Karagilli 44, 46, 72, 74, 106, 112, 131, 203, 232, 250
Müjde Günü 204
müron 146, 347
Müslüman Araplar 147
Müslüman Kürt 208n
Müslüman(lar) 105, 124, 125, 137, 147, 155, 187, 196, 208n, 234, 300, 305, 311

N. Arek 155n
Nadir Baba 196n
nahabed 35, 347
Nahçıvan 41, 69n
Nahnikian, Berjouhie Juldurian 269
Nahnikian, Levon 270 → Levon (Nahnigyan) Bey
"Najari Levon's Old Country Advice to the Young Americans on How to Live with a Snake" 189n
Najarian, Gevork 270 → Kevork (Nacaryan) Bey
Najarian, Toumia 270 → Tumya Nacaryan
Nancy Villa 14
Nansen, Fridjhof 242
Nareg Manastırı (Van) 218r
Naregyan Okulu (Erzincan) 299
Nari 251
narod 117, 347
nazar 16, 148, 160, 223, 224-226, 256
Nazar Baba Zaviyesi 196n
Nazarian, Noami Gulesarian 270 → Noyemi (Güleseryan Nazaryan) Hanım
"Nazarların Levon'dan Genç Amerikalılara Bir Yılanla Nasıl Yaşanacağı Konusunda Eski Ülkeden Tavsiyeler" 189n
nazarlık 141n, 184, 189, 203
Near East Relief 271
Nersesyan Okulu
- Malatya 312
- Sivas 314
- Sungurlu 316
Nersisyan Okulu (Kurdbelem) 311
New Haven 267
New York 22, 259n
nişan 104, 106, 108-112, 195, 201, 203, 212
Nışan 154
nışkhark 193, 347
Nıvart (Sirunyan Sarkisyan) Hanım 66, 160, 161, 164, 167, 273, 310
Nizipli Surp Hagop Manastırı (Erzincan) 299
Noel 112, 121, 198, 199, 209, 322
Noel Baba 198
nor hars 347
nor harsnutyun 129
Nor Nahçıvan 195, 195n
Nor Serunt 309
Noraşen Mahallesi (Van) 318
Norayan (Sarukhanyan) Hanım 66, 69, 132, 163, 165, 174, 273, 303
Noyemi (Arslanyan Uzunyan) Hanım 37, 40, 52, 53, 73, 74, 106, 122, 138, 165, 170, 172, 174, 271, 304
Noyemi (Güleseryan Nazaryan) Hanım 40, 140, 156, 163, 187, 270, 311
Nuh Peygamber 207, 208n
Nuri 186, 220r, 329

Oakland Yüksekokulu 14, 24

ocakh 29, 43, 347
One Hundred Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance 14
opal 229n
Oranis 261 → Urants
Orants 261 → Urants
Orion Takımyıldızı 208
Orta Anadolu 38, 88, 157
Orta Asya 137n
Ortaçağ 145
Ortadoğu 69n, 145, 225
Ortadoğu Mutfak Kültürleri 145n
ortakçı 64, 346
Ortodoks Hıristiyanlar 198, 209
Oruç Ayı 80
Osmanlı 18, 19, 23, 155, 268n, 315n
Osmanlı Bankası 20
Osmanlı Bankası Baskını 155n
Osmanlı Devleti 18, 20, 293
Osmanlı Ermenileri 19, 271n
Osmanlı İmparatorluğu 19, 23, 27, 67
Osmanlı Türkleri 19
Osmanlı-Rus Savaşı 19
Ossian, Mamigon 271 → Mamigon (Osyan) Bey
Ossian, Satenik Babaian 270 → Satenig (Babayan Osyan) Hanım
31 Mart Vakası 20n
Ouzounian, Noyemi Arslanian 271 → Noyemi (Arslanyan Uzunyan) Hanım

ökseotu 135n
Özbekler 212, 252
Öztürk 137, 208

pag 39, 50
pagan 16, 183, 185, 196n, 199, 207, 208, 210, 296, 323
paganus 183
Pakrad 154
Pakraduni hanedanı 154
Pakradunyats Okulu (Govdun) 302
Palm Sunday 256n
Palu(lu) 135, 248, 269, 313
Pamukova 311
panzehir taşı 229n
papak(h) 85, 347
papaz 36, 108-110, 114, 117, 124, 131, 135, 143, 146, 148, 192, 197, 198, 203n, 204-206, 235, 249, 256,
Parantzem 154
Paregentan 112n, 201, 201n, 322, 347
pari nakhantz 173, 347
Paris 53
Parseğ Isdepanyan 323
Partizian, H. T. 155n
Pashian, Pepperone 272 → Peprone (Paşyan) Hanım
Paskalya 30, 80, 112, 112n, 116, 121, 135, 197, 201-205, 207, 209, 210, 234-236, 254, 256n, 322, 327
Paslodyan, Tanyel 322
Pastırmacıyan, Karekin 155n → Armen Garo
Paşabardez Mahallesi (Sivas) 314
patrimonyal 242
Pazarköy 297
Pazmaşen 150r, 214r
Pennsylvania 265
Peprone (Paşyan) Hanım 158, 161-163, 317
Persler 18
pesa des 108, 347
petag 47, 47n, 347
Phinjanian, Harootiun 272 → Harutyun (Fincanyan) Bey
Pırgiçyan Okulu (Şebinkarahisar) 316
Pikichian 186n, 203n, 206n
Pilling, Arnold 24
Pingan köyü (Divriği) 322
Pistacia lentiscus 136n
Plymouth 271
pokhint 195, 196n, 347
Pontus Dağları 40
Pontus Rumları 210
Prens Balığı 67n → *işkhan(a)tzug*
Protestan Ermeniler 295, 304, 306, 308, 312, 315
Protestan Kız Okulu (Kayseri) 262
Protestan(lar) 19, 23n, 104, 262-264, 266, 271-273, 295, 300, 304, 306, 308, 312, 314, 319, 320
Prudyan, M. 323, 332
Pulaneğ (Bulanık) 307
Pun Paregentan 201n

R. H. Krikoryan 321, 329, 330
Racine 265
radika 230n
Radunitsa 236
Raffi 154
Ramsay 234
Rebeka (Khıdışyan Hagopyan) Hanım 36, 40, 46, 73, 76, 78, 84, 109, 120, 139, 156, 167, 168, 171, 174, 187, 202, 227, 233, 264, 319
Reşadiye 318
Rıfat Araz 189n
Rışdunig 163, 261
Rışeş 208
Robert Curzon 42
Robert Hewsen 67n

Roberts, John M. 224
Roma 19, 34
Romalılar 17, 18, 190, 236
Romanya 266
Romenler 19
Rostov 195
Rousalia 237
Rum Ortodoks Kilisesi 209n
Rum Ortodokslar 210, 326, 327
Rum(lar) 32, 87, 196n, 210, 300, 302, 323, 326, 327
Rumca 207, 323, 326
Rupinyan Okulu
- Fenese 301
- Sivas 314
Rus Çarlığı 27
Rus(lar) 19, 20, 34, 236, 272
Rusça 15, 27, 162
Rusya 18, 49, 120
Rusya Ermenistanı 260, 267, 271

S. Koz 324
S. Zubaida-R. Tapper 145n
Saatjian, Haiganoush Khezarjian 272 → Hayganuş (Khızarcıyan Saatciyan) Hanım
Sabanca 314
Saboonjian, Kapriel 272 → Kapriyel (Sabunciyan) Bey
sac hats 73, 347
Sahag (Cevizyan) Bey 37, 46, 66, 82, 109, 165, 266, 312
Sahagyan Okulu (Sivas) 314
Sahagyan-Mesrobyan Okulu (Hacın) 304
sahte damat 246
Saimbeyli 19, 264n, 305, 321 → Hacın
Saint Louis 271
Sakarya 311, 314
Sakayan 67n
Salkaya 307 → Harseg
Salmo ishchan 67n → *işkhan(a)tzug*
Samsun 269
Samtshe-Cavaheti 294
sanahayr 38, 347
Sanasaryan Okulu (Erzurum) 300
Sapanca Gölü 314
Sapanca(lı) 66, 266, 314
Saraybahçe 294 → Akhor
sargavak 203n → diyakoz
Sarıçubuk → Pazmaşen
Sarıkaya 317 → Terzili
Sarkis Gümüşyan Okulu (Kayseri) 308
Sarkis Vahuni 322
Sarkisian, Nevart Siroonian 273 → Nıvart (Sirunyan Sarkisyan) Hanım
Sarkis-Sako 153
Sarookanian, Norayan 273 → Norayan (Sarukhanyan) Hanım
Saroyan, William 189n
Sasun 20, 33, 41, 58r, 69, 155n
Sasuntsi Tavit 243, 254
Satenig (Babayan Osyan) Hanım 77, 83, 165, 169, 202, 270, 271, 294
Satenig 154
Savadiye Mahallesi (Amasya) 295
Sazak 308
Sebastia 314 → Sivas
Selçuklu Türkleri 18
Selime 187n
Semal 58r
Semerjian, Mida Ipekjian 273 → Mida (İpekciyan Semerciyan) Hanım
Semiramis 194n → Şamiram
Serabian, Mariam Juskalian 274 → Maryam (Cuskalyan Sırabyan) Hanım
Sevan Gölü 54r, 67n
Severeg 315 → Siverek
sırah 41, 347
Sırplar 19, 32, 34, 124, 147
Sicilyalılar 124, 175
Silva Kuyumcuyan 131n
Simon Vratzian 155n
Sirvart Torosyan 322
Sis (Kozan) 308
Sis 304, 308
Sisyan 208n
Sivas(lı) 42, 58r, 75, 76, 80, 109, 119, 126r, 133, 143, 156, 158, 165, 191, 233, 238r, 262, 264, 265, 267, 295, 301-303, 310, 314-316, 322, 324
Sivas-Gavralı 112, 173
Sivas-Govdunlu 67, 107, 163
Sivas-Gürün 328
Sivas-Khorsanalı 44, 45, 121, 130
Siverek(li) 42, 46, 73, 84, 110, 270, 315n, 316
Slavlar 210
sorke 76n
Sosi 155
Sovyet Ermenistanı 14, 18
Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti 17
Sovyetler Birliği 15
Spitak 69n
Srvantzdyants, Karekin 324
Stepanavan 69n
Stith Thompson 14
Stone 264
Sugören 297 → Çengiler
Sultan 155
Sungurlu(lu) 77, 266, 316
Surenyanlar 32n
Suriye 76n, 88, 264, 265, 273, 309
surke 76n

surki 76n
surkik 76, 76n 347
Surp Anardzad Kilisesi (Çengiler) 297
Surp Arisdages (Amasya) 295
Surp Asdvadzadzin (Dziranavor) Kilisesi (Van) 318
Surp Asdvadzadzin [Meryem Ana] 191n
Surp Asdvadzadzin Kilisesi
- Amasya 295
- Amasya (ziyaret) 295
- Aralez 296
- Arapkir 216r
- Erzincan 299
- Erzurum 300
- Govdun 302
- Hacın 304
- Harseg 307
- Kayseri 308
- Kesap 309
- Khorsana 310
- Kiğı 311
- Kurdbelem 311
- Malatya 312
- Pazmaşen 214r
- Sivas 314
- Sungurlu 316
- Şebinkarahisar 316
- Tortan 317
- Van (Şahesdan, Haygavank, Noraşen, Hangoysner, Arark) 318
- Zeytun 320

Surp Asdvadzadzin Manastırı
- Palu 311
- Van 318
- Zeytun 320

Surp Boğos-Bedros Kilisesi (Van) 318
Surp Boğos-Bedros Manastırı (Erzincan) 299
Surp Dırtad Manastırı (Tortan) 317
Surp Garabed Kilisesi
- Govdun 303
- Harput 305

Surp Garabed Manastırı
- Efgere 218r, 298, 308
- Hakusdun 305
- Kiğı 311
- Muş 221r

Surp Garabed Miamor Manastırı (Erzincan) 299
Surp Giragos Kilisesi Çanakçı 297, Palu 313
Surp Giragos Manastırı Erzincan 299, Kiğı 311
Surp Ğugasyan Okulu (Van) 319
Surp Haç Kilisesi
- Ahılkelek 294
- Hakusdun 305
- Kayseri 308

Surp Haç Manastırı
- Erzurum 300
- Van 319

Surp Hagop Kilisesi
- Harput 305, 306r
- Kiğı 311
- Sivas 314
- Van 318
- Zeytun 320

Surp Hagop Manastırı
- Amasya 295
- Hacın 304, Sivas 315

Surp Hagopyan Okulu (Sivas) 295
Surp Harutyun Kilisesi (Malatya) 312
Surp Hıreşdagabed Kilisesi (Karadigin) 307
Surp Hıreşdagabed Manastırı (Govdun) 303
Surp Hovhannes Kilisesi (Zeytun) 320
Surp Hovhannes Okulu (Zeytun) 319
Surp Hovhannes ziyaret yeri (Amasya) 295
Surp Hovhannesyan Okulu (Van) 319
Surp Hovsep Kilisesi (Erzurum) 300
Surp Isdepanos Kilisesi
- Efgere 298
- Germir 302
- Harput 305
- Malatya 312

Surp Isdepanos Okulu (Harput) 306
Surp Kevork Kilisesi
- Akhor 294
- Meğutsig 312
- Sivas 314

Surp Kevork Manastırı (Erzincan) 299
Surp Kevork Okulu (Hacın) 304
Surp Kevork Şapeli (Efgere) 298
Surp Khıntragadar / Khonenktur Manastırı (Sivas) 191n
Surp Krikor Kilisesi 191, 191n - Sapanca 314
Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi
- Kayseri 308, 309
- Kiğı 311
- Palu 313

Surp Krikor (Lusavoriç) Manastırı
- Erzurum 218r, 300
- Malatya 312

Surp Lusavoriç Kilisesi
- Kayseri 308
- Zeytun 320

Surp Lusavoriç Okulu
- Palu 313
- Zeytun 319

Surp Margosyan Okulu (Van) 319
Surp Marine Manastırı (Van) 319
Surp Meryem Okulu (Zeytun) 319
Surp Mesrob Ermeni Kilisesi (Racine, ABD) 265
Surp Mesrobyan Okulu (Ahılkelek) 294
Surp Minas Kilisesi
- Çengiler 297
- Erzurum 300
- Sapanca 314
Surp Nerses Manastırı (Erzincan) 299
Surp Nersesyan Okulu (Amasya) 295
Surp Nigoğayos Okulu (Amasya) 295
Surp Nigoğos Kilisesi (Amasya) 295
Surp Nışan Kilisesi
- Erzincan 299
- Harput 305
- Meğutsig 312
- Van 318
Surp Nışan Manastırı (Sivas) 315
Surp Nışan Okulu (Harput) 306
Surp Nışan Şapeli (Kiği) 311
Surp Pırgiç Manastırı (Kiğı) 311
Surp Pırgiç Kilisesi
- Erzincan 299
- Şebinkarahisar 316
- Zeytun 320
Surp Pırgiç Okulu (Sivas) 314
Surp Pırgiç Şapeli (Aralez) 296
Surp Pırgiçyan Okulu (Şebinkarahisar) 316
Surp Sahag Bartev Kilisesi (Palu) 313
Surp Sahag Bartev Okulu (Germir) 302
Surp Sahag Kilisesi
- Erzurum 300
- Van 318
Surp Santukhdyan Okulu
- Ahılkelek 294
- Van 319
Surp Sarkis 193-196
Surp Sarkis günü 195, 195n
Surp Sarkis Kilisesi 308
Surp Sarkis Kilisesi
- Efgere 298
- Erzincan 299
- Gavra 301
- Kayseri 308
- Khorsana 310
- Palu 313
- Sivas 314
- Zeytun 320
Surp Sarkis Okulu (Zeytun) 319
Surp Sion Kilisesi (Van) 318
Surp Tarkmançats Okulu
- Erzurum 263n, 300
- Sivas 314
- Van 319
Surp Tateos Manastırı (Erzincan) 299
Surp Teodor Kilisesi (Kharzit) 310
Surp Teodora Manastırı (Van) 319
Surp Teotoros Kilisesi (Terzili) 317
Surp Toros (Amasya) 295
Surp Toros Kilisesi 191, 191n
Surp Toros Kilisesi
- Erzurum 300
- Fenese 301
- Hacın 304
- Siverek 315
Surp Toros Okulu (Hacın) 304
Surp Vartan Kilisesi (Van) 318
Surp Varvara Kilisesi (Hüseynig) 193, 193n, 217r
Surp Yeğya Manastırı (Zeytun) 320
Surp Yeğya Şapeli (Efgere) 298
Surp Yerrortutyun Kilisesi
- Erzincan 299
- Malatya 312
Susie Hoogasian Villa 13-15, 17, 103, 265, 274, 293
Süleymanlı 320 → Zeytun
Sümerler 147
Sünik 69n, 208, 208n
sürk 76n, 333, 347
sürke 76n

Şabaniye Mahallesi (Van) 318
Şadakh 56r
Şahesdan 318
Şam 260
Şamanist 137n
Şamiram 194n, 296r
Şanlıurfa 316
Şebinkarahisar(lı) 44, 78, 82, 84, 110, 113, 118, 119, 121, 140, 155n, 269, 270, 316
Şepor 309
şil 156, 347
Şoğagat Manastırı 299
Şovroyanlar 32n
Şrovetid 209
Şuşa 220r
Şuşan 154
Şuşanyan Okulu 319

tağ 32, 347

Tağayin Varjaran 306
Takuhi 155
Talas 262
Talas Amerikan Koleji 262n, 298
Talas Amerikan Yatılı Kız Okulu 262n
Talas Girls' Boarding School 262n
Talas Kız Okulu 262
tan 166, 347
Tanrı 115, 173, 174, 186, 187, 194, 195, 207, 212, 235, 324
Tansel, Ü. 145n
Tanyel Paslodyan 322
Taraxacum officinale 230n → karahindiba
Tarihsel Ermenistan 17
Tarsus 189
Taşir 69n
Taşnaktsutyun Partisi 155n
Tatvan 310, 318
tavara 137n
Tavranbahir Mahallesi (Sivas) 314
Tazian Hovagemian, Ardemis 269
TDK Derleme Sözlüğü 64, 136, 137
Tecelli Yortusu 209
teğt 227, 228n, 347
Tehcir 186, 265, 268
Terındas 199 → Diyarıntaraç
tertzag 155, 347
Terzili(li) 140, 272, 317
tevlot 156, 347
The Ancient Beliefs of the Armenians According to Armenian Folklore 235
Thompson, Stith 14
Tigranes 154
Timurlenk 18
Tirdjian 237
Tokat 19
tonir 42, 347
Toprak Ana 64, 68, 184, 190, 232
Topraklık 305 → Hakusdun
Torkomyan Okulu (Sivas) 314
Torkomyan-Akabyan Okulu (Efgere) 298
Torosyan, Sirvart 322
Tortan 158, 161, 272, 317
Trabzon 20, 137n, 259
trabzonhurması 51
Transkafkasya 27, 88, 124
Travels in Little-Known Parts of Asia Minor 22
tulum/tuluk 74, 244
Tumacan, Maryam 322, 328
Tumacan, Mihran 322, 324, 328, 329, 331, 332
Tumanian, Benik E. 208
Tumanyan 69n
Tumya Nacaryan 315
Türk İmparatorluğu 20
Türk(ler) 21, 32, 87, 88, 107, 112, 124, 147, 168, 174, 192, 227, 260, 262, 264-267, 269-272, 294, 298, 300, 302, 305, 307, 310, 312
Türkçe 19, 27, 115, 155, 207, 266, 268, 323, 324, 327, 328
Türkiye 293, 294, 309

Ukraynalılar 124
Ulniya 319 → Zeytun
Ulukent Mahallesi 193n
Uluslararası Doğa Koruma Birliği 67n
Uranıs 261 → Urants
Urants 163, 261, 318
Urfa 135n, 315
"Utanırım..." 131n
Üçevler 58r → Semal

V. Cuinet 315n
vaftiz 31, 37, 38, 43, 145, 146, 148, 197
vaftiz annesi 105, 110, 113-115, 124, 146
vaftiz babası 37, 38, 108, 109, 117, 124, 131, 146
Vaftizci Yahya günü 326
Vahan 154
Vahan-Vanig 154
Vahka (Feke) 308
Vahuni, Sarkis 322
Van(lı) 20, 24, 41, 44, 55r, 56r, 58r, 65- 67, 70, 79, 80, 105, 113, 118, 131, 135, 150r, 178r, 180r, 181r, 188, 204, 216r, 261, 267, 272, 296, 310, 318, 324, 330
Van Gölü 41, 67, 67n, 163n, 201, 203n, 218r, 310, 318
Van Lennep, Henry 22
Van-Aralezli 70, 120, 166
Vanatzor 69n
Van-Kharzitli 41, 45, 48, 65, 68, 75, 76, 80, 82, 113, 122, 131, 138-140, 199, 200, 204, 233
Vart 154
Vartan (Giragosyan) Bey 40, 68, 74, 80, 109, 184, 192, 193, 233, 294
Vartan 154, 155
Vartanuş Yeğigyan 322
Vartanyan Okulu (Sivas) 314
Vartavar 207, 207n, 208, 221r, 327, 347
Varter (Zakaryan) Hanım 110, 112, 143, 157-159, 162, 164, 167, 171, 172, 224, 225, 274, 307
Vartevor 208n

Vartıvar 324
Vartivor 208n
Varto 232, 260, 273, 303
Varto-Gündemirli 44, 47, 65, 68, 71, 121, 160
Vartuhi (Keteyan Korkyan) Hanım 51, 66, 77, 79, 109, 118, 140, 146, 164, 166, 168, 171, 188, 233, 235, 297
Vartuhi 154
Vartuvar 327
Vartuvar gelini 327
Vaughn [Vahan] Ğugasyan 13
Veri Tağ 32n, 347
Verkin Ğazaryan 331
virakaş 156, 346, 347
vicag 205-207, 323-325, 347
Vikont James Bryce 242
Villa, James 14
Villa, Nancy 14
Villa, Susie Hooğasian 13, 14, 17, 103, 265, 274, 293
Viscum album L. 135n → çekem
voğormadz hokin 235, 347
Vosgetel 154
Vosgi (Begyan) Hanım 67, 75-77, 103, 107, 133, 142, 144, 161-163, 262, 302
Vosgi 154
Vosginaz (Gırcigyan Maloyan) Hanım 37, 38, 42, 45, 46, 80, 83, 117, 121, 133, 139, 146, 156, 162, 163, 165, 188, 233, 268, 310
Vosginaz 154
Vratzian, Simon 155n

Watertown 259n
Wayne Devlet Üniversitesi 13, 24
Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları 14, 23
Weber, Max 242
William Saroyan 189n
Wisconsin 265

Yağupyanlar 32n
Yahya 154
Yahyalı 308
Yakar 135n
Yakındoğu 15, 64, 123, 124, 146-148, 162, 183, 190, 191, 204, 209, 210, 223, 224, 236, 255, 271n
Yakındoğu Amerikan Yardım Komitesi 271, 271n
Yakındoğu Yardım Derneği 271n
Yalınca 313 → Meğutsig
Yalova 297
Yarpuz 319
yayık 74, 76, 244, 332, 346
Yedi Kilise (Van) 319
Yegeğiats 251
Yeğigyan, Vartanuş 322
Yeğisapet (Zaruhyan Krikoryan) Hanım 66, 70, 120, 131, 138, 166, 169, 267, 296
Yelizavetpol 208n
Yeni Yıl 30, 80, 197
Yenidünyalar 32n
Yeprad (Fırat) Koleji 268, 268n, 306
Yerasimos, Mariana 323n, 326, 326n
Yergir 300
yertik 41, 54r, 198, 200n, 243, 347
Yerzınga 299 → Erzincan
Yesevi 196n
"Yetmiş Bin Süryani" 189n
Yeznigyan Okulu (Erzincan) 299
"Yılan" 189n
Young 263
Yozgat 272, 316, 317
Yozgat-Terzilili 140
Yukarı Aradzani Irmağı 203n → Murat Çayı
Yukarı Fenese Mahallesi 301
Yunanca 162
Yunanistan 88, 266, 273
Yunanlar 19, 124, 154, 175, 209-211, 236
Yurtbaşı 58r → Hoğu
Yüğaper (Khaçaduryan Hovsepyan) Hanım 50, 80, 83, 132, 156-158, 161, 168-171, 233, 265, 307

Zabel 154
Zadig (Paskalya) Yortusu 112, 203n, 322, 347
Zakarian, Varder 274 → Varter (Zakaryan) Hanım
Zamantı Irmağı 308
Zankezur 69n, 208n
Zaruhi Kasarcıyan 324
Zavaryan Ermeni Okulu 13, 13n
Zepür 154
Zerdüşt 155, 209, 251
Zernak 203n
Zeytun(lu) 24, 32, 36, 40, 46, 69, 73, 76, 84, 109, 120, 139, 156, 202, 233, 264, 319
Zıvart 154
Zincidere 327
zoratsnel 174n, 347

Անլաթըլար վէ Ֆօթօղրաֆլարլա
1914 Էօնճէսի Էրմէնի Քէօյ Հայաթը

1914է Առաջ Հայ Գիւղական Կեանքը

Պատումներով եւ Լուսանկարներով

Թրքերէն

գրողներ՝
Մերի Քիլպօրն Մաթոսեան
Սուզի Ղուկասեան Վիլլա

(Անգլերէնէ) թարգմանող՝
Ալթուղ Եըլմազ

Գ. տպագրութիւն
Մարտ 2012, Սթանպուլ

Anlatılar ve Fotoğraflarla
1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı

Armenian Village Life Before 1914

with Narratives and Photographs

Turkish

authors
Mary Kilbourne Matossian
Susie Hoogasian Villa

translator (from English)
Altuğ Yılmaz

3rd edition
March 2012, İstanbul

Halkbilimci Villa ve tarihçi Matossian, sözlü ve yazılı kaynaklar ışığında, 20. yüzyıl başlarındaki Ermeni köy hayatının panoramik bir fotoğrafını çekiyor. Van'dan Bursa'ya, Kayseri'den Harput'a, Zeytun'dan Amasya'ya kadar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde doğup büyümüş Ermenilerin anlatılarıyla derinlik kazanan bu fotoğrafta, aşiret ve geniş aile yapısı, konut mimarisi, tarla ve ev işleri, yiyeceklerin hazırlanıp saklanması, giyim kuşam, nişan ve düğün âdetleri, bebek bakımı ve çocukların eğitimi, çoğu pagan dönemden kalma ritüeller ve kutlamalar, batıl inançlar ve halk hekimliği gibi pek çok konu mercek altına alınırken, ayrıntılı betimlemeler ve karşılaştırmalarla, Ermeniler ve komşu halkların günlük hayatları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar da gözler önüne seriliyor.

ISBN 978-975-7265-86-3